

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM ANABİLİM DALI**

Özlem BEKTAŞ ÖZTAŞKIN

XV-XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI HALKI

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

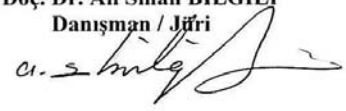
Doç. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ

Erzurum-2008

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, İlköğretim Eğitimi Anabilim Dalının Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalında jürimiz tarafından Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ
Danışman / Jüri

Doç.Dr. Kemalettin KUZUCU

Jüri Üyesi

Yrd. Doç.Dr. Tuncay CEYLAN

Jüri Üyesi

Yrd.Doç.Dr. Şükrü ADA

Jüri Üyesi

Yrd. Doç.Dr. Kenan ÇETİN

Jüri Üyesi

Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim üyelerine aittir. 28 / 02/ 2008

Prof. Dr. Vahdettin BAŞÇI

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

SAYFA NO

ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ.....	VII
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ	I
1.ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI:.....	2
1.1.Arşiv Vesikaları	2
1.2.Kaynak Eserler	3
1.3.Araştırma Eserler	3
2.Reâyâ Kavramı ve Devlet Reâyâ İlişkisi	4
2.1.Reâyâ kavramı.....	4
2.2.Devlet-Reâyâ İlişkisi.....	5
2.3.Hükümdar Reâyâ İlişkisi.....	7
2.4.Devletin Reâyâ Tasnifi.....	11
2.5.Millet Sistemi	17
3.Reâyânın Tabi Olduğu Hukukî Nizâm ve Kanunlar	22
3.1.Şer'î Hukuk Açısından Reâyâ.....	22
3.2.Örfî Hukuk Açısından Reâyâ ve Kanûn Metinleri.....	26
BİRİNCİ BÖLÜM.....	53
1.ŞEHİRLİ REÂYÂ.....	53
1.1.Şehir ve Şehir Hayatı	53
1.1.1.Şehir kavramı	53
1.1.2.Şehir hayatı	54
1.2.Osmanlı Şehirlerinin Fizyonomik Yapısı.....	56
1.3.Osmanlı Şehirlerinin Demografik Yapısı.....	71
1.4.Şehirli Halkın Hukukî Statüsü	74
1.4.1.Yönetici-Şehirli İlişkisi	74
1.4.2.Şehirli müslümanların hukukî statüsü.....	75
1.4.3.Şehirli gayr-i müslimlerin hukukî statüsü	76
1.5.Şehirli Halkın Ekonomik Faaliyetleri	81
1.5.1.Şehirli Müslim halkın ekonomik faaliyetleri	81
1.5.2.Şehirli gayr-i müslim halkın ekonomik faaliyetleri	81
1.6.Şehirli Halkın Gündelik Hayatı	82
1.6.1.Şehirli Müslim halkın gündelik hayatı.....	82
1.6.2.Şehirli gayr-i müslim halkın gündelik hayatı.....	89
1.7.Şehirli Muâf Reâyâ	89
1.8.Osmanlı Şehirlerinde İktisadî Hayat ve Ticaret	91
1.8.1.Esnaf.....	91
1.8.2.Sanayi tesisleri	99

1.9.Şehirli Halkın Eğitimi.....	101
1.9.1.İlköğretim ve mektepler	102
1.9.2.Yüksek öğretim ve medreseler.....	105
İKİNCİ BÖLÜM	108
2. KÖYLÜ REÂYÂ.....	108
2.1 Köy ve Köylü	108
2.1.1.Köy kavramı.....	108
2.1.2.Köylü.....	111
2.2.Ortakçı Kullar ve Şerik Reâyâ	112
2.3.Köylünün Üzerinde yaşadığı Toprağın Hukukî Statüsü	114
2.3.1.Arâzi-i memlûke.....	114
2.3.2.Arâzi-i mîriye	115
2.3.3.Arâzi-i mevkûfe (Vakıf Arâzi).....	118
2.3.4.Arâzi-i metrûke	118
2.3.5.Arâzi-i mevât.....	119
2.4.Malikâne-Divânî Sistemi	119
2.5.Köylülerin Hukukî Statüsü ve Sipahi-Köylü İlişkisi	122
2.6.Kır Kesiminde Halk Eğitimi	126
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	129
3.KONAR-GÖÇER REÂYÂ.....	129
3.1.Konar-Göçerler	129
3.2.Osmanlıların Aşiret Politikası ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi	133
3.3.İdarî Teşkilat	149
3.4.Konar-Göçerlerin Coğrafi Dağılışı.....	153
3.5.Konar-göçerlerde Sosyal Hayat.....	168
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	175
4.REÂYÂNIN ÖDEDİĞİ VERGİLER.....	175
4.1.Şer'î Vergiler	178
4.2.Resm-i Çift ve Buna Bağlı Vergiler	186
4.3. Avârız Türü Vergiler	202
4.4. Bâd-i hevâ Türü Vergiler	203
4.5.Öşürler	222
4.6.Hayvanlardan Alınan Vergiler	235
4.7.Ticarî Vergiler	249
4.8. Diğer Vergiler	260
SONUÇ.....	263
BİBLİOGRAFYA	269
EKLER.....	293
Tablolar.....	293
ÖZGEÇMİŞ.....	307

ÖZET

DOKTORA TEZİ

XV-XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİ'NDE HALK

Özlem BEKTAŞ ÖZTAŞKIN

Danışman : Doç. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ

2008 – Sayfa : 307-IV

Jüri : Doç. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ

Doç. Dr. Kemalettin KUZUCU

Yrd.Doç.Dr. Tuncay CEYLAN

Yrd.Doç.Dr. Şükrü ADA

Yrd.Doç.Dr. Kenan ÇETİN

Bu araştırmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olarak tabir edilen XV-XVII. asırlarda devletin hâkim olduğu topraklarda yaşayan halkı; iktisadî, içtimaî, hukukî, malî ve eğitim yapısını derli toplu olarak ortaya koymaktır.

Araştırmada Başbakanlık Osmanlı Arşivinden elde edilen belgeler, tarihî kaynaklar ve araştırma eserlerinden istifade edilmiştir.

Çalışmanın temelini, klasik dönemde devlet ile reâyâ ilişkisi ile reâyânın sosyal, kültürel, hukuki, ekonomik ve eğitimsel durumuna ilişkin sorunlar oluşturmuştur. Arşiv belgeleri ve kaynak eserler ışığında reâyâyı ilgilendiren unsurlar ele alınmıştır. Araştırmaya reâyâ kavramı, devlet açısından reâyâ tasnifi ve Osmanlı devlet geleneği; kanûn-nâmeler, adalet sistemi, istimâlet politikası ile millet sistemi, hukuki açıdan reâyâ anlatımı ile başlanmış, daha sonra şehir, şehirlî ve şehir hayatı, Osmanlı şehirlerinin demografik ve fizyonomik yapısı, şehirlî Müslüman ve gayrimüslim reâyânın hukukî statüsü, ekonomik faaliyetleri, sosyal yaşamı, giyim–kuşamları ile şehirlî muaf reâyâ üzerinde durulmuştur. Osmanlı şehirlerinde iktisadi hayat ve ticaret anlatılırken Müslim ve gayr-i müslim esnafın ekonomik faaliyetleri açıklanmıştır. Çalışmada ayrıca, Osmanlı halkının eğitime yer verilmiştir. Köy, köylü kavramı, ortakçı kullar, şerik

reâyâ ve üzerinde tüm ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirdiği arazi çeşitleri tanıtılmış, malikâne-divani sistemi üzerinde durulmuştur. Köylülerin hukuki statüsü verilirken bu kapsamda sipahi-köylü ilişkisi ele alınmıştır. Reâyânın önemli diğer bir grubu olan konar-göçerler; iskan edilişleri, coğrafi dağılışları, idari yapıları ve sosyal hayatları anlatılmıştır. Osmanlı reâyâsından alınan vergiler şer'i, resm-i çift ve buna bağlı vergiler, avarız türü vergiler, bâd-ı hevâ türü vergiler, öşürler, hayvanlardan alınan vergiler, ticari vergiler ve diğer vergiler kanûn-nâmeler esas alınarak ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

ABSTRACT**Ph.D. THESIS****THE PEOPLE OF OTTOMAN EMPIRE IN BETWEEN XV-XVII. CENTURIES****Özlem BEKTAŞ ÖZTAŞKIN****Advisor: Assoc. Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ****2008 –Page : 307+IV****Jury : Assoc. Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ****Assoc. Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU****Asist. Prof. Dr. Tuncay CEYLAN****Asist. Prof. Dr. Şükrü ADA****Asist Prof. Dr. Kenan ÇETİN**

The aim of this is to bring up the economic, legal, financial, educational and social structure of people (reâyâ) having lived on the lands ruled by Otomans in between XV-XVII. centuries which is called “classical age of the Ottoman Empire”.

In this research documents from Prime-ministry Ottoman Archives, historical sources and research works were used. The basis of the study consist of issues connected with social, cultural, legal, economic and educational conditions of “reâyâ” and also relation between state and “reâyâ” in classical age. Components related to “reâyâ” are considered in the light of archive documents and sources. The beginning of the research includes the concept of “reâyâ”, “reâyâ” classification and tradition of Ottoman Empire, “kanûn-nâmeler”, justice system, “istimâlet politikası” and nationsystem from the points of view of state. The other concepts related to “reâyâ” such as town/townsmen, demographic and physiomic structure of Ottoman towns; legal status, economic activities, social life and clothes of Muslim and non-muslim townsmen are explained in this study.

Economic activities of Muslim and non-muslim tradesmen are mentioned when the economic life and commerce in the Ottoman towns are explained. The education of Ottoman folk is also included in this study.

Following concepts are introduced: village and peasant, “ortakçı kullar”, “şerik reâyâ”, variety of lands on which the whole economic activities were carried out.

The system of “malikane-divanî” is emphasized. The relation of knight-peasant is taken in to consideration according to legal status given to peasants. Nomads, the other important group of “reâyâ” and their settlement, geographic distribution, administrative structure and social life are explained. Taxes gathered from Ottoman “reâyâ”, “şer’i, resm-i çift, avarız, bad-ı hevâ, öşür and commercial taxes are evaluated in accordance with “kanûn-nâmeler”.

ÖNSÖZ

"XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Halk" konulu bu araştırmada, Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olarak tabir edilen XV-XVII. asırlarda devletin hâkim olduğu topraklarda yaşayan halkın iktisadî, içtimaî, hukukî, malî ve eğitim yapısı derli toplu olarak ortaya koyulmaya ve şu ana yapılan genellemeler arşiv kaynakları ve kronikler vasıtasıyla desteklenmeye çalışılmıştır. Araştırma tarihte yaşanmış bir zaman dilimini (XV-XVII. yüzyıllar) konu edinen karakteri sebebiyle tarihsel model kullanılarak yapılmış, zikredilen yüzyıllarda Osmanlı halkının mevcut durumu betimlenmeye ve yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmanın Osmanlı halkını bir bütün olarak ortaya koymak açısından önem taşıdığı düşünölmektedir.

Araştırma, Osmanlı halkını (reâyâ) ortaya koymada bütünün parçaları olduğu öngörölen giriş kısmından ayrı olarak dört bölüme ayrılmıştır.

Çalışmanın giriş bölümünde; devlet açısında reâyâ tasnifi yapılmış ve Osmanlı Devlet geleneği; kanünnâmeler, adâlet sistemi, istimâlet politikası, millet sistemi ve hukukî açıdan reâyâ ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Birinci bölümde şehir, şehirli ve şehir hayatı, Osmanlı şehirlerinin demografik ve fizyonomik yapısı, şehirli Müslöman ve gayrimöslim reâyânın hukukî statüsü, ekonomik faaliyetleri, sosyal yaşamı, giyim-kuşamları açıklanmış, şehirli muaf reâyâ üzerinde durulmuştur. Osmanlı şehirlerinde iktisadi hayat ve ticaret ile gayr-i müslim esnafın ekonomik faaliyetleri açıklanmıştır. Osmanlı halkının eğitimi ise; ilköğretim ve mektepler, yüksek öğretim ve medreseler, kır kesiminde halk eğitimi; cami, mescid, zaviye ve türbeler açılarından ele alınmıştır.

İkinci bölümde; köy, köylü kavramı, ortakçı kullar, şerik reâyâ açıklamaları yapılmıştır. Köylünün üzerinde tüm ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirildiği arazi çeşitleri ile malikâne-divani sistemi hakkında bilgi verilmiştir. Köylölerin hukukî statüsü verilirken bu kapsamda sipahi-köylü ilişkisi ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde; konar-göçer kavramı, iskânları, coğrafi dağılışları, idari yapıları ve sosyal hayatları anlatılmıştır.

Dördüncü bölümde; Osmanlı reâyâsından alınan vergiler şer'i vergiler, resm-i çift ve buna bağlı vergiler, avarız türü vergiler, bâd-ı hevâ türü vergiler, öşürler, hayvanlardan alınan vergiler, ticarî vergiler kanün-nâmeler esas alınarak ele alınmıştır.

VIII

Sonuç kısmında; girişten itibaren işlenen tüm bölümlerden elde edilen sonuçlar değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sonucu bütün imparatorluğa şamil olabilecek genellemeler yapılmıştır.

Ekler kısmında ise, çeşitli sancaklarda reâyâdan alınan vergi miktarlarına yönelik örnekler sıralanmıştır.

Çalışmalarım sırasında, tez konumun tespiti de dâhil olmak üzere başından sonuna yönlendirmeleri, kaynaklara ulaşmam ve edinmemdeki yardımları, uyarıları, yorumları ve sabrı ile bu çalışmanın ortaya çıkmasında büyük emeği geçen danışman hocam Doç Dr. Ali Sinan BİLGİLİ' ye sonsuz teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, eserin son okumasını yapan M. Çetin ŞENGÜL'e teşekkür ederim.

Özlem BEKTAŞ ÖZTAŞKIN

Erzurum-2008

TABLOLAR

Tablo G.1: Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslim Sınıflar.....	19
Tablo 1.2. Osmanlı Ülkesi'nde Bazı Pazar ve Çarşılar.....	63
Tablo 1.3. Bazı Osmanlı Kentlerinde Şahıs Adı Taşıyan Mahalleler.....	67
Tablo 1.4. I.Süleyman Devrindeki Sayımlara Göre 1520–1530 Yılları Arasında Bazı Eyâletlerde Dinî Nüfus Dağılımı.....	71
Tablo 1.5. XV-XVII. Yüzyılda Bazı Osmanlı Şehirlerinin Nüfusu.....	72
Tablo 1.6. 1550-1600 yılları arasında Bazı Anadolu Şehirlerinin Nüfusu.....	73
Tablo 1.7. Manisa Sancağı'nda Muâf Zümreler.....	90
Tablo 8: Ordu ve Yöresinde 1455–1613 Tarihleri Arasında Halktan Alınan Vergiler.	293
Tablo 9: Adıyaman Kazası; Behisni Kazası'nda Reâyadan Alınan Vergiler ve Birbirine Nisbetleri(1519–1524–1530–1547–1560)	296
Tablo 10: Adıyaman Kazası; Behisni Kazası'nda Reâyadan Alınan Vergiler ve Birbirine Nisbetleri (1519–1524–1530–1547–1560)	296
Tablo 11: Hısn-ı Mansur Kazasında Hububat-Bakliyattan Alınan Ayni' Öşür Miktarı(1419–1524)	297
Tablo 12: Hısn-ı Mansur Kazasında Hububat-Bakliyattan Alınan Ayni' Öşür Miktarı (1540–1563)	297
Tablo 13: Hısn-ı Mansur Kazasında Hububat-Bakliyattan Alınan Ayni' Öşür Miktarı (1531–1565)	297
Tablo 14: Tarsus Sancağı: 1519'da Hububat ve Bakliyatın Öşür, İstihsal Yekûnları ve Kg. Olarak Karşılığı.....	298
Tablo 15: Tarsus'ta 1519'da Hububat ve Bakliyatın Öşür, İstihsal Yekûnları ve Kg. Olarak Karşılığı.....	299
Tablo 16: Tarsus'ta 1523'de Hububat ve Bakliyatın Öşür, İstihsal Yekûnları ve Kg. Karşılığı.....	298

Tablo 17: Tarsus Sancağı, 1526'da Hububat ve Bakliyatın Öşür ve İstihsal Yekûnları ve Kg. Karşılığı.....	298
Tablo 18: Tarsus Sancağı, 1526'da Hububat ve Bakliyatın Öşür ve İstihsal Yekûnları ve Kg. Karşılığı.....	299
Tablo 19: Tarsus Sancağı: 1526'da Hububat ve Bakliyatın Öşür ve İstihsal Yekûnları ve Kg. Karşılığı.....	299
Tablo 20: Tarsus Sancağı; 1572'de Nahiyelere Göre Hububat ve Bakliyatın Öşür ve İstihsal Yekûnları ve Kg. Karşılığı.....	299
Tablo 21: Tarsus Sancağı, Mahsul Öşür Bedellerinin (Akçe Olarak) Yıllara Göre Dağılımı.....	299
Tablo 22: Kemah Kazası, Toprak Mahsullerinden alınan Öşrûn Yekûnu ve Para Cinsinden Kıymeti.....	300
Tablo 23: Erzincan Kazası, Toprak Mahsullerinden alınan Öşrûn Yekûnu ve Para Cinsinden Kıymeti.....	300
Tablo 24: Muhtelif Tarihlerde Kemah Kazasına Reâyâdan Alınan Vergilerin Miktarı.....	301
Tablo 25: Muhtelif Tarihlerde Erzincan Kazalarında reâyâdan Alınan Vergilerin Miktarı.....	301
Tablo 26: XV ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Reâyâdan Alınan Vergiler ve Birbirine Nispetleri.....	302
Tablo 27 : Harput Sancağındaki Vergi ve Resimler (1518 – 1566)	303
Tablo 28: Mardin Sancağındaki Ticari Mallar ve Bunlardan Alınan Vergiler.....	304

KISALTMALAR

B	Receb
bk.	bakınız
BA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	Cemaziyelahir
c.	cilt
Ca	Cemaziyelevvel
der.	derleyen
dp.	dipnot
DTCFD	Ankara, Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi
edt.	editör
El ²	The Encyclopedia of Islam
H.	Hicrî
haz.	hazırlayan
İA	İslâm Ansiklopedisi
İFM	İktisat Fakültesi Mecmuası
Ktp	Kütüphane
L.	Şevval
M.	Muharrem
MAD	Maliyeden Müdevver Defter
MD	Mühimme Defteri
N	Ramazan
nr.	numara
nşr.	Neşreden
OTDTS	Osmanlı Tarih Deyimler ve Terimler Sözlüğü
R.	Rebiülahir
Ra.	Rebiülevvel
S.	Safer
s.	sahife
Ş.	Şaban
TD	Tarih Dergisi
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi
TKGM KKA	Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kâdime Arşivi
trc.	tercüme eden
TSMA	Topkapı Saray Müzesi Arşivi
TTD	Tapu-Tahrir Defterleri
v.s.	vesâir
VD	Vakıflar Dergisi
vrk.	Varak
yay.	Yayınlayan
Z.	Zilhicce
Za	Zilkade

GİRİŞ

Araştırmanın konusu, XV-XVII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan halktır.

Araştırmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olarak tabir edilen XV-XVII. yüzyıllarda devletin hâkim olduğu topraklarda yaşayan halkın iktisadî, içtimaî, hukukî, malî ve eğitim yapısını derli toplu olarak ortaya koymaktır. Bu genel kapsamda çalışmada; Osmanlı Devleti'nin içinde barındırdığı etnik ve dini toplulukları bir arada tutabilmesini sağlayan devlet politikası, millet sistemi, istimâlet politikası ve adalet ilkesinin kanûnnâmelere ve halka yansıma şekilleri, devlet-reâyâ, hükümdar-reâyâ, yönetici-reâyâ, sipahi-köylü münasebetleri, şer'i ve örfî hukuk açısından reâyâ, şehir, şehir hayatı, köy ve köy hayatı, devletin şehir, köy birimleri ile konar-göçerlerin fizyonomik ve demografik yapıları, şehirlilerin, köylülerin ve konar-göçerlerin yaşamları, iktisadi faaliyetleri, hukukî statüleri, köylünün üzerinde yaşadığı toprakla olan ilişkisi bağlamında arazi çeşitleri ve toprak hukuku, Osmanlı Devleti topraklarında gerçekleşen zirai faaliyetler, ticaret, sanayi çeşitleri, gayr-i müslim reâyâ ile Müslüman reâyâ münasebetleri, devletin bu iki sosyal grupla ve bu grupların birbirleriyle ilişkileri, hukukî farklılıkları, benzerlikleri, çeşitlilikleri, eşitlikleri, Osmanlı halkının eğitimi, konar-göçerlerin iskânı, idari teşkilatları, coğrafi dağılışları ile Osmanlı reâyâsının ödediği vergilerin detaylı olarak ortaya konulması amaçlanmıştır.

Araştırma zaman itibariyle XV-XVII. yüzyıllar arası olarak sınırlandırılmıştır. Bu zaman dilimine Osmanlı tarih araştırmacıları "klasik çağ" adını vermişlerdir. XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunda meydana gelen değişim ve gelişim araştırma konusuna dahil edilmediğinden bu zaman sınırlandırması yapılmıştır.

Araştırma tarihte yaşanmış bir zaman dilimini (XV-XVII. yüzyıllar) konu edinen karakteri sebebiyle tarihsel model kullanılarak yapılmış, zikredilen yüzyıllarda Osmanlı halkının mevcut durumu betimlenmeye ve yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu betimleme ve yorumlamanın geçmiş hakkında yeni bir anlayışa sahip olunmasına ve bu anlayışın günümüz ve gelecekte ortaya çıkabilecek sorunlara ışık tutacağı umut edilmektedir.

Tarihsel araştırmaların verilerini, yazılı kaynaklar (arşiv vesikaları, kronikler, kitaplar, dergiler, resmi yazışmalar, sözleşmeler vb.) ve sözlü kaynaklar (olayı yaşamış kişilerle yapılan görüşmeler) oluşturmaktadır. Yazılı kaynaklar üzerinden doküman incelemesi yöntemiyle veriler toplanmaktadır. Bu araştırmanın veri toplama aracı da

tarihsel model çerçevesinde doküman incelemesine dayalıdır. Araştırmanın amacına uygun olarak yazılı kaynaklara dayanan dökümanlar (kaynaklar); arşiv vesikaları, kaynak eserler ve araştırma eserler olmak üzere üç kısımda toplanmıştır.

1.ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI:

1.1.Arşiv Vesikaları

Araştırmada kullanılan arşiv vesikalarının en mühimleri Başbakanlık İstanbul Osmanlı Arşivi'nde bulunan tapu-tahrir defterleri, mühimme defterleri ve maliyeden müdevver defterlerdir. Ayrıca Ankara Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi'nde bulunan tapu-tahrir defterlerinde de istifade edilmiştir.

A-Tapu-Tahrir Defterleri (TTD)

a) İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tapu-tahrir defterleri;

1-TTD 69; 925 (1519) tarihli Tarsus defteri.

2-TTD 450; 930 (1523-24) tarihli Tarsus defteri.

3-TTD 969; 932 (1525-26) tarihli Tarsus defteri.

4-TTD 1067; 943 (1536-37) tarihli Tarsus defteri.

5-TTD 387; Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) I-II, (1996-97), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara.

6-TTD 998; Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) I-II, (1998-99), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara.

7-TTD 438; Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I, Dizin ve Tıpkı Basım, devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993.

8- TTD 835; 1102 (1690-91) tarihli Rakka dahiliye defteri.

b) Ankara Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi'nde bulunan tapu-tahrir defterleri

1-TKGM KKA TTD 114; 980 (1572) tarihli Adana defteri

2-TKGM KKA TTD 134; 980 (1572) tarihli Tarsus defteri

3- TKGM KKA Nevşehir Evkaf Defteri 2135, s.8 (1140 tarihli Nevşehir Evkaf Defteri “Defter-i Evkaf merhum Damad İbrahim Paşa der Nevşehir)

B-Mühimme Defterleri (MD); 2, 5, 6, 7, 12, 83, 85, 120, 122, 131, 133, 139

C-Maliyeden Müdevver Defterler (MAD); 534, 701, 2931, 6565, 7126, 7533, 7534, 8458, 9484

1.2.Kaynak Eserler

Çalışmada zamanın devlet anlayışı, devletin politikaları ve uygulamalarını ana kaynakların dilinden açıklamak maksadıyla kroniklere ve yayınlanmış vesikalara müracaat edilmiştir. Kroniklerden; Aşıkpaşa-zâde, İbn Kemal (Kemal Paşa-zâde), Mehmed Neşrî, İdrîs-i Bidlisî, Gelibolulu Mustafa Alî, Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Hezarfen Hüseyin Efendi, Katip Çelebi, Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, Evliya Çelebi, Koçibey, Aynî Ali Efendi, Mustafa Sâfi, Kınalızâde Al-i, Lütfi Paşa, Ahmed Vâsıf Efendi, Ahmed Refik vs. gibi devrin önemli âlim ve devlet adamlarının kaleme aldığı *tevârih-i Âl-i Osman*, *siyâsetnâme* ve *risâle* türü eserlerden yararlanılmıştır. Ahmed Refik, Ö.L.Barkan, H.İnalcık, Y.Yücel, M.T.Gökbilgin ve A.Özcan'ın yayınlamış oldukları vesikalar da çalışmada kullanılmıştır.

1.3.Araştırma Eserler

Çalışmanın şehir ve şehirliler konusu işlenirken şehircilik üzerine çalışmalar yapan S.Faroqhı, C.Orhonlu, T.Baykara, M. C.Maurice, F.Emecen, M.Karagöz, H.Selen, Ö.Ergenç, B.Yediyıldız, M.A.Ünal, H.Bostan, T.Gökçe, Z.Arıkan, E.Çakar, N.Göyünç, İ.Miroğlu, A.S.Bilgili gibi yazarların eserlerinden, köy ve köylüler konusunda H.İnalcık, konar-göçerler konusunda F.Sümer, C.Orhonlu, Y.Halaçoğlu, İ.Şahin, F.Emecen, A.R.Yalman, T.Gündüz gibi yazarların eserlerinden istifade edilerek Osmanlı şehir ve şehirlileri, köy ve köylüleri ve konar-göçerleri hakkında bazı genellemeler yapılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı halkının ekonomik faaliyetleri ve ödedikleri vergiler konusunda Ö.Lütfi Barkan'ın yayınlamış olduğu kanûnnâmelerden, Halil İnalcık, Halil Sahillioğlu, Neşet Çağatay ve Ahmet Tabakoğlu gibi yazarların çalışmalarından, Osmanlı halkının hukukî statüsü değerlendirilirken Halil Cin, Hayreddin Karaman, Ebu'l-Ûlâ Mardin, İlber Ortaylı, Gülnihal Bozkurt v.s. yazarların eserlerinden istifade edilmiştir.

2.Reâyâ Kavramı ve Devlet Reâyâ İlişkisi

2.1.Reâyâ kavramı

Devlet, toplumun siyasî ve hukukî bakımdan örgütlenmiş şeklidir. Devlet ile toplum arasındaki hukukî ve siyasî bağı “*tâbiyyet (vatandaşlık)*” denilir¹. Tâbiyyet kendisine bağlanan tekml sonuçları ile birlikte bir devlete aidiyeti ifade eder². Osmanlı tâbiyyetini oluşturan ve araştırmamızın konusu olan “*Reâyâ*” kelimesi, sözlük manası itibariyle, “*râiyye(t)*” sözcüğünün çoğuludur³. Kamus-i Türkî’de “*bir hükümdarın hükm ve idaresine tabi olup tekâlif-i emîriyye veren*”⁴, Osmanlıca sözlükte “*bütün halk*”⁵, Arapça Kamus’da “*korumak, gözetmek, deruhte etmek, riayet etmek*”⁶, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü’nde “*hükümete itaat eden, vergi veren halk ve riayyetin cem’i, alelittlak tebaa*”⁷ manalarına gelmektedir. Her ne kadar Arapça’da ve Osmanlıca’da sürü⁸ manasına gelse de “*er-râiyye*” kelimesi çoban anlamının yanında aynı zamanda devlet reisi, hâkim kelimeleri ile eş anlamlıdır. Öte yandan kelime ıstılahı mana itibariyle “*kulluk denilen bir takım hizmetleri yerine getirmek mecburiyetinde olan çiftçi tebaa, vergi veren*”⁹ anlamlarına da gelmektedir. Veya Osmanlı hukuk dilinde çiftçi halka, devletin kiracısı manasında “*raiyyet*” denilmektedir¹⁰.

Yalnızca kırsal kesimde yaşayıp, tarımsal üretim yapan halk reâyâ değildir. Kasaba ve şehirlerde oturan, ticaret ve sanayi ile uğraşan kişilerle konar-göçer de reâyâ sınıfına dâhildir. Böylece Osmanlı Devleti’nde reâyâ sınıfı farklı üretim alanlarını, farklı gelir gruplarını içine alan ve geniş bir coğrafyaya yayılan çok renkli bir yelpaze

¹ Mevzuatta teb’a (national) ile vatandaş (citoyen) arasında fark gözetilmemiştir. Hamza Eroğlu, *Devletler Umumi Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara 1984, s.98; O.Fazıl Berki, *Devletler Hususî Hukuku, Tâbiyyet ve Yabancılar Hukuku*, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara 1970, c.1, s.98.

² Ergin Nomer, *Devletler Hususî Hukuku; Genel Prensipler-Uygulama-Milletlerarası Usul Hukuku*, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul 1986, s.129.

³ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2003, s.880.

⁴ Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, İstanbul 1317, s.666.

⁵ Devellioğlu, *Age*, s.880.

⁶ Bekir Topaloğlu, Hayreddin Karaman, *Arapça Türkçe Yeni Kamus*, İstanbul 1980, s.143.

⁷ M.Zeki Pakalın, “Reâyâ”, *OTDTS*, İstanbul 1993, c.III, s.14.

⁸ Marksist yazarlar Arapça “reâyâ” tabiriyle ifâde edilen Müslüman ve Hıristiyan hür köylüleri, feodalitenin serf denilen toprağa bağlı çiftçileriyle bir tutarlar. Ancak reâyâ hukuken bir insandır. Ekonomik sosyal ve malî sebeplerle bazı vergi, hizmet ve davranışlara mecbur olması, onun hür insan olma vasfını değiştirmez. (Halil Cin, *Mîrî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 1987, s.77-78); Üretici fakat bağımlı bir sınıf olarak (Hıristiyan ve Müslüman) reâyâ, askerî sınıfın yönetimine boyun eğmek ve vergi ödemek zorundaydı. Çok eski gelenekler uyarınca hükümdar, sürüsünü, yani reâyâyı himaye ve doğru yolda onlara rehberlik eden çoban olarak tanımlanıyordu. Pratikte bu kavram, sultanın reâyânın içinde bulunduğu koşullarla yakından ilgilendiğini göstermek amacıyla uyguladığı bir dizi koruyucu önleme yansıtmaktaydı. (Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1300-1600*, (trc.Halil Berktaş), Eren Yay., İstanbul 2000, c.1, s.53).

⁹ Koçibey, *Risale*, (haz. Zuhuri Danışman), Ankara 1985, s.35.

¹⁰ Enver Çakar, *XVII. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üni. Araştırma Merkezi Yay., Elazığ 2003, s.21.

görünümündedir. Bu yelpazenin bir ucunda kırsal alanda üretim yapan köylüler, öbür ucunda ise şehir ve kasabalardaki tüccar ve zanaatkârlar yer almaktadır.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan raiyyetin hukukî statüsüne bakıldığında gösterdikleri özellikler ve konumları reâyâdan biraz daha farklı olan “*ortakçı kullar*” ve “*çeltükçi reâyâ*” denilen bazı sosyal grupların olduğu görülmektedir. Bu grupların en önemli farklılıkları normal reâyâyâ göre daha farklı özelliklere sahip olmalarıdır¹¹.

Reâyâ kelime kökü itibariyle “*râi*”; görücü, gören anlamını taşımaktadır¹². Kaynaklarda reâyâ kelimesi genel olarak “*berâyâ*” kelimesi ile birlikte geçmektedir. “*Berâyâ (a.i. beriyyenin c.); “halk, insanlar, mahlûkat, yaratıklar”, “halkın, harâc ve vergi vermeyen Müslüman ve kılıç ehli kısmı” anlamına gelmekle beraber bunun dışındakilere ise reâyâ denmekteydi. “Reâyâ ve berâyâ” birlikte; bütün halk anlamlarını taşımaktadır*¹³.

Osmanlı Devleti'nde sosyolojik içerikli sözcüğü başlangıçtan itibaren kullanılmaktadır. Reâyâ, tebaa, ahâlî, avam ve halk sözcükleri değişik dönemlerde aynı beşeri unsurun adlandırılış biçimleridir¹⁴.

2.2.Devlet-Reâyâ İlişkisi

Osmanlı Devleti çeşitli millet, din ve mezheplere mensup insanların oluşturduğu üç kıtaya yayılmış geniş bir imparatorluktu¹⁵. “*Devlet-i Âl-i Osman*” örneklerine hem Asya hem de Avrupa tarihinde bolca rastlanan imparatorluklarda olduğu gibi bir hânedan devletiydi. Bu hânedanın yönettiği ülke, tabii sınırları olan, İran ya da Çin gibi tarih içinden belli bir coğrafi tutarlılığı olan ya da tanımı oluşmuş bir bölgeden değil de çeşitli şekillerde ve süreçlerde Osmanlı buyruğuna girmiş yörelerden oluşuyordu¹⁶. Bu yörelerden birçoğu doğrudan doğruya İstanbul'daki merkezi idareye bağlıydı. Öteki topraklar ise, çeşitli özerklikleri olan yerel yöneticilere bırakılmıştı. Bu özelliklerden dolayı Osmanlı'yı kendine özgü merkezî devlet saymak mümkündür¹⁷. Osmanlı

¹¹ Gül Akyılmaz, “Osmanlı Devleti'nde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ İlişkileri”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.4, s.208.

¹² Abdullah Yeğin, *Osmanlıca-Türkçe, İslâmî-İlmî-Edebî Yeni Lûgat*, İstanbul 1992, s.572; Cihan Osmanağaoğlu, *Tanzimat Dönemi İtibariyle Osmanlı Tabiiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi*, Legal Yay., İstanbul 2004, s.72.

¹³ Devellioğlu, *Age.*, s.86; Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı: Eleştirel Bir Yaklaşım*, Sarmal Yay., İstanbul 1999, s.247.

¹⁴ Zafer Toprak, “Osmanlı'da Toplumbilimin Doğuşu”, *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yay., İstanbul 2003, s.322.

¹⁵ Şükrü Karatepe, *İdare Hukuku*, Anadolu Matbaacılık, 1. bs, İzmir 1988, s.28.

¹⁶ Metin Kunt, “Devlet, Padişâh Kapısı ve Şehzâde Kapıları”, *Osmanlı*, Ankara 1999, c.4, s.34.

¹⁷ Karatepe, *Age*, s.28.

hânedanı çeşitli ırklardan gelerek ya da devşirilerek oluşan ve kendilerine yeni bir Osmanlı kimliği verilen yönetim zümresi, dili Türkçe olsa da bu devletin Türk milletinin üstünlüğü temeline dayandırılmamıştır¹⁸. Zaten çeşitli milletlerden oluşmuş bir imparatorluk yapısı içinde bunun olması da beklenemezdi. Anadolu'nun üst sınıfları-esnaf tüccarlar, ulemâ ve orta sınıf memurlar, sipahi ve âyan ailelerinin çocukları ekonomik yönden hükümete bağımlıydılar ama kültürel açıdan yerleşik İslâm kimliğine sahiptiler. İslâm'a inananların adı olan “Müslüman”, cemaatin dinî kimliğini tanımlıyordu. “Türk” ise Türk-Oğuz lehçelerinden birini konuşan çeşitli kavimlere ve gruplara verilen isimdi. “Osmanlı”, zaman zaman egemen sınıf için kullanılsa da başlangıçta, kimliklerden hiçbiri siyasî içerikli değildi. İslâm, Türk ve diğer Müslüman grupları, kendisi de din kardeşi olarak görülen hükümdarı 1517'den sonra halife kanalıyla devlete bağlanmıştır¹⁹.

Başlangıcından günümüze kadar, her beşeri toplumun, duruma göre, daha karmaşık ve girift tabakalaşmalar, hiyerarşiler ihtiva ettiği gerçektir²⁰. Osmanlı devlet anlayışı Kur'ân'dan temelini alan dinî ilkelere dayanır. İlm-i fıkıh da denilen²¹ İslâm hukukuna göre; sosyal tabakalaşmanın menşei Allah'ın iradesindedir. Eğer, aynı toplumun fertleri arasında iktisadî, içtimâî veya siyasî farklılıklar varsa bu, Allah'ın insanları toplumun iyi işleyişi için kendilerine düşen vazifeleri yapmaları gayesiyle farklı yeteneklerle mücehhez yaratmış olmasından ileri gelmektedir²².

Osmanlı toplumu etnik bakımdan çok çeşitli unsurları bünyesinde barındırmaktaydı. Ancak etnik temele değil, dinî telakkiye bağlı yapılanma ve ilgili ihtiyaçlar çerçevesindeydi²³. Bu çerçevede kullanılan sınıf kavramı ise, unsurların devletten bağımsız ve varlıklarını siyasî olarak devlete kabul ettirmiş sosyal sınıflar

¹⁸ Kunt, “Devlet, Padişâh Kapısı ve Şehzâde Kapıları”, s.34.

¹⁹ Kemal H. Karpat, “Tarihsel Süreklilik, Kimlik Değişimi ya da Yenilikçi, Müslüman, Osmanlı ve Türk Olmak” *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2004, s.19.

²⁰ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985, s.60; 1453 yılında İstanbul'un alınması ile birlikte, giderek büyüyen Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan Müslüman olmayan halkları bir arada tutmak için, bu halkların dinsel konumları ön plana çıkarılarak bazı azınlık haklarının tanınması gerekmiştir. Osmanlı Devleti'ni oluşturan esas unsurların İslâmiyet'i benimsemiş olması, bu niteliklerinden dolayı egemenlikleri altındaki topraklar üzerinde yaşayan halklar arasında Müslüman olan ve olmayan ayrımının kesin bir şekilde yapılmasını gerektirmiştir. Müslümanlar bu ayrımı, biri coğrafi öbürü aynı anda dinî ve siyasî olmak üzere iki yoldan yapmaktaydılar. Arapça, Farsça, Türkçe ve öteki İslâm dillerinde yazılmış coğrafya literatürü dünyayı ayırmada 'iklim'leri esas almaktaydı. (Bernard Lewis, *Çatışan Kültürler- Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1997, s.47).

²¹ Şeref Gözübüyük, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2003, s.14.

²² Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK Yay., Ankara 2003, s.153.

²³ Emecen, “Osmanlılar'da Yerleşik Hayat, Şehirliler ve Köylüler”, s.92.

manasında değil, devletin varlığını kabul ettiği fonksiyonel sınıfları ifade etmektedir²⁴. Daha kuruluşunda, devlet toplumun gidişine göre biçimlenecek yerde, tersine, toplum devletin elinde yoğrulmuştur; yani, bu toplumun bazı sınıflara ayrılması devlet tarafından gerçekleştirilmiştir²⁵.

Osmanlı kamu bürokrasisi iki ayrı bürokratik yapı üzerine teşekkül etmiştir. Birincisi; “*devşirme*” sistemi ile gelenlerin oluşturduğu “*kul bürokrasisi*”, diğeri medreselerde yetişenlerin oluşturduğu “*din bürokrasisi*” dir. İdare ikili yapıya sahiptir ve sistem ikili işlemektedir. Her iki bürokrasi grubu da kendi kamu alanlarına ilişkin hizmetleri yerine getirmektedir. Kul bürokrasisi savunma, güvenlik gibi kamusal alanlara yetkili iken, medresede yetişenler yargı, bilgi, danışma görevine müdahildiler²⁶.

2.3.Hükümdar Reâyâ İlişkisi

Geleneksel İslâm anlayışına göre Allah, her İslâm hükümdarı gibi Osmanlı Sultanına da “*çobanlık*” görevi vermiş, Müslüman ve Müslüman olmayan tüm tebaasını ona teslim etmiştir. Reâyâ, yani “*sürü*” şeriate uygun olarak âdil bir biçimde güdülecektir. Reâyâda bu geleneğe göre sultanına şartsız, sorgusuz itaat edecektir²⁷. Eski Hint-İran “*nasihatnâme*” edebiyatı da çoğu kez, hükümdarı bir çobana, uyruklarını ise sürüye benzetir. Tanrı, uyrukları korusun ve doğru yola gütsün diye çobana emânet eder; hükümdara mutlak itaat de uyrukların görevidir. Bütün İslâm hükümdarları gibi Osmanlılar’ da uyruklarını Müslüman olsun olmasın, “*reâyâ*” saymaktaydı. Fermanları reâyâyı, Tanrı’nın buyurduğu şeriat yolunda gütmek, İslâm ümmetinin başı olarak sultanın ödevi olarak belirler²⁸.

Osmanlı hükümdarı aynı zamanda tipik Türk hükümdarıdır. Siyasâl ve sosyal şartlardan faydalanmasını bilen, gördüğü eğitim sonucu belli bir kültür seviyesine

²⁴ Tabakalaşma olgusu içerisinde, zaman zaman kast, zümre, sınıf, tabaka kavramlarının dikkatsizlik ya da bilgi eksikliği sonucu birbirinin yerine kullanılmaktadır. Ve benimsenen yaklaşım sözcüğün kullanımını belirlemektedir. (S. Başak Avcılar, “Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Görüşler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.4, s.55).

²⁵ Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, s.156.

²⁶ Davut Dursun, “Osmanlı Devleti’nde Din-Devlet İlişkileri Üzerine Bazı Notlar”, *Osmanlı*, Ankara 1999, c.6, s.70.

²⁷ Artun Ünsal, “Yurttaşlık Zor Zanaat”, *75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş Doğru*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Tarih Vakfı, İstanbul 1998, s.4; Aynı anlayış eskiçağ devletlerinde de mevcuttur. Nitekim, Mebrure Tosun’un yazdığına göre; “Asur Kanunlarında Halk sürüdür, Kral ise çoban. Halkın idaresini Kral Tanrı buyruğu ile eline alır. Sürünün sahibi Tanrı’dır: Kral bu idareyi yürütebilmek için Tanrı’dan hakikatleri =kinâtim’i alır. Kral memleketin Kanûnlarını vazeder. Bu Kanunlar yoluyla hâkimlerin belli belirsiz örf ve adete göre hareket etmesini Kral temin eder”. “Mezopotamya hukuk kurallarına göre, kral, baş tanrısının sadık bir çobanı. Krallık ona halkı, yani kara-baş sürüyü idare etmek için gökten tanrısı tarafından verilir” (Mebrure Tosun, “Sümer, Babil ve Asur’lularda Hukuk, Kanûn ve Adâlet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler”, *Belleten*, XXXVII/145-148 (193), s.561).

²⁸ Halil İnalçık, *Klasik Çağ (1300-1600)*, (trc.Ruşen Sezer), YKY, 5.bs, İstanbul 2004, s.73.

ulaşmış, bir elinde kılıç, diğerinde kalem tutan, mümkün olan derecede tebaası ile temas eden teşkilatçı, geleneksel sosyal adâlet²⁹ ilkelerini uygulayan gerçekçi bir şahsiyete sahiptir. Osmanlı hükümdarı Abbasî, İlhanlı, Bizans gibi kültürlerin etkilediği bir devletin başında olmakla beraber, ana payı Göktürk-Uygur-Selçuklu kültürünün devamı olan felsefe-telakki-gelenek ve inancın temsilcisidir³⁰.

Osmanlı yönetim anlayışına göre; Sultan yeryüzünde Tanrının gölgesidir (*Anun-çün es-Sultan zill ullahi fi'l-arz*)³¹. Osmanlı Sultanlarına bu görevi Allah vermiştir. Çünkü saltanat ve mevki Allah'ın takdiri ile olur “*Devlet ü saltanat ân est ki Allah dihed*”³². Osmanlı sultanının, Pâdişâhın “*Cenâb-ı tertîb-dehende-i ahvâl-i yevmül-arz semere-i severe-i olan padişâh-ı rû-yi zemîn ve zillul-lahi fil-âlemin*” sıfatlarını Osmanlı aydınları kadar Osmanlı reâyâsı da kabul ediyordu³³. Pâdişâh, ülkenin ve kendi topraklarında yaşayıp büyüyen her şeyin sahibi idi. Her pâdişâhın kendi “*tuğra*”sı, Osmanlı Devleti hânedanlık arması değil, tahttaki pâdişâhın otoritesinin simgesi ve kanıtı idi. Osmanlı terimi ise devletin kurucusu (Türk-İslâm kökenli bir isim) olan Osman’dan gelmekteydi³⁴. Oğuz an’anesine göre memleket “*hükümdar*”, “*bey*” ailesinin müşterek malı addedilmekte idi³⁵; fakat Osmanlılarda bu iştirak II. Mehmet zamanında yalnız hükümdar ve evlâtlarına hasledilmişti; bu yeni kanûn gereğince saltanata geçenler, kardeşlerini öldürerek onları haklarından mahrum bırakılabiliirdi. Ve memleket yalnız hükümdarın malı ve tebaa da onun reâyâsı addolundu³⁶. I. Ahmed’den itibaren ise; kardeş katli tamamen kaldırılmış ailenin en büyüğünün hükümdar olma usulü getirilmişti.

Osmanlı Devleti’nde siyasâl merkez Pâdişâh ekseninde bir örgütlenmedir. Bu örgütlenme de belirli bir işbölümü vardır. Erkler ayrılığı ilkesinin bulunmadığı Osmanlı Devleti’nin kurumsal yapısında yasama, yürütme ve yargı erkleri devleti temsil eden Pâdişâh’ta toplanmıştır³⁷. Pâdişâh icra ve yargı gücünün başı sayılırdı. Şeriatın cevaz

²⁹ Sosyal adâlet eldeki değerlerin toplum içindeki dengeli dağılımı gerektirir. Ulusal gelirden herkese anlamlı pay düşmesini sağlamaktır. (Gözübüyük, *Age*, s.72); İslâm’da insan hakları ile hürriyetin yerini, eşitlik ve hüsnîyet ile birlikte adâlet almıştır. (Nurullah Kunter, *Muhakeme Hukuku Dalı Olarak Ceza Muhakemesi Hukuku*, İ.Ü.Yay., Fakülteler Mat., İstanbul 1978, s.19).

³⁰ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği; Dün Bugün Yarın*, Töre Devlet Yayınevi, Ankara 1981, s.264.

³¹ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, TTK Yay., Ankara 1995, c.1, s.5.

³² Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman, X. Defter*, (haz. Şerafettin Severcan), TTK Yay., Ankara 1996, s.51.

³³ Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsar ve Hakâikü'l-Ahbâr*, (haz. Mücteba İlgürel), TTK Yay, Ankara 1994, s.4.

³⁴ Karpat, *Age*, s.24.

³⁵ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 1988, s.50; Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yay., 8. bs, Ankara 1996, s.192.

³⁶ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s.50.

³⁷ Atilla Nalbant, *Üniter Devlet, Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1997, s.114-115.

verdiği sınırlar içerisinde gerçekleşen geniş örf uygulamasının bu örgütlenmesinde, pâdişâha ait erkler başlıca üç kol tarafından temsil ediliyordu. Yürütme gücü ehl-i örfün, yargı gücü ehl-i ilmin elindeydi. Bürokrasi ve maliye küttâb sınıfı, defterdar ve nişancı-reisü'l-küttâb makamlarının denetimindeydi³⁸. Ehl-i örf(seyfiye), pâdişâh buyruklarının uygulayıcıları, ehl-i ilm, dinî, adlî ve eğitim hizmetlerini gerçekleştiren görevlilerdi. Ehl-i kalem topluluğu ise, Osmanlı bürokrasisinin yürütücüsüdür³⁹.

Bu örgütlenme içerisinde reâyâ doğrudan doğruya pâdişâhın hâkimiyeti ve devletin koruması altında olmuştur⁴⁰. Nitekim, Hezarfen Hüseyin Efendi, “*Reâyâyâ cümle işlerden pâdişâh mesuldür*” demektedir⁴¹. “*Vediâ-hâlik-i Kibriyâ*” yani Allah’ın emâneti olan reâyânın huzur ve güveninin gerçekleştirebileceği, kuvvetlinin zayıf olanı ezmeyeceği, görevlilerin şeriat ve kanûna aykırı işlem yapamayacakları kabul edilmiştir.

Osmanlı sultanlarının çoğu, diğer rejimlerin baskısı altında kalmış kişiler için de koruyucu ve kurtarıcı olmuştur. Osmanlı imparatorluğu’nun bu olumlu imajının altında yatanlar, taşıdıkları gaza ruhu ve İslâmiyet’in hoşgörü ilkeleridir. Hâkimiyetleri altındaki toprakları ve tebaayı bakılması gereken bir “*emânet*” (Allah’ın emâneti) olarak algılamışlardır⁴². Osmanlı Devletinde reâyâyı ilgilendiren fermanlarda hep şu formül tekrarlanır: “*Reâyâ taifesi ki, Tanrının bir emânetidir, onları himaye etmek ve kimsenin zulüm yapmasını müsaade etmemek pâdişâhın vazifesidir*”⁴³. “*Dünya saltanatı ve hilâfet, Cenâb-ı Kibriyâ’nın emânetidir*”⁴⁴.

Osman Turan, “*Türk kağan ve sultanları cihan hâkimiyeti mefkûrelerine ve ilâhî menşeden geldikleri inancına sahip buldukları ve kıtalara hükmettikleri halde, başka kral ve imparatorlardan farklı olarak otoriteleri asla istibdâdla varmıyor ve demokratik bir zihniyet içinde bulunuyorlardı. Hükümdarların bu hasleti başlıca Allah’a derin bir*

³⁸ Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşilâtına Dair Kaynaklar; Kitâb-i Müstetâb-Kitabu Mesâlihi'l Müslimin ve Menâfi 'i'l-Mü'minin-Hürzü'l-Mülük*, TTK Yay., Ankara 1988, s.149.

³⁹ Nazif Öztürk, “Sosyal Siyâset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.5, s.35.

⁴⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.115.

⁴¹ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân Fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, (haz.Sevim İlgürel), TTK Yay., Ankara 1998, s.204.

⁴² Arşlı Khan, “Osmanlı İmparatorluğu: Çok Kültürlülüğün Doğulu Mimarı”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.4, s.229; Feridun Emecen, “Osmanlılar’da Yerleşik Hayat, Şehirliler ve Köylüler”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.4, s.92; Kemal, *Selâtin-nâme (1299–1490)*, TTK Yay., Ankara 2001, s.132, 253, 251.

⁴³ Akyılmaz, “Osmanlı Devletinde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ İlişkileri”, s.48; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, Nesil Yay., 5.bs, İstanbul 1996, c.51, s.57; Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli* (Tahlîl ve Metin), 1732, (haz. Nevzat Kaya), TTK Yay., Ankara 2003, s.120; Her şeyin olduğu gibi yeryüzünün de sahibi ve hâkimi Allah’tır (*el-Maide* 5/18).

⁴⁴ Yücel, *Osmanlı Devlet Teşilâtına Dair Kaynaklar; Kitâb-i Müstetâb-Kitabu Mesâlihi'l Müslimin ve Menâfi 'i'l-Mü'minin-Hürzü'l-Mülük*, s.150.

imanla inanmaları, milliyetçi şuûrları, insaniyetçi duyguları ve babalık sıfatları sayesinde teşekkül etmişti” demektedir⁴⁵. İslâm yazarlarından İbn Haldun ve Celalüddin Devvani ile Osmanlı yazarı Taşköprülüzâde Ahmet de hükümdar ile reâyâ ilişkisini “*baba-evlâd*” ilişkisine benzetmişlerdir⁴⁶. Başka milletlerin aksine olarak Türklerde halkı besleyen ve giydiren hakandır. Onlarda vergi demek, halkın genel masrafı demektir. Eğer hakan artık halkının gelirlerini sağlayamayacak duruma gelirse, onlara izin verir. Onlarda gidip nafakalarının başka hakanın altında ararlar. Türk hakanının gece uyumaması ve gündüz dinlenmemesi, yalnız fakirleri besleyip, giydirmek için değildir. O, Türk’ün şöhreti ve milletin şan ve şerefi için gece gündüz çalışmış ve çarpışmıştır⁴⁷. Kur’ân-ı Kerîm’de “*Allah size emânetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hüküm verdiği zaman adâletle hükmetmenizi emreder*”⁴⁸ ayetinde ahlak ve hukukun en geniş kapsamlı ilkelerinden olan emânet ve adâlet kavramları bir arada zikredilmiştir⁴⁹. Bu hususda yine Kur’ân-ı Kerîm’in “*Ey iman edenler kendiniz, anne babanız ve yakınlarınız aleyhinde dahi olsa Allah için şahitler olarak adâleti ayakta tutun. (Onlar) ister zengin olsun, ister fakir olsun; çünkü Allah onlara daha yakındır. Öyleyse adâletten dönüp hevalarınıza (tutkularınıza) uymayın*”⁵⁰ mealindeki ayeti önemlidir. Bu yaklaşım çerçevesinde reâyânın her iki dünyadaki refahı ve selameti Sultan’ın elindedir. Buna karşılık reâyâ da oğlun babaya karşı gösterdiği saygı ve mutlak itaati göstermek zorundadır⁵¹, mutlak hâkimiyet onda belirir. Pâdişâh şeriatı tatbik ve muhafazaya mecburdur. Pâdişâhın mutlak sultanı şeriat hududunda durur⁵². Kautiliya’ da devletin unsurları yedidir. Hükümdar, vüzerâ, tebaa, kaleler, müdâfaa ve taâruz kuvvetleri, hazine ve müttelikler. Her türlü otoriteyi temsil eden hükümdar, halka kendi çocukları gibi davranmalıdır⁵³.

İran devlet geleneğinde, hazine hâkimiyetin temeli iken, Türklerde devletin temeli reâyâ olarak merkez alınmıştır: “*Hazineni aç ve servet dağıt. Adamlarını sevindir. Onlar senin için her arzusunu yerine getirirler. Adamların çok ve kalabalık olsun. Asker*

⁴⁵ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s.103.

⁴⁶ Akyılmaz, “Osmanlı Devletinde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ İlişkileri”, s.40.

⁴⁷ Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1973.

⁴⁸ *en-Nisa* suresi, 4/58.

⁴⁹ Ali Toksari, “Emânet”, *TDVİA*, 11/81–83, s.82.

⁵⁰ *en-Nisa*, suresi, 135.

⁵¹ Akyılmaz, “Osmanlı Devletinde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ İlişkileri”, s.40; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti’nde Siyâsetin Katl*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1960, s.70; Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I.Kısım, TTK Ya.y., Ankara 1956, c.IV, s.319.

⁵² Halil İnalçık, “Pâdişâh”, *İA*, 9/491-495, s.495.

⁵³ Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâset-nâmeleri*, MEB, İstanbul 2000, s.118.

olunca gaza yapar hazineni doldurursun". Türk beylerine göre halkına karşı cömertlik, idarecinin başta gelen vasfıdır. Hân-ı yağma diye Farsça'ya geçen Toy, Osmanlılara kadar, bütün Türk devletlerinde vardır⁵⁴. Yusuf Has Hacip, "*Beğler cömert olursa adları dünyaya yayılır; dünya da bu şöhretleri sayesinde korunur.*" demiştir⁵⁵.

Raiyyete iltifat etmek ve gönlünün alınması bir anlayışın mahsûlü olarak kaynaklarda belirtilmektedir. Meselâ, Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin "*Pâdişâh-ı Cem-câh hazretleri keyfiyyet-i ahvâlden âgâh olıcak farîza zimmet-i himmetleri olan ra'iyet-nevâzî muktezâsınca*" ifadesi önemlidir⁵⁶.

2.4.Devletin Reâyâ Tasnifi

Anadolu kazaskeri Yahya Efendi'nin beyanına göre Osmanlı halkı 4 gruptan oluşmuştur. "*Bir kısmı zemîn-dârdır ki anlar re'âyâ makûlesidir zirâ'at u hirâset iderler. Nâs bunlara be-her-hâl muhtâcdır. Ve bir kısmı dahi tüccârdır. Bir memleketin metâ'ını bir memlekete nakli derler. Halk anlara dahi ihtiyâcdan müstağnî değillerdir. Ve bir kısmı dahi askerî tâ'ifesidir. Anlar ise sizlersiz. Sizin işiniz hûdud-ı İslâmiyyede olan fukarâ vü râ'iyeti hıfz u hirâset ve bilâd-ı İslâmiyyeye ye müstevlî olan düşmeni def*" eylemektedir. Bir kısmı dahi 'ulemâdır. Anlar bizleriz. Bizim işimiz dahi icrây-ı ahkâm-ı şer'-i Nebevî ile takayyüd idüp, 'ibâdu'llâh üzerinden zalemenin ta'addisin men'ü def 'idüp, Allah'ın emrini tutmadığı zamânda muktezây-ı Şer'-i kavîm üzere haklarından getürmekdir"⁵⁷.

Osmanlı'da Müslim ve Gayri-Müslim ayrımı olmaksızın toplum iki sosyal gruba ayrılmıştır⁵⁸. Birincisi reâyâdan ayrı olarak elinde padişah beratı bulunan vergilerden muâf⁵⁹, memleketi ve sosyal nizâmı muhafazaya mecbur olan askerîler, yüksek devlet

⁵⁴ Uğur, *Age*, s.118.

⁵⁵ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi Yay., 7.bs, İstanbul 1994, c.1, s.108; Yusuf Has Hacip'e göre hükümdarın görevleri dört ana başlık altında toplanmaktadır: 1.Halkı refah içinde yaşatmak. 2. Töre'yi Kanunları düzenleyip tatbik ederek dirlik ve düzeni sağlamak, adâleti temin etmek. 3.Savaş gücü ile devleti düzen içinde bulundurmak. 4.Paranın ayarını korumak. (Emine Erdoğan, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İktidar-İtaat İlişkisine Dair Bir Araştırma: Amasya Örneği", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Mart 2006, c.14, No:1, s.218-219).

⁵⁶ Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Age*, s.120.

⁵⁷ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler, Osmanlılarda Devlet Düzeni, Nesayih'ul-Vüzera V'el-Ümerâ veya Kıtâb-ı Güldeste Nizâm-ı Devlete Mûteallik Risale*, Te'lif- Muhammed Paşa Eldefteri, (trc. Hüseyin Ragıp Uğural), Türk Tarih Yay., Ankara 1969, s.334.

⁵⁸ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.115; Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ ilişkileri", s.41; Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, s.166.

⁵⁹ Ancak askerî sınıf kavramının belirsizliği sebebiyle zaman zaman çıkarılan fermanlarda bu duruma açıklık getirilmiştir. Bu fermanlarda; 1- Fiilen askerlik hizmetinde bulunan yeniçeri, sipahi ve bunların çeşitli sınıfları (topçu, tüfenkçi, garib, azeb) çocukları, eşleri, emeklileri, kulları, câriyeleri; 2-Geri ve yardımcı hizmette çalışan yaya ve müsellemlerle bunların gördükleri hizmetlerin benzerini yerine getiren Yörükler ve tatarlar; 3-Askerlikle münasebeti olmayan, ancak kamu hizmeti gören görevliler, memurlar, kâtibler, mültezimler, eminler, muhassıllar; 4- Yine bir

görevlileri (ricâl)⁶⁰ ve yöneticilerdir. Bunlara “*askerîler*” denir. İkincisi reâyâ adı verilen ve geçimini tarım ve sanayi alanında⁶¹ üretici olan veya ticaretle uğraşan, yerleşik veya yarı yerleşik⁶², vergi mükellefi olan şehirliler, köylüler ve konar-göçer aşiretlerin meydana getirdiği yönetilenlerden oluşan gruptu⁶³. Yani reâyâyı (halk-el-amme) tüccarlar, sanat erbabı (ehl-i hırfet) ve köylüler meydana getirmektedir⁶⁴. Daha dar bir anlamda ise, kanunî konumları kentli ve konar-göçerlerden ayrı köylü halktı⁶⁵. Kısaca askerî sınıf dışında kalan insan topluluğu devletin halk ögesini oluşturmaktadır⁶⁶.

Osmanlı toplumu işbölümü ve fonksiyonel tabakalaşmayı içeren bir ihram (piramit) modeli olarak şu şekilde özetlenebilir⁶⁷: Piramitin başında Osmanlı hânedanı ve saray halkı (seyfiyye) askerîler⁶⁸, altında “*târikler*” diğer ifade şekliyle “*Erbâb-ı Seyf*”, “*Zümre-i ulemâ ve Erbâb-ı kalem*” diğer ifade şekliyle “*kalemîye*⁶⁹ ve *ilmîye*” grupları, bunların altında esnaf zümrelerini teşkil eden “*hırfet zanaatkarları*” ve en alt tabakada “*reâyâ, raiyyet*” denilen halk tabakası yer almaktadır. İmparatorluk rejiminin bu son unsuru da Müslüman reâyâ, Gayr-i müslim reâyâ diye ikiye ayrılır⁷⁰. İslâmi toplum ve mülkiyet telakkileri Türk-İslâm toplumunda sadece idarî kademelenmeye

kamu görevlisi sayılması gereken yargı organları mensupları, müderrisler ve mülazımlar; 5-Günlük 3 akçe ve daha fazla cihet’i olan mütevellî nazır ve cüzhanlar; 6- İmam, hatib, müezzin gibi din görevlileri, seyyid ve şerif gibi Hz. Peygamber soyundan gelenler; 7- Köprücü, derbentçi madenci, tuzcu, atmacacı, doğancı, sarraf gibi hizmetleri ifa edenler askerî sayılıyordu. (Halil Sahillioğlu, “Askerî”, *TDVİA*, 3/488-489, s.488).

⁶⁰ Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, s.161.

⁶¹ Öztürk, *Agm*, s.35; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (trc. Mümtaz’er Türköne), İletişim Yay., İstanbul 2002, s.94.

⁶² Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İctimaî Yapısının Ana Hatları”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.4, s.22; H. Tahsin Fendoğlu, “Osmanlı’da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.6, s.454.

⁶³ Pâdişâh beratı ile bir takım vergilerden muâf tutulan ve askerî ile raiyyet arasında muâf ve müselleme reâyâ da bu zümre içinde yer almaktadır. (Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK Yay., 5.bs, Ankara 2003, s.101).

⁶⁴ İsmail Doğan, “Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri: Kuruluş, Klasik ve Yenileşme Dönemleri”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.5, s.371.

⁶⁵ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.115.

⁶⁶ Üçok, Mumcu, Bozkurt, *Age*, s.175.

⁶⁷ Avcılar, *Agm*, s.57.

⁶⁸ 1610 tarihine doğru askerînin miktarı şudur: Kapukulu askerî, Yeniçeriler (Piyade) 37.627, Acemi oğlanları ve bostancılar 9.406, Cebeciler (Sil bakanlar) 5.730 Topçular 1.552, Top arabacılar 684, Kapukulu süvarisi (Altı bölük halkı) 20.869, Sefere pâdişahla giden saray halkı 12.971, Kapukulu Toplamı 88.839, Eyâlet askerleri: Timar ve zeamet sahibi sipahiler 115.000, Rumeli Yörükleri 6.470, Rumeli müsellemleri 5.095, Anadolu Eyâleti piyade ve müsellemleri 6.900, Eyâlet askerî Toplamı 133.365 (*Türk Tarihi, Silahlı Kuvvetleri ve Atatürkçülük, Genelkurmay Başkanlığı 50 nci Yıl Yayını*, Ankara 1973, s.53).

⁶⁹ Mehmet İpşirli, “Kalemîye”, *TDVİA*, 24/248-250, s.248.

⁷⁰ İlber Ortaylı, “Osmanlı Bürokrasisinin Özelliklerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım Denemesi”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi ve Sosyal Değişimi Makaleler I*, Turhan Kitabevi, Ankara 2004, s.61; Sencer, *Age*, s.52.

dayanan tabakalaşmaların kaynağıdır⁷¹. Reâyâ arasındaki sosyal tabakalaşmayı ise malî düşünce belirlemektedir⁷².

Aslında bu ayırım yeni bir sınıflandırma değildir. Orta Asya Türk devletlerinde Han ve ailesi, hanın etrafında askerî seçkin sınıf yani beyler, hanlığın dayandığı seçkin kabileler ve budun veya karabudun denilen fakir ve tâbi halk tabakası olmak üzere dört sınıf mevcuttur. Uygur devlet teşkilatı hakkında bilgiler edindiğimiz Kutadgu Bilig'e göre halk; aydın zümre ve beyler ile iktisadî zümreler olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. İktisadî zümre de çiftçiler, ticaretle meşgul olan satıcılar, hayvan beslemekle geçinen konar-göçerler, sanat ehli ve belli bir işi olmayan karabudunlardan oluşmaktadır. Benzer bir yaklaşıma İranlı Tusi ve Devvani'de de rastlamaktayız. Bu düşünürlere göre de toplum ikiye bölünmüştür. Bir tarafta hükmeden ve onun otoritesini devrettiği bakanlar ve valiler yer alırken öte tarafta vergi ödeyenler yani reâyâ vardır. Tusi Sultanın hizmetkârlarını da siyasî gücü elinde tutan askerî sınıf ve bürokratlar olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Vergi ödeyenler ise ekonomik faaliyetlerine göre çiftçiler, tüccarlar ve çobanlardan oluşmaktadır. Zaman zaman ikinci gruba zanaatkârlar da eklenmektedir. Sultan etrafında toplanmış belirli sınıflar anlayışı Selçuklu Devleti'nin veziri Nizamülmülk tarafından Siyâsetnâme'de kuvvetle ifade edilmiştir. Nizamülmülk'e göre başta sultan vardır. İktâ sahipleri reâyânın üzerinde askerî bir sınıf teşkil ederler ve doğrudan sultanın şahsına bağlıdırlar. Üçüncü kademede ulemâ ve devlet memurları vardır. Nihayet vergi veren sınıf yani reâyâ gelir. Aynı eserde eğer her sınıf resmi kayıtlarda yer aldığı gibi kendi sınıfı içinde kalırsa hükümetin anarşi ve karışıklığı önleyebileceği belirtilmektedir. İslâm hukukçusu İbn-i Teymiye'de Kur'ân'daki bazı ayetlere ve sünnete dayanarak bu çeşit toplumsal tabakalaşmanın şeriata uygunluğu üzerinde durmaktadır⁷³. Mâverdî istikrarlı bir hükümetin kurulmasının ardından gelen yönetim sürecinde “ülkenin bayındırlığı”nın, “tebaanın mal ve can güvenliği”nin, “ordunun idaresi”nin ve “kamu maliyesinin yönetimi”nin, “yasaların âdil bir şekilde uygulanması”nın önem taşıdığını belirtir. Yönetimin belirtilen bu aslî

⁷¹ Tabakoğlu, “Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları”, s.21.

⁷² Tabakoğlu, “Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları”, s.22; Yılmaz, Üçok, Mumcu, Bozkurt, *Age*, s.76.

⁷³ Akyılmaz, “Osmanlı Devletinde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ İlişkileri”, s.41; Gül Akyılmaz, “Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf-Reâyâ Ayrımı”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Haziran-Aralık 2004 Cilt:VIII, Sayı:1-2, s.200-223, s.203; Mâverdî, kuvvete dayalı rejimin (mülk kâhîr) iktidarın zulüm ve istibdadından kaynaklandığını ifade etmekte ve bu rejimin halka karşı âdildavranılması halinde onaylanıp benimseneceğini ve kökleşeceğini düşünmekte, zenginleşen bir zümrenin devlet içindeki konum ve bağlantılarını kullanarak iktidarı ele geçirmesiyle kurulan mal ve servete dayalı rejimin ise en zayıf rejim olduğunu vurgulamaktadır. (Ömer Menekşe, “İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdî ve Nizâmülmülk Örneği”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V (2005), Sayı: 3, 193–211, s.201).

fonksiyonlarını yerine getirirse, toplumun saygısını, bağlılığını, samimi ilgi ve sevgisini kazanacağını belirten Mâverdî, devletin belirtilen hak ve vecibelere riayet etmediği takdirde bundan dolayı sorumlu tutulacağını ve (Allah katında ve kamu vicdanında) yargılanacağını belirtmiştir⁷⁴.

Askerî sınıf ikiye ayrılmaktadır; ehl-i şer' ve ehl-i örf. Ehli örf askerlik hizmeti ile birlikte mülkî görevleri de yerine getiren Beylerbeyi, Sancakbeyi, Mütesellim, Alaybeyi, Yeniçeri Serdarı gibi üst düzey yöneticiler ve tımarlı sipahi denilen eyâlet askerleridir⁷⁵. Osmanlı arşiv belgelerinde “*vârisu ulûmil'l-enbiyâ ve'l-mürselin*”, “*mümeyyiz-i helâl ani'l-haram*” diye tanımlanan ulemâ⁷⁶ sınıfına ilmiye sınıfı veya ehl-i şer' denilir⁷⁷. İlmiye sınıfı hem din âlimlerini (ulemâ ve müderris) hem de adâlet teşkilatı mensuplarını (kudat, hükûkâm) ve devlet memuru statüsündekileri (katipleri vb) kapsar⁷⁸. Medrese mezunları, “*ilmiye*” sınıfını teşkil eder. İlmiye sınıfı üç kategoriye ayrılır: Müderrisler, Müftüler ve Kadılar. Müderrisler öğretimle, müftüler fetva vermekle (ifrat), Kadılar yargılama ile yükümlüydü. İlmiye sınıfı askerî sınıftandı⁷⁹. Bu üç zümre ve diğer kategoriler arasında yatay bir hareketlilik, her zaman söz konusuydu⁸⁰. İlmiye sınıfı ve yargının başı, protokolde sadrazama eşit olan şeyhülislâmdır (meşîhat-ı islâmiye⁸¹). Devşirmeden gelenler ulemânın içine pek girmemişlerdir. Ulemâdan olanlar genellikle Türk ve Müslüman kökenli olmak özelliğini sürdürmüşlerdir. Pâdişâh hukuka uygun olmayan davranışlarını bile onların vereceği bir fetva ile meşrulaştırır, yani onlara muhtaçtır⁸². Pâdişâh tarafından “*icrâ-yı*

⁷⁴ Çağrıç, “Mâverdî’de Siyâset Ahlâkı”, *İslâmiyat*, c.VI, Sy. 1, Ankara 2003, s.82–87; Menekşe, *Agm*, s.201.

⁷⁵ Bahaeddin Yediyıldız, *Osmanlı Toplumunu, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, c.I, s.450.

⁷⁶ Yücel, *Age*, s.69; Ulemâ özel bir ayrıcalığa sahipti; mal ve mülklerini mirâsçılara bırakabiliyorlardı. Oysa Osmanlı idaresinin diğer dallarındaki üst düzey görevliler ölümünden sonra mülklerine el konulması olasılığını hesaba katmak durumundaydılar. Ayrıca ulemânın idareci veya denetçi olarak vakıflar üzerinde sahip olduğu kontrol da onlara mal ve mülklerini pekiştirme imkanı veriyordu, zira özel mülklerin aksine vakıflar mirâsçılar arasında bölünememekteydi. Herhalde bu çifte ayrıcalık sayesinde ki, ulemâ aileleri kendilerini, idarî-askerî kurum üyelerinden veya varlıklı tüccarlardan çok daha uzun süre zenginlik ve gücün zirvesinde tutmayı başarabildiler. Arap eyâletlerinde en tepe noktalarda üç yüz yıl kalan ailelerinin diğer örneklerine rastlanabilir. Osmanlı merkezinin daha yakınında bulunan ulemâ aileleri aynı performansı gösteremedilerse de, birkaç kuşak boyu önemli konumlarda kalmış üst düzey ulemâ aileleri vardır. Şer’i medrese hiyerarşide orta ila yukarı düzeylerde yer alan hiçbir şekilde atıl olmadığı gibi, makamlarında arpalık değildi. (Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim (1590-1699)”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, (edt: Halil İncalcık, Donald Quataert), Eren Yay., İstanbul 2004, c.2, s.680-681).

⁷⁷ Fendoğlu, *Agm*, s.454.

⁷⁸ Ulemâdan bahsederken çok defa “ulama’-i ummat, ‘ulama’-i dîn, ‘ulama’i salaf, ulama-i ‘amilin” gibi terkipler kullanılır. (M. Tayyib Gökbilgin, “Ulemâ”, *İA*, 13/23–24, s.23).

⁷⁹ Fendoğlu, *Agm*, s.454.

⁸⁰ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yay., İstanbul 2000, s.143.

⁸¹ Gökbilgin, *Agm*, s.24; Şeyhülislâmlık makamı takvâ sahibi bir âlim ve fakihe verilmelidir. (Yücel, *Age*, s.161)

⁸² Üçok, Mumcu, Bozkurt, *Age*, s.177.

ahkâm-ı şer'îyye ve infâ-ı kavânin-i me'riyye eylemekle" görevlidirler⁸³. Devlet henüz bir sınır beyliği iken, hükümet ve hukuk işleri, iç bölgelerin yüksek kültür odaklarından gelmiş ulemânın elindeydi. İlk Osmanlı vezirleri-Çandarlı Halil gibi-ulemâ kökenlidirler⁸⁴. Askerî sınıf, tebaaya verilene göre daha az ceza verilen, mîrâsı askerî kassam tarafından taksim olunan, vergiden muâf olan bir sınıftır. Kimin askerî sayılacağı konusunda belirsizlik olduğunda, çıkarılan fermanlarla, kapalılığın giderilmesine çalışılırdı. Ulemâ devlet içinde güçlüdür. En ayrıcalıklı ve saygın sınıf ulemâdan oluşmuştur, sadece ağır suç işledikçe cezalandırılır. Bu sınıf, normal mahkeme yerine kazasker mahkemesinde, sanığın durum ve mevkiine göre bizzat kazasker tarafından veya heyetin diğer üyelerince yargılanırdı⁸⁵.

Askerî sınıf, doğrudan doğruya sultanın hizmetinde olan herkesi, üretimle uğraşan bütün askerî grupları, din adamlarını ve bürokratlarla ailelerini, akrabalarını, uyruk ve kölelerini içerir. "*Muâfreâyâ*" diye bilinen bu grubun, devlete yaptıkları belli hizmetler karşılığında belli muâfiyetleri ve ayrıcalıkları vardır⁸⁶. Sıradan zanaatkârlar ve balıkçılar da Osmanlı Devleti için çalışmaları şartıyla askerî idiler. Hizmet verilirse zanaatkârlar tüccarlar konar-göçer ve çobanlar ve paralı askerler (levend) gibi kesimlerde askerî olabiliirdi⁸⁷.

Osmanlı Devleti'nde keskin sınıf ayrımları olmamakla beraber yatay ve dikey hareketlilik dikkati çekmektedir. Şöyle ki; yerleşik reâyâ şehirli ve köylü olarak sınıflandırılmaktadır⁸⁸. Ticaret ve tarımla uğraşanlar, ister Müslüman olsun ister Hıristiyan olsun, ister Anadolu'da isterse Balkanlarda yaşasın, reâyâ sayılıp reâyâ vergileri ödüyordu⁸⁹. Askerîler, reâyâ ve muâf ve müsellemler, arasında belirli bir (dikey) hareketliliğin de varlığı, Osmanlı düzenini, bir kast sisteminin katı sınıflaşmasına göre daha esnek kılıyordu. Nitekim, gerek Hıristiyan, gerekse Müslüman reâyânın askerî sınıfa katılması için meşru sayılan bazı yol ve yöntemler vardı. İhtiyaç anında Hıristiyan ailelerin çocuklarının bir bölümünün toplanması demek olan devşirme usûlü, Hıristiyanların askerî sınıfa katılmaları için böyle bir yoldu. Kaldı ki, erken bir

⁸³ Yücel, *Age*, s.1.

⁸⁴ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.71.

⁸⁵ Fendoğlu, *Agm*, s.454.

⁸⁶ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.75.

⁸⁷ Suraiya Faroqhi, "16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğunda Siyâset ve Sosyo Ekonomik Değişim", *Kamuni ve Çağı, Yeni Çağda Osmanlı Dünyası*, (edt. Metin Kunt, Christine Woodhead), (trc.Sermet Yalçın) Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2002, s.107.

⁸⁸ Tabakoğlu, "Osmanlı İçtimâî Yapısının Ana Hatları", s.22.

⁸⁹ Faroqhi, "16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğunda Siyâset ve Sosyo Ekonomik Değişim", s.98.

dönemde Osmanlılar, fetihlerin etkisini yumuşatmak için, proniar, voynuk (voynik) ve martolos⁹⁰ gibi adlarla bilinen Osmanlı öncesi askerî yapıları çoğu zaman kendi sistemleri içine almakta idiler. Müslüman reâyâ açısından ise, gönüllü olarak uçlarda görev yaparken olağanüstü bir yiğitlik örneği verdikleri takdirde, sultanın özel bir beratıyla, askerî sınıfa alınmaları daima mümkündür⁹¹.

İdarî taksimatın en küçük birimini oluşturan köylü reâyâ, dirlik, vakıf ve mülk reâyâsı olarak üç kısma ayrılmıştı. Şehirli reâyâ esnaf ve tüccarlardan oluşmaktadır. Yarı yerleşik halk kitlesi olan konar-göçerler ekseriyetle hayvancılıkla uğraşan yarı göçer aşiretlerdir. Köylü reâyâ ise tumar, vakıf gibi ziraî toprakların reâyâsıdır. Bu gruplardan herhangi biri devlet tarafından bazı vergilerden muâf tutularak askerîlikle vazifelendirildiklerinde, vazifeleri devamınca raiyyet statüleri sona erer, askerî hükmü bitiminde ise yeniden raiyyet olurlardı⁹². Uygulamada yönetenlerle⁹³ yönetilenlerarasındaki sosyal hareketlilik sayesinde reâyâ asıllılar, medreselerde, diğer kurumlarda görev almışlar, sadrazamlığa kadar yükselmişlerdir. Örneğin Hasan Kâfi, ilmiye mensubu bir ailenin çocuğu değildir ama müderrislik ve kadılık görevinde bulunmuştur. Lütfî paşa Arnavut asıllı bir devşirme olup, sadrazamlığa kadar yükselmiştir. Koçi bey saraya sonradan dâhil olmuş, önemli hizmetlerde bulunmuş bir düşünürdür. Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın mesleğe intihabı dikkat çeken kabiliyeti sayesinde. İbrahim Müteferrika, irtida edip ciddi hizmetlerde bulunmuş bir şahsiyettir⁹⁴. Müslüman halkın bir değişim kanalı raiyyetlikten kurtulup şehirli halka dâhil olarak zenaat ve ticaretle uğraşmaktı. Bu yolun özellikle sipahiler tarafından sıkıca kontrol edilmesi gerektiği kanûnnâmelere kadar yansımıştır. Özellikle devşirme sistemiyle bir kısım Hıristiyan gencin sosyal statülerinde olağanüstü değişim görülmekteydi. Önce İslâmlaşması, ardından askerî ve idarî eğitimde başarı göstermesi kaydıyla en üst katmanlara kadar çıkabilirdi⁹⁵. XV. yüzyılda Osmanlılar Balkanlar'da binlerce Hıristiyan soylu atlı sınıfını, dinlerine karşın, askerî sınıf kabul ettiler.

⁹⁰ Martolosluk, hakkında detaylı bilgi için bakınız; Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i Müslimler*, s.286.

⁹¹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s.52.

⁹² Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1711-1730)*, TTK Yay., Ankara 1997, s.1; Tabakoğlu, "Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları", s.22; Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s.102.

⁹³ Yönetenler zümresinin ortaya çıkışını büyük ölçüde devletin ilk dönemlerindeki fetihçi karakteri belirlemiştir. Fatihler, yani gaziler, ahiler, dervişler ve aşiret ileri gelenleri üst sosyal tabakayı oluşturmuşlardır. (Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.143).

⁹⁴ Yılmaz, *Agm*, s.78.

⁹⁵ Yunus Koç, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı (1300-1600)", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., c.4, s.535.

İmparatorluğa ilhak edilen Anadolu beyliklerindeki askerî topluluklar da Osmanlı askerî sınıfının ayrıcalıklarını aynen uyguluyordu⁹⁶.

Yukarıda belirtildiği gibi askerîyi reâyâdan ayırt eden en önemli sıfat, Pâdişâh berâtı ile bir devlet hizmetine tayin edilmek, ehl-i berât olmaktır. Reâyâdan olanlar bazan bu şekilde askerî sınıfa geçerler, raiyyet rüsûmundan kurtulurlardı. Osmanlı Devleti'nin ilk devrinde reâyâdan önemli sayıda zümreler, askerlik hizmetiyle mükellef kılınarak raiyyet rüsûmundan ve kulluklardan tamamiyle muâf tutulmuşlardır. Bunların başında Türk çiftçilerden yayalar ve müsellemler, konar-göçerlerden yörükler ve tatarlar gelir. XV. yüzyılda artan asker ihtiyacı neticesinde, vergi muâfiyeti karşılığı eşkinici yazılması usûlü geniş ölçüde devam etmiştir. Konya-Karaman bölgesinde bir çok kimseler, eski yurtluk ve mülkleri üzerinde rüsûm-ı raiyyetten affedilmek suretile eşkinici, yani her yıl sefere giden fiili asker yazılmışlardır. Bunlar, şüphesiz eskiden Karamanoğulları zamanında da askerdiler⁹⁷.

2.5.Millet Sistemi

Çok dinli, dilli ve milletli cemâât ve cemiyetlere dayanan Osmanlı Devleti'nde⁹⁸ İslâmî literatürde din ile eş anlamlı olması yanında belli bir dinin mensuplarını ifade eden “*Millet*” kelimesi, klasik dönemden itibaren dinî zümreleri ifade etmek için kullanılmıştır⁹⁹. İslâm devletinin insan unsuruna “*millet*” veya “*ümme*” denilmiştir. Bu iki kelime ile dili, rengi, ırkı, bölgesi, şekli ne olursa olsun belli bir din benimsemiş insanlar topluluğu kastedilmiştir¹⁰⁰. Mamafih, ırk'a katıyken ehemmiyet verilmezdi. Mağlûp milletlerden bir Hıristiyan Müslüman olduğunda Türk bir Müslümanla eşit olurdu. Zirâ Müslümanlar arasında eşitsizlik ise Kur'an-ı Kerîm'e aykırı idi. İşte bu suretle Arnavut, Slâv, Hırvat, Bulgar, Ermeni, Rum bir çok Müslüman vardı. Bu şekilde imparatorluğun bünyesinde toplanmış milletler eşit bir şekilde yaşıyorlardı ve zulme de

⁹⁶ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.74.

⁹⁷ Halil İnalçık, “Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yay., İstanbul 1996, s.50.

⁹⁸ Bozkurt Güvenç, *Cumhuriyet ve Kimlik: Konu, Sorun, Kapsam ve Bağlam, 75 Yılda Tebaa'dan Halka Doğru*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Tarih Vakfı, İstanbul 1998, s.117.

⁹⁹ Gülnihal Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayr-i müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, TTK Yay., Ankara 1989, s.9.

¹⁰⁰ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, s.115; Süleyman Sayar, “İstanbul'daki Protestan Kiliseler”, *T.C.Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, c.10, Sayı: 2, 2001, s.285; Abdülmecit Mutaf, “Balıkesir de İskân Edilen Ermenilerin Yönetim ve Müslüman Halkla İlişkileri”, *Sosyal Bilimler*, Yıl 1: 2003, c.1, Sayı:1, Celal Bayar Üniversitesi S.B.F., Manisa, s.71.

uğramıyorlardı¹⁰¹. Hiçbir etnik grubu kayırmayan etnik baskının olmadığı bir hânedan imparatorluğu olan Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm temel ideolojiyi sağlıyordu. Fakat gayr-i müslim tebaanın statü olarak ikinci derecede olmakla birlikte kendisini toplumsal olarak imparatorluk yasa ve hukukunun koruması altında serbestçe ifadesine izin verilmişti¹⁰².

Millet Sistemi ise, bir bölgenin dârüislâma katılmasından sonra buradaki “*el zimmenin*” bir ahidnâme, hukuk ve himaye bahşedici bir ahidle İslâm devleti idaresi altına girmesinden doğan müteşekkil, bir hukukî varlıktır. Bunu sağlayan ahidnâme tek taraflı bir tasarruftur¹⁰³. Osmanlı yönetiminin toplulukları kategorileştirdiği ve bölgeden bölgeye değişen işleyiş biçimi ile bu sistem, Osmanlı fethinden önce toplumların kendi geleneklerindeki gruplaşmalarıdır¹⁰⁴. Osmanlı Devleti, daima millet unsurunu göz önünde tutarak milletin hukukî durumunu belirlemiş, milletin farklı ve ayrıntılı yönlerini içeren halk arasındaki eşitliğe dayalı hukukî-idarî yapısal görünümler ortaya koymuştur¹⁰⁵.

Genelde kabul edilmiş dört millet (millet-i erbaa) vardı. Bunlar Müslüman, Ermeni, Rum ve Yahudi milletlerdir.

Osmanlı imparatorluğu'nda yaşamış olan gayr-i müslimler için din-mezhep ve etnik durum bakımından Yavuz Ercan şöyle bir sınıflama yapmıştır:

¹⁰¹ *Budin Kanûnnâmesi ve Toprak Meselesi*, (haz. Sadık Albayrak), Tercüman 1001 Eser, s.25, 26..

¹⁰² Metin Kunt, “Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna”, *Kanuni ve Çağı, Yeni Çağda Osmanlı Dünyası*, (edt. Metin Kunt Christine Woodhead), (trc. Sermet Yalçın) Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2002, s.37.

¹⁰³ İlber Ortaylı, “Millet”, *TDVİA*, 30/66-70, s.66.

¹⁰⁴ Nuri Adıyeye, *Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayr-i müslimlerin Yaşantılarına Dair*, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.4, s.255.

¹⁰⁵ Ortaylı, “Millet”, s.66.

Tablo 1: Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslim Sınıflar

I-Din ve mezhep bakımından			II. Etnik Bakımdan	
Hıristiyanlar		Museviler	Sabîler	
Katolikler	Katolik Olmayanlar	1. Rabbaniler 2. Karaîler 3. Samirîler		a.Rumlar b.Yunanlılar c.Bulgarlar d.Sırlar e.Hırvatlar f.Karadağlılar g.Bosnalılar h.Arnautlar ı.Romenler i.Türkler(Gagauzlar) j.Macarlar k.Polonyalılar l.Çingeneler m.Ermeniler n.Gürcüler o.Süryaniler ö.Kildaniler p.Araplar (Marunî, Melkit ve diğerleri) r.Yahudiler s.Kiptiler ş.Habeşler
a. Lâtinler b.Katolik Ermeniler c. Katolik Gürcüler ç.Katolik Süryaniler d. Kildaniler e. Maruniler f. Katolik Kiptiler g. Katolik Rumlar	a.Ortodokslar (Pavlakî, Thondrakî, Selikian ve Bogomiller dahil) b. Gregoryenler c.Nesturiler (Doğu Süryanileri) ç.Yakubî-Süryaniler (Batı Süryanileri) d-Melkitler e-Mandeiler			

Kaynak: Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayri Müslimler*, s.52-53.

Türkler, Araplar, Arnautlar, Boşnak, Pomak, Berberi, Çerkes, Gürcü, Abaza, Çeçen vs. tüm diğer unsurlar Müslüman milleti kapsamında yer almışlardır. Bulgarlar ve Sırlar Rum Ortodoks kilisene bağlı oldukları için Rum milleti adı altında idiler¹⁰⁶. XVI. ve XVIII. yy. ait çeşitli ait belgelerde “*papanın milleti, millet-i Ermeniyân, millet-i selâse*” tabirleri geçer. XIX. yüzyıldan önce millet sözünün dinî bir topluluk için kullanıldığı, hatta sadece Osmanlı Devleti içindekiler için değil, darülharp sayılan toplumlara da bu şekilde hitap edildiği bilinmektedir. Nitekim, Osmanlı pâdişâhları, Avusturya büyük dükaları ve Alman imparatoru gibi Hıristiyan ülke hükümdarlarına hitap ederken onları o milletin reisi olarak düşünmüşlerdir. Meselâ Kanûni Sultan Süleyman’ın Avusturyalı Ferdinand’a gönderdiği nâmesinin elkâb kısmında “*milletü’l-mesîhiyye ve tâifetü’n-nasrâniyye*” deyimleri geçer. Burada aynı anda millet ve tâife sözü yer alır¹⁰⁷.

Millet sisteminin amacı gayr-i müslim cemaâtler için imparatorluğun hukukî olarak birincil ve yönetsel olarak ikincil yapısını oluşturmaktı¹⁰⁸. Osmanlı Devleti’nin çeşitli bölgelerinde çoğunluğu oluşturan gruplar vardı. Osmanlı yönetimi de

¹⁰⁶ Adıyke, *Age*, s.255.

¹⁰⁷ Ortaylı, “Millet”, s.66.

¹⁰⁸ Khan, *Agm*, s.233.

toplulukların çeşitli alanlardaki dağılımı ve iskânı konusunda bilinçli bir politika izlemekteydi¹⁰⁹. Bu politikada Osmanlı tabiiyetinin etnik kökenleri önem arzetmez, önemli olan dindir. “*Millet-i İslâmiye*” yi oluşturanların ortak özelliği Müslüman olmalarıdır. Farklı dilleri konuşsalar dahi eğer “*Sünni Müslüman*” iseler, İslâm milletine dâhildirler¹¹⁰. Gülnihal Bozkurt burada Sünni Müslümanları kastediyor olduğunu söylüyor ise de; Osmanlılar XVI. yy.’ın sonlarında İran’ı ele geçirdiklerinde Özdemiroğlu Osman Paşa şii Müslümanları da İslâm milletine dâhil etmiştir¹¹¹. Ancak çok uluslu, çok kültürlü ve çok dinî karaktere sahip Osmanlı Devleti içinde bulundurduğu zimmî gruplara İslâm hukuku çerçevesinde “*biz ve diğerleri*” bağlamında “*ayrımcılık*” ve “*dışlama*” uygulamalarını reddetmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezi gücü, tebaasına ve onların geleneksel sosyo-kültürel kurumlarına karşı yüksek ahlaki değerler ve etikle muamele etmiştir¹¹². İslâm hukuku uyarınca, kutsal kitaba dayalı tektanrılı dinlere mensup gayr-i müslimler, İslâmın önceliğini ve Müslümanların üstünlüğünü samimiyetle tanıdıkları takdirde devletin hoşgörüsü ve koruması altında sayılmışlardır¹¹³.

Millet sistemi II. Mehmet döneminde güçlenmiştir¹¹⁴. Fatih, İstanbul’u fethettikten sonra “*etraf u eknaftan*” pek çok elçi gelip bu fethi kutlamışlardı. Bu arada Kudüs’teki Rumların Patriği Atanasyos da bazı rahipleri ile gelip Fâtih’ten kendilerine serbestiyet vermesini istemiştir. Bunun üzerine Fatih Sultan Mehmed, hiç kimsenin bunların âyinlerine, kiliselerine ve diğer ziyaretgâhlarına karışmayacağına dair onlara bir ferman vermişti. Her ne kadar bu dönemde Kudüs, Memluk idaresinde ise de Kudüs Patrikliği, İstanbul’daki Patriğe bağlı olduğundan onlar da yardım talebinde bulunmuşlardı¹¹⁵. 1453 İstanbul sözleşmesi, azınlıkların yönetimi alanında uygulamada başarısı kanıtlanmış bir model olmanın yanı sıra; kanlı soykırımların, insanlık dramlarının kol gezdiği çağdaş dünya için örnek alınabilecek bir deneyimin tarihi

¹⁰⁹ Eryılmaz, *Agm*, s.237.

¹¹⁰ Bozkurt, *Gayr-i müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s.9.

¹¹¹ İsmail Hakkı Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, Yağmur Yay., c.III, s.87; BA, MD, 62, hnr. 18, s.5, tarih 2, s.995.

¹¹² Khan, *Agm*, s.229.

¹¹³ Arûs Yumul, Ermeniler “Millet-i Sadıka mı, Beşinci Kol mu, Geçmişin Yedigârları mı?”, *Tarih Eğitimi ve Tarihte “Öteki” Sorunu*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1998, s.91.

¹¹⁴ Khan, *Agm*, s.233.

¹¹⁵ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 5.bs., İstanbul 2003, s.66.

belgesidir¹¹⁶. Reâyâ önce gayrı resmi olarak ve 1453'ten hemen sonra milletlere bölündü. En büyük millet Ortodokslardı¹¹⁷. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un fethinden sonra Rum kilisesine din ve özel hukuk işlerinde özerklik verdi ve Rum milletine seçtirdiği Patriğe, cemââtini idare için gerekli yetkileri kullanma imtiyazı tanıyarak, onu tüm Ortodoksların başına getirdi. Sonradan aynı imtiyazlar Ermeni ve Yahudi topluluklarına da tanındı¹¹⁸.

Millet sisteminde esas olan gayr-i müslimlerin idarî teşkilatı, onların merkezle antlaşma ve müzakere (istimâlet sisteminde olduğu gibi) bir türlü akitle dinî hürriyet, kültürel muhtariyet ve idarî işbirliği statüsü verilmesidir. Milletbaşı ruhanî liderdir¹¹⁹. Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınan her bir cemaât medenî ve kültürel muamelelerinde kendi içinde özerk durumdaydı. Gayr-i müslim ruhban sınıfı aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin resmi memurları konumundaydılar ve Osmanlı idaresinin vazettiği idarî ve malî önlemlerin cemââtlar halinde uygulanmasından sorumluydular¹²⁰.

Millet sözü esas olarak dinî bir aidiyeti ifade eder. Fert doğduğu milletin içinde o cemââtin ruhanî, malî, idarî otoritesine bağlı olarak yaşar. Eğer ihtidâ ederse milleti de değiştirir. Ancak Osmanlı Devleti gayr-i müslimlerin ihtidâ dışında bir dinden öbürüne geçmesini hoşgörmez. Fakat Hıristiyan cemââtin kendi içinde mezhep değiştirme olayları görülür. Millete aid olan kimse modern toplumdaki azınlığın aksine bazı davranış ve tutumlar sergiler. Bu aidiyet fertlere aile, hânedan ve cemâât içinde bir güvenlik verir. Kişi kendi toplumsal grubu içinde kendi ananesi ve babadan oğula sözlü kültürü içinde yaşar. Milletler arasında ilişki azdır, çatışma da azdır. Toplumsal yapıda çevre ile didişme, kimlik ispatı, asimile olma veya asimilasyona karşı direnme, çatışmacı davranışlara girme, açık toplum denilen asri sınaî cemiyetteki gruplaşmalar ve rekabet sözkonusu değildir¹²¹.

Osmanlı yönetimi ile gayr-i müslimler arasındaki ilişkilerin pozitif yönde gelişmesinin temeli, söz konusu ilişkilerin esas itibariyle İslâm hukuku ile belirlenmesi, hukukun bu ilişkilere bir üst ve alt boyut getirmesidir. Yöneticilerin bu sınırlara ve

¹¹⁶ Hikmet Özdemir, "Azınlıklar için bir Osmanlı Türk Klasîği:1453 İstanbul Sözleşmesi", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 1999, c.4, s.225; Geniş bilgi için bk. Macit Kenanoğlu, "İstanbul'da Birlikte Yaşamın Hukuki Temeli (1453-1856)", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, (Haz.Ş.Kamil Akar), Klasik Yay., 1.bs., İstanbul 2004, ss.55-74.

¹¹⁷ Khan, *Agm*, s.233.

¹¹⁸ Bozkurt, *Gayr-i müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s.10.

¹¹⁹ İlber Ortaylı, *Osmanlı Barıştı*, Ufuk Kitap, 2.bs, İstanbul, 2004, s.12.

¹²⁰ S. Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yay., İstanbul 2003, s.90.

¹²¹ Ortaylı, *Osmanlı Barıştı*, s.29-30.

boyutlara dikkat etmesi gerekiyordu. Çünkü bunlar İslâm'ın kurallarıydı ve bu boyutlar pâdişâh fermanlarıyla güvence altına alınmıştı. Üst hukuk normu olarak kabul edilen pâdişâh fermanları, gayr-i müslimlere karşı muhtemel bir şiddet ve zulüm uygulamalarının da en önemli engelleyici gücünü oluşturmuştu¹²².

Millet sisteminin bir diğer fonksiyonu da gayr-i müslimlerin ekonomik ve politik sisteme katılmalarının sağlanması idi. Bunlar bir yandan kendi kültürlerini ve dinlerini koruyorlar, bir yandan da “*Osmanlılaştırıyorlardı*”¹²³. Osmanlı devlet anlayışında sultanın tebaası etnik veya dinî aidiyeti ne olursa olsun Osmanlıydı. Bu Osmanlılığın içinde Türkler, devletin aslî unsuru idiler. Bununla birlikte Müslüman sıfatlarıyla ümmetin bir parçasıydılar. Gayr-i müslim halklar (Hıristiyan ve Yahudiler) “*Pax-Ottomana*” veya “*Osmanlı sulhü*” anlayışı içerisinde millet statüsünden yararlanıyorlardı.

Diğer taraftan millet teşkilatı bir sosyal sınıflama esasına dayanmaz. Her millet grubu içinde Osmanlı toplumunun imtiyazlıları bulunabilir. Genellikle “*askerî*” tabiri altında sınıflandırılan ve hizmet karşılığında belirli veya hemen bütün vergilerden muâf zümre her millet grubunda vardır. Meselâ, martolos denilen hıristiyan askerleri, voynuk adı verilen sipahi statüsündeki Bulgar savaşçıları, çeşitli dinlerden derbendciler veya bir Rum metropolit, bir Ermeni vartabed yahut “*amira*” zümresi üyesi (memurlar) Ermeniler veya bir haham ve hahambaşı tıpkı bir Müslüman müderris ve mütevellî gibidir. Askerî sınıfın dışında reâyâ denilen, vergi veren, angarya yükümlüsü ve silah taşıyamayan geniş zümreye Müslüman, Hıristiyan, Yahudi herkes dâhildir. Bunların yükümlülüklerinde ancak malî bir uygulama farkı olabilir. Bu farklılık harâc ve cizyedir¹²⁴. Gerektiğinde cizyeden muâf tutulabilir.

3.Reâyânın Tabi Olduğu Hukukî Nizâm ve Kanunlar

3.1.Şer’î Hukuk Açısından Reâyâ

Hukuk sistemi düzeni şahısların toplu halde yaşamını düzenler ve hak ve yükümlülükler öngörür. Yükümlülükler şahısların diğer şahıslarla ve devletle olan ilişkilerinde karşılıklı hak ve mükellefiyetlerini içerir. İyi işleyen bir toplum adâlet

¹²² Bilâl Eryılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.4, s.240.

¹²³ Ali Güler, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Azınlıklar*, Tamga Yay., Ankara 2000, s.13.

¹²⁴ Ortaylı, “Millet”, s.67.

inancının sağladığı huzur ve güven içinde yaşar¹²⁵. Osmanlı Devleti bir hukuk devletidir. Dayanağı ise İslam hukukudur¹²⁶.

Osmanlı hukukunun ana prensiplerini Kur’ân, Sünnet, icmâ ve kıyasa dayanan normlar oluşturmuştur. Bunlara, şer’î hükümler, şer’î şerif veya şer’î hukuk adı verilir. Osmanlı kanûnnâmelerinde “şer’î hukuk” ifadesinin yerine, “şer’” yahut “şer’-i şerif” terimleri kullanılmıştır. Şer’î hukuk kavramı, geçerliliği için, hiçbir kişi veya kurulun tasdikine gerek olmayan ve fıkıh kitaplarında tedvin edilmiş bulunan hukukî hükümleri ifade eder¹²⁷. Şer-i hukuk, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Müslümanların günlük işlerinin çoğunu düzenlediği gibi, gayr-i müslimlerin hayatının da birçok boyutuna yön veriyordu¹²⁸.

İslâm hukuku toprak, vergilendirme ve ceza hukuku alanlarında, şer’î hükümleri dayanak edinmiştir. Kur’ân ve hadiste açıkça miktar ve unsurları tayin edilen had ve suç cezâlarıdır. Bunlar, iffete iftirâ (hadd-i kazf), hırsızlık (hadd-i sirkat), yol kesme (kat’-i târîk), zinâ (hadd-i zinâ), içki içme (hadd-i şirb) ve devlete isyân (hadd-i bağy, hırâbe) suç ve cezalarıdır. Şer’î hükümlerin öngördüğü kısas, diyet ve diğer şer’î cezalar aksatılmadan uygulanmıştır. İcrâ ve iflâs hükümleri de şer’î esaslara göre düzenlenmiştir.

Usul hukuku ile alakalı durumlarda şer’î hukuk resm-i kısmet ve benzeri istisnâî konularda zamanın sosyal ve iktisâdî şartlarına riâyet edilmek kaydıyla örfî hukuka itibar edilmiştir.

Osmanlı hukukunda ehliyet, gaiblik, şahsî haklar ve benzeri konular şer’î hükümleri aynen uygulanmıştır. Bu konuda temel kaynak fıkıh kitaplarındaki şer’î hükümlerdir.

Aile hukuku konuları ile ilgili olarak ise Müslüman Türk aile yapısını, nişanlanma, evlenme ve benzeri müesseseler şer’î hükümlere göre şekil almış, boşanma, neseb, velayet ve nafaka konuları fıkıh kitaplarında yer alan hükümler gereğince karara bağlanmıştır. Mîrâs hukuku hususunda yine aynı esaslara göre hareket edilmiştir.

¹²⁵Gülnehal Bozkurt, “Atatürk’ün Hukuk Alanında Getirdikleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c.VIII, Kasım 1991, Sayı: 22, s.46; Bilge Öztan, *Şahsın Hukuku; Hakikî Şahıslar*, Turhan Kitabevi, Ankara 1987, s.3-4.

¹²⁶ Yünni Sezen, “Osmanlı’da Din-Devlet İlişkilerinin Teorik ve Teolojik Bağlarıyla Uyumunu”, *Osmanlı*, Ankara 1999, c.6, s.50; Joseph Schacht, “Şer’at”, *İA*, 11/429-435, s.435.

¹²⁷ Murat Şen, “Osmanlı Hukukunun Yapısı”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.6, s.328; Fıkıh ibadât, Münâkehat, Muamelât, Feraiz ve Ukubât kısımlarını içermektedir. (Necip Bilge, *Hukukun Başlangıcı: Hukukun Temel İlkeleri*, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 1983, s.89).

¹²⁸ Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650: İktidarın Yapısı*, (trc. Şiar Yalçın), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2006, s.317.

Devletler husûsî hukuku alanında şer'î hükümler uygulanmış, ahvâl-i şahsiye ve ibâdet mevzuları dışında zimmîlere de kendi rızalarıyla şer'î şerifin ahkâmı tatbik edilmiştir.

Şer'î mahkemeler, ülkede yaşayan her vatandaşın cezaî ve hukukî davalarına bakardı. Gayr-i müslimler dinî nitelikte olan aile hukukuyla ilgili davalarda şeriat mahkemesine veya cemaat mahkemesine başvurmakta serbestti. Gayr-i müslimler, Müslümanlarla ilgili davalara bakmak üzere hâkim tayin edilemezlerdi. Ancak dini maiyetteki aile hukuku davalarına bakmak üzere kendi cemaat mahkemelerine hâkim tayin edilebilirlerdi. Gayr-i müslimlere kamu düzenini ilgilendiren konularda İslâm hukuk kuralları uygulanmış, aile, mîrâs ve bir kısım ticaret hukuku konularında ise onlar kendi inançlarından kaynaklanan özel hukuk kurallarıyla baş başa bırakılmışlardır. Bu da insan haklarına, inanç ve vicdan hürriyetine saygılı olma açısından o devirler için oldukça ileri bir uygulamaydı¹²⁹. Osmanlı Devleti'ndeki şer'î mahkemelerde şer'î ve hukukî bütün meseleler Hânefî mezhebi üzerine görüşülür ve karara bağlanırdı. Bu şer'î ve hukukî meselelere bakan ve uygulayan kadıdır.

Kadı kelimesi kaza filinin masdarıdır ve istilâhı olarak “*hüküm, karar, hâkimlik*” manalarını ifade eder¹³⁰. Genel anlamda hukukî uyuşmazlıkları ve davaları karar bağlamak üzere devletçe tayin edilen görevlidir¹³¹.

Osmanlılarda kadı nasbı ilk olarak Osman Gazi tarafından Dursun Fakih'in tayini ile başlar. Devletin istiklal ve hükümrânlığına bir işaret olan ilk hutbeyi okuyan kimse de aynı zattır

Osmanlı sultanları, bir bölgeyi yönetmek için ilk dönemlerden itibaren hep iki yetkili atamışlardır: askerî sınıf kökenli ve sultanın yürütme yetkisini temsil eden bey, ulemâ kökenli ve sultanın yasal yetkisini temsil eden kadı¹³². Bunlardan ilki, Osmanlı pâdişâhının yürütme erkini, ikincisi ise yargı erkini temsil ederdi. Bu iki görevlinin yetki ve sorumlulukları arasındaki ince denge, Osmanlı adâletinin özünü oluşturmaktaydı¹³³. Bey, kadının hükmü olmadan hiçbir ceza veremezdi. Kadı kararlarında, yani şeriat ve kanûnu uygulamada beyden bağımsızdı. Emirlerini doğrudan doğruya sultandan alır, sultana doğrudan doğruya dilekçe verebilirdi. Eyâlet

¹²⁹ Cevdet Küçük, “Osmanlı Devleti'nde “Millet Sistemi”, *Osmanlı*, c.4, s.208–216, s.209.

¹³⁰ Ebû'ulâ Mardin, “Kadı”, *İA*, 6/42–46, s.42.

¹³¹ Fahrettin Atar, “Kadı”, *TDVİA*, 24/66–69, s.66.

¹³² İncelik, *Klasik Çağ*, s.108.

¹³³ Halil İncelik, “Eyâlet”, *TDVİA*, 11/ 548–550, s.550.

yönetimindeki bu güçler ayrımını, Osmanlılar, âdilyönetimin temeli olarak görürlerdi¹³⁴. Cezâ, arazi intikali ve vergi sahasında, şer'î olsun-örfi olsun kanûnların tatbikinde daima “*kadı hükmü lâhik*” olması lazımdı. Kadı hükmü olmadan, ceza ve cerîme almak, kat'î olarak men'edilmiştir¹³⁵.

Kadıların görevleri; a) muamelât b) münâkehat c) ukubat (ceza hukuku işlemleri) olarak üç kategoriye ayrılmıştır. Buna göre kadıların; naîb, mütevellî, imam, hatib vs. tayini, noterlik görevleri, vakfiye tanzim ve tescili, vasit tayini, yetim mallarının idaresi, nafaka tayini, alacak senedi (hüccet) ve kefalet vs. gibi senetlerin tanzimi, mîrâs, evlilik akdi tanzimi, tapu sicil muhafızlığı (kent arazisi üzerinde emlak alım satım kaydı, infaz hâkimliği görevi, beledî görevler, vûzere haslarının kontrolü, narh tespiti, lonca teftişi, iaşe, kale dizdarları teftişi, mukataa işlerinin kontrol ve kaydı, ordunun iaşe ve ibadesine yardım, birtakım dinî grup ve zaviye ve tekkelerin ahvalini teftiş ve gözetme v.s.¹³⁶ görevleri vardır.

Görüldüğü gibi kadıların görev sahaları çok geniştir. Belkide en önemli görevleri reâyâ ile askerî sınıf arasındaki anlaşmazlıkları merkezden verilen emirler doğrultusunda çözmektir¹³⁷.

Kadının idare adamlığı yanında görev yaptığı bölge halkının resisi olma konumu şer'î bir konumdu görevin özgün bir tarafıydı. Nitekim, bir nevi cemââtin şer'î lideri olarak bazı halkın şikayet ve taleplerini merkeze arz ederdi. Şer'î hukukun uygulayıcısı olan kadının tek görevi yargı değildi. Sanatkâr ve esnafın kontrolü, lonca düzeni ve yönetimi ve bunlarla ilgili kuralların gözetimi, şehrin ekonomik hayatıyla yakından ilgili olarak fiyat tespit ve kontrolü, şehirlerin alt yapısal tesislerinin denetimi, imar nizâmının korunmasını gözetme, vakıfların yöneticilerini denetleme, bu konudaki atamalarla ilgili olarak arzda bulunma gibi, çeşitli görevleri vardı. Asayiş konusunda subaşı, asesbaşı gibi görevlilerle yakın işbirliği içindeydi. Yine bölgesinin din işleri görevlilerini atama için, ilgili merciye onun arzı gerekirdi. Kadının malî görevlerinin başında “*avâriz hâneleri*” nin kaydı ve bu verginin toplanması gelmektedir. Kadının bir diğer malî görevi de para rayicine dikkat etmek, rayicden fazlaya sikke mübadelesini

¹³⁴ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Turhan Kitabevi, Ankara 1994, s.98.

¹³⁵ Halil İnalçık, “Mahkeme”, *TDVİA*, 24/149–151, s.149.

¹³⁶ Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s.29; Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı*, TTK Yay., Ankara 2000, s.53; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Tekin Yay., 3. bs., İstanbul 1979, c.II, s.96; Hüseyin Özgür, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 1999, c.5, s.116–128, s.117.

¹³⁷ İsmet Miroğlu, *Kemâh Sancağı ve Erzincan Kazası*, TTK Yay., Ankara 1990, s.28.

önlemek, tedavülde kalıp veya eksik sikke bulundurulmasına mani olarak, müsebbiblerini cezalandırmaktır. Mukataaya verilecek yerler için mukataa sahibine iltizam tezkiresi vermek ve mukataa beratının sicile kaydı, kadının bir diğer görevidir. Kadının başka bir görevi de ordunun ihtiyaçlarını temin, yol ve konaklama tesislerini önceden kontrol ve bilhassa toplanan verginin orduya bir an önce yetiştirilmesiydi. Kadı bütün bunları yaparken askerî sınıfı da teftiş ederdi¹³⁸.

Kadılar bu görevlerini ifa ederken kendisine yardımcı olan bazı görevliler vardı. Bunlardan birisi naiblerdir¹³⁹. Bunlar vazifelerinin önemine göre kaza, kadı, mevâli, bâb ve arpalık nâibleriydi¹⁴⁰. Davalara bakmak, gerektiğinde keşfe çıkmak, görevlerinin başlıcalarıdır¹⁴¹.

Diğer bir görevli subaşısıdır. Bunlar asker ve zaptiye birliklerinin komutanı durumundadır¹⁴². Kadı hükümlerinin ve merkezden gelen emirlerin uygulanmasını sağlamak, suçları önlemek ve suç işleyenleri takip edip yakalamak, koğuşturmak ve kadının suçlu görüp hüküm verdiklerini cezalandırmak subaşısının görevidir¹⁴³.

Ayrıca zanlıları mahkemeye sevk etmek, “*bâd-i hava*” türü vergileri toplamak, görevleridir. Her kazada birer toprak subaşısı, köylerde köy subaşıları vardı. Bunlar kazanın kadısı emrinde olarak sancakbeyi adına asayişî teminle görevli idiler¹⁴⁴.

Kadının diğer bir yardımcısı aseslerdir. Ases (bekçi) geceleri çarşı ve pazaryerlerini bekler, hırsızlık olmamasına çalışırdı. Bu hizmetine karşılık dükkân sahiplerinden belirli bir ücret alırdı. Bunlar, hırsızlık olayında ihmalleri görülürse tazminatla yükümlü idiler¹⁴⁵.

3.2.Örfî Hukuk Açısından Reâyâ ve Kanûn Metinleri

Örf; Curcâni tarafından “*insanların aklın şehadeti ile üzerinde birleştikleri ve tabiatlarının kendiliğinden kabul ettiği*dir” şeklinde tarif edilmiştir. Tursun Bey, örfî hukuku “*nizâm-ı âlem için padişahlar tarafından akla dayanarak yapılan*

¹³⁸ Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s.27–44.

¹³⁹ Mehmet İpşirli, “Naib”, *TDVİA*, 32/312–313, s.313.

¹⁴⁰ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s.117; Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s.127.

¹⁴¹ Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s.31.

¹⁴² Joseph Schacht, “Mahkeme”, *İA*, 6/146–149, s.148.

¹⁴³ Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s.35.

¹⁴⁴ Miroğlu, *Age*, s.30.

¹⁴⁵ Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s.36; Taşrada Şam, Halep, Mardin, Kilis, Erzurum, Kütahya, Musul, Diyarbakir, Edirne, Selânik, Tırhala, Niş, Bosna, Sofya, Trablusşam, Budin, Cezayir gibi yerlerde asesbaşı ve asesler bulunurdu (Abdülkadir Özcan, “Asesbaşı”, *TDVİA*, 3/464, s.464.

*düzenlemeler*¹⁴⁶” şeklinde tarif etmektedir. Örf, hukukî terim olarak sultanın hüküm ve icrâ otoritesidir. Ehl-i örf sultanın icrâ otoritesini temsil edenler, ulemâ sınıfı dışındaki memurlar, demektir. Örfî kanûnlar, sultanın Müslüman cemaatinin hayrî düşüncesi ile şer’î kaynak ve prensipler dışında sırf kendi iradesine dayanarak çıkarılır¹⁴⁷. Örfî hukukun temelini teşkil eden kanûnnâmelerde bu hukuku ifade etmek için “*örf-i padişâhî*”, “*örf-i sultânî*”, “*yasâğ-ı pâdişâhî*”, “*siyâset*”, “*siyâset-i şer’îye*” gibi kavramlarının kullanıldığı görülmektedir¹⁴⁸. Örfî hukuk mevzuatı, sadece örfî hukuku değil, şer’î hükümlerin kanûn tarzında tedvini de dâhil olmak üzere, pâdişâha tanınan sınırlı yasama yetkisi çerçevesinde, uzman hukukçuların içtihad ve fetvalarına da başvurularak ortaya konan hukukî hükümlerden oluşur¹⁴⁹. Şer’î-örfî hukuk ayırımının Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanûnnâmesi’nde şu ifadelerle yapıldığı görülmektedir: “...Sadrazam olanlar, daima masalih-i ibadullah ile meşgul olup ahkam-ı şer’î şerifi icra... etmekle memurdurlar. ...Divân edüp mesalih-i ibadullahı şer’ ve kanûn üzere görürler. Ve fasl-ı niza ve kat-ı husumet buyururlar. Ve talep eden müddeilere şer-i şerif ve kanûn üzere ahkâm-ı şerife verirler”¹⁵⁰.

Her ne kadar Osmanlı Devleti, şeriata dayalı bir devlet olsa da, çok ırk, din, dil ve milletten oluşan imparatorluğun, yalnızca şeriatta yer alan kurallar dâhilinde idare edilmesinin pratikte mümkün olmayacağı aşikârdır. Bu durum, şeriatın esasına dokunmamak ve ona ters düşmemek kaydıyla, pâdişâhların insiyatifine bırakılan bir karar alma yetkisini ve sahasını gerekli kılmıştır. Böylece, çoğu mahalli şartlardan ve günün ihtiyaçlarından kaynaklanan ve bunlara uygun olarak pâdişâhlar tarafından yapılan düzenlemeler, örfî hukuk denen ayrı bir hukuk sahasını oluşturmuştur¹⁵¹. Bunların kaynakları da başta örf kuralları olmak üzere İslâm hukukunun aslî ve çoğunlukla talî kaynaklarıdır¹⁵². Bunun için kanûnnâmelerin başında “*Kanûnnâme-i sultanîdir ki, şer-i şerife muvafakati mukarrer olup ha’lâ muteber olan kavanin ve mesaildir*” gibi ifadeler yer almıştır. Osmanlı Devletinde şer’î hukukun yanı sıra bir de örfî hukukun ortaya çıkışının, İslâm hukukunun teşekkül biçimiyle ve Osmanlı

¹⁴⁶ Halil İnalçık, “Örf”, *İA*, 9/480, s.480; Mehmet Akif Aydın, “Ceza”, *İA*, 7/478–482, s.478.

¹⁴⁷ İnalçık, “Örf”, s.480.

¹⁴⁸ Tevkiî, Abdurrahman Paşa Kanûnnâmesi, *Millî Tettebular Mecmuası*, 1331, c.1, s.500; Tursun Bey, *Tarih-i Ebul-Feth*, (haz. Mertol Tulum), İstanbul 1977, s.13.

¹⁴⁹ Şen, *Agm*, s.328; Bilge, *Age*, s.74.

¹⁵⁰ Şen, *Agm*, s.328.

¹⁵¹ Fatma Acun, “Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne: Değişme ve Süreklilik”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı (Ekim 1999), ss.155–167; Barkan, “Kanûnnâme”, *İA*, 6/185–195, s.187.

¹⁵² Şen, *Agm*, s.328.

Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî, idarî ve hukukî şartlarla yakın ilişkisi vardır. Bu yüzden devletin bu şartlara uygun hukukî düzenlemeler yapmasını gerekli kılmıştır. Tekâlîf-i şer'îye denilen zekât, öşür, harâc, cizye gibi reâyânın ödediği şer'î vergilerin devletin giderlerini karşılamaması üzerine reâyâdan çeşitli isimler altında örfî vergilerin (tekâlîf-i örfîye) alınması buna örnektir.

Osmanlı ceza hukuku denince de bununla sadece şer'î veya örfî ceza hukuku değil bu ikisinin bütünü anlaşılmalıdır. Kadılar da askerî veya reâyâ davalarında suçun türüne ve ispat şekline göre şer'î veya örfî hukuk kurallarından birini uygulamak durumundaydılar. Bunlara gönderilen çeşitli ferman, kanûnnâme ve adâletnâmelerde hükmün “*şer ve kanûna uygun*” olarak verilmesi emredilmektedir. Burada “*şer*”, şer'î hukuk, “*kanûn*” da örfî hukuk anlamındadır¹⁵³.

Örfî hukuk normları konulurken en azından hukukun belli alanları bakımından yerleşmiş örf ve âdetlerin, hukukî teamüllerin dikkate alındığı olmuştur. Nitekim, Osmanlılar fethettikleri ülkelerin hukukî yapılarını birden bire değiştirip yerleşik halkı tamamen yabancıları oldukları bir hukuk sistemiyle baş başa bırakmak yerine, mevcut hukukî örf ve âdetleri belli süre içinde yürürlükte bırakıp, zaman içerisinde Osmanlı hukukuyla bütünleştirmeyi hukuk realitesi açısından daha elverişli görmüşlerdir. Ancak bütün bu hukukî esasları mahkemelerde mecburen uygulanan normlar haline getiren, bunların örf ve âdete dayanmış olmaları değil, pâdişâhların irade ve fermanlarına dayanmalarındır. Örfî hukukun düzenlediği idare hukuku, askerî hukuk, vergi hukuku ve toprak hukuku konularında daha ziyâde örfî kurallar etkilidir¹⁵⁴.

Örfî hukukun uygulayıcısı ise ehli örf olarak nitelendirilir. Ehl-i örfün teşekkülü ve statüsünün kesin biçimiyle belirlenmesi uzun bir süre içerisinde olmuştur. Önemli görevlere tayin edilen bu zümreye vergilerden muâf tutulma imtiyazları tanınmıştır. Vergi muâfiyeti başlangıçta, elinde pâdişâh beratı bulunan bütün ehl-i örf zümresine tanınmıştır¹⁵⁵.

Osmanlı Devleti'nde şer'î ve örfî ceza hukukunun birlik ve bütünlük içinde uygulanmasına özel bir önem verilmiştir. Örfî hukukun İslâm hukukuna uymayan hükümlerinin zaman içinde değiştirilmesinin yanı sıra, her iki hukukun tek bir yargı mercii tarafından, yani İslam hukukunun temsilcisi durumunda bulunan kadı tarafından

¹⁵³ Aydın, “Ceza”, s.478.

¹⁵⁴ Şen, *Agm*, s.328.

¹⁵⁵ Mehmet İpşirli, “Ehl-i Örf”, *TDVİA*, 10/519–520, s.519.

uygulanmasına da özen gösterilmiştir. Diğer İslâm devletlerinde normal mahkemelerin yanında görev yapmakta olan mezâlim, şurta vb. mahkemelere rastlanırken Osmanlı Devleti'nde şer'î ve örfî bütün ceza davaları tek yetkili olan kadılar tarafından karara bağlanmıştır. Nitekim, bir kanûnnâme mukaddimesinde kadıların bütün şer'î ve örfî davalara bakmakla, şer'î davaları fıkıh kitaplarına, örfî davaları da kanûn mecmualarına başvurarak çözmekle yükümlü oldukları belirtilmektedir. Mahkeme defterlerin de şer'î hukuka göre halledilmiş kısas ve had davalarına rastlanıldığı gibi, örfî hukuka göre karara bağlanmış davalar da bulunmaktadır¹⁵⁶.

Ehl-i örf-reâyâ münasebetleri Osmanlı idare sisteminde hassas bir denge üzerine kurulmuş ve devlet bu dengenin korunması için büyük gayret sarfetmiştir. Merkezî idarenin güçlü olduğu, kurumların iyi işlediği dönemlerde bu denge sağlanmış, sonraları ise bu denge bozulmuştur. Ehl-i örf daima reâyâ üzerindeki nüfuzunu genişletmek ve onlardan daha çok vergi toplamak istemiş, devlet ise bunu dizginlemek için çeşitli tedbirlere başvurmuş, özellikle ehl-i şer' zümresinden olan ve hukuku temsil eden kadılara geniş yetkiler vermiştir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Celâlî hareketlerinin sosyal düzeni bozması ve ehl-i örfün çeşitli isimler altında yeni vergiler toplamak istemesi karşısında halk kitleler halinde şikâyetlerini Divân-ı Hümayun'a bildirmiş, bunun üzerine devlet o bölgelerin kadılarına sık sık fermanlar göndererek ehl-i şer'in, ehl-i örfe tabi olmadan ve tesiri altında kalmadan yapılan haksızlıkları önlemesini ve reâyâyı onların zulmünden korumasını istemiştir. Bu fermanların uygulanmasında kadıların dirayeti büyük önem taşıyordu. Bu tür hükümlerin XVII. yüzyıldan itibaren daha sık gönderildiği dikkati çekmektedir. Meselâ, Manisa kadısına yollanan 1657 yılına ait bir fermanla; beylerbeyi, sancakbeyi, mütesellim ve diğer ehl-i örf tâifesinin reâyânın aile halkıyla birlikte barındığı evlere konup karşılıksız yem, yemek, arpa, saman, bal, yağ, koyun, tavuk, odun, otluk, zâhire istedikleri ve verilmediğin de zorla aldıkları konusunda şehir halkından Divân-ı Hümayun'a arzuhaller geldiği belirtilerek bu kanûnsuzlukların önlenmesi için gereğinin yapılması emredilmektedir. Ehl-i örfün reâyâyâ eziyeti, eli altında hapiste bulunanlara işkence etmesi kesinlikle yasaklanmış, bunun dine ve örfe aykırılığı fetvalarda da ifade edilmiştir¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Aydın, "Ceza", s.478.

¹⁵⁷ İpşirli, "Ehl-i Örf", s.520; s.241; Mücteba İlgürel, "Eşkiya", *TDVİA*, 11/463-466, s.468.

Diğer taraftan ehl-i örf ile kadı arasında sıkı bir işbölümü ve yardımlaşma da söz konusudur. Çeşitli kanûnnâmelerde reâyâdan hiç kimsenin yargılanmadan cezalandırılmaması, yargı yetkisinin kadıya, verilen hükmün infazı yetkisinin de ehl-i örf'e ait olduğu önemle belirtilmiştir. kanûnnâmelerde, bir kimsenin hırsızlığı sabit olduğu zaman kadının ehl-i örf'e bir hüccetle durumu bildireceği, buna dayanılarak suçluya ceza uygulanacağı bildirilmektedir. Cezalar beylerbeyi ve sancak beyi adına yine ehl-i örf'ten olan subaşı, voyvoda yahut zaîm tarafından icra edilirdi¹⁵⁸.

Kanûnnâmelerde örf ve adet gereği uygulanan maddeler bolca mevcuttur. Örnek olarak şunları verebiliriz;

Alâ-üd-Devle Bey Kanûnu'nda; *“Bir kimesne gice ile bir eve girse girmesi ma'hûd deĝül ise örfen ev sâhibi ursa öldürse suçlu olmaya. Her kim zinâ eylese şer' ile ya örfi le subût bulsa ergen ise had olmaz ise on üç altun alına evlü ise recm olmazısa on beş altun alına. Eğer bir kimesne mahremini ecnebi ile mülâ'abe ve mübaşere iderken görse anları öldürse kanla deĝüldür. Örfen günahlu oldı deyü nesne alınmaya¹⁵⁹”.*

Bozok Kanûnnâmesi'nde; *“Ve her kim müttehem oĝrı ise dâyim oĝurluk iderse bir nesne aczseler ödeye örfen. Bir kimesne bir eve girse gice ile girmesi ma'hud deĝül ise yani olageliniş deĝil ise örfen ev ıssı vursa öldürse suçlu olmaya¹⁶⁰”.*

İstanbul Hasları Kanûnu'nda; *Ve kulların baliğ olmuş oĝullarına iptida-i bulûğda sâyir ortakçı kullar gibi yılda yirmiser akçe mukata'a vaz' olunub mukata'a-i mezkûreye örflerinde harâc utlak olunurmuş. Ammâ bir miktar müddet geçdikden sonra ki ortakçı hizmetine kabiliyeti tamam zühur bula mahlûl başına ile çift ve tohum bulunursa virilüb ortakçı idilürmüş. Ve illa ortaklıktan bedel haline göre yüzden yüz yirmiden yüz elliden ba'zına ikiyüzden mukata'a vaz' olmak kanûn-ı ma'mülmiş. Şimdi girü emr-i mezkûr mukarrerdir. Vaki' oldukça ki ortaklık hizmetine duhul müyesser olmaya her birinin haline göre mukata'a vaz' olunub sonra mahlûl olan çiftle ortakçı idile¹⁶¹.*

Şam'da; *“Ve vi layet i mezburda ba'zı kurâda sultani olan yerlerde bağlar ve bağçeler idüb birer mikdar harâc vaz' olunub sonra bağların çubukları ve bağçelerin ağaçları kuruyub yerlerin zira'at idüb mülkümüzdür diyü yine ol vaz olunan harâcı*

¹⁵⁸ İpşirli, “Ehl-i Örf”, s.520.

¹⁵⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.121.

¹⁶⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.125.

¹⁶¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.97.

virme isterlerse ‘amel olunmayub karyelerin kasimleri her ne vechile olursa kanûnları üzere kasim olunmak câri adetleridir¹⁶²’.

İmroz’da; “*Ve İskender nâm mevzi’de olanlar yerleri çok olmağın ekdüklerinden öşür virür ve zeytunden öşür virürler mukata’a-i zemin virmezler ekdüklerinden öşür virürler. Aralarında câri ve ma’mul olan İstanbul kilesidir Mukaddema ol kile ile onda bir kile ve harmandan harmana bir kile sa’lâriye virürken öşür alan kimesneler sonradan kalbur diyü bir muhalif ölçü ile ta’şir idüb üzerlerine bid’at olmağın reâyâ rencide ve müteşekkil oldukları ecilden ber mâceb-i ferman-ı ‘alişân kalbur ile ölçmek ref’ olunub evvelki adetleri üzere kile ile ölçmek mukarrer olındı Ve mevzi’-i mezbûr olanlar dahi tamam çift dutanlar yetmişer akçe ve nîm çift dutanlar otuz beşer akçe resmi çift virürler. Şunlar ki pasbanlardır kadîmden yılda on beşer akçe harâc ve onar akçe ispençe virürler. Ve şunlar ki ‘aseslerdir Onikişer akçe harâc ve onar akçe ispençe virürler. Ve şunlar ki müsellemlerdir onbeşer akçe harâc ve on ikişer akçe ispençe virirler. Kadîmden Ve şunlar ki keştibanlardır on ikişer akçe harâc ve onar akçe ispençe virürler Ve zikrolan taife ‘adet üzere sâyir hukukî şer’iyyeyi ve rüsüm-ı örfi yyeyi edâ iderler. Ve ‘adeti ‘ağnâm hususunda cezire-i mezkûrenin havası mu’tedil olub ziyâde soğuk olmamağın cemi’ zamanda koçların koyunlarından ayırmadıkları ecilden kuzuları bir mevsime mahsus değüldür. Resmi ganem cem’ oluadığı vakitte anasını emer bulunan kuzu sayılmaz ma’dası sayılır. Her koyun başına bir akçe resmi ganem alınur. Her koyun başına bir akçe resim ve ağıldan ağıla yirmi dörder akçe resmi ağıt viregeldükleri ecilden evvelki adetleri üzere koyun başına bir akçe resmi ganem ve her ağıldan yirmi dörder akçe resmi ağıl diyü virüme üzere defteri cedide kaydolundı. ‘Adeti ağnâm cem’ olunacak resmi ağıl dahi bile alınub ‘adeti ağnâm ve resmi ağı hassa-i hüuyayun için zabtolunur¹⁶³’.*

3.2.1.Kanûnnâmeler

Bir devlette yasama yetkisi bulunan makam tarafından bütün millet için geçerli olmak üzere konulan ve bütün fertlerin uymakla yükümlü bulunduğu müeyyideli kurallara kanûn adı verilir¹⁶⁴. Osmanlılar’da, şer’î hukukun yanında, idarî, malî, cezaî, çeşitli hukuk alanlarına ait olmak üzere, zamanla pâdişâhların emir ve fermanları ile

¹⁶² Barkan, *Kanûnlar*, s.221.

¹⁶³ Barkan, *Kanûnlar*, s.239.

¹⁶⁴ Halil İnalçık, “Kanûn”, *TDVİA*, 24/323–327, s.326.

vaz'edilmiş olan kanûn ve nizâmları, aynen veya özet olarak bir araya toplamak suretiyle tertip edilen mecmualara veya bu kanûnlardan belirli bir zümre veya sahaya ait olanlardan birine de “*Kanûnnâme*” adı verilir¹⁶⁵. Her yeni vaziyet karşısında herhangi bir meseleye hâl şekli bulmuş olmak için verilen bir emir, ferman tarzında münferit bir kanûn mahiyetini arzemiştir. Anayasa, idare, ceza, vergi hukuku gibi kamu hukuku alanlarında da şer’î ve örfî hukuk yan yana bulunmakta ancak bu alanlarda örfî hukukun payı şer’î hukuka nazaran daha fazladır.

Osmanlı devlet adamları devletin temel siyasî çatısını, merkez ve taşra yapısını oluştururken, bir taraftan eski Türk devletlerinden tevarüs ettikleri geleneğin, diğer taraftan Emevi, Abbasi, Selçuklu, İlhanlı ve Memluktardan gelen İslâmî mîrâsın kendi zamanlarına ve şartlarına uygun bir sentezini ortaya koymayı başarmışlardır. Bunun yapıldığı yer kanûnnâmelerdir¹⁶⁶.

Osmanlı Devleti’nde kanûnların hazırlanması ve yürürlüğe konulmasıyla ilgili prosedür şu şekilde tanımlanabilir; Yasamayı meşrulaştıran ve bu yasamanın kaynağını meydana getiren ilke “*sultanın yetkisi*” veya “*yasak*” anlamında örf ilkesiydi. Bu sebeple, her çeşit kanûn sultanın bir hükmü şeklinde yayımlanmış ve “*...kanûn mer’ edip buyurdum ki...*” şeklinde formüle edilmiştir¹⁶⁷.

Kanûnameler çıkarılış şekillerine göre şu ana başlıklar altında sınıflandırılmaktadır:

1- Pâdişâh hükümleri şeklindeki kanûnnâmeler:

Bizzat padişah tarafından çıkarılan, valiler, kadılar vd. tarafından uygulanmaları istenen hükümleri ihtiva eder. Bunlar belirli idarî, siyasî, malî, askerî meselelere ya da ihtiyaçlara yönelik olabilir.

2. Sancak Kanûnnâmeleri:

Her bir sancağın özelliklerine göre, reâyâ ile timar sahibi arasındaki hukuku belirlemek, vergi sistemini tanzim etmek maksadıyla çıkarılan kanûnlardır. Umumiyetle tahrir defterlerinde ilgili sancağın yazım başına konulur. Sancak kanûnnâmeleri resmi nitelikte olup belirli bir tarihte yürürlüğe girdikleri için hüküm formundaki kanûnnâmelerle benzerlik göstermektedir¹⁶⁸.

¹⁶⁵ Barkan, “*Kanûnnâme*”, s.186.

¹⁶⁶ Barkan, “*Kanûnnâme*”, s.185–186.

¹⁶⁷ İnalçık, “*Kanûn*”, s.326.

¹⁶⁸ Halil İnalçık, *Doğu Batı Makaleler I: Doğu Batı*, Doğu Batı Yay., Ankara 2006, s.199.

3. Husûsî (özel) Kanûnnâmeler:

Genellikle belirli bir yerde devlete hizmet eden reâyâ grupları için çıkarılmıştır. Bunlar prensip olarak yedek askerî hizmeti yerine getiren gruplar olup, en önemlileri yaya, müselleme, canbaz, eşkinci yörük, eşkinci tatar ve eflaklardır¹⁶⁹. Sancak ve hususî kanûnnâmelerinin aslı, Kanûn-ı Osmanî denilen genel kanûnnâmelerdir. İlgili bölgenin tahririni yapan defter eminleri ve vilâyet kâtipleri, tahrir işlemini bitirdikten sonra, mufassal vey icmal defterin başına, o sancaktaki husûsî örf ve âdet kurallarını, şer'î ve örfî vergilerin oran ve miktarlarını da dikkate alarak, Kanûn-ı Osmanî'yi o bölgeye adapte etmişlerdir. Pek çok kanûnnâmenin başındaki “*ber-muceb-i Kanûn-ı Osmanî*” ifadesi de bunun yeni vaz' edilmediğini, Kanûn-ı Osmanî'nin o yerin sosyal ve iktisadî şartlarına uydurulduğunu belirtmektedir. Sadrazamın arzı sonucu pâdişâh tarafından tasdik edilmiş ve nişancı da tuğrayı çekmiştir. Böylelikle defterin muhtevası ve kanûnnâme kesinleşmiştir.

4. Devlet teşkilatlarıyla ilgili kanûnnâmeler:

Hükümetin yetki şekli ve yetki alanlarını, yetkililerin pâdişâhla ilişkilerini, rütbeleri ve derecelerini, terfî, ücret, emekliliklerini ve cezalarını ele alan kanûnnâmelerdir. Fatih, I. Selim kanûnnâmeleri buna örnektir¹⁷⁰.

5. Genel Kanûnnâmeler:

Kanûn uzmanları tarafından hazırlanan ve pâdişâhın onayını aldıktan sonra yürürlüğe giren kanûn hükümleridir. Usul olarak nişancı tarafından pâdişâh fermanı üzere hazırlanır, Divân-ı hümayun'da görüşülür, sadrazam tarafından bir telhise padişaha arz edilir. Padişah telhis üzerine kendi hattı ile “*buyruldu*” sunu yazar. Böylece padişahın tasdiğiyle bütün herkesi bağlayan kanûn haline gelir¹⁷¹¹⁷².

3.2.2. Adâletnâmeler

Adâlet devletin temel direğidir. Çünkü siyasâl topluluğun temeli haktır. Hak neyin adâletli olduğuna karar vermenin ayracıdır¹⁷³. Buna göre; “*Hakka riayetkârlık, hak tanırılık, haklılık, doğruluk*¹⁷⁴” anlamlarını karşılayan “*adâlet*” sözcüğü “*ferdî ve içtimaî yapıda dirlik düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlakî erdem*”, “*davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit*

¹⁶⁹ İncalcık, “Kanûnnâme”, *TDVİA*, 24/333–337, s.335.

¹⁷⁰ Şen, *Agm*, s.332.

¹⁷¹ İncalcık, “Kanûnnâme”, s.335.

¹⁷² Şen, *Agm*, s.332; Mübahat Kütükoğlu, “Ferman”, *TDVİA*, 12/401–406, s.400.

¹⁷³ Mete Tunçay, *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi-I*, Teori Yay, Ankara 1985, s.164.

¹⁷⁴ Devellioğlu, *Age*, s.9.

olmak, eşit kılmak” manalarına gelen masdar bir isimdir¹⁷⁵. İslâm devletlerinde gerek Kur’ân gerekse peygamberinin hadisleri vasıtasıyla herkese karşı aynı şekil ve şartlarda uygulanması arzu edilen adâlet, önemli bir prensip hatta bir ibâdet gibi telakki edilmektedir. Zirâ bu sayede her türlü haksızlık ortadan kalkacaktır¹⁷⁶.

Osmanlılarda “*Ve saltanatın bekâsı ‘adâlet ve yarar ‘asker iledir ve ‘askerün tâbi olması istihkâklarına göre dirlik virilmektedir*”. “*Devlet-i Aliyye aslı ile ka’imdir ve illâ zulm ile memâlik vîrân olması mukarrerdir. Adâlet bâ’is-i kurb-i hudâdır, Nitekim, zulm iden Hakdan cüdadır*” anlayışı vardır¹⁷⁷.

Osmanlı bürokrat ve tarihçisi Tursun Bey; “*Yanlı akla dayanan hükümete sultanî yasak denir; bu dünya da ve öbüründe mutluluğu sağlayacak ilkeler üstüne kurulan hükümete ise ilahî politika ya da şeriat denir. Peygamber şeriat telkin etmiştir. Fakat bu politikaları ancak bir hükümdarın iktidarı kurumlaştırabilir. Bir hükümdar yoksa insanlar uyumlu yaşayamaz ve topluca yok olup gidebilirler. Tanrı bu iktidarı yalnız bir kişiye vermiştir ve düzenin sürekliliği için, bu kişiye mutlak itaat gerekir*”¹⁷⁸, demektedir.

Osmanlılar adâlet üzere olduklarını taşâ nakşetdikleri sözlerde göstermişlerdir. Nitekim, Topkapı Sarayı’ndaki bir manzum kitabede:

“*Şehinşah-i cihan Mahmud Han-ı mâdalet pîrâ*

Müşebbek revzeni zincir-i adlin bir adilidir

Adâlet olmazsa olmaz sipihr-i köhne pâ ber câ

Adâletgâh-ı hakanîde feysal bulmayan davâ

*Bu nev-cayın verası kule-i kâf-ı adâletdir*¹⁷⁹” ifadeleri yer almaktadır.

Bir yere ehl-i örf zümresinden bir yönetici tayin edilirken adâlet üzere tayin yapıldığına dair kayıtlar mevcuttur. Meselâ, Topçular Kâtibi ‘Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi’nde “*Eyâlet-i Eğri’de Sinan Paşa’yı namdar, re’ayâyâ ‘adl üzere....*” tabiri kullanılmıştır¹⁸⁰.

¹⁷⁵ Mustafa Çağrıç, “Adâlet”, *TDVİA*, 1/341–344, s.341, Bir hukukçuya göre adâlet; dünya da hâkim olması gereken ve en üstün bir düzen fikridir. (Necip Bilge, *Hukukun Başlangıcı Hukukun Temel İlkeleri*, Turhan Kitabevi Yay., Ankara, 1983, s.169).

¹⁷⁶ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s.78.

¹⁷⁷ Yücel, *Age*, s.21, 152, 176.

¹⁷⁸ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.73.

¹⁷⁹ Ahmet Şimşirgil, *Taşâ Yazılan Tarih Topkapı Sarayı*, Tarih Düşünce Kitapları, 1. bs, İstanbul 2005, s.49, 50

¹⁸⁰ Topçular Kâtibi ‘Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil), (haz. Ziya Yılmaz), TTK Yay., Ankara, 2003, c.1, s.453.

Koçibey Risalesi'nde “*Adâlet, ömrün uzunluğuna sebeptir. Fukara ahvalinin düzeni pâdişâhların cennetlik olmasına sebep olur*¹⁸¹” ifadesi yer almaktadır.

Kemalpaşazâde'ye göre; Osmanlı sultanları, Hz. Muhammed(S.A.V.)'in nöbetini devr almış şanı yüce pâdişâhlardır. Onlar temiz ve yüce soydan gelmiş, İslâm kubbesinin direkleridirler. *Ve “Hazret-i Risâlet'in nevbet-i nübüvveti giyamet'e-dek şeş-kûşe-i heft iklimde biş vakit urulsa gerekdir. Her zamanda bir sultan-ı 'adimü'l-mişl ü' 'azimüş-şân, bu cihan dârında nevbet-dâri olur. İkiyüz elli yıl vardır ki ol hizmet selâtin-i 'ali-kadr-i Âl-i Osmân'a ki şadr-nişin-i divân-ı hilafetdurular, degmişdür. Âdet-i mezkûre hâne-dâni mezbûrede câri olur*¹⁸².

Türk devlet geleneğinin en önemli ilkelerinden birisi olan adâletle hükmetme, halka âdildavranma prensibidir. Kutadgu Bilig'de bu anlayış kuvvetli bir şekilde vurgulanmıştır; “*Devlet idaresi için ordu gereklidir, ordu teşkili için Han zengin olmalıdır, Hanın zenginliği halkın zengin olmasına bağlıdır, halkın refahı ve zengin olması da âdilkanûnların varlığına bağlıdır. Bunlardan birisi yok olursa devlette yok olur*”. Ve “*Beyliğin temeli adâlet yoludur (bu beglik köki ol könilik yolu)*¹⁸³” Yusuf Has Hâcîp'de, Karahanlı hükümdarına şu tavsiyede bulunur: “*Kanûn koy, adâletle iş gör, hiç bir zaman zulmetme. Kötü teamül kurma, iyi kanûn koy. Böylece ömrün iyi geçer, kut'un kur bağlayarak yükselir. Ey kanûn yapan, iyi kanûn koy. Kötü kanûn yapan kimse daha hayatta iken ölmüş demektir. Beylik ve ululuk çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanûndur. Ama, asıl mühim olan da kanûnu eşit tatbik etmek olmalıdır*¹⁸⁴. Bu tavsiyeleri tutan hükümdar bu işleri nasıl anlayıp tatbik ettiğini vezirine şöyle anlatır: “*İşte bak, ben de adâlet ve kanûnum. Kanûnun vasıfları bunlardır. Ben işleri adâletle hallederim. İnsanları bey veya kul olarak ayırmam. Elimdeki bu bıçak, kesen bir alettir. Ben, işleri bıçak gibi keser atarım. Hak arayan kimsenin işini uzatmam. Şekere gelince o, benim kapıma zulme uğrayarak gelen ve adâleti bende bulan insan içindir. O insan benden şeker gibi tatlı tatlı ayrılır, sevinir ve yüzü güler. Bu acı Hint otunu ise zorbarlar ve adâletten kaçanlar içer. Zâlimler karşısında çatık kaşlı ve asık suratlı olurum. İster oğlum, ister hısımmım veya yakınim olsun; ister yolcu, geçici ister misâfir olsun kanûn karşısında Benim için bunların hepsi birdir. Hüküm verirken aralarında aslâ fark*

¹⁸¹ Koçibey, Age, s.68–69.

¹⁸² Kemal Paşa-zâde, Age, s.53.

¹⁸³ Akyılmaz , “Osmanlı Devletinde Reâyâ Kavramı ve Devlet Reâyâ İlişkileri”, s.47; Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, Eren Yay., İstanbul 2000, s.16.

¹⁸⁴ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu-Bilig*, (trc. R. Rahmeti), Ankara 1959, beyitler: 2110, 2111 ve 2132, 2133.

*gözetmem. Bu beyliğin temeli adâlettir. Beyler doğru ve âdil olursa dünya huzura kavuşur. Devletin temeli adâlet üzere kurulmuştur. Devlet esası adâlet yoludur. Bey âdil olur ve böyle kanûn koyarsa, bütün dileklerine kavuşur*¹⁸⁵.

Hezarfen Hüseyin Efendi ise, Telhisü'l-Beyân Fî Kavânîn-i âl-i Osmân adlı eserinde; “*Gerek re’âyâ ve berâyâ, gerek fukâra ve ağniyâ rahatla geçinür Bir dahi ma’lûm ola ki, pâdişâhların devlet bekâsına esbâb-ı evvelâ, sipâh ve re’âyâ ve ulemâ ve sulehâya kendiyü sevdirmekdir. Sâniyen âkil ü dâna ve i-garaz itdüğü zâhir ve hüveyda ilm ü ma’rifet ile meşhûr, din, ale’l-husûs mansıb sevdasından müberrâ, âlemin iyi veya tatlusun tevârîh ilmini gereği gibi ihâta kılmış bir iki perhizkâr musâhible ulfet itmek,. hiç olmazsa bâri haftada bir kerre anları getirüp söylemek, husûsan “kelâm-ı Hakki” söylemelerine incinmeyüp, ruhsat vermekle anlar hakkında eshâb-ı ağrâz işitmek lete’ayyün bulur Sâlisen, muttasıl serhadler ahvâli tecessüs olunup, yoklamak ve doğru casûslar kullanup, düşmenin fikrinden agâh olmaktır Tâ ki, bir fitne zâhir olmazdan evvel tedârîki görüle ve illâ serhadlerde ihtilâl zuhûrundan sonra tedbiri müşkil olur Ve bi’l-cümle mâdâm ki, selâtin adl ü dâdı koyup zulme mâyil olmayalar*¹⁸⁶” ifadesi yer verir.

İslâm tarihçisi Taberi; “*Adâletle yönetim olursa insanlar daha çok üretim yapar, vergi gelirleri yükselir, devletin zenginliği ve gücü artar. Adâlet güçlü bir devletin temelini teşkil eder*”¹⁸⁷ derken, ayrıca Sâsâni kaynaklarından aktardığı rivayette de *Kisrâ Pervîz’in*; “*Canı ve malı huzur içinde olmayan raiyyet, mal üretilip zenginleşemez ve fakir olan raiyyetin vergi verme kabiliyetide azalır. Buna karşın hazineyi doldurmak için bir hükümdarın reâyâyı yumuşak ve âdil bir idare altında tutması, zulmü önlemesi gerekir*”¹⁸⁸ ifadesine yer verir.

Kelîle ve Dimne adlı eserde yöneticilere; “*Raiyyetin güvenliliği Pâdişâha ve memleket işinin düzende olması dindarlığa, akıl ve sebata ve adle bağlıdır*”¹⁸⁹. *Adâletli hâkim için gerekli olan şey, onun iyilik edenin fi’li ile kötülük edenin fi’lini bilip ayırd edmesidir ta ki iyilik yapan iyiliği sebebiyle mükafatlandırısın, kötüye de kötülüğü ile*

¹⁸⁵ Kutadgu-Bilig, beyitler: 771, 772, 786-88, 789, 800 ve 822. Ayrıca bk.; Reşat Genç, "Karahanlılarda İnsani Değerler ve Hukuk", Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Neşri, İstanbul, 1992, s.326-28.

¹⁸⁶ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Age*, s.185.

¹⁸⁷ Akyılmaz, “Osmanlı Devletinde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ İlişkileri”, s.47.

¹⁸⁸ İncalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, s.15.

¹⁸⁹ İncalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, s.15.

mukalede etsin”¹⁹⁰ tavsiyesinde bulunulur. Ayrıca Kelîle ve Dinme’de; “*Dürüst hâkimler zan ile kesin hüküm vermez ve onunla ne seçkin, ne de avam tabakası hakkında işlem yapamazlar, çünkü onlar bilirler ki zan haktan yana hiçbir şeyden müstağni kılmaz*” denmektedir¹⁹¹.

Pâdişâh başta olmak üzere askerî sınıfın görevi ise, İslâm şeriatı ve örften oluşan Osmanlı hukukunu uygulayarak ülkede adâletin hüküm sürmesini ve halkın refahını sağlamaktır¹⁹². Öyleki, devletin aldığı iktisadî kararlara gerekçe olarak “*ibadullahın terfih-i ahvalleri*” yani sosyal refah gösterilmiştir. Bu denge bozulduğunda, bunalım ortaya çıkmaktadır¹⁹³.

Katip Çelebi Dustur-ul Amel’de “*Mülk ve melik reâyâsız, reâyâ kılıçsız, kılıç malsız, mal raiyesiz, raiye adâletsiz olmaz*”¹⁹⁴ derken, Karaçelebizâde Abdulaziz Efendi’de benzer bir şekilde; “*Tebaa’sız melik olmaz, asker olmaksızın tebaa’a olmaz, malsız da asker olmaz, elde ülke olmadan mal bulunmaz., tebaa’asız ülke olmaz, adâletsiz tebaa’a ayakta durmaz*”¹⁹⁵; ifadelerine yer verir.

Sistem adâlet idealini hareket noktası olarak alır. Devlet hayatiyetini sürdürebilmesi için gerekli olan gelirlerini arttırma politikası adâlete dayanmalıdır. Bu yaklaşım antik İran’dan beri önemli bir kültür unsurunu oluşturan adâlet dairesinin esasıdır¹⁹⁶. “*Hakiki malîk’ül mülk*” ve “*hakikatte hazine, asker ve reâyânın sahibi olan*” Allah’ın buyruğunun uygulayıcısı olan halife/pâdişâhın yönetim ilkesi adâlet olmalıdır. Nitekim, Kınalızâde Ali Efendi, “*Adl’dır mûcib-i salâh-ı cihan; bir bağdır divârı devlet; devletin nâzımı şerîattur; şerata haris olamaz illâ melik; melik zapteylemez illâ leşker; leşkeri cem’ edemez illâ mal; malı cem’ eyleyen reâyâdır; reâyâyı kul eder pâdişâh-ı âleme adl’ cümleleri ilebir “adâlet dairesi” çizmiş ve padişâhın yerini belirlemiştir*”¹⁹⁷.

Naima aynı görüşü “*Hakkaniyet Çemberi*” olarak adlandırmış ve “*asker olmadan devlet ya da mülk (hâkimiyet) olamaz, askere sahip olmak servete ihtiyaç gösterir,*

¹⁹⁰ Beydaba Abdullah B. El-Mukaffâ, *Kelîle ve Dinme*, Tercüme ve Metin (trc. Hayreddin Karaman ve Bekir Topaloğlu), Nesil Yay., İstanbul 1990, s.37.

¹⁹¹ Beydaba Abdullah B. El-Mukaffâ, *Age*, s.39.

¹⁹² Öztürk, *Agm*, s.35.

¹⁹³ Tabakoğlu, “Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları”, s.19; Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.132.

¹⁹⁴ Katip Çelebi, *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar (Düsturu'l-Amel li-ıslahi'l-halel)*, (haz. Ali Can), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1982, s.124-129.

¹⁹⁵ Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Age*, s.217, 342.

¹⁹⁶ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.132.

¹⁹⁷ Kınalızâde Ali, *Devlet ve Aile Ahlakı*, Tercüman Yay., İstanbul, s.47; Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.132.

servet reâyâdan toplanır, reâyâ ancak adâletle refaha kavuşabilir, şu halde devlet ve mülkün temeli adâlettir”, demiştir.

Tarihimizin İslâm öncesi ilk kaynaklarından biri olan Orhun Âbidelerinde ve İslâm'a girdiğimiz ilk yazılan Kutadgu-Bilig 'de geniş bir şekilde izâh edilen Türk Tôresi de şu dört ana prensibe dayanmakta idi: Könilik (Adâlet), Tüzlük (Eşitlik), Uzluk (iyilik-faydalılık) ve Kişilik (insanlık ve hoşgörü)¹⁹⁸. Türk hükümdarları ve devlet adamları, ülkeyi ve insanları Türk töresinin bu prensiplerine göre idâre ederdi. Ayrıca, töre, Türk devlet adamlarına halkın emniyetini sağlama, onu doyurup giydirmeye vazifesini veriyordu. Nitekim, Göktürk Kitabeleri'nde “*Çıplak milleti elbiseli kaldım, fakir milleti zengin kaldım. Az mileti çok kaldım*” ifadeleri yer almıştır. Türk hakan ve sultanları milletin babası olduğu için halkı beslemek vazifeleri, cihanın sahibi ve efendisi oldukları için de yabancı milletlere şafkat ve adâlet muameleleri bu eski anlayış ve inanışlardan doğmuş; İslâmın din ve hayır duyguları ile de birleşerek bir çok müessenin meydana gelmesine, Türk cemiyetinin vakıf sayesinde teşkilatlanarak ilim, maarif, sihat, nafia vs. hayır ve içtimâî yardım işlerinin ifasına ve tarihi Türk misâfirperverliğinin milli bir karakter olarak belirmesine sebep olmuştur. Bu vasıflar cihan hâkimiyeti şuuru ile gelişerek insani hasletlerde milli bir mahiyet almıştır¹⁹⁹.

Yönetimin âdil olması prensibine İslâm hukukunda önemle yer verilmiştir. Zirâ İslâm toplumunu yönetmek için halife seçilecek şahısta aranan en önemli özelliklerden birisi adâlet vasfıdır ve eğer halife zamanla âdilolma özelliğini yitirirse bu durum görevden azl sebebidir. İslam'da “*Halk Allah'ın iyâli*” olduğundan, sultanın da onları mutlu kılması, sevmesi, eşit davranması ve koruması lazımdır. Zamansız alınan vergiler ve zulüm ile onları ezme, zıllullâh olan sultana yaraşmaz²⁰⁰. Aşık-Paşazâde “*tebaanın hayır duaları pâdişâhlara hazinedir*”²⁰¹. *Hırzû'l-Müluk'ta da “Pâdişâha öncelikle lazım olan salâh, adâlet, felâh ve diyânet üzre olmaktır...Padişah hiçbir zaman adâlet ve insaflı elden bırakmamalı....*”²⁰² denilmektedir. Türk devlet anlayışına göre

¹⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Kutadgu-Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", TED, İstanbul 1970, s.15.

"Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra bu iki arasında kişiöğlü yaratılmıştır. Kişioğulları üzerine benim dedelerim Bumin Kağan ve İstemi Kağan hâkim olmuşlardır. Başa oturduktan sonra Türk Milletinin *Kanûnlarını* (Töresini) tatbik etmişlerdir" (Ergin, Orhun Âbideleri, s.4).

¹⁹⁹ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s.110.

²⁰⁰ Uğur, *Age*, s.118.

²⁰¹ *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, (haz. Nihal Atsız), MEB, İstanbul 1992, s.160.

²⁰² Yücel, *Age*, s.151.

hükümdarların millet ve tebaalarına karşı, adâlet, şefkat ve himaye göstermeleri bu babalık sıfatı ile alâkalıdır²⁰³.

Halifenin yürütme, yargı ve belirli ölçüde yasama yetkilerini elinde bulundurması, ilk bakışta onun mutlak bir iktidara sahip bir otokrat olduğunu akla getirmekte ise de, İslâm devletlerinde iktidar mutlak değil sınırlıdır²⁰⁴. Bizzat kendisinin taraf olduğu davalarda herhangi bir kazai dokunulmazlığa sahip olmadığı gibi tahşiş hâkim ilkesine ters düşecek bir tarzda taraf olduğu uyuşmazlıklarda kendisi için özel bir mahkemenin kurulması da söz konusu değildir²⁰⁵. Osmanlı politikasını belirlemekte kamuoyunun da, önemli bir etkisi vardır. Osmanlı sultanlarının kamuoyunu kendilerinden yana çekme zorunluluğu, onları âdil düzen politikasını yenilemeye iten önemli bir faktördür. Hükümdar sevilmezse, halk arasında, şeraite saygı göstermediği, uygunsuz davranışlarda bulunduğu söylentileri ortalığa çıkardı²⁰⁶. Bu durum hükümdarın meşruiyetinin tartışılmasına yol açardı.

Osmanlı hükümdarlarının pek çok ünvanı yanısıra “*âdil*” veya “*adâletli*” ünvanlarını özellikle aldığı görülmektedir. Meselâ Mustafa Sâfi’nin Zübdetü’t-Tevârîh’inde “*Şehân-ı adâlet unvan*” veya Padişâh-ı Cem-câh ve şehin-şâh-ı haşmet-penâh hazretlerinin “*adl ü dâd ve rüşd ü sedd ve ri’ayet-i cânib-i Hak ve himayet-i hukûk-ı halk bâbında*” ifadeleri yer alır²⁰⁷. Ahmed Vâsıf Efendi’nin Mehâsinü’l-Âsâr ve Hakâikü’l-Ahbâr’ında reâyâyâ sultanların reâyâyâ adâletli davranması gerektiği ifade edilmiştir. Pâdişâh “*Mülûk-i pür-adel ü dâd*” olarak tanımlanmıştır²⁰⁸. Hasan Beyzâde’de; Sultan III. Mehmed devrinden “*Memâlik-i adâlet bünyâd hükkâmına ahkâm-ı kadr-ihkâm*”²⁰⁹ olarak bahseder.

Kaynaklarımızda sultanın kazaî yetkilerinden ve davalar hakkında verdiği karar ve hükümlerden sık sık bahsedilmiştir. Nitekim, Osmanlı müverrihleri, devletin ilk zamanlarından itibaren “*Sultan adl ü dâd etti*” veya “*Sultanın adâletine sığındılar*” şeklinde bahsederler. Örnek olarak, Âşık Paşa-zâde, Osman Bey zamanı için “*adl-ü dâd*” ve “*adl ü insaf*” edildiğinden bahseder. Osman Gazi, Yenişehir’e geldikten ve

²⁰³ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s.102.

²⁰⁴ Nicoara Beldiceanu, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Örgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, (edt. Robert Mantran, trc. Server Tanilli), 1. bs., Adam Yay., İstanbul 1999, s.147.

²⁰⁵ M. Akif Aydın, “Anayasa”, *İA*, c. 3, İstanbul 1991, s.153–164, s.160.

²⁰⁶ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.98.

²⁰⁷ Mustafa Sâfi, “Zübdetü’t-Tevârîh’i”, C.I, (haz İbrahim Hakkı Çuhadar), TTK Yay., Ankara 2003, s.9.

²⁰⁸ Ahmed Vâsıf Efendi, *Age*, s.5.

²⁰⁹ Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi, Metin ve İndeks (1003–1045/ 1595–1535)*, TTK Yay., Ankara 2004, c.3 s.435–436.

civarını feth ettikten sonra “*adl ü insaf*” ile hareket etmiştir. Rûhi, I. Murad ’ ın “*adl ü dâd*” ından bahseder²¹⁰.

Sultanın icraatlarından biriside “*Yasak etmek*” dir. Neşrî, I. Murad ve Yıldırım Bâyezid’in “*Bir kimse bir kimsenin bir habbesine ziyan etmemesi*” esasını, yasak olarak koyduklarını belirtir. Hükümdarlar, kazai yetkilerini kullanırlar iken, Müslim veya gayr-i müslim herkesin mutazarrır olmamaları için bazı kıstasları gözönünde bulunduruyorlardı²¹¹. Osmanlı tarih yazarları “*adâlet*” kavramını kullanmışlardır.²¹².

Sultanlar, yeni fethedilen şehir ve bölgelerin halkına ve müdafilerine dokunmayacaklarına dair amannâme verir ve yemin ederlerdi. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul’u fethi esnasında Galata halkına ahidnâme verdi ve bunu; “*Ben ulu pâdişâh Sultan Mehmed Han b. Sultan Murad Han’ım. Yemin ederim yeri ve göğü yaratan perverdigar hakkı için ve Hazret-i Resulaleyhissalât-ü vessalâm’ın pâk ve münevver ve mutahher ruhu için ve yedi mushaf hakkı için Benim başım için oğlancıklarım başı için kuşandığım kılıç hakkı için*”²¹³ şeklinde yeminle teyid etti.

Yeni feth ve teshir edilen bölgelerin gayr-i müslim halkı kendilerini Osmanlı pâdişâhının reâyâsı olarak görüyorlardı. Nitekim, Defterdar Sarı Mehmet Paşanın Zübde-i Vekayiât adlı eserinde belirtildiği üzere Lajdin Kalesinin kuşatması esnasında bölge halkı kendilerini; “*biz şevketlü Şehinşâhı cihânın re’ayası ve zik-i himâye-i merhametlerinde âsûde kuluyuz*” diye nitelendirmişlerdir²¹⁴.

Pâdişâhların adâletli olmaları gerektiği muhtelif hadislerle dayandırılmıştır. “*Seb’atün yüzüllümüllâhü fi zillihî yevme lâ zulle illâ zillüh imâmün ‘âdil ün ve şâbbün neşe’e fi ‘ibâdetti’llâhive racülün kalbüh müte’allükun bi’mescidi*” (Yedi kimseyi Allah, başka hiçbir gölgenin bulunmadığı günün gölgesinde gölgelendirir. Bunlar adâletli hükümdar, Allah’a ibâdet içinde yetişen genç, kalbi mescide bağlı erkek). Bu ve benzeri hadisler gereği Osmanlı hükümdarı hükmettiğinde “*amme-i reâyâ müsterih*” olup huzur içerisinde yaşıyorlardı²¹⁵.

²¹⁰ Taneri, *Türk Devlet Geleneği; Dün Bugün Yarın*, s.187

²¹¹ Taneri, *Türk Devlet Geleneği; Dün Bugün Yarın*, s.187.

²¹² Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir", *COGITO*, Osmanlı Özel Sayısı, Yapı Kredi Yay., No: 19 (Yaz 1999), İstanbul, s.28; A. Altındal, "Genel Olarak Çeşitli Dinlerde Hoşgörü ve Osmanlı Anlayışı", *Türklerde İnsanı Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul, ts. (TKH Vakfı), s.29–30.

²¹³ Taneri, *Türk Devlet Geleneği; Dün Bugün Yarın*, s.187.

²¹⁴ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, Tahlil ve Metin, (1066-1116/1656-1704), (haz. Abdulkadir Özcan), TTK YAY., Ankara 1995, s.53.

²¹⁵ Mustafa Sâfi, *Age*, s.26, 27, 28.

Keza Gelibolulu Mustafa Âli, “*Şu husus unutulmaması gerek eski sultanlar, gerekse büyük İskender ayarındaki hakanlar, hatta âlemin sığınağı olan padişahlarımızın yüce ve ulu ataları ile geçmiş dönemlerin dindar şehriyarları ve masum hidivleri olan saygıdeğer halifeler, bazı güzel adetler ve hoş istekler ile devletlerinin ocağı mumlarının ıstıttılar, özellikle mutluluk güneşlerinin adâlet ve mutluluk burcunda güzel kanûnlar ve yararlı icatlarla yücelmesine gayret ettiler*”²¹⁶ demektedir.

Adâletli olmayan devlet adamları cezalandırılmıştır. Meselâ İbn Kemal’in bir kaydında Kanûni Sultan Süleyman’ın Gelibolu Valisi Kaptan Cafer Ağa’yı, halkın malını mülkünü elinden almış ve kan dökmüş olduğundan haksız olarak aldığı mallar eksiksiz geri alınarak, kendisi idam edildiği ve bu mezalime son verildiği anlatılır. Keza, Kanûni Sultan Süleyman raiyyete ve askere, beğlere yanındakilerini hak ve nazar edip, ümera ve fukarayı gözetirdi²¹⁷. Onun döneminde ümeranın halka zulmetmesi önlendi²¹⁸. Defterdar Sarı Mehmet Paşa’da reâyâyâ kötü davranan devlet adamlarının da reâyâyâ kötü davrandığında katledildiğini söylemiştir²¹⁹. Devletin adâlet prensibine büyük önem vermesi ve reâyâyâ zulmedenleri ölüm cezasına kadar uzanan ağır cezalarla cezalandırması ve bu cezaların devletin merkezinde infaz edilmesi, reâyânın doğrudan doğruya devletin himayesi altında olduğunun göstergesidir²²⁰.

Peçevi İbrahim Efendi Tarihi’nde Yavuz Sultan Selim devrinde “...*bütün görevliler adâlet ve insaf ile hareket edip azledilmekten korkarlardı “eğer suçlu olarak işimden alınırsam bir daha memuriyet yüzü göremem” derlerdi. Bu sebeple her biri kötü düşünceleri kafalarından atarlardı*”²²¹.

*“fukara-i raiyyet ve zu’afa-yı memleket pür-
sürûr-u huzûr oldu. Zulme mâyil olan zalemenin gül-
zarâr-ı bahtları ki, pür-hâr-ı sahtdi solub etrâf u*

²¹⁶ Gelibolulu Mustafa Âli, *Nüshatü’s-Selâtin’dan*, (haz. Mustafa İsen), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988, s.106.

²¹⁷ İbn Kemâl, *Tevârih-i Âli Osman: X. Defter*, (haz. Ş. Turan), Ankara 1991, s.37.

²¹⁸ ...onun âdildavranışlarının itri yeryüzünün dört köşesine yayıldı. İnsanlar onun cömertliğinin bu hoş kokusunu ciğerlerine çektiler, adillığı herkesin dilindeydi.; reâyâyâ koruma kaygısı çok açıktı” (Christine Woodhead, Süleyman Üzerine Görüşler”, *Kanuni ve Çağı, Yeni Çağda Osmanlı Dünyası*, (Edt. Metin Kunt, Christine Woodhead), (trc. Sermet Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1992, s.166).

²¹⁹ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s.201, 470.

²²⁰ Akyılmaz, “Osmanlı Devletinde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ İlişkileri”, s.48; Şüphesiz Allah size emânetleri ehil ve sahiplerine vermenizi, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâlet ile hükmetmenizi emreder. (Kur’a’n, Nisa 4/58), Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, s.50, 57; her şeyin olduğu gibi yeryüzünün de sahibi ve hâkimi Allah’tır (el-Maide 5/18); Kemal, *Selâtin-nâme*, s.76, 77.

²²¹ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi I*, (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s.4-5.

eknâfında olan sipeh-salarların ve merz-banların dil ü canları sehm-i vehme nişâne olub, hirâsân oldılar. Fukara-yı zelil-i bî-i'tibar ümera-yı celîl'l-kadr'iâlî-mikdârile tarîk-ı intisâfda hem-vâr olub, âzâd u kul bâ-y-ı bühûl bâb-ı inşâf u intişâfda yeksân oldılar²²²”

İran pâdişâhlarından Nûşirrevân siyâset üzere yazanların sıkça andığı bir âdil hükümdar ve bir bilge konumundaydı. Ateşperest bir hükümdar olmasına karşılık Nûşirrevân Osmanlı sultanlarına adâleti ile örnek gösterilmiştir²²³.

Neşri eserinde “*Murad Han zamanında vilâyet bid'at'den temizlendi; memleket mâmur oldu. Adâlet kuruldu; âlem bezendi*” demektedir²²⁴.

Bir halk masalında Sarı Saltuk devletin kurucusu Osman Gazi'ye şu öğüdü vermektedir: “*âdil ve eşit davran; yoksulların bedduasını alma; tebaana kötü davranma.... Gözün kadıların ve valilerin (beylerbeyi, sancakbeyi) üzerinden eksik olmasın. Adâletle hükmet ki iktidarda kalabilesin ve reâyânın sadakatini sağlayabilesin*” Tursun Beğ'e göre de “*adâletsiz ülke ayakta kalamaz. Adâlet sınıflar arasında düzenin temelidir*”²²⁵.

XVII. yüzyılda Katip Çelebi “*devlet için ordu, ordu için para, para için zengin reâyâ, bunun için de adâlet*” düsturunu tekrarlar²²⁶. “*Hazinenin azlığı ve askerî n çokluğu ve masrafların büyüklüğü ve reâyânın za'fi derterini mümkün olduğu merteye def'etmenin ilâcu şudur ki, reâyâdan hazine tahsiline mecal yoktur. Reâyânın za'fi ilacı budur ki, üzerlerinden bazı vergiler bir miktarı hafifletildikten sonra, mansıplarından akçe alınmayıp tecrübeli ve doğru adamları mansıplarında uzun müddet tutup zulmedenin hakkından gelinmek ile bir iki senede reâyâ kuvvet bulup Osmanlı ülkesi gereği gibi mamur olur*”²²⁷.

XVI–XVII. yüzyıllarda Avrupalı gözlemcilere göre, Osmanlı imparatorluğunda adâlet kesinlikle ve dürüstçe uygulanmaktaydı. Michele Baudier, bu konuda gözlemlerini şöyle açıklamıştı: “*Türklerin İmparatorluğunda refahın ve zenginliğin*

²²² Kemâl Paşa-zâde, *Tevârih-i Âli Osman*, X. Defter, (haz.Şerafettin Severcan), TTK Yay., Ankara 1996, s.38.

²²³ Kemal, *Selâtin-nâme*, s.12; Gelibolulu Mustafa Âli, *Tuhfetü'l-Uşşâk*, (haz. İ. Hakkı Aksoyak), MEB, İstanbul 2003, s.481; Cemal Kafadar, “Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler”, *Tanzimat ve Meşrutîyetin Birikimi*, İletişim Yay., İstanbul 2003, s.29.

²²⁴ Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi II*, (haz. Mehmet Altay Köymen), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1984, s.127.

²²⁵ Akyılmaz, “Osmanlı Devletinde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ İlişkileri”, s.47.

²²⁶ Akyılmaz, “Osmanlı Devletinde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ İlişkileri”, s.47.

²²⁷ Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler*, Devlet Kitapları, İstanbul 1968, s.161.

*olmasına Allah'ın izin vermesinin en mühim sebeplerinden biri, adâletin yerine getirilmesi olabilir*²²⁸”.

XVII. yüzyılda uzun yıllar Suriye’de ticarî ve diplomatik görevlerde bulunmuş olan Chevalier d. Arvieux gözlemlerine göre bu hususu şöyle izah etmektedir: “*Türkler adâleti imparatorluğun merkezinden çok uzak yerlere kadar uyguladılar*”²²⁹.

Mühimme defterlerinde adâletin uygulanması ile ilgili önemli kayıtlar mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır;

Kıbrıs beğlerbeğisine ve kâdısına ve defterdârına hüküm;

*“Kıbrıs Beğlerbeğisine ve kâdısına ve defterdârına hüküm, Kıbrıs’ın eskiden olduğu gibi yeniden mamur hale gelmesi için beylerbeyi, kadı ve defterdar tarafından hukukun uygulanmasında, mîrî hizmetlerde ve vergi vs. tahsilinde adâlet üzere olunması, tefrika çıkartacak işlerden kaçınılması ve reâyânın refah ve güvenliği için gerekli gayretin gösterilmesi*²³⁰”.

Bender Beğine Hüküm;

*“Marmara Kadısına hüküm; Karesi ve Biga sancaklarını tahrir etmekle görevlendirilen Kütahya Kadısı Kemal hakkında dirlik tevzii esnasında yolsuzluk yaptığı yolunda şikâyetler vuku bulması üzerine tahrir görevinin Marmara kadısına verildiği; adı geçenin kalan yerleri tahrir etmesi ve sipahiler seferden döndükten sonra, her sipahiden berat ve yaftalarını isteyip tevzii yeniden adâletli bir şekilde yapması*²³¹”.

Kefe Beğine ve Kerş ve Taman kâdîlarına hüküm ki:

*“Taman Kadısı Mevlana Mehmed bin fethullah hakkında vuku bulan şikâyetler üzerine görevden alınarak teftiş olunup üzerine sabit olan hakların alınıp sahiplerine verilmesi ve sonucun ayrıntılı olarak bildirilmesi*²³²”.

Edirne ve Hâsköy kadılarına;

*“Vilâyet muharriri tarafından Hasköy’de Pa’lâGazi Vakfı toprağından sipahiye timar verildiği yolundaki şikâyetin teftiş edilmesi*²³³”.

Mısır Beğlerbeğisine ve nâzırü'l-embvâle;

²²⁸ Gülgün Üçel-Aybet, “16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hukuk Müessesesinin Önemi”, *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 22–26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1994, c.V, s.2154.

²²⁹ Üçel-Aybet, “16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hukuk Müessesesinin Önemi”, s.2151.

²³⁰ BA, MD 12, hnr. 1215, s.268, tarih; Fî 23 Zi’l-hicce, sene: 979: 7 Mayıs 1572.

²³¹ BA, MD 12, hnr. 347, s.230, tarih; Fî 7 Zi’l-hicce, sene: 978: 2 Mayıs 1571.

²³² BA, MD 12, hnr. 109, s.109, tarih; Fî 29 Ramazân, sene: 978: 24 Şubat 1571.

²³³ BA, MD 12, hnr. 121, s.104, tarih; 7 Şevvâl, sene: 978: 4 Mart 1571.

“Eflak voyvodasının Niğbolu’da Yergöğü ve Holonik voyvodaları ile Tuna sahillerinde bulunan ümena ve ummalîn sınırdan tecavüz ederek Eflak sınırını geçip Aflak’a tabi köylerin mahsûllarına müdahale ettikleri yolundaki şikâyetlerinin araştırılması ve varsa haksızlıkların önlenmesi²³⁴”.

Erzurum beğlerbeğisine ve Pasin ve Oltı kadılarına;

“Oltu Sancakbeyi Mehmed hakkındaki şikâyetlerin teftiş edilip neticenin bildirilmesi²³⁵”.

İznikmid kâdisına ve Dergâh-ı Mu’allâm Çavuşlarından İskender Çavuş’a;

“Akçahisar kazası reâyâsına salınan kerestenin kadı tarafından adilane dağıtılmadığı şikâyet edildiğinden bu konuda kimsenin himaye edilmemesi ve haksızlığın önlenmesi²³⁶”.

İshâklu kâdisına “Bolvadin ve Şuhud kazalarında kışlayacak elli katar deve için arpa ve saman satın almakla görevli hassa saraçlarında İbrahim ve Ahmed’in arpayı büyük bir kile ile tevzi etmek suretiyle yolsuzluk yaptıkları ve halktan kile hakkı adı altında fazladan arpa aldıkları şikâyet edildiğinden bu tür haksızlıkların önlenmesi ve sözkonusu büyük ve küçük kilelerin Südde-i Saadet’e gönderilmesi²³⁷”.

Diyarbakir beğlerbeğisine ve Âmid kadısına;

“Harput beyi ve kadısı hakkında vuku bulan şikâyetler üzerine her ikisinin de görevlerinden azledildikleri; kendilerinin ve adamlarının umumen teftiş olunması ve üzerlerine sabit olan hakların alınıp sahiplerine iade edilerek sûret-i sicillerinin gönderilmesi²³⁸”.

Erzurum Beğlerbeğisine, Erzurum kadısına;

“Semedire Beyi Hasan’ın voyvodaları ve sipahilerin halka zulmettikleri, mahkeme kararına uymadıkları, keyfi uygulamalar ile halka ilave vergi yükledikleri vemaal ve akçelerini zorla adlıları yolunda Belgrad, Koçanya, Rudnik, Valpova ve Srebniçe kadıları tarafından yapılan şikâyetin teftiş olunarak sonucunun Südde-i Saadet’e bildirilmesi²³⁹”.

Biga sancağını tahrîr eyleyen Marmara Kâdisı Mevlânâ Ramazân’a;

²³⁴ BA, MD 12, hnr. 420, s.274, tarih; Fî 14 Zi’l-ka’de, sene: 978: 9 Nisan 1571

²³⁵ BA, MD 12, hnr. 962, s.137 tarih; Fî gurre-i Rebî’ul-âhır, sene: 979.

²³⁶ BA, MD 12, hnr. 453, s.294, tarih; 22 Za., sene: 978:17 Nisan 1571.

²³⁷ BA, MD 12, hnr. 443, s.290, tarih; 20 Za., sene: 978: 15 Nisan 1571.

²³⁸ BA, MD 12, hnr. 538, s.340, tarih; 20 Zi’l-hicce, sene: 978: 15 Mayıs 1571.

²³⁹ BA, MD 12, hnr. 887, s.99, tarih; fî 27 Rebî’u’l-âhır, sene. 979: 18 Eylül 1571.

“Rohava halkı tarafından Kadı Süleyman hakkında yapılan şikayetin teftiş edilerek sonucun bildirilmesi²⁴⁰”.

Vize beğine, Çorlu kadısına;

“Sulha kazası havass-ı hümayun hasları Emini Hızır hakkında şikâyette bulunan zimmîlerin şiret ü şikavetleri sicil olunanların küreğe konulmak için südde-i Saadet’e gönderilmesi²⁴¹”.

Ahyolu kadısına;

“Aydos kazasına tâbi Musa köyü ahâlisi, Yeniçeri Bâyezıd’dan bin dört yüz akçe borç alıp daha sonra borçlarını eksiksiz olarak geri ödeyip huccet-i şer’îye adlıları halde, adı geçen yeniçerinin kendilerinden kırk bin akçe daha istediği hususunda şikayette bulduklarında, köylülerin elindeki huccet iddialarını ispata kâfi ise yeniçerinin bu konudaki davasının görülmeyip, reâyânın rencide ettirilmemesi²⁴²”.

Karahısâr-ı Sâhib beğine;

“Budun ve serhadinde görevli neferlerin mevâcibleri için Vidin mukataaından olunan hazinenin, zamanı gelmeden tahsil edilmek istendiği ve amil vereâyânın rencide edildiği şikâyet olduğundan, zaman gelmeden tahsilât yaptırılmaması²⁴³”.

Diyârbekir beğlerbeğisine ve defterdârına;

“Seferihisar kazasında Rumeli beylerbeyinin hassı olan Çukurcuk ve Küçük Haymane hasları reâyâsı, bin yirmi altı senesinin âdet-i ağnâm vs. resmlerini, önceki beylerbeyi Vezir Davud Paşa’nın voyvodasına ödedikleri halde, şimdiki beylerbeyinin voyvodası tarafından tekrar tahsil edilmek istendiğine dair şikayette bulduklarından, durum arzedildiği gibi haksızlığın önlenmesi ve reâyânın bu konuda rencide olunmaması²⁴⁴”.

Bağdâd beğlerbeğisine;

“Bihke Sancağı Beyi Murat Bey oğlu Mehmet Bey’in yolunu keserek adamlarını katlettirip eşya ve erzaklarını yağmaladıkları, Klis beyinin kethüdâsı ile bir olup çiftlik ve evlerine yaktıkları, ahâliden bir çok kimseyi katledip, yaralayıp, esir ettikleri ve daha nice zulümler işledikleri şikayet olunan sâbık Kırka Beyi Sefer Bey oğlu Mustafa ve

²⁴⁰ BA, MD 12, hnr. 969, s.141, tarih; Fî 21 Reî’u’l-evvel, sene: 979: 13 Ağustos 1571.

²⁴¹ BA, MD 6, hnr. 812, s.60, tarih; Fî 9 Rebî’ul-Âhır, sene. 979: 31 Ağustos 1571.

²⁴² BA, MD 12, hnr. 25, s.20, tarih; Fî 13 Zi’l-ka’de, sene: 977: 19 Nisan 1570.

²⁴³ BA, MD 12, hnr. 29, s.22, tarih; Fî 13 Zi’l-ka’de, sene: 977: 19 Nisan 1570.

²⁴⁴ BA, MD 12, hnr. 83, s.85, tarih; 17 Za., sene:978:12 Nisan 1571.

adamlarının ele geçirilerek Bosna Divânı'nda teftiş olunup üzerlerine sâbit olan haklar alınıp sahiplerine verildikten sonra haklarında gelinmesi²⁴⁵”.

Anaboli kadısına;

“Kendi hevasına âbi bazı eşkiyâya önderlik yaparak görevlilerin işlerine karıştığı, tekâlîf-i mîrînin tahsiline engel olduğu ve fesat çıkarttığı şikayet olunan Bilecik kazasının Yenice köyün sakinlerinden Kara Ahmed'e bu şekilde davranmaıp kendi halinde olması hususunda tenbihte bulunulması; tenbihte uymayıp yaptıklarına devam ederse hakkından gelinmesi²⁴⁶”.

Gümülcine kadısına;

“Sancakbeyleri ve adamlarının devre çıkmaları yasak olduğu halde Taşlıca kazasının dört hânelik Donla Lehke köyüne yirmi-otuz atlı ile gelen mîr-livâ voyvodalarının ahâlînin yiyeceklerini ve sade ve poklon adı altında paralarını aldıkları ve reâyâyı rencide ettikleri şikayet olunduğundan, görevlilerin, reâyâ üzerine devre çıkmamaları, bedelini ödemededen yiyecek almamaları sade ve poklon adı altında para talep etmemeleri hususunda uyarılmaları ve emre uymayanların isimlerinin bildirilmesi²⁴⁷”.

Vilâyet-i Erdel beğine;

“İbrahim Bey İstanbul'da bulunduğundan davalarının Asitane-i Saadet'te görülmesi²⁴⁸”.

Özi'den İstanbul'a varına-ca yol üzerinde vâkı 'olan kadılara;

“Kırım Hanı Mehmed Giray'ın Akkirman kazasındaki Çobruca hasları mahsûlü ile eşya ve hayvanlarının tecavüze uğramaması için görevlendirilen Vezir Hasan Paşa'nın kapıcıbaşlarından Mehmed hakkında reâyâ tarafından şikayette bulunulduğundan, kendisinden davacı olanlarla davalarının görülüp neticenin arzedilmesi²⁴⁹”.

Kili Kal'ası Azebleri ağasına;

“Kili'deki harâcgüzâr reâyâdan bazılarının, bir yolunu bulup Kili Kalesi'ne beşli ve azep yazılarak cizye vs. tekâlîften kurtuldukları şikayet edildiğinden, bundan sonra

²⁴⁵ BA, MD 12, hnr. 119, s.103, tarih; Fî 7 Şevvâl, sene: 978: 4 Mart 1570.

²⁴⁶ BA, MD 12, hnr. 130, s.108, tarih; 13 Şevvâl, sene: 978: 10 Mart 1570.

²⁴⁷ BA, MD 12, hnr. 176, s.103, tarih; 17 L., sene: 978: 14 Mart 1571.

²⁴⁸ BA, MD 12, hnr. 319, s.211, tarih; Fî't-târîhi'l-mezbur (fî 22 Zi'l-kade, sene: 978): 17 Nisan 1571.

²⁴⁹ BA, MD 83, hnr. 12, s.10, tarih;fî 26 Za., Sene 1036: 8 Ağustos 1627.

azep ağasının mahlûl gedikleri Müslümanlardan müstebık olanlara arzedip harâcgüzâr gayr-i müslim reâyâyâya arzetmemesi; aksi takdirde görevden alınacağı²⁵⁰”.

Boğdan Voyvodasına;

“İbrail, İsmail vs. Boğdan’ın Galas İskelesi karşısındaki kasaba ve köylerden bazı kimseleri birer bahâne uydurarak sırf kendi işleri için Boğdan’a geçip köylerine konup reâyânın karşılıksız olarak yiyeceklerini aldıkları ve kadın ve çocuklarına tecavüz ettikleri bildirildiğinden, Âsitane-i Saâdet’ten elçilik veya başak bir görevle gönderilenlerin dışında kendi işleri için Boğdan’a geçenlere karşılıksız yiyecek aldırılmaması ve reâyâyâya zulmettirilmesi²⁵¹”.

Kıdvetü’l-ulemâ’i’l-muhakkîn, umdetü’l-fudalâ-i-müdakkîn, el-muhtassu bi-mezîdi inâyeti’l –Melki’l-Mu’in Mostare Müftîsi olan Mevlânâ Aliyü’d-dîn zîdet fazylübûya hüküm;

“Devr yasaklandığı halde her ay devre çıkan Hersek sancakbeyi, kaymakamı, voyvodaları ve subaşları ile bunlardan rüşvet alarak halkın şikayetlerini dinlemeyen kadıların uyarılmaları²⁵²”.

Bâ-takrîr-i hazret-i efendi;

“Bir çok fesat işlediği, beylerbeyi yanına varıp mîrî tekâlîfin toplanması işini kesim ile üstlenip ahâlîden haksız yere daha fazla para topladığı, reâyânın yiyeceklerini bedavadan aldığı ve çoluk-çocuklarına tecavüz ettiği yoluyla İskome (?) ve Pirkova (?) köylüleri tarafından hakkında şikayette bulunulan Bosna sakinlerinden Hürrem Defterdaroğlu Ahmet Çavuş isimli zalimin, söz konusu iddialar doğru ve bundan men edilemiyorsa, zeametın Südde-i Saadet’e arzedilip kendisinin Divân-ı Hümayun ‘da yargılanmak üzere Asitane-i Saadet’e gönderilmesi²⁵³”.

Sâbıkâ () beğlerbeğisi olup ha’lâ Aydın ve Saruhan ve Mentеше sancaklarında Muhassıl-ı Emvâl olan () dâme ikbâlühûya hüküm;

“Aydın, Saruhan ve Mentеше taraflarından muhassıl-ı emval olan şahsın, bazı zorbalar tarafından zulme uğrayanların veya hakkını aramak için dava açması engellenenelerin davalarını toprak kadıların marifetiyle görerek, ahâlînin mağduriyetini giderip, suçu sabit olanlar hakkında gerekeni yapması²⁵⁴”.

²⁵⁰ BA, MD 83, hnr. 30, s.23, tarih; fi 12 L., sene: 1036: 26 Haziran 1627.

²⁵¹ BA, MD 83, hnr. 61, s., 42 tarih; fi 3 M., sene. 1037: Eylül 1627.

²⁵² BA, MD 85, hnr. 202, s.122, tarih; fi evâsıtı Ş., sene 1040, 15 Mart 1631.

²⁵³ BA, MD 85, hnr. 579, s.351, tarih; Fî 23 Za., sene: 1040: 23 Haziran 1631.

²⁵⁴ BA, MD 85, hnr. 697, s.421 tarih; fi 19 Ş., sene: 1040: 23 Mart 1631.

3.2.3. İstimâletnâmeler

Sözlükte “*gönül çekme, teselli etme, avutma*”, “*meylettirme, cezp etme, gönül alma*” manalarına gelen istimâlet, Osmanlı kroniklerinde “*halkı ve özellikle Gayr-i müslim tebaayı gözetme, onlara karşı hoşgörülü davranma, raiyyetperverlik*” manasında kullanılmıştır. Fethedilen yerlerin halkına iyi davranma, onları himaye etme, dış düşmanlara karşı can ve mal güvenliği sağlama, dinî konularda serbestiyet verme, vergi hususunda kolaylık gösterme Osmanlı istimâletinin başlıca unsurlarıdır²⁵⁵. İstimâlet siyâsetinin temel hedeflerinden biri, yönetilenlerin hayatlarına zarar vermeden mevcut düzeni sürdürmektir²⁵⁶.

Selçuklular döneminde Hıristiyanların can ve mal güvenliği yanında din hürriyetleri de koruma altına alınmış, bazı Selçuklu sultanları bizzat Hıristiyan müelliflerin ifadesine göre hâmi, kurtarıcı olarak görülmüştür. Bu devirde genellikle kilise ve manastırlara dokunulmamış, ibâdetlerine karışılmamıştır.

Kur’ân ’da Bakara Suresi 256. ayette belirtilen “*dinde zorlama yoktur*” ilkesi çerçevesinde Tevbe Suresi 60. ayette vurgulanan “*müellefeti gulübühüm*”²⁵⁷ şeklinde ifade edilen istimâlet siyâseti, Selçuklulardan Osmanlılara devretmiş ve Osmanlı fetihlerini kolaylaştıran önemli bir ilke olarak benimsenmiştir. İslâm’dan aldıkları ilhamla Osmanlılar, bu siyâset Bitinya bölgesindeki Bizans tekfûrlarıyla iyi geçinme, yerli halkın kalbini kazanma şeklinde daha kuruluş yıllarında uygulanmış ve Mihaloğlu gibi, Osmanlı askerî tarihinde önemli rol oynayan bir akıncı ailesinin kazanılması örneğinde görüldüğü üzere, olumlu sonuçlar vermiştir²⁵⁸.

Osmanlı fetihleri yalnız kılıçla değil belki daha çok istimâlet denilen “*uzlaştırıcı*” bir politika neticesinde gerçekleştirmek suretiyle gayr-i müslim ahâlîyi çeşitli vaadlerle kazanmak, böylece hâkimiyet sahasını genişletmek şeklinde tarif olunabilir. Bu gayeyle Osmanlı idaresi faal bir propaganda yaparak; İslâm şeriat hükümleri çerçevesinde Gayr-i müslimler can ve mal güvenliği ile dinlerinde serbestiyet tanıyor ve husûsiyle köylüleri eski feodal bağlılıklardan ve yüklerden azad ediyordu. Gazilerin akınları önünde

²⁵⁵ İlgürel, “İstimâlet”, s.362, Kemâl, *Selâtin-nâme*, s.167.

²⁵⁶ Cemil Oktay, “Bizans Siyasî İdeolojisinden Osmanlı Siyasî İdeolojisine”, *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, İletişim Yay.*, İstanbul 2003, s.32.

²⁵⁷ *et-Tevbe* 9/60.

²⁵⁸ İlgürel, “İstimâlet”, s.362.

dehşete kapılarak hisarlara kaçan ahâlî Osmanlı hâkimiyeti yerleştikten sonra düzenli bir devlet idaresinin koruyucu güvenliğine kavuşmakta idi²⁵⁹.

Osmanlı Beyliği, fethettiği yerlerdeki halkla kaynaşarak onların dinî, örfî ve sosyal işlerine karışmayarak vicdan hürriyetine saygı göstermiş ve ağır vergiler altında ezilmiş bulunan Gayr-i müslim tebaasından belli bir vergi (cizye) almakla yetinerek mevcut kanûnlara aykırı olarak keyfi hiç bir muameleye müsaade etmemiştir. Bundan dolayı, Osmanlılar süratle ilerlemiş ve fethedilen bölge halkı, bu yeni idareyi kendi idarelerine tercih etmiştir²⁶⁰. Orhan Bey zamanında Bursa ve İznik'in fethinden sonra buralardan hiç esir alınmamış, isteyenlerin bu şehirlerden ayrılacakları bildirilmişse de halkın pek çoğu evini barkını terk etmemiştir. Dul kalan kadınların kendilerine, çocuklarına bakacak kimseleri olmadığından söz etmeleri üzerine Orhan Bey, askerlerinden isteyenlerin bu kadınları nikâhla alabileceklerini, bunlarla evlenenlerin İznik'te muhafız olarak kalacaklarını bildirmiştir²⁶¹. Fatih'te İstanbul'u fethettikten sonra Rum, Ermeni, Süryani Patrikliklerine ve Yahudi hahambaşılığına din hürriyeti bahşetmesi ile saklananların meydana çıkmasını, herkesin serbestçe dolaşmasını, kaçanlarında avdetini emir ve halkın din ve an'aneleri gereğince yaşayabileceklerini ilan etmesi üzerine, gizlenen veya kaçanlar yerlerine geri dönmüşlerdir. Ayrıca, Latin ve Ortodoks kilisesinin ittihadına muhalif olanları çok iyi muamelede bulunmuştur²⁶².

Bu konuda ilk Osmanlı kaynaklarında istimalet politikası ve uygulandığı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgileri veren kaynaklardan biri Aşıkpaşa-zâde'dir. Aşıkpaşa-zâde özetle şunları anlatır; *“Herkesi yerli yerinde koydular. Kimsenin bir çöpünü aldirmadılar. Osman Gazi Yenişehir'e gelince etrafın kâfirleri geldiler, onunla uğraştılardı. Osman Gazi hepsinin ülkesini zaptetti. Adâlet ve iyilikle mamur etti. Gaziler ferah oldular. Her birisine köyler verdi. Yerler verdi. İzmit'i oğlu Süleyman Paşa'ya vermişti. Onu Yenice, Göynük ve Mudurnu'ya havale etmişti. Bir oğluda Murad Han Gazidir. Bursa sancağını ona verdi. Adını beğ sancağı koydu. Karaca Hisar'ı amcası oğlu Gündüz'e verdi. Orhan Gazi, kendisi de bütün memleketi idare eder oldu. Oğlu Süleyman Paşa'yı Tarakçı Yenicesine gönderdi. O memleketlerin hepsi Orhan Gazi'nin adâletini işitmişti. Her aldıkları yerde adâlet gösterdiler. Alınmayan memleketler dahi onların nasıl davrandıklarını öğrenmişlerdi. Süleyman Paşa, Taraklı*

²⁵⁹ Halil İnalçık, “Osmanlılar”, *İA*, c.12-2/286-308, s.291.

²⁶⁰ İlgürel, “İstimâlet”, s.362; Yusuf Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, Eren Yay., 2.bs., İstanbul 2005, s.143.

²⁶¹ Nihat Engin, “Köle”, *TDVİA*, 26/246-248, s.246.

²⁶² M.C. Şehâbeddin Tekindağ, “İstanbul”, *İA*, 5-2/1199-1214, s.1200.

Yeniçerisine varınca hisarı andlaşarak verdiler. Göynüğü ve Mudurnu'yu dahi öylece aldılar. Süleyman Paşa dahi o kadar adâlet gösterdi ki bütün o memleketlerin halkı derlerdi ki: Ne olurdu? Eski zamandan bunlar bize beğ olaydılar. Çok köyler bu Türk kavmini gördüler. Müslüman oldular. O memlekette ne kadar mülkler vardır ki hepsi Süleyman Paşa'nun verdiği karar üzerine durur. Bâyezid han hepsini adâletle fethetti. Onun içindir ki evvelki beğler halkı zulümle incitmişlerdi. Bayazid Han hangi ile vardıysa halkı karşıladı. Onun adâleti dolayısı ile bazı beğleri dahi itaat ettiler. Yürüdüler. Bir gece Aya Şilyonya derler bir hisar vardı, onu dahi aldılar. Müslümanlar elinde hisar iki oldu. Bunun halkının dahi gönlünü hoş tuttular²⁶³”

Yeni fethedilen arazideki reâyâ yerini yurdunu terk edip başka yerlere göçerse de bulunabilenler tekrar eski yerlerine getirilip yerleştiriliyor, Osmanlı idaresine ısıdırılmak maksadıyla da çeşitli vergilerden muâf tutulmak üzere kendilerine istimâletnâme veriliyordu. Nitekim, 1689 yılında İzvornik çevresindeki Şebeş, Lugoş, Modova, Fethülislâm, İrşeve, Yeni Palanka, Gorgofça ve İhram ve Güğercinlik gibi yerler fethedildiğinde o havalide yaşayan reâyâ kadim yerlerine iskân ettirilmiş, cem'i tekâlîften muâf tutulmuş ve üç seneye değin harâc alınmamak üzere de kendilerine istimâletnâme gönderilmiştir²⁶⁴.

Osmanlılar feodal yerli askerî sınıfın imtiyazlarını ve feodal haklarını kaldırmakla beraber onları kendi askerî sistemleri içine almakta idiler. Böylece köylüyü, kiliseyi ve Osmanlı öncesi askerî sınıfları istimalet yoluyla kazanarak kendi fetihlerini sağlamlaştırmakta idiler²⁶⁵.

Osmanlılar feth ettikleri memleketlerdeki örf ve adetler ile halkın alışık olduğu vergi şekillerine uzun müddet riyeatkar kalmışlar ve ancak lüzum oldukça ve yavaş yavaş onları tadîl ve islah etmek suretiyle, bütün memleket için umumi ve müşterek bir nizâma doğru yükselmek imkanını bulmuşlardır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Uzun Hasan, Alaü'd-devle ve Kayıtbay kanûnlarının bir müddet için uygulanması buna örnektir²⁶⁶.

Aynaroz, Osmanlı idaresinin İslâm dinî dışındaki diğer inanışlara karşı ne kadar geniş bir müsamaha gösterdiğinin en güzel örneğidir. Şöyleki; idareleri altındaki Müslüman olmayan halkların inançlarına kayıtsız kalan Türk Sultanları, Aynaros'un

²⁶³ Aşık Paşaoğlu Tarihi, *Age*, s.29, 33, 47, 60.

²⁶⁴ Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), (haz. Abdulkadir Özcan), TTK Yay., Ankara 2000, s.7.

²⁶⁵ İnalçık, “Osmanlılar”, s.291.

²⁶⁶ Ö. Lütfi Barkan, “Kanûnnâme”, s.185-196.

eski bağımsızlık haklarını yalnız tanımakla kalmamışlar, aynı zamanda onlara yeni haklar da bağışlamışlardır²⁶⁷.

Osmanlılar Selçuklu geleneğini sürdürerek fethettikleri şehirlerin en büyük kilisesini câmiye çevirmiştir. Bu fethin sembolü olarak algılanmış ve bir gelenek haline getirilmiştir. Diğerlerini Hıristiyan nüfusun ihtiyacını karşılamak üzere serbest bırakmışlardır²⁶⁸. Osmanlı idaresindeki şehir veya köylerde bulunan kiliselere dokunulmamıştır. Bunların tamir ve onarımlarına müsaade edilmiştir²⁶⁹. Fıkıhta hattı zatında “*Savaş yoluyla ele geçirilen şehirlerdeki mevcut kiliseler yıkılamaz ve tahrip edilemez*”²⁷⁰. Yavuz Sultan Selim’in Kudüs’te cemaatlara ait Kiliselerdeki uygulaması bunun en önemli göstergesidir²⁷¹. Türklerin bu âdil ve hoşgörülü tutumları bizzat Bizans halkının da dikkatini çekmiştir. Bu durum devrin Bizans kaynaklarınca da doğrulanmış ve Türklerin bu iyi davranışları, “*Bizans idâresinde yaşayan bütün halkların kendi memleketlerini unutturmuştu. Birçok yerlerin halkı muharebe olmadan Sultan’ın ülkesine hareket etmişlerdi ve böylece Rum şehirleri boşalmıştı*” şeklinde dile getirilmiştir²⁷².

*İtaat eden yerleri tımar erlerine verdiler. Halkını koruyarak inandırdılar. O yerlerde günümüze kadar asayiş sağlandı*²⁷³.

Mühimme defterlerinde istimalet politikası ile alâkalı belgeler mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır:

Kastamonu Beğine, Sinob dizdarlarına;

*“İçel beyinin Kıbrıs halkına; Osmanlı Devletine teveccüb ettikleri takdirde, fetihten sonra kendilerine dokunulamayacağı, mallarına el konulamayacağı, sadece ziraat ettikleri yerlerin öşrünü verecekleri yolunda istimalet verip aksi takdirde, düşmanla birlik olurlarsa kendilerine merhamet edilmeyeceği şeklinde tenbihte bulunması*²⁷⁴”.

Müşârun-ileyhe hüküm;

“Erdel Voyvodası Batori Litvan’ın vefatı dolayısıyla dostluk ve sadaketin devamını ve himaye edilmelerini rica eden Erdel’e tabi Macar beylerinin isteğiyle

²⁶⁷ Semavi Eyice, “Aynaroz”, *TDVİA*, 4/268–269, s.267.

²⁶⁸ Levent Öztürk, “Kilise”, *TDVİA*, 26/14–16, s.15.

²⁶⁹ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s.74.

²⁷⁰ Mehmet Akman, “Kilise”, *TDVİA*, 26/16–18, s.17.

²⁷¹ *T SMA Kataloğu*, Fasikül, 67.923/E.4312, s.7.

²⁷² Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1971, s.240.

²⁷³ Aşık Paşaoğlu Tarihi, *Age*, s.29.

²⁷⁴ BA, MD 7, hnr. 18, s.8, tarih; fi 10 Receb, sene: 976: 29 Aralık 1568.

voyvoda nasbedildiği; ahâlîye istimalet verip Macar beyleri ile birlikte hareket ederek memleketin düzeni ve muhafazasının teminine gayret edilmesi, Budun ve Tımışvar Beylerbeyileri ile haberleşerek gerektiğinde onlardan da yardım isteyip düşman saldırılarını önlemesi²⁷⁵”.

Edirne kadısına, ayrıca bakınız: BA, MD 85, hnr. 136, s.85, tarih; Fezzân(?) Beği Seyyid Mustafâ dâme izzubûya;

“Yıkılmaya yüz tuttuğu gerekçesiyle tamîrî talep edilen ve tamîrîne şer’an izin verildiği bildirilen Kravotova kazasının Uylavca (?) köyü Kilisesi’nde inceleme yapılması; şayet fetihten önce bina edilmişse ve hâlen ibâdete açıksa tamîrîne izin verilmesi²⁷⁶”.

Kefe beğine;

“Kefere’deki ümera-i Çerakise ve sipahilerin, kendilerinin vilâyet katibi tarafından raiyyet kaydedilip öşr ve resm-i çift talep edilmesinden dolayı taunu bahâne ederek yerlerini terk etmek üzere oldukları bildirildiğinden, bunların önüne geçilip istimalet verilerek yerlerinde iskân edilmeleri; karşı çıkarlarsa Azak beyi ve Devlet Giray ile haberleşilerek haklarında gelinmesi²⁷⁷”.

Kilis Beğine hüküm;

“Kilis sancağı dâhilinde Müslüman olduktan sonra mallarını ve yakınlarını terk edip darü’l-harbe giderek irtidâd eden şahısların geride bıraktıkları aile ve çoluk çocuklarına dokunulmaması; ancak mal ve mülklerinin mîrî için zaptedilmesi²⁷⁸”

²⁷⁵ BA, MD 12, hnr. 13, s.13, tarih; 10 Zilkade, sene: 977: 29 Aralık 1568.

²⁷⁶ BA, MD 85, hnr. 44, s.28, tarih; fî 21 Ra., sene: 1040: 28 Ekim 1630.

²⁷⁷ BA, MD 12, hnr. 534, s.338, tarih; Fî 22 Zil-hicce sene: 978: 17 Mayıs 1571.

²⁷⁸ BA, MD 12, hnr. 585, s.365, tarih; ; 22 L., Sene: 978:19 Mart 1571.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.ŞEHİRLİ REÂYÂ

1.1.Şehir ve Şehir Hayatı

1.1.1.Şehir kavramı

Şehir kavramının yerine daha önceleri “balık, kent, şar” gibi kelimeler kullanılmıştır. Bunlardan balık, “şehir, kale, saray” manalarında kullanılmış olan Türkçe bir kelimedir²⁷⁹. “Hâkimiyet” ve “devlet” manalarına gelen eski Farsça *hşasra* (karşılığı Sanskritçe *kşatra*)²⁸⁰ menşeli olup ilk devirlerde “Ak-şar”, “Ala-şar” örneklerin de olduğu gibi “şar” şeklinde telaffuz edilmiştir²⁸¹. Orhun kitabelerinde “taşra yozıyur tiyin eşidip balıkdaki tağıkmiş, taşdaki inmiş, tirilip er bolmuş” (dışarıya yürüyor diye duyarak, şehirdekiler dağa çıkmış ve dağdakiler inmiş)²⁸² ve Uygur yazıtlarında ki “kent tegreki budunuğ buykunuğ ölürgeli alkıp mana amtı balık içine kireli turur” (işte (şeytan) şehir etrafındaki halkı öldürüp bitirdikten sonra, şimdi şehir içine girmek üzeredir”) şeklinde geçmektedir²⁸³. Balık kelimesi Uygurların son zamanlarına doğru yerini Soğdça’ dan gelen “kent” ve Farsça “şehir” kelimelerine bırakmıştır²⁸⁴.

Osmanlı vesikalarının diliyle ise şehir; “bazar durur, cuma kılınur” yerlerdir²⁸⁵. Çünkü; “Câmi” yani “Mescid’ül-Cuma”nın önemli bir yeri olarak cuma ve bayram günlerinde şehir halkının bir araya gelip, kaynaşmasını temin eden yerlerdir²⁸⁶. Osmanlı şehir merkezi için “nefs” tabiri kullanmıştır²⁸⁷.

²⁷⁹ Rahmeti Arat, “Balık”, *İA*, 2/275–276, s.275.

²⁸⁰ Büchner, V.F., “Şehir”, *İA*, 11/ 391-392, s.391.

²⁸¹ Gökçe, *Age*, s.58.

²⁸² Ergin, *Orhun Âbideleri*, s.69.

²⁸³ Arat, *Agm*, s.275.

²⁸⁴ Abdulkadir Donuk, “Balık”, *TDVİA*, 5/12, s.12; Arat, *Agm*, s.275.

²⁸⁵ Mehmet Karagöz, “Osmanlı’da Şehir ve Şehirli Mekân-İnsan-Beşeri münasebetler (XV-XVIII Yüzyıl)”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.4, s.105.

²⁸⁶ Turgut Cansever, “Osmanlı Şehri”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.509-527, c.5, s.509.

²⁸⁷ Gerçekte “nefs”, Manisa misâlinde olduğu gibi, Osmanlı Tahrir Defterleri’nde hem nüfus ve hem de iktisâdi kapasitesi büyük şehirler için kullanıldığı gibi, nüfusu az, ziraâtle işgal edilen küçük merkezler için de kullanılmaktadır. (Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK Yay., Ankara 1999, s.46; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK Yay., Ankara 1991, s.47), Meselâ 13.000 aileyle Bursa, en büyük şehirdi. (Faroqı, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, s.12); A. Sinan Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri* (Sosyo-Ekonomik Tarih), Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara 2001, s.61; Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.46; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK Yay., Ankara 1991, s.56.

Osmanlılarda şehir, ziraî kriterlerin yanında, başka istihsal faaliyetlerin de görüldüğü, hukukî bakımdan belirli bir statüye sahip toplanma merkezleridir²⁸⁸. Nitekim, şehirlerde hemen hiç ziraatla uğraşan kişi, yani, “çift” diye tanımlanan kişi bulunmaz. Şehirler ayrıca hizmet sektöründe önemli yer tutar. Şehri köyden ayıran en mühim fark, ya da şehri şehir yapan özellik, halkın tarım dışı ürettiği mal veya hizmeti yakın ve geniş bir çevre için pazarlamasıdır. Tarım dışı faaliyetler içermesine rağmen şehir, çevresinde yapılan tarım faaliyetleri ve bilhassa bağcılık ve bahçecilik şehir hayatında önemli yer işgal eder²⁸⁹.

Yerleşmeler, bulunduğu yere ve zamana göre çeşitlilik arz eder²⁹⁰. Genel olarak, az nüfuslu yerler köy, orta nüfuslu yerler, kasaba ve kalabalık nüfuslu yerler şehir olarak adlandırılmıştır²⁹¹. Osmanlı döneminde 150–200 hânelik bir yerleşim birimi çok defa şehir kabul edilmiştir. Yerleşimleri sınıflandırmak gerekirse üç kategori ortaya çıkmaktadır. Birinci kategori vergi mükellefi sayısı 3.000, yani nüfusu 10.000’in üzerindeki kentler, ikinci kategori vergi mükellefi sayısı 1.000–1.500 yani nüfusu 3.000–5.000 arası, üçüncü kategori ise yarı kırsal pazar yerleşimleri olarak tabir edilen 400–900 arası vergi mükellefi içeren yerleşimlerdir. Ancak bir yerleşimin kent ya da kasaba olarak tanımlanabilmesi için nüfusun yanı sıra bazı işlevsel özellikleri de taşınması gerekmektedir. Meselâ idarî açıdan bir sancak beyi ya da bir kadı bulunmalıdır²⁹².

1.1.2.Şehir hayatı

Sanayi ve ticaret faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı, siyasî, idarî, kazai, askerî ve dinî işlerin görüldüğü ve bütün bu işler için gerekli alt yapının bulunduğu, halkın buna göre teşkilatlandırıldığı şehirlerde; yöneticiler, tüccar, esnaf, işçi, din adamları sanatkâr v.d. oluşan halka “şehirlî” denir²⁹³. İmparatorluk şehir ve kasabalarında yaşayan ahali, kır kesiminde yaşayanlarla aralarındaki statü farkından dolayı “şehirlü” lafzıyla

²⁸⁸ Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.47; Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi: Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gözlemler”, *VD.VII*, Ankara 1968, s.54-55; Emine Erdoğan, *Tahrir Defterlerine Göre Ankara Şehri Yerleşmeleri*”, s.250.

²⁸⁹ Tuncer Baykara, “Osmanlı Devleti Şehirlî Bir Devlet Midir?”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.5, s.529.; M.Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK Yay., Ankara 1999, s.57.

²⁹⁰ Mehmet Bayartan, “Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, Sayı: 13, İstanbul 2005, s.86.

²⁹¹ Surayı Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1993, s.12.

²⁹² Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s.12.

²⁹³ Yediyıldız, *Osmanlı Toplumunu*, s.441.

anılmakta idi²⁹⁴. Osmanlı beyliğinin devlet haline geliş sürecinde, ilk yerleşik cemiyetin, idareciler, dinî liderler, ulema, esnaf grupları dışında asıl geniş kitlesini yani “*sessiz tabanını*” şehirlerde üretim faaliyetine katılan “*şehirliler*” ve köy denilen şehirlerden ayrı bir statüye sahip olduğu anlaşılan iskân birimlerindeki “*çiftçi-köylüler*” teşkil etmekteydi²⁹⁵.

Şehirde yaşayan ahali, Müslim-Gayr-i müslim, işveren-işçi, yöneten-yönetilen, ayan-avam olmak üzere çeşitli kategorilere ayrılabilir. Şehrin en etkili grupları ayan ve eşraftır. Gerek Osmanlılardan önce, gerekse Osmanlılar döneminde şehrin ileri gelenleri için ayan tabiri kullanılmıştır. Klasik dönemde halk ile devlet arasındaki işlerde aracı ve iş takipçisi olarak faaliyet gösteren ayânın bulunduğu yerin ihtiyaçlarını temin etmek, bilirkişilik yapmak, bazı vergilerin tahsil edilme zamanını belirlemek, katı idarecilerin azledilmeleri yolunda şehir sakinlerinin isteklerini İstanbul’a arz etmek gibi fonksiyonları vardı²⁹⁶.

Şehirlerde askerî ve adlî görevliler dışında imam, hatib, müezzin, şeyh, derviş gibi dinî zümre mensupları, müteveli, muhassıl, mültezim gibi vergi toplayıcıları, müderris, ases, subaşı gibi diğer kamu görevlileri ileri gelen insanlardandı. Sivil topluluk içinde esnaf zümreleri, ticaret ehli, sosyal yapıdaki kademeleşmede ön sırayı almaktaydılar. Talebeler de ilim tahsil eden zümreler olarak şehirlerde yer almışlardır²⁹⁷. Üretici esnaf hemen hemen bütün şehirlerde, tekstil, dericilik, alet yapımı, gıda vs. üretiminde faaliyet gösteriyordu. Şehir halkının bir bölümü kır kesimiyle doğrudan ilgiliydi. Şehirde ikamet etmekle birlikte yakın köylerde toprak sahibi durumunda olanları da vardı²⁹⁸.

Şehirli statüsü reâyânın devlete karşı olan mükellefiyetleri çerçevesinde şekillenmişti. Osmanlılarda şehir ve kasabalarda yaşayanlar, kır iskân birimleri olan köylerde geçimlerini tarımla sağlayan çiftçi-köylülere göre devlet nazarında farklı bir statüde bulunuyorlardı. Şehirli ile köylü arasında çok katı bir çerçeve yoktu. Her ne kadar şehir gelir kaynaklarının devamı, tımar sisteminin bekası açısından bir statü

²⁹⁴ Mehmet Taşdemir, *XVI. Yüzyılda Adıyaman; Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kâhta: Sosyal ve İktisadî Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1998, s.93.

²⁹⁵ Emecen, “Osmanlılar’da Yerleşik Hayat, Şehirliler ve Köylüler”, s.91.

²⁹⁶ Yücel Özkaya, “Merkezi Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları: Ayanlık Sistemi Ve Büyük Hanedanlıklar”, *Osmanlı*, Ankara 1999, c.6, s.165; Özcan Mert, “Âyan”, *İA*, 4/195-198, s.195.

²⁹⁷ Emecen, “Osmanlılar’da Yerleşik Hayat, Şehirliler ve Köylüler” s.93; Zekâî Mete, “Muhassıl”, *TDVİA*, 31/20-21, s.20; Yücel Özkaya-Ali Akyıldız, “Muhassıl”, *TDVİA*, 31/18-20, s.20.

²⁹⁸ Emecen, “Osmanlılar’da Yerleşik Hayat, Şehirliler ve Köylüler”, s.91-97.

geçişini sağlayıcı kanûnlar çıkarılıyorsa da, bu konu da katı bir uygulama yapılmıyordu²⁹⁹.

Osmanlı İmparatorluğunda köy ve kasaba halkı istedikleri gibi yerlerini terk ederek başka memleketlere gidemezlerdi³⁰⁰. Yine de herhangi bir vesile ile çiftini, çubuğunu, köyünü terk edip, raiyyetlikten çıkıp şehre göç edenlere, hatta devlet görevi alanlara, askerî zümreye katılanlara rastlanmaktaydı. Bu gibilerin şehirli sayılmaları, resmi ve kanûnî bir vasıf kazanabilmeleri için aynı şehirde on-onbeş yıl kadar ikamet prensibi getirilmişti. Bu süreyi dolduranlar kanun nazarında şehirli sayılıyordu. Bunun dışında köylülerin raiyyetlikten çıkışlarının bir kanunî yolu daha vardı ki, bu, ilmi gayelerle şehir ve kasabalara gidip oradaki medreselerde tahsil görme ve neticede ulema arasına girmektir³⁰¹.

1.2.Osmanlı Şehirlerinin Fizyonomik Yapısı

Şehirleşme hareketleri, ekonomik, teknolojik, siyasî, askerî ve psiko-sosyal etmenler altında oluşur. Gerçekte, bu kentleşme etmenlerini birbirinden ayırmak mümkün değildir. Her biri diğerinden etkilenen, birbirinin içinde olan etmenlerdir³⁰². Meselâ, her bir bölgede fizikî faktörlerin yanı sıra sosyal ve ekonomik âmillerle alakalı faktörler şehirleşmeyi etkilemiştir³⁰³. Şehirleşmeyi etkileyen bir diğer karakteristik özellik olarak da şehirlerin, imalat ürünlerini satmak için kervan yollarının üstünde kurulmuş oldukları söylenebilir³⁰⁴.

Anadolu'ya gelen Türkler, tabii, coğrafi ve siyasî nedenlerle yolların, nehirlerin, göllerin kenarlarına, yol kavşaklarına, mümbit ovalara bir şekilde yerleştiler. Anadolu, eski Asya-Avrupa ticaret (ipek veya kral) yolunun olduğu gibi Karadeniz ve Akdeniz ticaret yollarının da üzerinde bulunmakta ve bu yollara köprü vazifesini görmekteydi³⁰⁵.

Anadolu şehirleri başlangıçta kale şeklinde kurulmuş, zamanla kale içi ve civarındaki yapılaşma ile büyüyüp gelişerek şehir halini almıştır. Bu şehirlerin kurulması, yerleşim alanları ve şekillenmesini, topoğrafik şartlar (dağlar, ovalar,

²⁹⁹ Emecen, "Osmanlılar'da Yerleşik Hayat, Şehirliler ve Köylüler", s.92.

³⁰⁰ Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, c.II, İstanbul 1981, s.4.

³⁰¹ Emecen, "Osmanlılar'da Yerleşik Hayat, Şehirliler ve Köylüler", s.92-93.

³⁰² A. Sinan Bilgili, *Osmanlı İnan ve Azerbeycanı I*, 16 ve 18. *Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih*, Bozkır Yay., Erzurum 2004, s.105.

³⁰³ Necdet Tunçdilek, "Türkiye'nin Farklı İki Bölgesinde Kır Yerleşmesi Şekilleri hakkında Müşahadeler", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, c.7, Sayı:13, İstanbul 1963, s.99.

³⁰⁴ Bilgili, *Osmanlı İnan ve Azerbeycanı I*, s.105.

³⁰⁵ Tahsin Yahyaoğlu, *Tarım Kentleri: Milliyetçi Toplumcu Düzen*, Milli Ülkü Yay., Konya 1975, s.18.

yaylalar), hidroğrafik özellikler (akarsu, göl), beşeri faktörler(kale, savunma, yol) etkileyen unsurlardır³⁰⁶. Diğer bir söyleyişle Anadolu şehirleri, insan gücüyle değiştirilmesinin anlamsızlığını, müdrik olarak topoğrafyanın realitesini gözönünde tutarak vücuda getirilmiştir³⁰⁷.

İlk çağlardan itibaren kurulmaya başlanılan şehirler, ilk İslâm fatihlerinin imar ve iskân politikaları ve gayretleriyle büyüme göstermiştir. Bir dağ veya ufak bir tepe üzerinde inşa edilen kaleler, kır kesiminde yaşayan halkın güvenlik kaygısı ile merkezi toparlanma yaratmıştır. Böylece, kale-kent olgusu, nüfusun kümeleşmesini sağlamıştır. Osmanlılar stratejik bakımdan çok büyük önemi olan kaleler inşa etmişlerdir. Bunların başında Çanakkale ve İstanbul boğazları gelir. İstanbul Boğazındaki Anadoluhisarı ve Rumelihisarı buradan geçişi kontrol altında tutmak amacıyla yapılmış ortaçağ kaleleridir³⁰⁸.

Bunun yanı sıra Anadolu kentleri, ziraî, sınaî ve ticarî yerleşmelerdi. Halkın başlıca geçimini tarım, hayvancılık, sanaî ve ticaret sağlıyordu. Tahrir defterlerinde ve kanûnlarda, kent halkının ziraî faaliyetler ile uğraşıyor olmasına dair üretim kayıtları, devrin şartlarına haiz sınaî tesislerine ait mukataa kayıtları ve ticarî emtiadan alınan vergileri bildiren hesap cetvelleri, bölge şehirlerinin çok özellikli yönlerini ortaya koymaktadır³⁰⁹.

Anadolu şehirleri birbirine benzeyen fizyonomik yapı özelliği gösterir. Şehirlerin gelişmesi için gereken tabii ve iktisadî şartların başında ziraata elverişli bir arazi olması yerleşme için aranan ilk özelliklerdendir. Anadolu coğrafyası, dağ, ova, akarsu, göl topoğrafik şartları içerisinde, ziraat arazisi vadilerde olduğu için, şehirler genellikle vadilerdeki nehir kıyılarında kurulmuştur. Şehirlerin yerini tayin eden en önemli etken su olmalıdır. Zirâ hangi kente bakılırsa bakılsın, Aras, Kızılırmak, Yeşilirmak, Çoruh, Gediz, Menderes, Sakarya, Fırat, Dicle ve kolları üzerinde, kısaca mutlaka bir nehir kıyısında veya büyük nehirlerin kollarının geçtiği arazide kurulduğu görülür. Bunun yüzden Osmanlı şehirleri için nehir kıyısında bulunmasının karakteristik bir özellik olduğunu söylemek mümkündür³¹⁰.

³⁰⁶ Bilgili, *Osmanlı İnan ve Azerbeycanı I*, s.105.

³⁰⁷ Cansever, *Agm*, s.512.

³⁰⁸ M. Streck, "Kale", *İA*, 67124-125, s.124; Bilgili, *Osmanlı İnan ve Azerbeycanı I*, s.105; Gökçe, *Age*, s.66; Ünal, *Harput Sancağı*, s.55; Semavi Eyice, "Kale", *TDVİA*, 24/234-242, s.241.

³⁰⁹ Bilgili, *Osmanlı İnan ve Azerbeycanı I*, s.105.

³¹⁰ Bilgili, *Osmanlı İnan ve Azerbeycanı I*, s.105.

Şehirlerin ilk nüvesini oluşturan kaleler dört tarafı çevreleyen mahfûz surlarıyla şehrin gelişip büyümesine büyük bir âmidir³¹¹. Topografyaları bakımından vadi içlerindeki kentlerin gelişmesi, kalenin bulunduğu, tepeden düzlüğe (ovaya) bakan tarafa doğrudur. Bunun içindir ki, şehirler, ûlyâ-sûflâ veya bâlâ-zir denilene yukarı aşağı anlamlarına gelen mahallelere ayrılmış, radial veya elips diyebileceğimiz bir yayılma göstermiştir. Tahrir kayıtlarında ve seyyahların ifadelerinde, şehir merkezinden varoşlara doğru gittikçe genişleyen bağ ve bahçelerle bezeli olduğunu gördüğümüz şehirler İstanbul, Bursa, Konya, Manisa, Amasya, Tokat, Samsun, Adana, Tarsus, Tebriz, Revan, Edirne vesair şehirler doğmuştur. Kalenin dışında çeşitli meskenler yapılıncaya varoş denilen mahaller oluşmuş, bunları da koruma zarureti doğmuş, etrafları surlarla çevrilmiştir. Surlar, stratejik düşünce ve arazinin verdiği imkân çerçevesinde yapılmıştır. Böylece, iç kale ve dış kale (sur) olmak üzere iki bölüm oluşmuştur. Bazı şehirlerde, coğrafyanın müsait olmaması nedeniyle sur çekilememiş olması, buraların korunmasını güçleştirmiştir. Şehir yakınındaki diğer şehre bağlayan biri ana diğeri tali olan cihet yönünde ve kervan yollarının geldiği yönlerde en az iki kapı açılmıştır. Kapılar genellikle sağa-sola doğru açılmakla birlikte, İran'daki Urmîye kale kapısı gibi aşağıdan yukarıya doğru kaldırmalı değişik bir teknik kullanılarak yapılan kapılar da bulunmaktadır. Duvarlar umumiyetle düz yapılı olup, kulelerle birbirine bağlanmıştı. Kuleler, yuvarlak veya çok köşeli planlıydı ve burçlara top yerleştirilmişti. Saldırganları surlara yaklaştırmamak, piyade ve süvari hücumlarını kale dibine ulaştırmamak için hendek açılmış ve içerisine su doldurulmuştu. Fakat çoğunlukla temizlenmediğinden zamanla bu hendekler toprakla dolmaya başlamış ve fonksiyonunu kaybetmiştir. Şehirlerin en zayıf yeri nehir kıyısındaki surlar ile bağ ve bahçe taraflarıdır. Kale surlarının içerisindeki iç şehirde; idare binaları, evler, mabedler, surların dışında ise, tarlalar, değirmenler, bostanlar, otlaklar, tahıl ambarları yer almıştır. Zamanla şehirlerin nüfusu arttığından kale içerisine sığmaz olmuş ve evlere kat ilave edilmiştir. Ancak, nüfusun artışı devam ettiğinden şehir dışına taşmalar olmuştur. Kale surlarının nezdinde evler, ticarethâneler, kervansaraylar, bazı sosyal binalar inşa edilmiştir. Evler kümesi mahalleleri yaratmıştır. Böylece şehir, çarşı, resmi daireler, mahalleler ve sanayi olmak üzere bölgelere ayrılmıştır. Halkın barınağı olan evler, mimari açıdan umumiyetle tek

³¹¹ Hadi Selen, "16. ve 17. Yüzyıllarda Anadolu'nun Köy ve Küçük Şehir Hayatı III, *Tarih Kongresi (15-20 Kasım 1943)*, Ankara 1948, s.596.

katlı, toprak örtülü ve kerpiçtendir³¹². Türk şehirciliği manzara dikkate alınarak oluşmuştur. Çoğu çıkmaz sokaklar³¹³ içinde bulunan evlerden câmiye ve çarşıya kolayca gidilirdi. Evlerin alt katında sokağa bakan pek az pencere bulunduğu halde üst katta pencereler çok ve mahallenin hiç olmazsa bir kısmını görür şekilde yapılanmıştır. Gündelik hayat çıkmaz sokağın tamamladığı bu mimari ve kültürel mekânlar da geçmiştir³¹⁴.

Kültür, dinî inançlar ve iklimsel faktörler evlerin fiziki yapısını doğrudan etkilemişti. Pencerelerin yüksek oluşu, dışarıdan içerisinin görünmemesi için dış kapı önüne konulan tırhış, haremlük-selamlık odaları kültürel ve dini tesirler sonucudur. Kapısı sokağa veya küçük bir avluya bakan evler, kerpiç ve ahşap yapı tekniğiyle inşa edilmiştir. Evlerin dışı çamur veya balçıkla sıvanmış, damları ahşap kirişler üzerine serilen toprakla kapatılmıştır. Mimari özellik zengin evleri için önemliydi. İmarat, ticaret ve sanatla uğraşan tüccarlar ve devlet idarecileri, konak, köşk türü evlerde yaşarlardı. Evliya Çelebi'nin birçok yerde filan şehirde bu kadar "*irem bağı, gayet süslü, nakışlı ve sanatlı*" köşk, konak var diye yazması bundandır. Orta halli ve fakirlerin evleri ise, mimari olarak basit, lakin yaşanabilirlik açısından kullanışlıydı. Tek veya iki katlı, birbirine bitişik halde sokağa sıralanmış veya küçük bir bahçe içerisindeki bu evler, mutfak, yatak odası, konuk odası, oturma odası, tandır başı ve kiler gibi bölümlerden oluşuyordu. Çok fakirlerin evleri ise, mutfak ve bir-iki odadan ibâretti. Zengin-fakir aynı mahallede ikamet ederdi. Sadece zenginlerin oturduğu ve sadece fakirlerin yaşadığı bir mahalle ayrımı pek görülmemekle birlikte, istila ve saldırılardan kaçan, köyden kente göçen insanların şehir çevresine yerleşmesi varoşları yaratmış, tabiatıyla bu insanlar merkezde ikamet edenlere göre, mal-mülk sahibi olmadıklarından fakirdiler, Ayrıca bağbanlara ait bağ evleri vardı. Sokak veya küçe üstündeki bazı evlerin bir odası dükkân haline getirilerek bakkal veya başka bir mal satışı yapılabilirdi. Müslim ve gayr-i müslim evleri arasında, kültürel yakınlıktan dolayı

³¹² Bilgili, *Osmanlı İnanç ve Azerbeycanı I*, s.107.

³¹³ Osmanlıda çıkmaz sokak kültüründe İslâm etkisindeki aile mahremiyeti ve mâsumiyeti ile kuşkusuz doğrudan bir ilişkisi bulunmaktadır. Klâsik dönemin önde gelen İstanbul, Bursa, Halep, Kudüs, Şam, Kahire gibi şehirlerde böyle bir ev tipi doğal olarak aynı felsefeyi sokak ve mahalle kültürüne de yansıtmıştır. Bu olgunun daha karakteristik örneklerine sahip olan Osmanlı döneminin Arap kentleri için böyle bir değerlendirme yapılmaktadır: "Herhangi bir Müslüman kentinin havadan çekilmiş bir fotoğrafı bir lâbirenti andırır. Önceden tasarlanmış bir plana uymak yerine, binalar, ulaşım yollarının ya etraflarından dolaşmasına ya da iyi kötü aralarından geçmeye uğraşmalarına sebep olmuşlardır. Sonuç, olağanüstü sayıda çıkmaz sokak ve düz bir hat izlediklerinde çok ender rastlanan sokak çizgileridir. (İsmail Doğan, "Korumacılığın Kent Kültüründen Çıkarması Gereken Dersler", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, Yıl: 2002, Cilt: 35, Sayı: 1-2, s.15-23, s.17).

³¹⁴ Selen, *Agm*, s.386.

çok fazla farklılık olmamakla birlikte, gayr-i müslimler umumiyetle ticaretle uğraştıkları için daha varlıklıydılar. Varlıklı oldukları için de mimari üsluplu evlere sahip olup, dikdörtgen taştan işlemeli ve tezyinli evlerde yaşamakla birlikte, bazı yerlerde ayrı mahalleleri vardı. Şehirlerin sokakları plansızlıktan dolayı umumiyetle dar ve eğri-büğü, hatta bazen çıkmazdı. Ara sokaklar genellikle toprak, ana kapıdan şehir meydanına ulaşan yol genellikle taş döşemeliydi³¹⁵. Örneğin Fransız Seyyah E. Bore Kastamonu şehrinin dar ve kıvrımlı sokaklarından bahseder³¹⁶. Anadolu'nun doğusunda Doğu Anadolu ve Kafkasya'da soğuk iklime göre biçimlenmiş bir ev tipi vardır. Sıcak ve kurak Güneydoğu Anadolu'da ise özellikle İran ve Irak'ın Sâsâniler'e uzanan, şekli özellikler taşıyan ve mükemmel bir yığma taş işçiliği arzeden ev tipi görülür³¹⁷.

Şehirler en genel olarak, câmilerden, mescitlerden, hamamlardan oluşur, onlarda genellikle vakıflara aittir³¹⁸. Sultanlar, vezirler, emirler ve başka hayır sahipleri, Osmanlı şehirlerinde gerektiğinden çok denilecek sayıda câmi, medrese, okul, tekke, çeşme, köprü, kaldırım ve hamam gibi hayır ve halk yararına yapılar yaptırmışlardır. Ayrıca, ıssız geçitlerde ve gerekli yerlerde kaleler, hanlar, kervansaraylar yaptırıp, gidiş-gelişi kolaylaştırıp yolları güvence altına almışlardır³¹⁹.

Osmanlı şehirlerinin gelişiminde imaret gibi sosyal tesisler de önemli rol oynamıştır. İmaretlar, ihtiyaç sahibi her inanç ve milletten kimselerin faydalandığı yerlerdir. İstanbul, Edirne, Bursa, Konya, Saray Bosna gibi şehirler imaretlerin etrafında teşkil edilmiştir³²⁰. Bâyezid, Tokat ve Amasya'da imaretler yaptırmıştır³²¹. Bunun yanı sıra câmi, tekke, türbe, zaviye gibi dini, han, hamam, hastane gibi sosyal tesisler, çarşı, fırın, boyahâne, salhâne gibi ticarethâneler, su yolları ve kanalizasyon gibi ihtiyaç tesisleri de şehirlerin gelişmesine etki etmiştir. Meselâ, Edirne'nin su ihtiyacının artması üzerine 1703 yılında şehre yeni sular getirilmiştir³²².

Osmanlı şehri büyük bir iktisadî ve içtimaî birliğin merkeziydi³²³. Şehirde ticaret ve sanayi bölgeleri; bedesten, hanlar, çarşılar ve pazarlardır. Küçük boyuttaki

³¹⁵ Bilgili, *Osmanlı İran ve Azerbeycanı I*, s.108.

³¹⁶ Besim Darkot, "Kastamonu", *TDVİA*, 6/399-403, s.401.

³¹⁷ Nur Akın, "Ev", *TDVİA*, 11/507-512, s.509.

³¹⁸ Cansever, "Osmanlı Şehri", s.517.

³¹⁹ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sadeleştiren, Notlar ve Açıklamayı Ekleyen: Neşet Çağatay), TTK Yay., Ankara 1992, c.III-IV, s.20.

³²⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım; Üzerine Araştırmalar*, (Der. Salih Özbaran), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1984, s.3.

³²¹ Kemâl, *Selâtin-nâme*, s.196.

³²² Anonim Osmanlı Tarihi, *Age.*, s.219.

³²³ Orhonlu, "Şehir Mimarları", s.3.

dükkânlar, arasta (tek ve bütün bir bina içinde inşa edilmiş paralel iki dükkân sırası), han (zanaatkârlar, tüccarlar ve gezginlerin kullandığı hücrelerle çevrelenmiş revaklı avlu), bedesten (kalın duvarlı, kolonlu dikdörtgen yapı) genelde ahşap pergola ve saçaklarla, seyrek olarak da örgü duvar ile örülmüş olan dar sokaklar sekiz asır boyunca Türk-Anadolu ticaret merkezinin değişmez öğeleri olmuşlardır³²⁴. Ayrıca müstakil özelliklerinden dolayı, debbağhâneler, tahmishâneler, boyahâneler, değirmenler ve mumhâneler, sınaî ve ticarî özellikler gösteren yapılardır³²⁵.

Şehrin en hareketli yeri ve şehirlilerin hayatının geçtiği yer pazar meydanıydı. Pazar meydanı, şehrin siyasî, idarî, sosyal alım-satım ve iş merkeziydi³²⁶. Pazarlar yolların geçtiği ve ticarî mübadelenin yapılabildiği alanlarda kurulmuşlar, bir bölgenin ticarî ihtiyacının giderilebildiği en uygun yer olarak temayüz etmişlerdir. Bununla beraber pazarlar bir kasabanın iç hayatına tesir eden bir mücadelenin bahası sonucu ortaya çıkmışlardır. Çünkü pazaryerleri bir bakıma şehir ile ziraat bölgeler arasında yer alan mübadele yerleri olarak dikkati çekmektedir. Diğer bir deyişle aslında şehir ile kır topluluğunu buluşturan irtibat noktaları idirler³²⁷.

Şehrin merkezindeki umumiyetle düzenli, dikdörtgen veya kare planlı meydan, aynı zamanda şehrin merkez mahallesini oluşturuyordu. Şehre gelen yollar meydana ulaşırdı. Bir gelenek olarak pazar meydanı “*Cuma mescidi*”nin yanında olurdu. Cuma mescidi haftada bir halkın toplandığı bir mekân olması sebebiyle, halk haftada en az bir kez topluca meydana gelir, hükümetin emirlerini, dinî, siyasî ve sosyal meseleleri öğrenir ve tartışır³²⁸. Cuma namazları yalnız kasaba, şehir halkını değil, civar köyler halkını da bir araya topluyordu³²⁹. Bey, şehir hâkimi, kadı, subaşı, muhtesip, daruga, kelenter, münşi gibi devlet görevlilerinin mahkeme ve idare binaları imaret, medrese, mektep, han, kervansaray, dükkân, hamam, çeşme, hastaneler (Darü’ş Şifa) gibi eğitim ve sosyal kurumları ile ölçü-tartı işlemleri ve ticarî hayatın can damarları bu meydanın etrafında sıralanmıştı³³⁰.

³²⁴ Maurice M. Cerası, *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu’nda 18.ve 19. yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (trc: Aslı Ataöv), YKY, İstanbul 2001, s.121.

³²⁵ Ömer Demirel, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Şehir Ekonomisi (Sivas Örneği), Osmanlı, c.3, s.514.

³²⁶ Bilgili, *Osmanlı İnan ve Azerbeycanı I*, s.108.

³²⁷ Orhonlu, “Şehir Mimarları”, s.6.

³²⁸ Bilgili, *Osmanlı İnan ve Azerbeycanı I*, s.108.

³²⁹ Selen, *Agm*, s.595.

³³⁰ Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden; Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s.473.

Sınaî tesisleri ise, şehrin merkezinden uzakta, suya yakın bir mahalde yer alıyordu. Çünkü debbağ, boyacı gibi sınaî kolları, hem suya duyulan ihtiyaç, hem de şehrin temizliği açısından biraz dışarıda kurulurdu.

Biraz kalburüstü kentlerin bir bedesteni (veya Kapalıçarşı) bulunurdu. Eski tarihlerde kurulmuş kentlerin çoğunun bedestenleri XV–XVI. yüzyıllarda inşa edilmiştir³³¹. Bedestenin çevresinde sıralanan hanlar ticaret alanının belirleyicisiydi. Bedestenden başlayan genişçe bir cadde beldenin doğal konumuna göre biçimlenerek uzardı. Bu caddenin adı genelde “*Uzun Çarşı*”ydı. Uzun Çarşı’ya açılan sokakların her birinde kendi uğraşı dalında mal ve hizmet üreten san’atkârlar kümelenmişti. Değerli malların saklanıp satıldığı yer de yine bedestenlerdi. Bedestenler tam yapılı, üzerleri kalın kubbelerle örtülü, dört tarafı deniz kapılı metin ve geceleri bekçilerin nezareti altında bulunduğundan emin ve mahfuz binalardı. Gerek çarşı gerekse şehirdeki zengin halkı, para, mücevherat, altın ve gümüş eşya gibi, her türlü kıymetli mallarını bedestenlere getirerek, küçük bir ücret karşılığında, oralarda saklatırlardı. Osmanlı ülkesinin Erzurum, Amasya, Ankara, Bayburt, Beyşehir, Bursa, Edirne, Filibe, Isparta, İstanbul, Kahramanmaraş, Kastamonu, Kayseri, Konya, Manisa, Mardin, Merzifon, Saraybosna, Selânik, Sofya, Şam, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Urfa, Üsküp v.s. pek çok şehrinde bedestenler vardı³³².

³³¹ Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Düzeni Üzerine Bazı Açıklamalar”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.4, s.32; Faroqhi, “Krizler ve Değişim 1590–1699”, s.701.

³³² Osman Ergin, “Bedesten”, *İA*, 2/441-442, s.440; Semavi Eyice, “Bedesten”, *İA*, 5/304-311, s.304 ; Mehmet İpşirli, “Bezirgân”, *TDVİA*, 6/103-104, s.103.

Tablo 2 : Osmanlı Ülkesi'nde Bazı Pazar ve Çarşılar

	Satılan Ürün	Satılan Şehir
HAMMADDE, HAYVAN	Tahıl	Ankara, Bergama, Kayseri(?), Larende
	Balık	Antalya, İstanbul, Trabzon
	Ahşap	Ankara, Antalya, Bergams, Sivrihisar
	Pirinç	Bergama, Tire, Tarsus
	Meyve	Karahisar-ı Sahib (Afyon), Kastamonu, Kayseri, Manisa,
	Tuz	Ankara, Karahisar-ı Sahib (Afyon)
	Şıra	Manisa, Tire
	Kestane	Tire
	Pamuk	Ankara, Manisa
	Keçi kılı	Niğde
	Hasır paspas	Manisa
	Sabun	Manisa
	At	Akşehir, Ankara, Konya, Tokat
	Koyun	Akşehir, Ankara
	Siğir	Adana
GIDA	Bakkal	Akşehir, Ankara, Çorum, Sivas, Larende (Karaman), Sivrihisar, Tokat
	Fırın	Çorum, Tokat
	Börekçi	Aksaray, Çorum
	Eczane	Bergama, Kayseri, Konya
	Helvacı	Çorum, Kütahya
	Kasap	Ankara, Kayseri, Konya
	Aşevi	Kayseri, Manisa
	Şurupçular	Konya
TEKSTİL TİCARETİ	Keçe imalatçıları	Akşehir, Konya, Malatya
	Pamuk işçiliği	Aksaray, Ankara, Tokat
	Keçi kılı	Ankara, Bergama, Konya, Kütahya, Sivas
	Boyacılar	Çorum, Kayseri, Konya, Tire, Tokat
	Keten işçiliği	Kastamonu, Konya
	İp pazarı	Ankara, Kayseri, Konya, Tokat
	Dokumacılar	Tire, Uluborlu
	Ham pamuk	Tokat
	Keten kumaşçılar	Aksaray, Çorum, Niksar, Tire, Tokat
	İpek kumaşçılar	Ankara, Çorum, Kastamonu, Kütahya, Tire
	Taftacılar(?)	Kütahya, Tokat
	Angora yün	Kütahya
	Kaba yün işleyenler	Kütahya
	Terziler	Ankara, Tire, Tokat
	Takke imalatçıları	Akşehir, Beypazarı, Bergama, Çorum, Konya, Sivrihisar,
	Başlık imalatçıları	Ankara, Konya, Maraş, Sivrihisar
METAL TİCARETİ	Güğümlü (kazan)	Ankara, Aksaray, Çorum
	Tabanca imalatçıları	Aksaray, Ankara, Kaharihasr.-Sahib (Afyon), Sivrihisar,
	Nalbantlar	Antalya, Çorum
	Kuyumcular	Antalya, Bergama, Çorum, Konya, Tokat
	Kılıç imalatçıları	Tire
	İğne imalatçıları	Tokat

DERİ TİCARETİ	Eğer imalatçıları	Ankara, Antalya, Çorum, Karahisar-ı Sahip (Afyon), Kayseri, Konya, Sivas, Sivrihisar, Tokat
	Aykkabı imalatçıları	Ankara, Bergama, Bor, Çorum, Konya, Kütahya, Manisa, Maraş, Sivrihisar, Tokat
	Paşmakçılar	Kastamonu
	Pabuççular	Manisa, Tire
	Tabakhâne	Ankara, Kayseri, Kütahya, Sivrihisar, Tire, Tokat, Uluborlu, Zile
ÇEŞİTLİ TİCARET KOLLARI	Tornacılar	Konya, Tire
	Mum imalatçıları	Konya
	Çatı ustaları	Konya
	Leğen imalatçıları	Ankara, Konya
	Ambarlar	Tokat
	Katirciler	Tire
	İkinci el mallar	Ankara, Tire, Tokat
	Kilimci-halıcılar	Tokat
	Çıkrıkçılar	Ankara
	Taş işçiliği	Ankara
	Kiriş imalatçıları	Ankara

Kaynak: Faroqhi, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, s.379-380.

Kapalı çarşısı olmayan kentlerde genellikle, kervansaray adı da verilen bir iki han bulunurdu. Anadolu'da çoğu önemli yollar üzerinde bulunan hanların gerek Selçuklular gerekse Osmanlılar zamanında yapılmış pek çok örneği vardır³³³. Bu binalardan kent dışında olan işlek yollar üzerinde olanları, tüccarlar için güvenli geceleme yerleri oluşturur, bazen de askerlerin yerleştirildiği kaleler olarak kullanılırdı. Kentlerdeki hanlar ise, daha uzun süreli kullanım içindi. Kente gelen tüccarlar burada kalır, mallarını da aynı yerde saklardı. Bu yüzden bazı hanlar belli bir malın ticaretine ayrılır ve giderek o malın adıyla anılmaya başlanırdı³³⁴.

Evliya Çelebi Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde XVII. yüzyıl ortalarında yaklaşık 8500 han bulunduğunu söyler. Bunların 500'ü İstanbul'da, 360'ı Kahire'de, 100'ü İzmir'de ve Halep'te, 34'ü Ankara'da, 57'si Şam'da, 44'ü Bağdad' da idi. Bu yapılara inşa edildikleri yer ve zamana göre vekâle, ukâle, funduk, samsara, han ve kervansaray gibi, değişik adlar verilmiştir. Şehirlerde yer alan bu yapılardan bazıları "kapan hanı", "un kapanı", "pamuk hanı", "pirinç hanı", "ipek hanı", "koza hanı", "sabun hanı", "muhtesip hanı" ve "gümrük hanı" olarak adlandırılmaktaydı. Kapan

³³³ Meselâ; Konya ile Aksaray arasındaki Sultan Hanı, Bursa'da, Edirne'de, İstanbul'da Vezir Hanı, Valide Hanı, Sırmakeş Hanı

³³⁴ Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s.33.

hanı, devletin ticarî meta üzerindeki kontrolünü kolaylaştırdığından vergi kaçığının önlenmesine de yardımcı olmaktadır³³⁵.

Hanlar ekseriyetle büyük bir avlu etrafında iki katlı olarak yapılmış bulunan binalardır. Hanın sokak etrafındaki cephesinde büyük bir kapısı bulunur. Bu kapının etrafında kahvehâne, bir nalbant ve araba tamircisi vardır. Kapıdan üstü açık bir avluya girilir. Bu avlunun karşı tarafında ahırlar ve önünde arabaları koymak için bir sundurma ile denklere ve eşyayı koymaya mahsus odalar ile yolcu odaları vardır³³⁶.

Şehrin iskân bölgesini teşkil eden mahalleler umumiyetle bir mescidin etrafında çeşitli sayıda evlerden meydana gelmiştir. Mahalleler kentlerin dokusal hücrelerini oluşturmalarıdır. Klasik dönemde mahalleler, Osmanlı toplumsal düzeninin de adeta bir yansımasıdır³³⁷. Hatta, şehir halkı sosyal yapılaşmanın gereği olarak bu iskân ünitelerine bağlıydılar. Osmanlı idaresinde mülkî, beledî ve adlî teşkilâtın ilk basamağını oluşturan mahalleler, şehrin yerleşim birimi olarak genellikle bir dinî yapının ya da pazarın etrafında gelişmiştir³³⁸. Mahalleler sosyal birlik açısından idarecilerle halk arasındaki ilişkilerde belirleyici rol oynuyordu. Osmanlı şehirlerinde mahallenin en önemli özelliği temel yönetim birimi olmasıdır. Vergi yükümlüsü reâyâ tahrir defterlerinde ve diğer vergi kayıtlarına buldukları mahallelere göre ismen yazılmıştır. Mahalle halkı birbirine kefilidir, yani mahallelerinde meydana gelen bir olayın aydınlığa kavuşturulmasında ve doğan bir zararın karşılanmasında ortaklaşa sorumludur ve sosyal dayanışma içindedir³³⁹.

Mahalle mescidinin imamı, mahallenin temsilcisi olup, şahitlik, kefillik, vergi meselelerinde mahalle halkı ile kadılık arasında önemli bir köprü vazifesi görmektedir³⁴⁰. Nitekim, imam kadının arzı ile padişah tarafından tayin edilirdi³⁴¹. Gayr-i müslim mahallelerinin yöneticisi ise haham veya papazdı. Bunlar hahambaşılı

³³⁵ Bozkurt Ersoy, "Osmanlı Şehir İçi Hanlarının İşlevleri", *EJOS*, IV (2001) (=M. Kiel), N. Landman & Theunissen (eds.), Proceeding of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrech-The Netherlands, August 2–28, 1999), No.16, s.2.

³³⁶ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s.317.

³³⁷ Doğan, "Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri", s.385.

³³⁸ Emecen, "Osmanlılar'da Yerleşik Hayat, Şehirli ve Köylüler", s.93; Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.64; Doğan, "Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri", s.385; Mustafa Demir, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Yerleşim Yapısı ve Şehirleşme", *Osmanlı*, c.4, s.100.

³³⁹ Özen TOK, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü" (XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği), *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 18 Yıl: 2005/1, s.156; Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.64; Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.47; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920) Kongresi*, (Edt. O.Okuyar-İnalçık), Ankara 1980, s.105.

³⁴⁰ Emecen, "Osmanlılar'da Yerleşik Hayat, Şehirli ve Köylüler", s.93.

³⁴¹ Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s.33.

veya patrikliğin temsilcisi durumundaydı. Mahallede meydana gelen doğum, ölüm, evlenme gibi olayları kaydetmek bu din adamlarının göreviydi³⁴².

Mahallelerde, sosyo-ekonomik duruma, mezhep ve hatta din farklılığına bakılmaksızın kişiler aynı mahalde içiçe yaşayabilirlerdi³⁴³. Bununla birlikte, farklı mahallelerde meskûn olabilirlerdi. İstanbul'da Fener, Balat, Samatya, Kumkapı gibi semtler gayriüslimlerin oturdukları bölgelerdi. Şehirlerde kendi mahallelerinde, kırsal kesimde kendi köylerinde yaşayan gayr-i müslimlerin Müslümanlarca kutsal sayılan bazı bölgelerde yerleşmeleri ise fermanlarla yasaklanmıştı. Meselâ 1581 tarihli bir fermanla gayr-i müslimlerin İstanbul'da Eyüp Sultan Türbesi civarında oturmaları yasak edilmişti. Aynı şekilde Ortaköy Câmî civarında meskûn Yahudilerin o bölgeden çıkartılmasına dair fermanlar da vardır³⁴⁴.

³⁴² A. Murat Yel, Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Mahalle", *TDVİA*, 27/323-326, s.325.

³⁴³ Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.64; Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslimler*, s.10.; Ayasofya evkafı mütevellisi Ahmede hüküm ki, Hâliya galatakadısına mektub gönderüb evkafı mezburenin mahmiyei Galata dahilinde vaki olan camii şerife muttasıl olan bazı evler ki Ayasofya evkafından olub intifa olunmasından kalmıştır. Zikrolunan harabelerün bazı beyi olunub ve biri dahi mukataaya virilmekle vakfa enfa'dır. Vakı hali arz ediyoz didikde cemaati müslimîn ve ehli vukufdan mütemedüaleyh kimesnelerile evlerün üzerine varılıb görüldükde filhakika zikrolunan evler şimdiye dek mirî kâfirler konlub anlar sakın olur imiş. Camii şerif kurbinde keferi fecere olmak münasib görülmüyüb mirî esirler camii şerif kürbinden ihrac olunub Tersanei Âmire yanında esirlere mesken bina olunub hâliyâ tersane kurbinde sakinlerdir...fi 8 Rebiülevvel 973 (1565), (Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1153-1591)*, İstanbul Devlet Basımevi, 2.bs., İstanbul 1935, s.15

³⁴⁴ Gülnihal Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayr-i müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s.18.

Tablo 3: Bazı Osmanlı Kentlerinde Şahıs Adı Taşıyan Mahalleler³⁴⁵

Manisa sancağı mahalleleri	Harput Sancağı Mahalleleri	Tarsus Sancağı	Lâzikiyye (Denizli Kazası)	Çemişgezek sancağı
Ali Ağa Attar Ece (Eyne Gazi) Bektaş (=Cedîd İbn Bektaş) Dânişmend Halil Dâvud Fakih Eyne Ali Hâcî İlyâs-ı kebîr ve sagîr (= Hâcî İlyaslar) Hâcî İvâz Paşa (=Aynalcı) Hacı Yahyaoğlu İbn Nâzî (=Yavaşçioğlu) İsâ Fakih Seydi Hoca Tatar Şehâbüddin (=İbn Çengi) Yavular (=Bezci Eyne Ali)	Hoca Hasan Mahallesi Börekçi Pîr Mahallesi Mehmed Mahallesi Hacı Satılmış Mahallesi Saray Hatun Mahallesi Molla Seydi Ahmed Mahallesi Mescid-i Ahi Musa Mahallesi Mescid-i Müderris Mahallesi Mescid-i Ahmed Bey Mahallesi Hoca (Hasan) Mahallesi Mescid-i Muzafferiddin Mahallesi	Abd-i Halife Boyacı Ömer Hasan Fakih Mah Paşa Mustafa-oğlu Yayla Hacı Zaviye-i Şeyh Muhittin Cemaat-ı Sufiyan-ı Halveti Şeyh Muhittin	Asılbeg mahallesi Ahî-Dudu mahallesi Gide-Mestan mahallesi ElhâcBâyuk (=HacıAlamud) Hoca Sinan mahallesi Kadı-Emre mahallesi	Mescid-i Veli Bey Mescid-i Molla Halil

Osmanlı şehirlerinin gelişiminde vakıfların rolü: İslâm dininde yardımlaşma prensibinin bir sonucu olarak ortaya çıkan vakıflar, İslâm ülkelerinin tamamında pek çok ve önemli hizmetler ifâ etmişlerdir. İslâm hukukunda vakıf, hukukî bir ahittir. Mümin Allah’a yakın olmak için menkûl ve gayr-ı menkûl mülkü veya emlâkını dinî, hayrî veya sosyal bir gaye için tahsis etmektedir. İslâm’da vakfedilen bir mülk ferdî mülk olmaktan çıkmakta, toplum hizmetine sunulmaktadır. Vakıflar, banîlerinin koyduğu şartlara göre, vakfın işlerini yürüten müteveli denilen kişilerce yönetilmekteydi. Önemine binaen Osmanlılar da kuruluştan itibaren kendilerinden önceki Türk İslam devletlerini örnek alarak vakıflar tesis etmişler, devraldıkları vakıfları yaşatmak maksadıyla kimi zaman gelir kaynaklarını aynen muhafaza etmişler, kimi zaman yeni gelir imkânları sağlamışlardır. Nitekim, Tarsus’ta Osmanlılar devrinde görülen Abdullah Mencek, Beğçe Şeyh Zaviyeleri, Câmîü’n-Nur, Baytemür Câmî gibi

³⁴⁵ Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.50; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, 198–204, Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.70, Gökçe, *Lâzikiyye (Denizli Kazası)*, s.75–85; Emine Erdoğan, “Tahrir Defterlerine Göre Ankara Şehri Yerleşmeleri”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı:1, 2005, s.257, Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK Yay, Ankara 2006, s.44–59.

vakıfların büyük kısmı, Osmanlılardan evvel bölgede hüküm süren Memlukler tesis edilmiş, bu devrede ise hizmet ve gelir açısından büyük inkişafa uğramıştır.

İçtimaî ve iktisadî hayat üzerinde derin tesisler yapmış olan dinî-hukukî ve ticarî bir müessese olan vakıflar, şehirlerde mimarî, kültür, sosyal hayat ve ticaretin gelişmesine etki etmiştir. Elde edilen gelirlerin vakıf abidelerinin bakım ve tamirâtı için kullanılması, mimarî açıdan şehrin harap olmasını engellediği gibi, mimarînin gelişmesinde de etkili olmuştur. Câmî ve imaretlere yapılan vakıflar, mahallelerin kurulmasında önemli bir faktördür. Umumiyetle bir câmî etrafında toplanan medrese, yemekhâne, hastahâne, hamam ve kervansaray gibi din, kültür ve sosyal yardım müesseselerine devamlı bir gelir sağlamak amacıyla inşa edilen han ve çarşılar, fırın, değirmen, mumhâne, boyahâne, salhâne, başhâne, pazar yerleri gibi tesisler ticaretin gelişmesine ve ekonomik hayatın canlanmasına etki ettiği gibi, yeni kurulacak bir şehrin imar ve iskânında mahallelerin çekirdeğini teşkil etmektedir³⁴⁶. Örneğin Saraybosna'nın doğuşu ve gelişiminde vakıflar çok önemli bir rol oynamışlardır. XV. yüzyılın ortasında İshakoğlu İsa Bey imar faaliyetleri ve tesis ettiği vakıflarla Saraybosna'nın kentsel gelişimi başlamıştır³⁴⁷. Ayrıca Bosna'da eğitim, refah, ticaret ve transit geçişleri de kapsayan vakıflarda yine şehrin gelişimini etkilemiştir³⁴⁸.

İslâm dünyasında vakıflar çeşitlerine göre şöyle tasnif edilmişlerdir.

- a. Dinî saha ile ilgili vakıflar: câmî, tekke, mescid ve namazgah,
- b. Eğitimle ilgili vakıflar: mektep, medrese, kütüphâne, dar'ul-hadis,
- c. Sivil ve askerî saha ile ilgili vakıflar: kışla, saray, tophâne, bahçe, silah evleri, kale,
- d. İktisadî saha ile ilgili vakıflar: çarşı, dükkân, bedesten, han, kapan,
- e. Sosyal saha ile ilgili vakıflar: hastahâne, daru's şifa, kervansaray, imâret³⁴⁹, dar'ul-aceze, çocuk emzirme evleri,
- f. Su tesisleri ile ilgili vakıflar. Çeşme, sebil, suyolları, su bentleri, hamamlar,

³⁴⁶ Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.114–115.

³⁴⁷ "...ve nefis-i Saray'ın yeri fi'l-asl Brocan nâm karye keferelerinin yerleriymiş, merhum İsa Bey şehri bünyad etmeğe layık gördüğü sebebden mezbur kâfirden alub ve Yamraniç nâm yeri kâfirlere bedel vermiş" (Behiya Zlatar, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, c.5, s.595).

³⁴⁸ Hatıdza Car-Drında, "XVII. Yüzyıl Bosna Sancağı'nda Vakıf Müesseseleri", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 1999, c.5, s.63.

³⁴⁹ Vakıfların gelirlerinden imaretlerde çalışan tâbbah, şâgird-i tâbbah, şeyh-i imâret, hâbbaz, vakil-harc, mühürdâr-ı imâret, nâkibi anbâri, kilâri, fodla kâtibi, kâtibi kiler, kâse-keşân, hamal, nakâl, kantârî-i imâret, hîme-şiken, gurbâli, vezzân, keyyâl, nâkkad, sirâci, saka, gendüm-küb, ferraş, bevâb, yasakçı, meremmâti, mezbele-keş gibi hizmetlilerin ücretleri ödenmektedir.(Yediyıldız, "XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi", s.171).

g. Spor tesisleri ile ilgili vakıflar: pehlivân ve kemankeş tekkeleri, ok meydanları gibi tesisler³⁵⁰.

Değişik dönemlere ait vakıflar üzerinde yapılan araştırmalar, Osmanlı iktisadî hayatının ortalama %16'sına vakıfların hâkim olduğunu göstermektedir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında yapılmış olan büyük nüfûs ve vergi sayımlarının neticelerine ve 1527–28 (933–934) yılı bütçesinin verdiği bilgilere göre, devletin vergi gelirlerinin yekûnü 537.929.000 akçedir. Bunun, %51'i Padişah hasları, %37'si timar, zeamet ve has sahiplerinin, %12'si ise vakıfların tasarrufu altındadır³⁵¹.

Anadolu Eyâleti'nin 1530–1540 tarihleri arasındaki tahrirleri üzerine yaptığı bir araştırma da, bu eyâletten sağlanan yıllık gelirin %17'sinin vakıfların elinde olduğunu anlaşılmaktadır. Aynı dönemde, genel bütçenin Rum Vilâyeti'nde %15,7'si, Halep ve Şam Eyâleti'nde %14'ü, Zülkadiriye'de %5'i, Rumeli'nde %5,4'nün vakıflara ayrıldığı tespit edilmiştir³⁵².

Osmanlı şehirlerinin gelişiminde câmi ve mescidlerin rolü: Sosyal kurumların başında gelen câmiler hem ibâdet yeri, hem cemaatin toplu bulunması sebebiyle memleket ve muhitlerine ait işleri görüşme mahalli hem de eğitim kurumu olduğu için ehemniyeti haizdi³⁵³. Osmanlı şehrinin kuruluş ve gelişmesinde önemli bir rolü bulunan câmi ve mescidler, şehrin vazgeçilmez unsurları olup, mimarî açıdan da dinî hüviyetli eserlerin başında gelmektedirler. Arapça “*cem*” kökünden türeyen “*toplayan, bir araya getiren*” anlamındaki “*câmi*” kelimesi başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük mescidler için kullanılmıştır. Mescid ise, Arapça'da “*eğilmek, tevazu ile alını yere koymak*” manasına gelen “*sücûd*” kökünden “*secde edilen yer*” anlamında bir mekân ismidir³⁵⁴. Mahallenin idarî merkezi konumundaki bu mekânlar, sosyal ve iktisadî hayata, eğitim ve öğretime büyük katkılar sağlamaktadır. İçtimaî hayata, halkı bünyesinde toplaması, mahalleye ait işlerin görüşülmesi, hastahâne, darü's-şifa, kervansaray, imaret gibi yan teşekkülleriyle etki etmektedir. İktisadî hayat ve ticarete, ticaret mekânlarını etrafında toplaması neticesinde satın alma gücünü kâra dönüştürmekle katkıda bulunmaktadır³⁵⁵. Câminin etrafında yer alan çarşılarda aynı dalda üretim yapanlar ve satıcılar

³⁵⁰ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s.303.

³⁵¹ Ö. Lütfî Barkan, Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livâsı Tahrir Defterleri I*, Ankara 1988, s.5.

³⁵² Öztürk, *Agm*, s.37–38.

³⁵³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II. Cilt; İstanbul'un Fethinden Kamuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, TTK Yay., Ankara 1998, s.637.

³⁵⁴ Mehmet Şener, "Câmi", *TDVİA*, 7/46–47.

³⁵⁵ Gönül Tankut, "Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı", *VII.Türk Tarih Kongresi Bildirileri, c.II*, Ankara 1970, s.776-777.

bulunmaktadır. Esnaf çarşıları, dinî hizmetlerine ve önemlerine göre câmiden şehrin kapılarına doğru sıralanmaktadır³⁵⁶. Eğitim-öğretim müesseseleri, yani medreseler ve mektebler ile eğitim hayatına büyük katkılar sağlamaktadır. Bunun yanı sıra câmi ve mescidler, hutbe ve vaizler ile eğitim ve öğretim faaliyetlerinin bizzat yürütüldüğü yerlerdir³⁵⁷. Bu katkıların sürekli olmasını sağlamak maksadıyla bu tür mekânlara vakıflar bağlanmak suretiyle bu canlılık muhafaza edilmek istenmiştir.

Evliya Çelebi gibi seyyahların eserlerinde her Osmanlı şehrinde pek çok câmi ve hemen her mahallede bir mescid olduğu kaydedilmiştir. Şehirlerin en önemli ve şehrinde en büyük câmisi “*Ulu Câmi*” dir. Meselâ Evliya Çelebi Malatya şehrinde 12 câmi 20 mescid ve Ulu Câmi bulunduğunu yazar³⁵⁸. Keza, Bursa’dan bahsederken; “*Cümle bin kırk mihrâbdır, Ammâ üç yüz elli yedisi câmi’-i selâtin ve gayri vüzerâ ve vükelâ ve a’yân-ı kibâr cevâmî’leridir. Evvelâ cümleden Ulu Câmi’-i Kebirdir*” der³⁵⁹.

Osmanlı şehirleri umumiyetle dinî mekânları merkez alarak gelişmiştir. Önce bir câmi veya mescid inşa edilmiş, ardından bu mekânın etrafına inşa edilen evlerle zamanla mahalle oluşmuştur. Şehirlerin fizikî olarak gelişeceği yönü de câmiler belirlemiştir. Meselâ, Tarsus şehrinde yapılaşma dinî mekânları merkez almış, doğuda Câmi-i Atik, batıda Câmîü’n-nur istikametlerine doğru gelişme göstermiştir. Keza, Tebriz şehri, fizikî olarak Revvadîlerin geliştirdiği eski şehirden, dinî, eğitim ve sosyal kurumların bulunduğu güneybatıdaki Şenb-i Gazan’a doğru bir yayılma göstermiştir³⁶⁰.

Bazı Osmanlı şehirlerinden örnekler;

1. Manisa;

XVI. yüzyılda, kalesi, han-hamam, bedesten, kervansaray, pazaryeri, çarşısı, küçük sanayi işletmeleri, idare binaları, ibâdethâneleri, mekteb ve medreseleri, başta sancakbeyi ve kadı olmak üzere, askerî-mülkî idârecileri ile tam bir şehir hüviyetini haiz olan Manisa’da 1531’de 37, 1575’de 42 mahalle bulunmaktaydı. XVII. yüzyılda ise, 49’u Müslüman, biri Yahudi, ikisi Ermeni ve biri Rum olmak üzere 53 mahalleden oluşmaktaydı. Manisa şehrinin tahmini nüfusu 1531 yılında 6.496, 1575’te ise 8.245 kişidir. Şehrin nüfusu 1671 ‘de 20.000 kişiye çıkmıştır³⁶¹.

³⁵⁶ Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütleri", s.105.

³⁵⁷ Şener, "Câmi", s.50–51.

³⁵⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname, İstanbul 1314*, C.IV, s.10.

³⁵⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname, İstanbul 1314*, C.II, s.9.

³⁶⁰ Bilgili, *Osmanlı İnan ve Azerbeycanı I*, s.200.

³⁶¹ Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.47.

2. Samsun;

Samsun şehri 1485’de 10 mahalleden ibâretti. Bunlardan 9’u Müslüman Türk Mahallesi, 1’i de Rum mahallesi idi. 1520 ve 1576 tahrirlerine göre ise, mahalle sayısı 13’e yükselmiştir. 1485 tahririnde görülen bir Türk Mahallesi kaybolmuş, yerine 4 Türk mahallesi kurularak, Türk mahallelerinin sayısı 12’ye çıkmıştır³⁶².

3. Harput;

Harput’ta 1518’de Harput şehrinde 13 mahalle bulunuyordu. Bunlardan 9’u Müslim, 4 ise gayr-i müslim mahalleleri idi. 1523’te ise Müslim mahallesi sayısı 14’e çıkmış, gayr-i müslim mahalle sayısı değişmemiştir³⁶³.

1.3.Osmanlı Şehirlerinin Demografik Yapısı

Osmanlı şehirlerinde yaşayan halk demografik açıdan incelendiğinde, iki kategoriye ayırabilecek nüfus kitlesi olduğu görülür. Bu kategorilerden birisi vergi mükellefi ve vergilerden muâf tutulan nüfustur.

Bilindiği gibi Osmanlı ülkesinde çeşitli dinlere mensup topluluklar yaşamaktadır. Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, Nasturî, Asurî topluluklar ülkenin çeşitli eyâletlerine dağılmıştır. Meselâ, Kanûni Sultan Süleyman döneminde bazı eyâletlerdeki dini zümrelerin nüfus dağılımı şöyledir;

Tablo 4: I.Süleyman Devrindeki Sayımlara Göre 1520–1530 Yılları Arasında Bazı Eyâletlerde Dinî Nüfus Dağılımı

Eyâletler	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi Hâne	Toplam Hâne	Tahmini Nüfus (5xhâne sayısı)
Anadolu	540.963	4.471	-	45.434	2.272.170
Karaman	143.254	2.448	-	45.702	728.510
Zülkadriye	66.776	2.687	-	9.463	347.315
Diyarbakir	72.675	11.979	-	31.843	659.215
Rum	118.683	5.237	-	73.920	869.600
Arap	131.399	444	-	31.843	659.215
Rumeli	211.783	824.613	4.061	.040.457	5.202.285
İstanbul	(Tahmini Nüfus)				400.000
Toplam	1.285.533	901.879	4.061	.191.473	11.357.365
Oran %	58.6	41.1	0.18	100	

Kaynak: Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.151.

³⁶² M.Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara 1998, s.23.

³⁶³ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.198.

Tablo 5: XV-XVII. Yüzyılda Bazı Osmanlı Şehirlerinin Nüfusu

Şehirler	Yıl	Nüfus
İstanbul	1477	185.000
Edirne	1571-80	27.400
Selânik	1478	9.500
Serez	1465	4.900
Saray-Bosna	1571-80	21.350
Ankara	1607	23.000
Manisa	1531	6.500
Manisa	1660	18.000
Manisa	1671	20.000
Niğde	1642	2.800
Kayseri	1500	9.300
Tokat	1455	14.400
Tokat	1641	19.000
Bayburt	1640	3.500
Sivas	1455	2.800
Haleb	1519	56.000
Hama	1645	5.800
Tarblus-şam	1645	8.000

Kaynak: Halaçoğlu,; XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, s.104

Barkan'a göre Türkiye nüfusu XVI. yy. başlarından sonlarına kadar yaklaşık % 40 artış gösterdiğini devlet nüfusunun 30-35 milyon olduğunu söylemektedir. Braudel ise XVI.yy sonlarında, Osmanlı nüfusunun 20-22 milyon civarında olduğunu belirtir³⁶⁴.

Yukarıdaki tablolarda görüldüğü üzere Osmanlı ülkesinin en kalabalık nüfuslu kenti başkent İstanbul'du. Bizans'ın son yıllarında 100 bine yaklaşan şehir nüfusu, fetihten sonra 40-50 binlere düşmüştür. Fatih Sultan Mehmed, şehri şenlendirmek ve mamur hale getirmek için Anadolu'nun muhtelif kesimlerinden nitelikli meslek erbabları getirterek şehre yerleştirdi. Böylece XV. yy. sonlarında İstanbul'un nüfusunun beşte üçü Türk olmak üzere tekrar 100 bine yaklaşmıştır. XVI. yy. sonlarına doğru ise şehrin nüfusu yarım milyona yaklaşan bir nüfusa ulaşmıştır. XVI. yy. ikinci yarısından itibaren köyden şehre göç olgusu İstanbul'u oldukça etkilemiş ve bu yüzden çeşitli tedbirler alınmak zorunda kalınmıştır. Bu tedbirlerin en önemlisi 1567'de İstanbul'a göç edip yerleşme yasağı konulmasıdır³⁶⁵.

³⁶⁴ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.151.

³⁶⁵ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.158-159.

Tablo 6: 1550-1600 Yılları Arasında Bazı Anadolu Şehirlerinin Nüfusu

Şehir	Vergi Mükellefi	Tahmini Nüfus
Bursa	12,900	64,000-65,000
Kayseri	8,251	30,000-33,000
Ankara	5,344	25,000 kadar
Tokat	3,868	13,000-15,000
Konya	3,764	13,000-15,000
Sivas	3,386	15,000-16,000
Kastamonu	3,209	9,000-11,000
Maraş	3,054	13.000-14,000
Çorum	2,984	6,000-8,000
Amasya	2,835	8,000-10,000
Niğde	2,636	10,000-12,000
Aksaray	2,564	8,000-10,000
Bergama	2,444	7,000-9,000
Tire	2,374	7,000-9,000
Balıkesir	2,170	7,000-9,000
Bor	2,119	5,000-7,000
Afyon Karahisar	2,107	7,000-8,000
Larende(Karaman)	2,048	7,000-8,000
Manisa	1,995	7,000-8,000
Beypazan	1,984	5,000-7,000
Malatya	1,946	8,000-9,000
Kütahya	1,885	7,000-9,000
Merzifon	1,783	5,000-6,000
Akşehir	1,754	6,000-7,000
Sivrihisar	1,556	3,000-5,000
Sinop	1,662	3,000-5,000
Uluborlu	1,589	3,000-5,000
Küre	1,334	3,000-5,000
Kırşehir	1,274	4,000-6,000
Ermenek	1,254	4,000-6,000
Lazkiye (Denizli)	1,228	4,000-6,000
Tosya	1,201	3,000-5,000
Gümüş	1,176	3,000-4,000
Seydişehir	1,152	4,000-6,000
Urla	1,135	3,000-5,000
İskilip	1,133	3,000-4,000
Niksar	1,127	3,000-4,000
Ereğli	1,109	3,000-4,000
Zile	1,046	3,000-5,000
Demirci	1,026	3,000-4,000
Adana	1,017	3,000-4,000

Kaynak: Faroqhi, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Tarih vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

Anadolu şehirleri nüfuslarına göre; birinci derecedeki şehirler ve orta büyüklükteki şehirler olmak üzere iki çeşittir. Faroqhi, 1550–1600 yılları arasında Anadolu şehirlerinin nüfus yoğunluğunu tespit ederken, 10 bin ilâ 65 bin kişilik nüfusu olan şehirleri birinci derecedeki şehirler olarak kabul etmiştir. Yukarıda örneklem olarak alınan kentlerden nüfusları 5000'den yukarı olanlar birinci derecedeki şehirlerdendir. XVI.yy.da Anadolu'nun önemli şehirlerinden Bursa, Erzurum,

Diyarbakır, Mardin, Ankara, Tokat, Konya, Sivas, Trabzon, Kütahya, Ayıntab ve Kayseri gibi şehirler büyük şehirlerdendi.

Bazı Anadolu şehirlerinin demografisi şehirlerin nüfusu hakkında fikir verebilir. Bunun için Mardin, Tarsus, Manisa, Trabzon örneklem şehirler olarak alınmıştır.

Mardin;

1518'de 3.594, Müslüman, 4.136 Hıristiyan, 480 Yahudi, Toplam; 8.100

1526'da 4.610, Müslüman, 6.099 Hıristiyan, 103 Yahudi, Toplam; 10.712

1540'de 5.511, Müslüman, 7.768 Hıristiyan, 664 Yahudi, Toplam; 13.943

Tarsus;

1519'da 2.037 Müslüman, 65 Hıristiyan, Toplam; 2.102

1536'da 3.506 Müslüman, 123 Hıristiyan, Toplam; 3.629

Trabzon;

1486'da 2025 Müslüman, 5549 Hıristiyan, Toplam; 7574

1520'de 1720 Müslüman, 6033 Hıristiyan, Toplam; 7753

1554'de 3012 Müslüman, 3513 Hıristiyan, Toplam; 6525

1583'de 6083 Müslüman, 4901 Hıristiyan, Toplam; 10984

Manisa;

1531'de Toplam; 6496

1575'de Toplam; 8245

1660'da Toplam; 18000

1671'de Toplam; 20000

Yukarıdaki nüfus verilerine göre XVI. yüzyıl boyunca Mardin nüfusu 22 yılda % 72, Tarsus nüfusu 17 yılda % 44, Manisa nüfusu 44 yılda % 27, Trabzon nüfusu 97 yılda % 45 artış göstermiştir. Braudel³⁶⁶, Akdeniz ülkeleri ve Osmanlı şehirleri için XVI.yy. boyunca % 100'lük nüfus artışı olduğunu söyler ki, yukarıdaki artış oranları Braudel'in bu görüşünü desteklememektedir.

1.4.Şehirlilerin Hukukî Statüsü

1.4.1.Yönetici-Şehirli İlişkisi

Bilindiği gibi Osmanlı yönetimi bir bölgeye iki görevli tayin ederdi. Bunlardan ilki ehl-i örfî temsilen “*bey*”, diğeri ise şer’i temsilen “*kadı*” idi. Özel bir statüye sahip

³⁶⁶ Fernand Braudel, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, (Çev.M.Ali Kılıçbay), İstanbul 1989, s.269-276.

olan İstanbul hariç, diğer bütün kentlerde bu idareciler bulunurdu. Osmanlı şehirlerinde, eyâlet merkezi ittihaz olunanlar “Paşa Sancağı” olmaları hasebiyle beyler-beyi, sancak merkezlerinde sancak-beyi ve bunlar aynı zamanda kaza merkezleri olmaları sebebiyle de mutlaka bir kadı bulunurdu.

Eyâlet merkezinde ve sınırları içinde güvenliğin sağlanması, memur tayini, eyâlet halkının sevk ve idaresi beylerbeyinin yetkisindeydi. Şehir veya eyâlet halkından zulme veya haksızlığa uğrayan kimseler bizzat beylerbeyine veya eyâlet divânına müracat edebilirdi³⁶⁷. Halkın müracatları eyâlet divânında görüşülebilir veya muhakeme edilebilirdi.

Sancakbeyleri ise, kendi sancaklarındaki emniyet ve asayişini sağlamak, kadının hüküm verdiği suçluları cezalandırmak, tımarları idare etmek, sipahi-köylü ilişkisini düzenlemek, emrindeki subaşı, alaybeyi, dizdar, çeribaşı, sipahi gibi personelin uyum içinde çalışması sağlamak, merkezi otoritenin çıkardığı kanûnları uygulamak, nizâmı korumak, denetim yapmak ve vergilerin toplanmasına yardımcı olmak gibi görevleri yürütmekteydiler³⁶⁸.

Yukarıda belirtildiği gibi sancakbeyinin en önemli yardımcılarında biri subaşı idi. Subaşının şehirde tahakkuk edecek cürm-ü cinâyet, resm-i ârûsâne vesâir bâd-ı hevâ gibi vergileri toplarken doğrudan doğruya halkla ilişkide bulunurdu. Subaşı ve asesler şehirlinin hüsn-i hâli’ni ya da su-i hâli’ni bile takip edebilmekteydi. Halk bunlar vasıtasıyla meselelerini mahkemeye de taşıyabiliyordu. Bu tür görevler vasıtasıyla Osmanlı idaresi halk ile devlet arasında iletişim kuruyor ve ulema-bürokrat ile halk yine halk arasında bir denge sağlamaya çalışıyordu.

1.4.2.Şehirli müslümanların hukukî statüsü

Osmanlı bürokrasisini oluşturan ilmiye, seyfiyye, kalemiyyeye dâhil olabilmenin temel şartı Müslüman olmaktı³⁶⁹. Osmanlı Devleti’ni kuran ve onu bir imparatorluk haline getiren ana unsur hiç şüphesiz Müslümanlardır. Bunun içinde Müslümanlar, İslâm hukuku kuralları dışına çıkmamak şartıyla başkalarından daha rahat ve özgür biçimde yaşayabilirlerdi. Özellikle devlet hizmetine alınabilmenin yani askerî sınıfına

³⁶⁷ İpşirli, Mehmet, “Beylerbeyi”, *İA*, İstanbul 1992, c.6, s.71.

³⁶⁸ Selçuk Yalçındağ, “İl Sisteminin Güçlenmesi Çözüm mü?”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, c.5, Sayı:2, Mart 1996, s.3.

³⁶⁹ Kalemiyye sınıfında Divan-ı Hümayun tercümanları gibi gayr-i müslim vatandaşlarda bulunmakla birlikte umumiyetle Müslüman olduğu için böyle bir genelleme yapılabilir.

girebilmenin ilk şartı Müslüman olmaktı. Buna karşılık Müslümanlar din değiştiremezdi³⁷⁰. Önceden Müslüman olmayan bir kimse Müslümanlığı kabul ettiği andan itibaren, bir Müslümanın yararlandığı tüm haklardan yararlanırdı. İslâm devleti bir Müslümanı vatandaşlıktan çıkaramazdı. Müslüman sadece dinden dönmekle (irtidâd) Müslüman olmaktan çıktığı gibi, dar'ul-harbe katılması halinde de vatandaşlığını kaybederdi³⁷¹.

Şehirliler büyük bir iktisadî ve sosyal birliğin merkezinde yaşamaları dolayısıyla devlet tarafından diğer reâyâyâ nazaran farklı bir vergi hukukuna tabi tutulmuştur. Zirâ bunlar genellikle ticaret ve sanat yapan veya işverenin yanında çalışan işçiler durumundaydı. Genelde esnaf-işçi olarak adlandırılan şehirliler, devlet ekonomisine pazarlarda sattıkları mallar dolayısıyla verdikleri vergilerle ve hâmmâddeyi mamul hale getirerek toplum hayatına yaptıkları katma değerle katkıda bulunuyorlardı. Esnaf ve sanatkârlar kendi aralarında kurdukları loncalar vasıtasıyla aralarında sosyal yardımlaşma ve dayanışma oluşturdukları gibi devletin istediği mal standardıyla da tüketiciyi korurlardı. Buna karşılık devlet esnafı ve esnaf gruplarını oluşturan şehirlilere özel bir hukuk verirdi. Bu özel hukuk vergi meselelerinde kendisini göstermektedir.

1.4.3.Şehirli gayr-i müslimlerin hukukî statüsü

Osmanlı şehirlerinde yaşayan gayr-i müslimler; Hıristiyan ve Yahudiler'di. Hıristiyanlık dininin; Katolik, Ortadoks, Gregoriyen, Protestan, Sûryani, Yezidî, Asurî ve Nasturî, Yahudilik dininin İshakiye, Yudganiye ve Karaim gibi mezheplerine mensup pek çok kişi Osmanlı şehirlerinde yaşarlardı. Hıristiyanlar; Rum, Ermeni, Sırp, Hırvat, Macar, Bulgar, İtalyan, Arnavut, Rus, Arap, Gürcü, Romen, İngiliz, Fransız, Alman gibi çeşitli milletlere mensuptu. Bunlardan bazıları Osmanlı vatandaşlığına geçmiş tüccarlardı.

Klasik İslâm hukukunda gayr-i müslimler, kendilerine uygulanacak hükümler esas olmak üzere inanç farklılıkları ve İslâm devletiyle olan siyasî ve hukukî bağları açısından çeşitli gruplara ayrılmışlardır³⁷². Ancak inançları bakımından kendi içinde parçalara bölünmüş olmalarına rağmen, İslâm hukuku Müslümanları tek grup, Müslüman olmayan toplulukları ise kendi içinde iki gruba ayırır. Bunlar ehl-i Kitap

³⁷⁰ Üçok, Mumcu, Bozkurt, *Age*, s.178.

³⁷¹ Osmanağaoğlu, *Age*, s.84-85.

³⁷² Ahmet Özel, "Gayr-i müslim", *TDVİA*, 13/418-427, s.418.

olmayan müşrikler (putperestler) ve ehl-i kitaplardır (Hıristiyan, Musevi, Mecusi, Sabîî.)³⁷³. Osmanlı Devleti'nde bu dört gruptan Mecusîler hiç olmamış, Sabîiler ise, yok denecek kadar az bulunmuştur. Geri kalan iki gruptan sayıca en kalabalık olanları Hıristiyanlardır. Museviler sayıca Hıristiyanlardan az olmakla birlikte, ticaretle uğraştıklarından etkinlikleri fazlaydı³⁷⁴.

Kur'ân -ı Kerîm, yaratılışın gayesini Allah'a iman ve O'nun iradesine uygun yaşama şeklinde belirler³⁷⁵. Emânet olarak nitelediği³⁷⁶ beşeri sorumluluğu kabul veya redde bağlı olarak insanları inananlar ve inanmayanlar diye iki gruba ayırır³⁷⁷. Bu temel ayırım dışında İslâmiyet insanlar arasında renk, dil ve ırk esasına dayalı başka herhangi bir fark gözetmez³⁷⁸.

Klasik İslâm hukukçuları İslâm devletinin tebaasını ifade etmek üzere hem Müslüman hem de gayr-i müslimler (Zimmî) için “*dârül-İslâm ehlî*” tabirini kullanırlar³⁷⁹. İslâm hukukunda “*gayr-i müslim*” ya da “*zimmî*” tabiri İslâm devleti tebaasında olan ve harâc veren Hıristiyanlar ve Yahudiler için kullanılırken, “*zimmî*”; sahip çıkma, koruma zorunda kalma, “*ehl-i zimmî*”; bir İslâm devletinin himaye ve tabiiyetinde (uyruğunda) olan Müslüman olmayan kimseler için kullanılmıştır³⁸⁰. Zimmî akti de; “*İslâm devleti ile gayr-i müslim arasında yapılan akittir*”³⁸¹. Bu akitle İslâm devleti, içten ve dıştan gelebilecek her türlü tehlikeye karşı gayr-i müslimleri korumayı, onların can, mal, ırz ve namusları ile dinî hayatlarını ve mabetlerini emniyet altına almayı, Allah adına taahhüt etmektedir. Zimmîler hür insanlar olarak kabul edilmekte ve savaş esiri veya köle muamelesine tabi tutulmamaktadırlar³⁸². Şu halde kendisiyle zimmî akti yapılmış veya daru'l-harp vatandaşlarına cihat açılarak hâkimiyet altına alınanlardan harâc ve cizye ödemeyi kabul edenler gayr-i müslim

³⁷³ Yavuz Ercan, “Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 1999, c.4, s.198; S. Akşin Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913), *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yay., İstanbul 2003, s.89; Remzi Kaya, “Ehl-i Kitap”, *TDVİA*, c.10, s.517; Güler, *Age*, s.11.

³⁷⁴ Ercan, “Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, s.198.

³⁷⁵ *el-Bakara* 2/21; *ez-Zâriyat* 51/56; *el-Mülk* 67/2.

³⁷⁶ *el-Ahzâb* 33/72.

³⁷⁷ *el-A'râf* 7/87; *el-Keftl* 18/29; *et-Tegâbün* 64/2.

³⁷⁸ Özel, *Agm*, s.418.

³⁷⁹ Özel, *Agm*, s.418.

³⁸⁰ Devellioğlu, *Age*, s.1187; Ahmet Bostancı, *Kamu Hukuku Açısından Hz. Peygamber'in Gayr-i müslimlerle İlişkileri*, Rağbet Yay., İstanbul 2001, s.79; Şerafettin Argun, *İslâm Hukukunda “Dâru'l-İslâm” ve “Dâru'l-Harb Kavramları*, Pamuk Ofset, İstanbul 1989, s.37-38.

³⁸¹ Osmanağaoğlu, *Age*, s.85; Bostancı, *Age*, s.79.

³⁸² Adıyeke, *Age*, s.208.

olurlar³⁸³. Gayr-i müslimlerin uyması gereken kural kısaca; “*Müslümanların leyhlerine olan şeyler zimmîlerin leyhlerine, müslümanların aleyhlerine olan şeyler de onların aleyhlerinedir*”³⁸⁴ şeklinde ifade olunabilir. Zimmî, İslâm ülkesinin vatandaşlığını kazandığında düşmana karşı artık onu İslâm halifesi koruyacaktır³⁸⁵.

Gayr-i müslimlerin temel haklar bakımından Müslümanlarla aralarında pek fark yoktur. Farklı oldukları taraf cizye vergisidir. Osmanlı Devleti’yle barış halinde olan Hıristiyan devlet vatandaşlarına “*müste’men*” denirdi. Bunlara herhangi bir Osmanlı tebaası tarafından emân (vize) verilebilir ve devletin dış ticarete verdiği önemden dolayı ülke topraklarında vatandaşlık haklarından yararlandırılırdı³⁸⁶.

Gayr-i müslimlere şer’î hükümler uygulanmayıp farklı bir hukuka tâbi idiler. Kendi dinî inanış ve geleneklerini sürdürmekte serbest oldukları için, özel hukuk açısından kendi toplulukları içinde geçerli olan dinî hukuklarına tâbiydiler³⁸⁷. Osmanlıların gösterdiği hoşgörü ve geliştirdiği bu sistem sayesinde çeşitli dinlere, mezheplere ve ırklara mensup insanlar asırlarca her türlü görünüşleriyle İslâm kültür ve medeniyeti çerçevesi içerisinde varlıklarını koruyabildiler, huzur ve güven içinde yaşadılar³⁸⁸.

Osmanlı idaresi, vatandaşı bulunan gayr-i müslimlerin sadece din, gelenek, örf ve eğitim gibi sahalardaki hürriyetlerini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda onların ekonomik bakımdan da müreffeh ve hayat seviyesi yüksek bir yaşantıya sahip olmalarını hedeflemişti. Hatta bu sebeptendir ki Hıristiyanlar çalışmıyor ve alışveriş yapmıyor diye pazar gününe tesadüf eden semt pazarının gününü Cumartesi’ye getirmekle onların mağdur olmalarını önlemeye gayret ediyordu³⁸⁹.

Ceza hukuku; İslâm hukukuna göre, zimmînin haklarına dokunanlar suçlarına göre cezalandırılırlardı. İslâm ceza hukukunun belirlemiş olduğu hadd, kısas, diyet ve ta’zîr cezaları, işlenen suça göre uygulanır ve suçluya bunun dışında başka bir ceza verilmezdi³⁹⁰.

Osmanlı imparatorluğu’nda, işlenen bir suçtan dolayı verilen cezalar iki ana grupta toplanabilir. Birincisi şekil ve miktarları önceden belirlenmiş olan siyâset (hadd,

³⁸³ Bozkurt, *Gayr-i müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s.8.

³⁸⁴ Küçük, *Agm*, s.209.

³⁸⁵ Bozkurt, *Gayr-i müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s.8.

³⁸⁶ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.145–146.

³⁸⁷ Bozkurt, *Gayr-i müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s.8.

³⁸⁸ Küçük, *Agm*, s.210.

³⁸⁹ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s.74.

³⁹⁰ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslimler*, s.186.

kıyas, diyet) cezaları, ikincisi ise yargıcın takdirine bırakılmış olan ta'zîr cezalarıdır. Siyâset, en genel anlamda ağır suçlardan dolayı verilen cezadır. Bu, ölüm cezası verilerek de ölüm cezası verilmeden de uygulanabilirdi. Ölüm cezası verildiği durumlarda buna “*Siyâseten katl*” denirdi ki, idam ve kıyas bu tür cezalar arasında idi. Osmanlı İmparatorluğu’nda siyâseten katl konusunda Müslüman halk ile gayr-i müslim halk arasında bir fark yoktu. Müslümanlar irtidâd etmedikçe, gayr-i müslimlerin de zimmet bağları bozulmadıkça siyâseten katlin normal hükümleri her iki topluma eşit olarak uygulanırdı³⁹¹.

Yargıcın takdirine bırakılan ta'zîr cezalarının kanûnnâmelerde ve fermanlarda şekil ve miktarları gösterilmemiştir. Özellikle küçük suçlar için verilen bu ceza, dayak (falaka), teşhir, azarlama ve hatta sürgün cezalarıdır. Siyâset cezalarında olduğu gibi ta'zîr cezalarında da Müslim ve gayr-i müslim ayrımı yapılmaz, herkese eşit davranılırdı. Ancak ceza verilen kişinin maddî durumu ile ilgili farklılık vardı. Meselâ, Fatih kanûnamesinin “*kanûn-ı müzevvec-i gebran*” bahsinde “*ve urub baş yarmak ve kılıç, bıçak ve zıyan ve gayri niza’lu nesnelerdenki kadı katında sabit ola, baylık ve yohsullukda Müslümanlar kanluğuna nazar oluna, anın nisfi hüküm ola, ta ki harâcğüzârlar zayı’ olmaya*” kaydıyla bu farklılık ortaya konulmuştur. Keza, Yeni-il Kanûnu’nda da benzer bir hüküm vardır. “*ve ‘amme-i memâlik-i mahrusede cinâyât mukabelesinde vaz ‘olunan cerâim-i ma’rûfe kefereden sâdır olsa her i’tibar ile müslümandan alınanun nisfi alınmak kanûn-ı mukannen iken deter-i sâbıkda meskût-ün-‘anh olmakla kefereden dahi müslümandan alınan kadar belki küfrü sebeble muhân ve makhur olub müdafaaya kadir olmadığı için daha ziyâde alınmak dahi vâkı’ olur imiş Taiife-i mezbûre bu cihetden müzayaka beyân itmeğın bu bâbda anların husûslarında dahi sâyir memâlik-i mahrusede câri olan kanûn icrâ olunmak vilâyet-i mezbûrenin şenlenmesine ve Âbâdanlığına sebep mülâhaza olduğu bâisden ol veçhile takyid olındı ki nısıfdan ziyâdeye te’addı ve tecavüz olınmaya*³⁹²”

Hırsızlık suçlarından pek çoğunda gayr-i müslimlere verilen cezalar Müslümanlara verilen cezalarla benzerlik göstermektedir. Kaz, tavuk, ördek, at, nacak veya destar çalan dini ne olursa olsun aynı cezaya çarptırılır. Nitekim, Kanûni Kanûnamesi’nde bununla ilgili “*Eğer yancuk veya destâr ogurlasa elin kesmelü olmaya kadı ta ‘zir ura Ağaç başına bir Akçe cürm alına, Eğer kaz ya da ördek ogurlasa kadı*

³⁹¹ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslimler*, s.188.

³⁹² Barkan, *Kanûnlar*, s.81.

ta'zir ura iki agaca bir akçe cürm alına” hükmü yer alır. Bununla beraber yoldan geçerken ekmek ve yoğurt alan gayr-i müslim aynı suçu işleyen Müslüman’ın verdiği cezanın yarısını vermekle mükellef tutulmuştur. “*Eğer yoldan geçerken yogurt ve etmek alsa kadı ödede ta'zir ide ağaç başına bir akçe cürm alına*³⁹³”

Gayr-i müslimlere verilecek cezalarla ilgili olarak Mühimme defterlerinde pek çok kayıt bulunmaktadır. Meselâ, 11 Cemaziyevvel 973 (4 Aralık 1565) tarihinde Üsküp Beyine ve Pirlepe kadısına gönderilen bir hükümde; “*Yaptıkları kötülüklerden dolayı halkın ayaklanmasına sebep olan ve yakalanarak işledikleri suçlara göre siyâset ya da kürek cezası ile cezalandırılmaları emredilen ancak firar ettikleri için yakalanamayan ve daha sonra da Sancakbeyi Üveys’in başka sancağa tayin edilmesinden dolayı cezalandırılmayan zimmilerin mutlaka yakalanarak işledikleri suçlara görev birkaçının siyâset olunması, birkaçının da küreğe konulmak üzere Dergâh-ı muallâ’ya gönderilemesi*” denilmektedir³⁹⁴.

Meselâ, Zimmîlerin ceza hukukuyla ilgili olarak Mühimme Defterlerinde yüzlerce kayıt vardır. Bunlar yukarıdan beri anlatılmaya çalışılan esaslar içinde ortaya çıkmış olaylardır. Bir fikir vermek üzere bunlardan bir kaç örnek gösterilebilir. Meselâ siyâset cezası verilenler: Kiliseli köyünden Mustafa ‘nın atını çalan Kosta oğlu Dimo’ya Edirne kadısının sicili üzerine ve Ayasağa yakınlarında olan bir dağda Yani’yi haksız yere öldürdüğünü itiraf eden Manol’a, Haslar kadısının sicili üzerine siyâset cezası verilmiştir. Tekirdağ kazasına bağlı deniz kenarında olan dalyanları, Andırğa (Andrea?) bin Filoka ve Yani bin Dimo adındaki gayr-i müslimler geceleyin basıp, içeridekilerin eşyalarını alarak kendilerini dövüp kaçmıştır. Daha sonra suçlular yakalanmış ve siyâset olunması için Silivri kadısına hüküm yazılmıştır. İstanbul haslarına bağlı İncirli, Soğanlı ve Bilance köyleri arasında öldürülen Zimmînin katillerinden birine siyâset cezası verilmiştir Yine bir Mühimme kaydına göre Peygambere (Hz. Muhammed) söven bir keşişin siyâseten katledilmesi için Diyarbakır beylerbeyine ve kadısını hüküm yazılmıştır³⁹⁵.

Siyâset cezasının en ağırlarından olan “*küreğe konmak*” la ilgili suçlar da az değildir. Meselâ, hassa çavuşlarından Mustafa, bir bostanda açıkça şarap içen iki

³⁹³ Barkan *Kanûnlar*, s.389, 390.

³⁹⁴ BA, MD 5, hnr. 620, s.30

³⁹⁵ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslimler*, s.196.

Zimmîyi yakalayıp mahkemeye getirmiş ve sanıklar suçlarını itiraf ettiklerinden kendilerine kürek cezası verilmiştir³⁹⁶.

1.5.Şehirli Halkın Ekonomik Faaliyetleri

1.5.1.Şehirli Müslim halkın ekonomik faaliyetleri

Şehirdeki ekonomik faaliyetler değerlendirildiğinde, ticaret ve imalât faaliyetlerinin ön plana çıktığı, bunları ziraatın takip ettiği görülmektedir. Bölgesel pazarın kurulduğu ve çeşitli ticarî faaliyetlerin yürütüldüğü yegâne yer olması dolayısıyla ticaret, şehrin gelirleri arasında önemli yer tutmaktadır. Ziraat gelirleri arka sıralarda yer almakla birlikte, Karahisar örneğinde olduğu gibi kimi şehirler, “*ziraî-şehir*” özelliği göstermektedir. İmalat, ticaret ve sanayi faaliyetlerden elde edilen gelirler dikkate değerdir.

Osmanlı şehirlerinde imalat sektörünün oldukça gelişmiş olduğu görülmektedir. Osmanlı tahrir defterlerine kaydedilen imalat sektörünün bel kemiğini oluşturan boyahâneden şemhâneye kadar bütün sanayi tesisleri; dokumacılık, boyacılık, fırıncılık, tuzculuk, demircilik, çömlekçilik, dericilik, bennağlık, ağaç işletmeciliği, camcılık, değirmencilik, kasaplık gibi iş kolları Osmanlı şehirlerinin pek çoğunda görülür.

Şehir halkı bu tür tesislerde çalışan ve üretim yapan kimselerdir.

1.5.2.Şehirli gayr-i müslim halkın ekonomik faaliyetleri

Osmanlıların devlet politikası Müslim, gayr-i müslim herkesi üretime katkı yapması yönündeydi. Bunun için gayr-i müslimler herhangi bir kısıtlama olmaksızın her türlü mesleği icrâ edebilir, ekonomik faaliyette bulunabilirdi. Gayr-i müslimlerin en çok rağbet ettikleri meslekler; hekimlik, sarraflık, kuyumculuk, mimarlık, tüccarlık ve diğer el sanatlarıyla ilgili işlerdi. Hekimlikte daha ziyade Yahudiler, mimarlıkta Rumlar daha mahirdi. Yahudilerin hekimlik geleneğine karşılık Rumların da kuşkusuz Bizans mimarlık geleneği vardı. Fakat ne Rum mimarlar, ne de diğer gayr-i müslim mimarlar Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir döneminde Hassa Mimarları örgütünde çoğunlukta olmadıkları gibi, Türk mimarlarının düzeyine erişememişler ve Türk mimarlarının yaptıkları eserlerle kıyaslanabilecek değerde eserler inşa edememişlerdir³⁹⁷.

³⁹⁶ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslimler*, s.195.

³⁹⁷ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslimler*, s.225–227.

Gayr-i müslimlerin yapmış oldukları en önemli mesleklerden biri de altın işlemeciliğidir. Her ne kadar altın işlemeciliğinde ve satımında Ermeniler ön planda çıkmışlarsa da Rum ve Yahudi toplumu da bu mesleğe oldukça rağbet etmiştir.

Osmanlı döneminde gayr-i müslimlerin çalıştığı diğer bir meslek grubu her türlü malın alım satımın yapıldığı tüccarlık, gümrükçülük ve mültezimliklerdir. Bu işlerde Yahudiler diğer gayr-i müslimlerden daha ileridir. Gayr-i müslimlerin bunların dışında çalıştıkları mesleklerden diğerleri; madencilik, meyhanecilik, duvarcılık, terzilik, çulhacılık, kürkçülük, arabacılık, balıkçılık, ırgatlık, çiftçilik, hayvancılık, kazancılık, celeplik, kasaplık, çöpçülük ve daha buna benzer günlük yaşamla ilgili işlerdir³⁹⁸.

1.6.Şehirli Halkın Gündelik Hayatı

1.6.1.Şehirli Müslim halkın gündelik hayatı

Osmanlı Devleti'nde reâyânın gündelik yaşamını ve tüm fertlerini kuşatmış genel bir sadelik ve ağırbaşlılık hakimdi³⁹⁹. Tüccarlar hariç önemli bir sebep olmadıkça seyahat etmezlerdi. Askerliğe ve dini kurallara oldukça bağlıydılar. Herkesin kaderinin önceden alınaya yazıldığı inancından hareketle, kaçınılmaz tehlikelere öncülük ederlerdi. Padişah ordusuyla savaşa gitmişse, bütün halk evlerinde padişah ve askerleri için dua eder, oruç tutardı. Onlar atalarının kahramanlık hikâyelerini dâhiyane bir şekilde ilâhîler söyleyerek ve dualarla anarlardı. Şehirlerde ve köylerde refah ve bolluk içinde yaşarlardı. Konar-göçerler ve yarı yerleşik köylüler de olduğu gibi bazı şehirli de (Meselâ Tarsus) yaylaya çıkarlardı⁴⁰⁰.

Evllenme ve Boşanma; Osmanlı Türkleri için evlilik şerefli ve yüce bir anlam taşırdı. Evlilik aynı zamanda medeni ve hukukî bir antlaşma ve tarafların bozabileceği bir sözleşmeydi⁴⁰¹. Evlilik sözleşmesi bir öneri ve kabul (*icab ve kabul*) belirten bir ifade ile gelinin en yakın velisinin (*veliyy-i akreb*) izni ile geçerli olurdu. Ancak veli rıza göstermedikçe kadınların kendilerinden daha aşağıda statüdeki kişilerle evlenemeyeceklerini ifade eden eşitlik (kefâet) kuralı vardı⁴⁰².

³⁹⁸ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslimler*, s.228.

³⁹⁹ Erbay Arıkboğa, "XIX. Yüzyıl İstanbul'unda Gündelik Hayattan Kesitler", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, (Haz.Ş.Kamil Akar), Klasik Yay., 1.bs., İstanbul 2004, ss.273-282, s.275

⁴⁰⁰ Üçel-Aybet, Gülgün; *Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, s.118.

⁴⁰¹ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, (edt. Stefanos Yerasimos), (çev.Ali Berktaş), Kitap Yay., İstanbul 2005, s.67.

⁴⁰² Fatma Şensoy, "İstanbul Hayatı'nda Kadınlar", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, (Haz.Ş.Kamil Akar), Klasik Yay., 1.bs., İstanbul 2004, s.290.

Bir kızla geleneklere uygun şekilde evlenmek isteyen damat adayı evlenmeden önce evleneceği kızı göremezdi. Bunun için ailesine veya evli erkek arkadaşlarına evlenmek istediğini anlatır ve onların tavsiyesine göre kiminle evleneceğini kararlaştırırdı. Evlenme için etkinlikler ve geleneklere göre usul erkeğin adına kendi ailesindeki kadınlar tarafından hazırlanırdı. Genellikle onlar gelinin anne ve babasını ziyaret ederler ve erkeğin evlenme isteğini bildirirlerdi. Bundan sonra anne ve baba damat adayını uygun görürlerse kızlarına durumu açarlar ve rızasını sorarlardı. Kız damat adayını görmek isterse onun görebileceği bir yere damat adayı kızın ailesi tarafından çağırılırdı⁴⁰³.

Düğün kararın verildikten sonra düğünden önce kadı ve iki şahit önünde her iki tarafın birbirlerine verdikleri evlilik sözüyle beraber kadına, kocası onu boşadığında veya kocasının ölümünde verilecek para miktarı veya mülk yazılırdı. “*Mehr*” denilen para miktarı iki bin akçayla on iki bin akça arasında veya bin altın veya beş bin filori arasındaydı. Kanûna göre yapılan bu yazılı antlaşma sırasında evlenecek kızdan “*resm-i arusane*” denilen evlenme vergisi alınırđı. Bu vergi evlenecek kızın veya kadının maddi durumuna uygun olarak belirlenmişti⁴⁰⁴.

Düğün günü gelin büyük bir örtü örtünerek ata biner, bir gölgelik altında, bir çok kadının ve kocanın hali vaktine bağılı olarak birkaç esirin eşliğinde sokakları dolaşırđı. Ardı sıra kadın ve erkek çalgıcılar törene eşlik ederdi. Düğün alayının peşinde gelinin çeyizi taşınırdı. Tören ana, baba ve dostlar önünde yapıldıktan sonra bütün gün şenlik içinde danslar edilir, kuklalar seyredilirdi⁴⁰⁵.

Bu meşru evlenmelerden başka cariye veya halayık denilen satın alınmış köle kadınlar hür erkeklerle evlendirilirdi. Cariyeden doğan çocukta diğeri evliliklerden doğan çocuklar gibi meşru kabul edilir ve yasal haklara sahip olurdu. Osmanlı toplumunda erkekler, kanûnen birden fazla kadınla evlenmeye izin verilmiş olmalarına rağmen genellikle bir kadınla evlenirler veya en fazla iki zevce alırlardı⁴⁰⁶.

Osmanlı toplumunda koca mahkemeye başvurmadan karısını boşamak hakkına sahipti. Böyle olmakla beraber genellikle kadın ve erkek arasında anlaşmazlık ve geçimsizlik varsa kadı önünde boşanmanın sebepleri söylenir ve kaydedilirdi. Kadının

⁴⁰³ İber Ortaylı, “Anadolu’da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Gözlemler”, *Osmanlı Araştırmaları I*, (Edt: Halil İnalçık, Nejat Göyünç), İstanbul 1980, s.38.

⁴⁰⁴ Ortaylı, “Anadolu’da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Gözlemler”, s.38.

⁴⁰⁵ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, s.68

⁴⁰⁶ Ortaylı, “Anadolu’da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Gözlemler”, s.38.

bu durumda boşanması ancak kocasının rızasıyla mümkün olabilirdi. Koca rıza göstermezse kadın boşanmış sayılmazdı. Böyle bir boşanmada kadın “*mehr-i muaccel*”den vazgeçerdi, Sadece “*bedel-i hul*” denilen bir miktar para veya mülk kocası tarafından kadına verilirdi. Boşanan kadın üç ay sonra yeniden evlenebilirdi. Bu üç ay bekleme süresince koca karısına nafaka öderdi. Doğan çocuk genellikle babaya verilirdi. Boşanmada çocuklar annede kalıyorsa koca çocukları için de nafaka öderdi. Nafakanın miktarı mahkemede tayin edilirdi. Belgelere göre tayin edilen nafaka günlük iki akçayla yirmi akça arasındaydı⁴⁰⁷. Nafaka sırf boşanma halinde değil, eşin evi terk etmesi veya masrafları karşılamaması halinde zevcenin mahkemeye müracatı üzerine bağlanmaktaydı. Koca, karısını boşadıktan sonra onunla yeniden evlenebilirdi. Kanûna göre, ilk evlenmede olduğu gibi nikah vergisini ödemekle yükümlüydü⁴⁰⁸. Boşanma durumunda eğer kocanın haklı nedenleri varsa nafaka ödemez ancak haklı değilse nafakayı ödemek ve çocukları beslemek zorundadır⁴⁰⁹.

Ölüm durumunda ise taraflardan koca ölürse kadınlara yalnızca nafaka alabilirlerdi. Anneleri ölen çocuklar babalarının nafakalarını ödemek zorunda bırakabilirlerdi.

Erkek-Kadın İlişkileri: Ailede kadınlar kocalarına saygı gösterirler ve günlük yaşamlarında buna göre hareket ederlerdi. Kadınlar pek seyrek sokağa çıkmakla beraber birkaç günlüğüne akraba ve ailelerini ziyarete gidebilirlerdi. Ancak Perşembe gecesine kadar evlerine dönmeleri adetti. Osmanlı toplumunda hafta sonu tatili perşembe gecesinden cuma gecesine kadar sürdüğünden kadın hafta sonu evinde bulunmalıydı. Kadın ailesinin ziyaretine gidemediği zaman, kadının anne ve babası cuma günü kızlarını görmeye gelirlerdi. Damat istemese de anne ve babanın her cuma kızlarını görmeye hakları vardı. Evli kadınlar aile ziyaretinden başka yakın köy ve kasabalara veya bir mahalleye gezintiye gidebilirlerdi. Hac için kadına kocası refakat edemiyorsa kadın ailesinden veya yakın akrabasından bir erkeğin refakatinde hacca gidebilirdi. Kadınlar sokağa çıktıkları zaman uzun ve kapalı giysiler giyerler ve yüzlerini siyah veya beyaz bir peçeyle göz hizasına kadar örterlerdi. Kadınlara kocalarından ve babalarından ve aile içindeki erkeklerden başkasına güzelliklerini kapamaları dinen emredilmiş olduğundan on iki yaşından yukarı genç kızlar da aynı şekilde örtünürler, babalarından

⁴⁰⁷ Üçel-Aybet, Gülgün; *Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, s.122, 124, 125.

⁴⁰⁸ Ortaylı, “Anadolu’da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Gözlemler”, s.38.

⁴⁰⁹ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, s.69

ve erkek kardeşlerinden başka bir erkeğe görünmezlerdi. Genellikle şehirli kadınların halka açık yerlerde çalışması görülmemiştir. Ancak, evlerindeki atölye veya tezgâhlarında çalışarak (halı, kilim, yün) üretime katkıda bulunuyorlardı. Köylü ve konar-göçer kadın ise şehirli kadından farklıdır⁴¹⁰.

Giyim ve Kuşam; Müslümanlar uzun elbise giyerlerdi. Payitahtta olsun taşrada olsun elbiselerin biçim ve renkleri daima farklıydı. Bu farklılık muhtelif konumdaki insanları ayırmak için konan kaidelerden ileri geliyordu. Meselâ başa takılan sarık bilhassa resmi memurlar arasında bu kaidelerin meydana getirdiği farkı iyice tebarüz ettiriyordu. Askerîlerle normal vatandaşlar arasındaki kıyafet ayrılığı Orhan Gazi zamanında başlamıştır. Nitekim, Orhan Gazi 1329 yılında bütün askerlerine üniforma ve beyaz başlıklar giydirdi. Kanunî Sultan Süleyman'da devlet memurlarının ayrı bir elbise ve sarık giymelerini usulünü devam ettirdi. Bu kurallar sadece müsliman ve gayr-i müslimler arasında değil ülkenin çeşitli sınıfları arasında da farklılaşmalar meydana getirmiştir. İstanbullular ve Avrupa eyâletlerinde oturanların sarığı daima müsliindir. Araplar, Mısırlılar, Suriyeliler ve İranlılar alacalı yahut tek renkli bezler kullanılırdı. Kuzey Afrikalılar altın tellerle süslü ipek kumaş kullanmayı tercih ederlerdi. Kırım Tartarları ise mutlaka astragan bordürlü yeşil çuhadan yapılmış başlık giyerlerdi. Gayr-i müslimler ise siyah koyun derisinden bir başlık veya koyu renkli kumaştan yapılmış bir başlık giymek zorundaydılar. Mısır, Suriye ve Asya eyâletlerinde kumaş başlık yaygındı. Ege sahillerinde ve adalarında kırmızı veya beyaz kumaştan başlık giyerlerdi⁴¹¹.

Türkler ayakkabılarının rengiyle de diğer milletlerden ayrılırdı. Ulemanın dışında herkes sarı deriden yapılmış ayakkabı giyerdi. Ulemanın pabucu koyu mavi askerî sınıfın kırmızı, gayr-i müslimlerin ise siyahtı⁴¹².

Müslüman halkın İstanbul'da ve Avrupa eyaletlerinde yaşayanların sarığı daima müsliindir. Araplar, Mısırlılar, Suriyeliler ve Asya'da alacalı yada tek renkli bez kullanırlar. Gayri Müslim halkın ise başlıkları siyah koyun kürkünden "kalpak" denen bir başlık veya koyu renkli kumaştan yapılmış bir başlık giyerlerdi⁴¹³. Müslim erkeklerin krep, muslin veya çok ince pamukludan yapılan gömlekleri yakasızdı ve ayak bileklerine kadar uzun olan donun üzerine düşerdi. Yine ayak bileklerine kadar uzun kırmızı veya menekşe rengi kumaştan çakşır denilen bir pantolon ve iç gömleğinin

⁴¹⁰ Üçel-Aybet, Gülgün; *Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, s.122, 124, 125.

⁴¹¹ Üçel-Aybet, Gülgün; *Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, s.133-135.

⁴¹² D'Ohsson, *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*, (trc. Zerhan Yüksel), Tercüman 1001 Temel Eser 3, s.79-87.

⁴¹³ D'Ohsson, *Age*, s.83

üzerine topuklara kadar uzun bir elbise giyilirdi. Bu elbisenin kolları dardı ve kol ağzları elin üzerini örtecek şekilde yarım oval biçimde olurdu. Elbisenin kolları bilekte düğmeyle iliklenir, yakası üst üste katlanır ve sol tarafta düğmeyle iliklenirdi. Ayrıca bazen bu elbisenin altına ve gömleğin üzerine, ince ipek astarlı, kolsuz, kalçaya kadar uzun, bir yanı diğer yanın üzerine katlanarak soldan iliklenen bir yelek de giyilirdi. Elbiseler, genellikle altın ve gümüş dokunmuş kumaşlar (brokad), kadife ve satenden yapılırdı. “*Dolama*” denilen Selanik kumaşı kaftan veya cüppe denilen elbisenin yapılmasında kullanılırdı. Kışın çoğunlukla pamuk astarlı kapitone yapılmış saten elbise giyilirdi⁴¹⁴.

Ankara'nın tiftik (Ankara keçisi) yününden dokunmuş kumaşlar ancak mevki sahibi kimseler için uygundu. Pantolonun bel kısmı üzerine altın ve gümüş işlemeli ipek bir kuşak sarılırdı. Kuşağın her iki yanında birer mendille bir tütün kesesi sallanırdı. Kuşağın iç kısmına da para ve lüzumlu şeyler konulurdu. Kuşakta genellikle iki hançer taşınırdı. Cüppe denilen elbisenin kol ağzlarıyla hançerleri altın, gümüş ve bazen de kıymetli taşlarla süslüydü. Cübbe denilen elbisenin üzerine ferace giyilirdi. Bunun kolları çok geniş ve uzundu. Sokağa çıkılırken giyilen bu giysinin içi yazın taftayla kışın samur ve diğer çeşitli kürklerle astarlanırdı. Siyah renkte makbul bir kürk olan samurun tüyleri çok ince ve çok uzundu. Bunlar pahalıydılar. Ermin, mavi sansar, Moskova tilkiyle astarlanmış olanlar da giyilirdi. Geliri az olanlar feracelerini koyun kürküyle astarladıkları olurdu. Çoğunlukla giyilen renk mor menekşe rengiydi. Osmanlı toplumunda ancak Peygamber soyundan geldiği bilinen kimselerin yeşil renkte giysiler giydiklerini, hele bir Hıristiyanın yeşil renkte bir giysiyle dolaşmasını katıyken affedilmezdi. Altın ve gümüş işlemeli kumaştan cüppe ve feraceler ancak önemli günlerde, düğünlerde ve resmi törenlerde giyilirdi. Devletin ileri gelenleri dahi önemli günler dışında sade kumaşlardan dikilmiş elbiseler giyerlerdi. Bunun nedeni Ebussuud Efendi fetvalarında yazdığına göre; altın ve gümüş işlemeli kumaşlar ve ipeğin erkeklere dinen yasak olmasıydı⁴¹⁵.

Müslüman erkeklerin gayr-i müslim erkekleri gibi giyinmeleri suçtu. Nitekim, 26 Şubat 1556 tarihli bir hükümde, üç Müslüman bir gece “*kâfir suretine girip şapka ve kâfir libasıyla*” hırsızlık yaparlarken “*kol gezen ağa bölükbaşı Süleyman*” tarafından

⁴¹⁴ Üçel-Aybet, Gülgün; *Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, s.133–135; Fatma Şensoy, “İstanbul Hayatı’nda Kadınlar”, s.299.

⁴¹⁵ Üçel-Aybet, Gülgün; *Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, s.135.

yakalanmış ve suçlular Yeniçeri ağasına teslim edilmiş, daha sonra idam cezasıyla cezalandırılmışlardır. Bu kayıttaki “*kâfir suretine girmek*”, “*şapka ve kâfir libası giymek*” deyimlerinden, Müslümanların, gayr-i müslimlere özgü giyim içinde dolaşmalarının suç sayıldığı anlaşılmaktadır⁴¹⁶. Aynı şekilde Gayr-ı Müslimlerin İslâm kıyafetinde gezmeleri Fî 20 C 985 (1577)’de İstanbul kadısına gönderilen hüküm de görüldüğü üzere yasak edilmiştir. “*Hâliya mahrusei mezburede sakin Yehudi ve nasârâ tayifesi libasların ve dülbendlerin ve babuçların kadimeden giyegeldikleri üzre giymeyüb hazır libaslar giyüb ve ince dülbendleri boyadub sarınub ve dülbendlerin gürde idüüb ve başmakları dahi bazısının beyaz ve bazısının al renkde olub ehli islâma müşabih envai etvar ve evzaları olduğu ilâm olundu. İmdi bu husus mukaddema dahi fermanı şerifle men ve ref olundu. İmdi bu husus mukaddema dahi fermanı şerifle men ve ref olmuş imiş. Hâlâ dahi Yehudi ve kefare tayifesi vechi meşruh üzre libas giyüb ve dülbend sarınub ve başmak giydiklerine asla rızayı şerifim yokdur*”⁴¹⁷.

Osmanlı kadınları ise giyim kuşam bakımından görkemliydi. Şalvarları erkeklerine benzer, pantolon gibi topuğa kadar iner ve bunun altında maroken patik giyilirdi. Şalvarla mevsime, kişilerin hali vaktine göre kumaş, kadife, saten, brokar veya keçi kılından (sof) yada bez malzemedem yapılırdı⁴¹⁸. Gömlekleri genellikle çok ince ipekten ve çizgili olurdu. Çakşırlar da pahalı bir kumaştandı. Kaftan veya elbiseleri çoğunlukla altın veya gümüş işlemeli brokardan yapılırdı. Kaftan önde iri inci veya elmas düğmeyle iliklenirdi. Omuzları tamamen örten bu giysi göğüste derin kesimliydi. Vücuda çok sıkı oturan çizgili veya çiçekli ince gömlek kaftanın açık bıraktığı göğsü örter, böylelikle kaftanın yaka çevresinde gömlek kısmen görünürdü. Belde çoğunlukla deriden yapılmış, kıymetli taşlarla veya altın ve gümüş işlemeli bir kemer vardı. Sokağa çıktıkları zaman siyah, mor veya kırmızı bir ferace giyerlerdi. Devetüyü, kadife veya benzer bir kumaştan yapılmış bu giysinin kolları bileklere kadar uzun ve dardı. Kışın ermin veya samurla astarlanmıştı. Hanımlar bu mantoyu kıymetli bir kürk olan kuzey samuruyla astarlatırlardı. İstanbul kadınları uzun ferace giyerler, başlarına tülbentle “*Selamiye diba*” denilen bir başlık giyerlerdi⁴¹⁹.

Kadınların evde başlarına giydikleri süslü hotoz veya ensede toplanan başörtüleri veya türbanlar giyimlerinin en muhteşem yanıydı. Evde hanımlar uzun sekiz parçalı

⁴¹⁶ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslimler*, s.180.

⁴¹⁷ Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1153-1591)*, s.51.

⁴¹⁸ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, s.69.

⁴¹⁹ Üçel-Aybet, *Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, s.137-140.

uzun sekiz parçalı uçları yuvarlak kesimli kadife veya brokardan başı saran bir örtü giyerlerdi. Kadınlar sokakta ayakkabı olarak ayaklarına (burnu ve ökçesi) iyi demirlenmiş mavi, sarı veya kırmızı renklerde potin giyerlerdi. Cornelius de Bruyn 1678'de İstanbullu hanımlarının giyinişlerindeki zerafet ve şıklığa hayranlığını dile getirmiştir⁴²⁰.

Sofra; Osmanlılar genellikle deriden, tahtadan veya bakırdan yapılmış sofra denen bir tepsi üzerinde yemek yerlerdi. Tahta veya ahşap siniler kullanırlardı. Kapkacak genellikle kalaylanmış bakırdan oluşurdu. Zengin olanlar bu bakır kaplardan gösterişli birkaç tanesini altınla kaplatır ve üstlerine isimlerini yazdırırlardı. Yemek çoğu zaman ortadaki kaptan yenirdi. Kahve ise ayrı içilirdi. Bunun için madeni zarflar içindeki fincanlar kullanılırdı. Kahve fincanları Kütahya çinisinden yapılırdı. Çin porselenini tercih edilirdi⁴²¹.

Yemekler; Osmanlı halkı sebze, meyve, et, hamur işleri ve süt mamullerinden bolca istifade ederlerdi. Hamur işlerinden börek, et, pilav, mıkla, aşur aşı, salata⁴²² en çok sevilen başlıca yemeklerdi. Pilav, et suyu veya tavuk suyuyla olduğu gibi tereyağı ve sadece suyla da pişirilirdi. Pilav üzerine çoğunlukla yoğurt konur, renk vermesi için de safran ilave edilirdi. Bazen pekmez de konduğu olurdu. Pilava tat vermesi için karabiber ekilir üstüne iyice pişmiş, tavuk eti veya birkaç küçük parça koyun eti konurdu. Anadolu'nun batısında sebze, doğusunda ise et yemekleri yaygındır.

1675–1676 yılında İngiliz seyyah George Wheler, Susurluk'ta bir Türk evinde misâfir kaldıklarında kendilerine akşam yemeğinde börek ve dolma ikram edildiğini yazar: “*Bu iki kat hamur içinde ince kıyılmış et, ilik, şeker ve ekmeğe ufağıydı. Diğer yemek ‘dolma’ (dolma) kabak içine sosis gibi konulmuş et, soğan ve baharattan ibâretti, üzerine sirkeyle servis yapıldı. Her iki yemek de pekiydi*”⁴²³.

Baharatlanmış ve kurutulmuş dana veya sığır etinden yapılan pastırma (basturma) ve kavurmada çok tüketilen yiyeceklerdendi. Bunlar özellikle kış için hazırlanırdı. Arap mutfağından alınan köfte ve baklava Osmanlı mutfağına girmiş ve tercih edilen yemeklerden olmuştur⁴²⁴.

⁴²⁰ Üçel-Aybet, *Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, s.140.

⁴²¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1993, s.176.

⁴²² Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâ'idü'n-Nefâis fî Kavâ'idü'l-Mecâlis; 16.Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Gelenekler-Görnekler ve Sosyal Hayat*, (Çev. Cemil Yener), Hünkâr Yay., İstanbul 1975, s.126

⁴²³ Üçel-Aybet, *Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, s.146.

⁴²⁴ Üçel-Aybet, *Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, s.147.

1.6.2.Şehirli gayr-i müslim halkın gündelik hayatı

Osmanlıların devlet politikası Müslim, gayr-i müslim herkesi üretime katkı yapması yönündeydi. Bunun için gayr-i müslimler herhangi bir kısıtlama olmaksızın her türlü mesleği icrâ edebilir, ekonomik faaliyette bulunabilirdi. Gayr-i müslimlerin en çok rağbet ettikleri meslekler; hekimlik, sarraflık, kuyumculuk, mimarlık, tüccarlık ve diğer el sanatlarıyla ilgili işlerdi. Hekimlikte daha ziyade Yahudiler, mimarlıkta Rumlar daha mahirdi. Yahudilerin hekimlik geleneğine karşılık Rumların da kuşkusuz Bizans mimarlık geleneği vardı. Fakat ne Rum mimarlar, ne de diğer gayr-i müslim mimarlar Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir döneminde Hassa Mimarları örgütünde çoğunlukta olmadıkları gibi, Türk mimarlarının düzeyine erişememişler ve Türk mimarlarının yaptıkları eserlerle kıyaslanabilecek değerinde eserler inşa edememişlerdir⁴²⁵.

Gayr-i müslimlerin yapmış oldukları en önemli mesleklerden biri de altın işlemeciliğidir. Her ne kadar altın işlemeciliğinde ve satımında Ermeniler ön planda çıkmışlarsa da Rum ve Yahudi toplumu da bu mesleğe oldukça rağbet etmiştir.

Osmanlı döneminde gayr-i müslimlerin çalıştığı diğer bir meslek grubu her türlü malın alım satımın yapıldığı tüccarlık, gümrükçülük ve mültezimliklerdir. Bu işlerde Yahudiler diğer gayr-i müslimlerden daha ileridir. Gayr-i müslimlerin bunların dışında çalıştıkları mesleklerden diğerleri; madencilik, meyhanecilik, duvarcılık, terzilik, çulhacılık, kürkçülük, arabacılık, balıkçılık, ırgatlık, çiftçilik, hayvancılık, kazancılık, celeplik, kasaplık, çöpçülük ve daha buna benzer günlük yaşamla ilgili işlerdir⁴²⁶.

1.7.Şehirli Muâf Reâyâ

Osmanlı cemiyetinde tekâlîf-i örfiye, avâriz veya şer'î vergilerin bazılarını veya tamamını ödemekle yükümlü tutulmayan gruba "*muâf reâyâ*" denilir. Bunlar esasen reâyâdan olmakla birlikte, yüklendikleri görev itibariyle padişah beratıyla reâyâdan ayrılmışlardır. Ancak bu ayrılmaları bila-nihayet değil, görev yaptıkları süredir. Beratın süresi uzatılmadığı takdirde, görevleri sona erdiğinde veya emekli olduklarında, kisbe kadir bir iş yapmaları durumunda tekrar reâyâ sınıfına dâhil olurlardı⁴²⁷.

⁴²⁵ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslimler*, s.225–227.

⁴²⁶ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslimler*, s.228.

⁴²⁷ Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s.125; İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s.49–54.

Osmanlı Devleti'nde vergilerden muâfiyette üç kademe vardı; devlet evvela avârizdan, sonra raiyyet rüsûmundan ve son olarak şer'î vergilerden muâfiyet hakkı verirdi. Şer'î vergilerden (öşür, harâc, cizye v.s.) muâfiyet fevkalâde hallerde yapılırdı. Raiyyet rüsûmundan fiilî askerî bir hizmet yüklenen reâyâ, muâf tutulurdu. En yaygın muâfiyet ise, avâriz vergilerinden yapılırdı. Şer'î vergilerden muâf tutulanlar raiyyet rüsûmundan ve avârizdan da muâf tutulurdu.

Osmanlı ülkesinde her kentte muâflara tesadüf edilmektedir. Tahrir defterleri ve kanûnnâme kayıtlarından şehirlerde yaşayan muâf zümre mensupları; imam, müezzin, hatip, halife-i mûcaz, muhasıl, a'ma, ma'lul, reis, müteveli, türbedâr, pirifanî, kürekçi, sâdât, derviş, hüddam, fertût, mecnûn, abdal, şeyh, gaib, müderris, muarrif, du'acı, süleha, sufî, muallim, âşık, divâne, fakih, şeyhzâde, ehl-i ilm, faraş, kötürüm, kethüdâ, lal, nöker, sancak-tarzâde, sayyad, silahtarzâde, zaviyedar, şahinci, doğancı, mütekaid v.s. olarak tespit edilmiştir. Örneğin Manisa Sancağı'nda bulunan muâfların çeşitli tarihlerdeki sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 7: Manisa Sancağı'nda Muâf Zümreler

Muâf zümreler	1531	1575
İmâm	37	40
Müezzin	10	-
Hatîb	2	6
Şerîf	2	7
Ehl-i ât	51	29
Muâf	20	22
Derviş	24	16
Muhassıl	5	40
Sancakbeyi hüddâmı	2	-
Ma'lûl	2	1
Fertût	1	-
Mecnûn	1	1
Abdal	1	-
A'ma	2	4
Sâil	1	1
Pîr-i fâni	11	5
Şeyh	-	1
Sipahi-zâde	4	2
Gaib	2	-
Muallim	-	1
Kadı	-	3
Yekûn	177	186

Kaynak: Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, TTK, Ankara, 1999, s.57

1.8.Osmanlı Şehirlerinde İktisadî Hayat ve Ticaret

1.8.1.Esnaf

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun genel ekonomik yapısı tarım, hayvancılık, ticaret ve sınaî üretime dayalıdır. Bu sebeple Osmanlı ülkesinin hemen her şehrinde benzer özellikler taşıyan ekonomik yapı görülür. Bu benzerliğin oluşmasında şehirleri birbiri ile ilişkilendiren yol sisteminin önemli bir rolü vardır. Bu yollar imparatorluğun iç coğrafyasını (Avrupa, Asya, Afrika) ve diğer ülkeler ile irtibatını sağlıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bu yollar İstanbul merkez olmak üzere Anadolu ve Rumeli'de sağ, sol ve orta kol şeklinde üç ana kol halinde uzanmıştır. Bunlar birbirine talî yollarla bağlanmıştır. Anadolu'da sağ kol, Üsküdar-Gebze-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Halep ve Şam güzergâhını takip eden Hac yolunu; Orta kol, Üsküdar-Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Hasan Çelebi-Malatya-Harpüt-Diyarbakir-Nusaybin-Musul-Kerkük güzergâhını takiben Bağdad-Basra yolunu; Sol kol, orta kola Merzifon'a kadar aynı güzergâhı takip edip buradan Lâdik-Niksar-Karahisar-ı Şarkî-Kelkit-Aşkale-Erzurum yoluyla Hasan-kale'den bir kol Kars, diğer bir kol ile Tebriz'e ulaşırdı. Rumeli cihetinde ise sağ kol İstanbul'dan Vize-Kırklareli-Prevadi-Karasu-Babadağı-İsakçı-Akkirman yolu ile Özi ve Kırım'a; Orta kol, İstanbul-Silivri-Edirne-Filiba-Sofya-Niş-Yagodina üzerinden Belgrad'a; Sol kol ise, İstanbul-Tekirdağ-Malkara-Firecik-Dimetoka-Gümülcine-Pravişe-Lankaza-Yenişehir (Larissa)-İzdin yolu ile İstefe (Tebai)'te ulaşmaktaydı. Bu yollar üzerinde güvenliği ve haberleşmeyi temin maksadıyla 3 saatten 18 saat mesafeye kadar uzaklıkta menzilhâneler, derbentler, kervanları barındıran hanlar ve kervansaraylar yapılmıştı⁴²⁸.

Bunları muhafaza etmek içinde muhtelif bölge ahalisini görevlendirmişler ve tekâlifî öriye ve tekâlifî şakkadan muhaf tutmuşlardır. Hatta Külek boğazı gibi çok önemli geçitlerde görev yapanlar şer'î vergilerden dahi muâf tutulmuşlardır. Nitekim, 1519'da Külek Kalesi'nde görevli gayr-i müslimlerin cizyeden muâf tutuldukları görülmektedir⁴²⁹.

Esnaf; Erdoğan Merçil Türkiye Selçukluları'nda meslekleri şu şekilde tasnif etmiştir;

Giyim-tekstil Sanayi:

⁴²⁸ Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s.165-166.

⁴²⁹ BA, TD 69, s.518; BA, TD 450, s.711.

Bezzâz, derzî, câme-bâf, culâhe, cûllâh, nessâc, bâfende, hulle-bâf, duzende, gâzur, hayyât, kassâr, kattân, kazzâz, kettân, kirbâsî, kohne-dûz, kohne-furûş, külâh-dûz, pâre-dûz, penbe-furûş, rişte-keş/İblikci, sakta, sabbâğ, şûyende, yüncü, zer-dûz

Hayvancılık ve dericilik ile ilgili meslekler; baytar, cellâb, çoban, debbâğ, müze-dûz, na'lband, pa'lân-ger, pûstîn-dûz, ra'î, rikâb-dâr, samancı, serrâc, seyis,

Gıda ile ilgili meslekler; assâr, aşpez, attâr, bağbân, bakkâl, balcı, berzger, ehl-i zer, el-zürrâ, muzari'-a, fellâh, âsiyâbân, biryan-ger, direvende, hûşe-çîn, gendum-furûş, cev-furûş, birinc-furûş, habbâz, nânâ, nân-pez, nan-vâ, fukkâ'i, helva-ger, herrâs, incir-furûş, kannâd, kârende, kassâb, sellâh, matbahî, mîve-furûş, mücemmid, revvâs, sakka, semmân, ser-pez, sirke-furûş, şeker-rîz, şeker-furûş, şevvâ, tabbâh, tere-furûş, tuzcu,

Günlük hayat-ev eşyası ile ilgili meslekler; Âbgîne-ger, Âyine-ger, Âyine-ger, bevvâb, billûrî, derbân, fahhâr, ferrâş, gehvâre-ger, hâcib, hâdim, hallâc, hazzâf, kûze-ger, fahhâr, sebûger, kûze-furûş, kaffâl, kufl, kâse-ger, kîs-ger, lihâf-dûz, sekkâk, sebû-ger, tabak-ger, zeccâc, selle-bâf, selle, taşt-ger,

İnşaat işleri ile ilgili meslekler; bennâ, mimar, mühendis, ressâm, nakkâş, hattât, haccâr, marangoz, nahhâti, demirci, acûrî, amele, muşâk, muzdûr, gil-endayende, hişt-zen, kâriz(kerhiz)ken.

Sağlık ve temizlik ile ilgili meslekler; Âyine-dâr, fassâd, hâccâm, rek-zen, germâbe-bân, hammâmî, külhancı, dellâk, natur, sabûnî, hattân, işkeste-bend, kâbile, tabib, hekim, cerrah, devâ-sâz,

Eğlence hayatı ile ilgili meslekler; canbâz, gûyende, hAmmâr, kâval, kassâs, la'âb, lu'bat-sâz, mâr-gîr, mashara, mey-furûş, muganni(ye), mutrib, sâhir, sayyâd, sayyâd-ı mâhi,

Ticaret hayatı ile ilgili meslekler; sevvâk, sarrâf, tellâl, tîz-pazarî,

Silah yapımcıları; kemsn-ger, seyyâf, siper-ger, şimşir-ger, tîr-tıraş, zırh-bâf, zırh-ger,

Taşıma ve ulaşım ile ilgili meslekler; hamâl, harbende, kayıkçı, keştibân, mellâh, calcı, sârbân, şuturbân,

Müteferrik meslekler; anbarî, ases, çerâgî, darrâb, dâye, düzd, tarrâr, ehl-i nisbet, fahhâm, engişt-ger, gassâl, gavvâs, gedâ, gûr-ken, gülâb-ger, el-hanî, hâris, nigezbân, pasbân, harrât, hattâb, hizum-keş, hizum-furûş, har-keş, hayme-ger, hıbrî, kabbâni, kallâb, keyyâl, kanâ, kennâs, kimyâger, kimiya'i, kuşçu-bâzdâr, meremmetçi, muğarbil,

musavvir, münadî, müneccim, nahhâs, nahl-bend, nevhager, rehber-klavuz, resen-tâb, rûger-rûyger, saffâr, sâil, sâyyâğ, saykal-saykal-ger, suzen-ger, şalvar bend baf, şâne-ger, şişe-ger, üstad, verrâk, zer-ger, zerkûb⁴³⁰

Yukarıda bahsedilen esnaf birlikleri Anadolu Selçukluları zamanından başlayarak fütüvvet ve ahilik felsefesiyle yoğrulup Osmanlı döneminde birer lonca örgütlenmesi haline gelmiştir⁴³¹. Loncalar hiyerarşik bir yapıya sahip olup bir kentte aynı meslek mensuplarının oluşturduğu irili ufaklı çok sayıda lonca bulunabiliyordu. Her loncanın, üyelerinin kendi aralarından seçtikleri bir kethüdâsı vardı. Her lonca biriminin kethüdâlarının üstünde şehir kethüdâsı yer alıyordu. Kethüdâların yardımcısı yiğitbaşılardı. Bunlar üyeleri arasında hammâdde dağıtımını düzenlemekle görevliydi. Çünkü temin edilen ham maddelerin lonca üyeleri arasında âdildağıtılmasına özen gösterilmekteydi. Bu nedenle bir esnafın üretim ve servet yönünden diğer üyelerden çok farklı bir konuma gelmesi şansı yoktu. Yiğitbaşılardan ayrı olarak, lonca içi denetimleri sağlamak üzere gedikler vardı⁴³².

Osmanlı şehirlerinde daha ziyâde tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomik yapı kendini göstermektedir. Şehirlerdeki sanayi işletmeleri ve tezgâhları yine tarım ve hayvancılık hammaddelerinin işlenmesine yöneliktir. Kır kesiminde üretilen hammâdde şehre nakledilerek buradaki tezgâh ve sanayi tesislerinde işlenmektedir. Meselâ, kır kesiminde beslenen hayvanların derileri şehre sevk edilerek debbağ, haffaf, keşşer, başmak, saraç vd. gibi esnaf kolları tarafından işlenerek mamul hale getirilmektedir. Yine kır kesiminde üretilen pamuk, hammâdde halinde şehre sevk edilerek buradaki tezgâhlarda önce iplik daha sonra da giyim-kuşam ve döşemelik dokuma haline getiriliyordu. Keza çereci, çullah, hallaç gibi meslek erbabı tarafından tezgâhlarda işleniyordu. Böylece şehir ile kır kesimi arasında bir ekonomik rabita kurulmuştu. Osmanlılarda esnaf elsanatları ile uğraşanlarla, geçimlerini mal ve hizmet üretimi, alım-satımı ile sağlayanlara deniyordu.

Selçuklu dönemi esnaf birliklerinin devamı olan ve genellikle şehir ve kasabalarda bulunan Osmanlı esnaf kuruluşları, rekabet prensibi yerine karşılıklı kontrol, işbirliği,

⁴³⁰ Erdoğan Merçil, Türkiye Selçuklularında Meslekler, TTK Yay., Ankara 2000, s.13-193.

⁴³¹ Aslan Eren, "Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 1999, c.3, s.237; Yusuf Ekinci, *Ahilik ve Meslek Eğitimi*, MEB, Ankara 1989, s.9.

⁴³² Eren, "Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler", s.238.

dayanışma ve yardımlaşma esasına göre teşkilatlanmışlardı⁴³³. Aynı meslek ve sanat erbabı bir arada çalışır ve birbirlerini denetlerdi. Hiyerarşik yapıda teşkilatlanmış olan esnaf sisteminde esnaf şeyhi, esnaf kethüdâsı, yiğitbaşı, usta, kalfa ve çırak yer alıyordu. Bunların görev yetki, sorumluluk ve hakları geleneklere ve nizâm-nâmelere göre düzenlenmişti. Sanat öğrenmek için bir usta yanına çırak olarak giren kişinin ustasına tam anlamıyla itaat etmesi ve girdiği sanat kolunun geleneklerine uyması şarttı. Çıraklar bir tek ustaya bağlı değillerdi; ancak birliğin izni olmadan çalıştıkları ustayı terkedemezlerdi. Çıraklık döneminde ihtiyacına göre bir ücret alan aday belli bir süre çalıştıktan ve mesleğinde ilerleyip kendini ispatladıktan sonra kalfalığa yükseltildi. Kalfalığı sırasında ücreti artar, ustasının emrinde imalâthanedede üretimde bulunur ve çıraklara nezaret ederdi. Yine belirli bir süre çalışıp mesleğinin inceliklerini iyice öğrendikten sonra törenle ustalığa geçerdi. Birlikteki en iyi ustalara “*ihdiyâr*” denirdi. Bu sırada yeni ustaya yiğitbaşısı tarafından dualarla şed veya peştemal kuşatılır, usta olacak kalfanın yaptığı işler ustalara gösterilirdi. Bunlar, ustalar ve zengin esnaf tarafından satın alınır, toplanan paralar yeni usta için bir sermaye olurdu⁴³⁴.

Osmanlılar’da esnaf denilen sanat ehli, devlete ait iş ve işyerlerinde çalışanlarla serbest çalışanlar şeklinde iki ana kısma ayrılırdı. Devlete ait iş yerlerinde maaş karşılığı çalışanlara “*ehl-i hiref-i hassa*” denirdi. Devletin bunlar üzerinde doğrudan, esnaf teşekküllerine ve loncalara bağlı özel teşebbüsler üzerinde ise dolaylı olarak bir kontrol sistemi vardı. Böylece bütün esnaf kuruluşları hammâdde temini, imalat, fiyat, pazarlama gibi üretim, fiyat koyma ve satış aşamalarında devletin denetimi altında bulunur ve ihtiyaç anında serbest meslek sahipleri de devlet hizmetine alınabilirdi. Buna genellikle savaş zamanlarında gıda temini, elbise, savaş malzemesi yapım ve onarımı gibi ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla başvurulurdu. İhtiyaç sebebiyle orduya katılan ve devlete ait olan atölye ve iş yerlerinde istihdam edilen esnafa “*orducu esnaf*” denirdi⁴³⁵.

Esnaf birliğinin maddî ve idarî işleriyle “*kethüdâ*” uğraşırđı. Kethüdânın esnafın yolsuzluklara karışmasını önlemek, esnaf arasındaki anlaşmazlıkları çözüm gerektiğinde bunları kadıya veya Divân-ı Hümayun’a iletmek ve esnafı yönetme gibi görevleri vardı.

⁴³³ Mehmet Genç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", *V. Milletler Arası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, Ankara 1990, s.72.

⁴³⁴ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985, s.63-64; Ahmet Kala, "Esnaf", *TDVİA*, 11/423-424, s.424.

⁴³⁵ Kala, *Agm*, s.423-424, Geniş bilgi için bk., Mübahat Küttükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.

Esnaf kethüdâsı, esnaf tarafından seçilir ve kadı tarafından sicile kaydedilirdi. Daha sonraları bu görev için hükümetten “*berât-ı şerif*” alınmaya başlanmıştır⁴³⁶.

Osmanlıların kuruluşundan itibaren ahî teşkilatı ile esnaf teşkilâtı arasında bir ilişkinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ahî teşkilâtı içinde yer alan ahî baba ve şeyh gibi görevliler, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar bazı esnaf birliklerinin âmirleri olarak mevcudiyetlerini korumuşlardır. Ancak âmirlerin görevleri, önceki yüzyıllarda olduğu gibi birlikler üstü bir nitelik taşımayıp, mensubu oldukları esnaf birliğiyle sınırlıydı. Bununla birlikte ahî baba denilen kişi, belirli bir mekânda teşkilatlanmış bütün esnaf birliklerinin üstünde yer alıyordu. Bu üst âmir esnaf birlikleri tarafından seçilmekte ve kadının i’lamı üzerine devlet bu kişiye berat vermektedir⁴³⁷.

Her esnaf birliğinin idare heyeti ayrı idi. Birlikten birliğe değişmekle beraber şeyh, kethüdâ, yiğitbaşı, nakib, duacı ve ihtiyar ustalarından oluşan heyetin başı “*şeyh*” unvanıyla anılırdı. Çoğunlukla merasim işlerini ve esnaf resim işlerini yürüten esnaf şeyhi, esnaf teşkilatının en üst noktasında bulunan kişiydi ve esnafın genel meseleleriyle ilgileniyordu⁴³⁸.

Muhtelif iş kollarında teşkilatlanan esnaf birliklerinin, devletle ve birlik içindeki ilişkilerini, üretimle ilgili kurallarını belirleyen, geleneklerle, o birliği oluşturanların ortaklaşa belirledikleri veya devletin koyduğu kural ve nizâmlardı. Bu kural ve nizâmlar, gelenek ve göreneklerle birlikte padişah fermanıyla da oluşturuldu. Nizâmın kâideleri kadı veya sadrazam tarafından tespit edilerek padişaha sunulur ve padişahın onayı alındıktan sonra buna dair ferman yayınlanırdı. Böylece ilgili esnaf grubu bir nizâma tabi olurdu. Bir esnaf grubunun teşkilatlı bir esnaf birliği haline gelebilmesi için atacağı ilk adım belirli bir nizâma sahip olmaktı. Bu da yukarıda belirtilen fermanla olurdu. Ancak yeni grubun üretim faaliyetinde bulunabilmesi, faaliyet gösterdiği mekânda aynı üretimi yapan, aynı tekel haklarını daha önce elde etmiş başka bir esnaf birliğinin olmamasına bağlıydı⁴³⁹.

⁴³⁶ Ö.Lütfi Barkan, “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftiş Hususlarını Tanzim Eden Kanûnameler”, *Tarih Vesikaları Dergisi* 1/5, (1942), II/7, s.15-40; Osmanlılarda narh müessesesi narhın tespit ve tatbiki için bk. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983 ; Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985.

⁴³⁷ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, s.72; Kala, *Agm*, s.424–425.

⁴³⁸ Kala, *Agm*, s.424.

⁴³⁹ Kala, *Agm*, s.427.

Üretim ve çalışma hayatının organizasyonu ile ilgili kuralların belirlenmesi konusunda esnaf birliklerine tanınan bir otonomi vardı⁴⁴⁰. Ancak bu çerçevede, çalışanların ortaya koyduğu kural ve nizâmların genel hukuk ve zabıta kurallarına ters düşmemesi gerekiyordu. Bununla birlikte esnafın özerkliğine devlet dışarıdan müdahale edebiliyor ve hammâde temini, bunun mamul hale getirilmesinde uygulanacak teknikler, üretimin kalitesi ve mamulün satışı aşamalarında belirleyici olabiliyordu. Devlet müdahalesinin en önemli aracı narh ve narhın tespitiyle, bunun uygulanması idi⁴⁴¹.

Narhla ilgili olarak esnafa, devlet kontrolünde bir nevi serbestlik tanınmıştır. Fakat narhı yükseltmek için esnafın geçerli olan narhı ihlâl yoluna gidebilmesi, narh verilen bütün mal ve hizmetler için söz konusu değildi. Zaruri gıda maddeleri olan ekmek, et, her türlü katı ve sıvı yağlar, peynir, süt, yoğurt ile bu maddelerin yapımında kullanılan ürünler için kıtlık ve bolluk zamanlarında malîyet fiyatlarındaki artış ve azalışa göre narhlar yeniden belirleniyordu. Zirâ sınaî ve ticarî mallara nisbetle fiyat hareketliliği yüksek olan bu tür gıda maddelerinin kıtlığı veya bolluğu derhal o malın fiyatını da etkilemekteydi. Zaruri gıda maddelerinin fiyatlandırılmasında gösterilen bu hassasiyette gerekli ürünün şehre akışını temin ile şehirde ürüne verilen narhın tüccar için cazip olması gerekliliğinin de payı büyüktü⁴⁴².

Zaruri gıda maddelerine verilen narhı ihlal ederek yüksek fiyatla mal satan esnaf “*muhtekir*” olarak vasıflandırılıyor ve idamın da söz konusu olduğu ağır cezalara çarptırılıyordu⁴⁴³. Meselâ, İstanbul Mercan’da halka cari dirheme nazaran eksik dirhemle ekmek satan fırının tezgâhtarı fırının önünde idam edilmiş, kaçan fırın ustasının da yakalanıp öldürülmesi için kadılara emir verilmişti⁴⁴⁴.

Gıda maddeleri dışındaki mal ve hizmetlerle ilgili narhlar ancak yaygın olarak ihlal edilmeye başlandıktan sonra yeniden belirleniyordu. Mal ve hizmetin fiyatı önce piyasada oluşuyor, daha sonra kadı ve ehl-i vukuf toplanıp, bu oluşan fiyata yakın olan

⁴⁴⁰ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, s.72.

⁴⁴¹ Kala, *Agm*, s.424.

⁴⁴² Kala, *Agm*, s.424.

⁴⁴³ Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, Kültür-Basın-Yayın Birliği Yay., İstanbul, 1987; Ö.Lütfi Barkan, “XV. Asrın sonunda bazı büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatlarının tespit ve teftiş hususlarını tanzim eden Kanûnameler”, s.15-40; Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, 1983.

⁴⁴⁴ Kala, *Agm*, s.424.

yeni narhı belirliyordu. Gıda maddelerine verilen narh yıl içinde genellikle aynı kalmakla birlikte bazen deęişebilirdi⁴⁴⁵.

İmparatorluğun başkentinde ve önemli kentlerinde çeşitli sayıda esnaf grupları bulunuyordu. Bunların başlıcaları;

Attârlar, Abâcılar, Aşaplar, Ödcüler, Arakçincılar.

Bakkallar, Başcılar, Paçacılar, Pastırmacılar, Bezirciler, Berberler, Bezzazlar, Bakırcılar, Boyacılar, Basmacılar, Peştemalcılar, Pareciler, Bozacılar, Balmumcular, Barutcular, Börekçiler, Bıçakçılar, Burgucular, Boğasıcılar, Pabuç Dikicileri.

Cerrah Çukacılar, Cevahirciler, Çakşırırcılar, Çiz meciler, Çadırcılar, Çıkrıkçılar, Çiniciler, Camcılar, Çamaşırcılar, Cilâhan Çiçekciler.

Doğramacılar,

Ekmekçiler, İşçiler, Arpacılar, Eyerciler, Otlukcular, Eskiciler, İplikçiler, Eğeciler, İğneciler, İpekçiler, Okçular, Afyoncular.

Gazzazler, Gâliye Miskciler, Gırbalcılar

Hasırcılar, Helvacılar, Hınnacı, Hallâçlar

Kaftancılar, Kavukçılar, Kuyumcular, Kılıçkârlar, Kadifeciler, Kazgancılar, Kalişeciler, Kantarcılar, Kahve dögenler, Kutucular, Kaşıkçılar, Kahve-kûblar, Kalaycılar, Koğacılar, Kassâblar, Kurşuncular, Kalemtraşcılar, Kağıdcılar, Kebabcılar, Ketenciler, Keserciler, Keçeciler, Kürekçiler, Kömürcüler, Keresteciler

Mücellidler, Mühürcüler, Macuncular, Miskçiler, Mürekkebciler, Mutafcılar, Mişârcılar.

Nakkaşlar, Na'lburcular, Na'lbandlar, Na'lincılar.

Sandalcılar, Sorguçular, Sandukçılar, Sırmakeşler, Sahhaflar, Sarıkçılar, Sabuncular, Sarmısakcılar, Sağarcılar, Simidciler, Sebzeciler, Saraçlar, Semerciler, Serâserciler, Sâ'atçılar, Sepetçiler, Sirkeçiler, Sahtıyancılar.

Şirgancılar, Şerbetciler, Şişeciler.

Takyeciler, Tavukcular, Tüfekçiler, Turşucular, Telciler, Tavukcular, Tarakçılar, Tabibler, Taşcılar.

Vezneciler,

Yaycılar, Yorgancılar, Yoğurtçular, Yemişçiler, Yağmumcular, Yağlıkçılar

Zerreciler, Zihgirciler, Zerkûblar⁴⁴⁶;

⁴⁴⁵ Kala, *Agm*, s.426.

Yukarıda isimleri verilen esnaf gruplarının tamamına yakını payiahtta görülmektedir. Anadolu'nun ticarî potansiyeli yüksek şehirlerinde de pek çok esnaf grubuna rastlanmaktadır. Meselâ Tokatta şu esnaf gruplarının varlığı tespit edilmiştir;

a.Dokumacılıkla ilgili esnaf kolları; bezzaz, cullâh, hallâç, hayât, kazzâs, küllahdûz, keçeci, sofçu, yüncü.

b.Dericilikle ilgili esnaf kolları; debbağ, haffat, kemerci, kıncı, mestçi, palancı, postçu, saraç.

c.Yiyecekle ilgili esnaf kolları; arpacı, bakkal, börekçi, habbâz, işkenbeci, kasab, kebebçi, köfteci.

d.Alet imarı ile ilgili esnaf kolları; bakırcı, kirişçi, bıçakçı, kalaycı, çilingir, kılınccı, çanakçı, kürekçi, kaşıkçı, elekçi, kalburcu, tarakçı, iğneci.

e.Bina-yapı ustalığı ve fiziki güce dayalı esnaf kolları; benna, taşçı, neccâr, nakkaş, tahtacı, dülger.

f.Diğer esnaf kolları; asiyâbi, atarlar, cerrah, hamamcı, katip, pazarcı, hancı, muhtesip, kavâl, tacir, pehlivân, kuşçu, vs. şeklinde idi⁴⁴⁷.

Adıyaman şehrinde de; Cüllâh, Hallâc, Hayât, Takyeci, Mûytâb Boyacı Debbağ Saraç, Pabuççu, Bakkal, Altuncu, Bıçakçı, Kalaycı, Çilingir, Tarakçı, Çıkrıkçı, İpekçi, Kirişçi, Yayıcı, Atâr, Aşçı, Habbâz, Kassâb, Kebabcı, Başçı, Börekçi, Pekmezci, Bozacı, Helvacı, Macuncu, Nalband, Bennâ, Neccâr, Taşçı, Çömlekçi, Harrât, Hamamcı, Dellâk, Dellâl, Kehhâl gibi esnaf kollarına rastlanmaktadır⁴⁴⁸.

Esnafi kontrol etmek, iş yeri açma ruhsatı vermek, ihtisabı toplamak, vergileri toplamak, ihtisap gelirlerini dağıtmak, mürur tezkirelerini vermek, kıyafet düzenini sağlamak işleri muhtesibin göreviydi⁴⁴⁹. Bu önemli görevlerinden dolayı Kitâb-u Mesalih'de “*Muhtesiblik ziyâde ulu mansıbdur; muhesipliğe bölük halkı olmaktan ise müteferrikaların eski ihtiyarlarından hem ehl-i ilm ola, katı cahil olmaya*”⁴⁵⁰ kaydı düşülmüştür.

⁴⁴⁶ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Age*, s.53–54; Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, s.197–206.

⁴⁴⁷ İlhan Şahin, Feridun Emecen, “XV. Asrın İkinci Yarisında Tokat Esnafi”, *Osmanlı Araştırmaları: VII-VIII*, İstanbul 1988, s.287–308; Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat*, İstanbul 1991, s.263 (M.Ü. Basılmamış Dr. Tezi).

⁴⁴⁸ Taşdemir, *Age*, s.99.

⁴⁴⁹ Cevdet Sunay, “Belediyeciliğin Doğuşu Sürecinde Osmanlı Mirâsı”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (3) 2002/1: 113–133, s.129, 130; M.Zeki Pakalın, “Muhtesib”, *OTDTS*, C.2, s.572; Kazıcı, Hisbe, s.144.

⁴⁵⁰ Yücel, *Age*, s.114.

Merkezi otorite, loncaların büyük kentlerin ve ordunun ihtiyaçlarının önemli kısmını karşılaması ve vergi kaynağı olması nedeniyle, yapılanmalarına ve denetimlerine oldukça önem vermekteydi. Lonca üyelerinin lonca içi ve dışı haksız rekabete karşı korunmasına özen gösterilmiş ve lonca esnafının hammâdde bulması ve bedestende yer tutması açılarından da devletin himayesi söz konusu olmuştur⁴⁵¹.

Lonca üyelerinin ihtisaba uygun olmayan uygulamaları muhtesib ve kadılar tarafından şiddetle cezalandırılmaktaydı⁴⁵². Üretilen ürünlerin fiyatı kadar kalitesi ile de ilgilenilmekte ve böylece tüketiciler de korunmaya çalışılmakta idi. Örneğin, pabuççu esnafından birisinin kaliteyi bozması durumunda, kethüdâ tarafından o esnafın ürettiği bir pabuç, damına asılarak loncayı terk etmesi cezası verilebiliyordu⁴⁵³.

Lonca organizasyonu içerisinde hem üreticiler hem de tüketiciler denetlenmekteydi. Böylece, ihtiyaç duyulan malın üretimi ve fiyat istikrarı sağlanmış oluyordu. Savaş, kıtlık vs. nedenlerle meydana gelen sıkıntılarda, devlet gerek elindeki stokları piyasaya sürerek, gerekse başka şehirlerdeki/bölgelerdeki ihtiyaç fazlasını resmi kararlarla sıkıntılı bölgeye yönlendirirdi. Aynı husus, üretim fazlası olduğu durumlarda da geçerliydi. Şayet potansiyel bir üretim fazlası varsa, bu da, daimi olarak belli bir yöne kanalize edilirdi. Devlet, üretim fazlasını, ihtiyaç hissedilen bölgelere gönderilmesini isteyerek veya depolama yöntemini kullanarak değerlendirirdi⁴⁵⁴.

1.8.2.Sanayi tesisleri

Osmanlı döneminde şehirlerin imalat sektöründe önemli bir gelişme kaydedildiği görülmektedir. Osmanlı tahrir defterlerinde hemen her şehirde boyahâne, şemhâne, debbağhâne, kasaphâne, sabunhâne, tahmis, değirmen gibi sınaî tesislerine rastlanmaktadır.

Bu sanayi tesislerinin birçoğu Osmanlı öncesi Türkiye Selçuklular, Akkoyunlular Memlûklüleri ve Bizans'tan etmiştir. Osmanlı döneminde bu tesisler geliştirilmiş ve yaygınlaştırılmıştır. Debbağhaneler ülkenin önemli sanayi tesislerinden biridir. İstanbul, Edirne, Kayseri, Ankara, Bursa, Konya gibi şehirler bu konuda önceliğe sahiptiler. Şehirde boğazlanan veya kır kesiminden gelen hayvan derileri debbağhâne'de (tabakhâne) bir takım kimyasal işlemlere tabi tutulduktan sonra, yapılacak eşyanın

⁴⁵¹ Eren, "Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler", s.238.

⁴⁵² Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s.234.

⁴⁵³ Eren, "Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler", s.238.

⁴⁵⁴ Muhittin Tuş, "Osmanlı Şehirlerinin Ticari Potansiyelleri", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.3, s.484.

cinsine göre renk ve desen kazandırılarak işlenirdi. İşlenen deriler sahtiyan ve köseleye çevrilerek ilgili derici esnafına satılırdı. Bunlarda halkın giydiği çarık, çizme ve papuç gibi mühim eşyalar ile hayvan koşumları, eğer ve semer gibi pek çok şeyi imal ederlerdi.

Ülkedeki diğer önemli bir sektör dokuma sınaî idi. Bursa, Ankara, Antep, Tokat, Kayseri, Diyarbakır, Adana, Malatya gibi şehirler bu sektörde önemli yere sahipti.

Dokuma sanayinde keten, kenevir, pamuk gibi lif bitkilerini işlenir, yünlü ve ipekli kumaşlar üretilirdi. Bursa ipekli ve kadife, Ankara⁴⁵⁵ yünlü dokuma sanayilerinde ilerideydi. Lif bitkilerinin işlenmesi Anadolu'nun pek çok şehrinde yaygındı. Batı, Orta ve Güneydoğu Anadolu'nun ve Suriye'nin pamuklu dokumaları oldukça tanınmıştı. İstanbul ve Kastamonu çevresinde gelişmiş bir keten dokuma sanayi vardı. Üsküdar'dan Pendik'e kadar uzanan topraklarda geniş bir keten tarımı ve pazarlarda keten alışverişi yapılmaktaydı. Osmanlı ülkesine ipek büyük ölçüde İran'dan gelmekteydi⁴⁵⁶.

İran'dan gelen ipek hammâddesi XVI. yüzyılda bile önemlidir. XVI. yüzyılın ikinci yarısı içinde Bursa'da yünlü dokuma sanayide kurulmaya başlamıştı. Dokumacılık gibi boyacılıkta da gelişmiştir. Bursa'da altın (sırma) ve gümüş telli (sim) kumaşlar dokunmaktaydı.

Boyahaneler; Dokuma sanayinin yan kolu olan boyahânelerde hemen hemen her şehirde mevcuttu. İpliklerin renklendirilmesi ve kumaşların boyanması burada yapılmaktaydı. Bir yerdeki boyahânene gelirlerinin durumu oradaki dokuma sanayinin gelişmişliği hakkında da bir fikir vermektedir. Dokuma sanayinin iş hacminin yüksek olduğu yerlerde boyahâne gelirlerinin yüksek olduğu görülmektedir. Mukataa usulü ile işletilen boyahânelerin geneli padişah haslarına tahsis edilmiştir⁴⁵⁷.

Anadolu'da gelir itibarıyla en yüksek boyahânelerden birisi Diyarbakır'dadır. Bu boyahânenin geliri 1568'de 213,617 akçedir. XVI. yüzyılda diğer bazı boyahânelerden Mardin'in 113,0000, Tokat'ın 83.334, Harput'un 80.000, Erzincan'ın 64.000, Ankara'nın 53.000, Ayıntab'ın 50.000, Kayseri'nin 45.000, Adana ve Malatya'nın 35.000, Arapkir, Maraş ve Çorum'un 25.000, Kemah ve Bayburd'un 20.000, Tarsus'un

⁴⁵⁵ Geniş bilgi için bk. M.Ali Kılıçbay, *Şehirliler ve Kentler*, İmge Kitabevi, 2.bs., Ankara 2000, s.111-122

⁴⁵⁶ Geniş bilgi için bk. Aynı yazar Halil İnalçık, "İpek", *TDVİA*, 22/363-365, s.363; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, s.203-222.

⁴⁵⁷ Çemişgezek gibi bazı yerlerde sancak beyi hasları içerisinde gösterilmiştir. (M. Ali Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK, Ankara 1999, s.126).

15.000, Hısn-ı Mansur'un 19.000, Sis'in 18.0000, Niğde'nin 16.000, Trabzon'un 7.000 akçe gelirleri bulunmaktaydı⁴⁵⁸.

Şehirlerin hemen yakınındaki ve kır kesimindeki küçük işletmelerin en mühimi değirmenlerdir. Tahrir defterlerindeki kayıtlar işledikleri mahsûle ve faaliyet çeşitlerine göre değirmenlerin ding, tahun ve ma'sara gibi gruplara ayrıldıklarını göstermektedir. Bu değirmenler, su, yel, hayvan veya insan gücüyle işlemektedir. Ding; umumiyetle çeltiğin kabuğundan ayrılması, ma'sara; üzümün şıra haline getirilmesi ve susam yağının çıkarılması, tahun ise; umumiyetle tahılın öğütülmesi gibi işlerde kullanılırdı⁴⁵⁹. Devlet bu değirmenlerden “*resmi âsiyâb*” adı altında bir vergi alırdı.

Şemhâne, kasaphâne, sabunhâne gibi sanayi tesisleri de Osmanlı ülkesinde yaygın bir şekilde bulunmaktadır. Sırmakeşhâne ve simkeşhâne tesisleri yalnız İstanbul, Bursa ve Selanik'te bulunuyordu.

1.9.Şehirli Halkın Eğitimi

Eğitim ve öğretime büyük önem veren Türk-İslam devletleri, Selçuklularla birlikte eğitimi kurumsallaştırmış ve bir gelenek yaratmıştır. Bu kurumsal düzen Osmanlılarda da devam etmiştir. Bu süreklilik İslam dünyasında yaygın bir ilmî sirkülasyon olmasından kaynaklanmaktadır. Buhâra veyâ Semerkandlı bir ilim adamı, Tebriz, Bağdad, Şam, Halep, Kâhire, Bursa, Konya ve İstanbul gibi ilim beldelerine gidebiliyordu. Bu beldelerde ilim çevrelerinden ve yönetici sınıftan çok çabuk hüsn-i kabûl görüyordu. Birçok ilim adamının hükümdar veya yöneticilerin yanında bulunması, onlara eserler takdim etmeleri bundandır. İsimleri çevrede duyulduğunda etraflarında bir ilim halkası oluşturuyordu. Buldukları şehrin önemli medreselerinde ders veriyorlardı. Bunun yanı sıra, aynı hareketlilik, bunun tersi için de sözkonusudur⁴⁶⁰. Bu iletişim İslâm dünyasının eğitim-öğretim hayatını, yöntemini, kaynaklarını, fikir ve ilim anlayışını birbirine yaklaştırmıştır. İslâm ülkelerinin büyük bir kısmında eğitimde kullanılan klâsik kaynakların birbirine benzemesi bunun sonucudur.

İslamiyetin eğitime verdiği önem çerçevesinde Osmanlılar da başlangıçtan itibaren halkın eğitimine büyük önem vermişlerdir. Osmanlıların eğitimden

⁴⁵⁸ Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.90.

⁴⁵⁹ Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.466.

⁴⁶⁰ W. Bardhold, *İslâm Medeniyeti Tarihi [İzahlar kısmı, M. Fuad Köprülü'ye âit]*, TTK Yay., Ankara 1973, s.32-33.

beklentilerini iki kategoride toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi, devlet ideolojisini benimsemiş ve Sultan'a sadakatle hizmet edecek yönetici zümreyi yetiştirmektir. Bu iş, yüksek okul olan medreselerde yapılırdı. İkincisi de dini inançlarını yaşayacak kadar bilgi sahibi ve devlet ve padişaha hizmeti mukaddes bilecek bir halk kitlesi yaratmaktadır. Bu ikincisinin fiiliyatta devlet ve hanedanın mukaddesliği inancını katiyetle yerleştirdiği ve günümüzde de devam eden bir gelenek yarattığı aşikârdır. Bu eğitim mektep, câmi ve tekkelerde yapılırdı.

Devlet bu beklentilerini gerçekleştirmede çok fazla zorlanmamıştır. Zirâ gerek devlet eliyle, gerek devlet adamları tarafından, gerekse gönüllü hayırseverlerin oluşturduğu eğitim kurumları, bu işi yapmada oldukça başarılı oldular. Yukarıdaki üçlünün oluşturduğu; medrese, mektep, câmi ve tekke (zaviye) gibi eğitim kurumları yüzyıllar boyu eğitim faaliyetlerini yürüttü. Medreseler daha ziyâde yönetici zümreyi yetiştirirken, mektep câmi ve tekke gibi eğitim kurumları sağladı. Medreseler umumiyetle şehirler de olup, diğerleri her bölgeye yayılmıştı.

1.9.1. İlköğretim ve mektepler

İslâm eğitim geleneğine göre, çocuk eğitimi evde başlardı. Çocuk konuşmaya başladığında ebeveyn tarafından “*kelime-i şehadet*” öğretilir, Allah'ın birliği, peygamberin kim olduğu gibi İslam'ın bir takım temel bilgileri verilirdi. Çocuk altı yaşına geldiğinde dini vecibelerini yerine getirmesi ve gerekli bilgileri alması için okula ya da örgün eğitime başlardı.

Osmanlılarda ilköğretim, şehirde veya köyde bulunan mescid içinde veya mescid yanındaki bir binada özel yahud genel olmak üzere iki tip mektepte yapılıyordu. Bunlardan birisi geçimini eğitim-öğretim faaliyetinden kazanmak isteyen muallimler tarafından açılan özel nitelikli ilkokullardı. Burada öğretmenlik yapanlar, hizmetlerine karşılık çocuklarını okutanlardan belirli bir ücret alırlardı⁴⁶¹. İkincisi ise câmi içindeki veya hemen yanındaki genel mekteplerdi. Bu câmi-mektepler sultanlar, devlet adamları, varlıklı kişiler veya elbirliği yapan halk tarafından sırf Allah rızası için inşa ettirilir, bütün ihtiyaçları devlet, bu eserlerin sahiplerince yapılan vakıflar veya halk tarafından

⁴⁶¹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yay., 8.bs., İstanbul 2001, s.78.

karşılardı. Bu mekteplere “*sıbyan mektebi*”, “*darü't-talim*”, “*taş mektep*”, “*mekteb-i ibtidaiye*” veya “*mahalle mektebi*” denirdi⁴⁶².

İlköğretim Programı: İlköğretimden hedeflenen, çocukların en uygun usulle iyi bir şekilde yetişmelerini sağlamak ve onları faydalı birer insan olmaya hazırlamaktı. Bu maksatla edep ve görgü kaideleri üzerinde hassasiyetle durulur, çocuklara anne-babalarına itaat etmeleri, iyi alışkanlıklar edinmeleri ve kötülüklerden uzak durmaları tavsiye edilirdi. Bu okulların öğretim programı, ilk adım okuma kitabı olarak elifba ve Kur'an-ı Kerim metni üzerine toplanmıştır. Elifba'dan okuma öğrendikten sonra yazma geliyordu. Bununla birlikte İslam'ın şartı, imanın şartı, 32 farz, abdest ve gusül gibi temel konular öğretilirdi. Ayrıca, peygamberlerle ilgili kıssaları ve basit aritmetik kaideleri öğrenirlerdi. Mektepte ilerleyenler “*Kur'an'a çıkar*”, Kur'an-ı Kerim'i okumaya başlardı. Bu seviyedekilere ileri seviyede ilmihal bilgileri verilmeye başlanırdı. Bütün öğretim programı boyunca hafızaya bilhassa önem veriliyordu.

Kız öğrencilerin durumu: Kız öğrenciler ilköğretim safhasında kendileri için gerekli görülen eğitime tabi tutuluyorlardı. Okuma-yazma ve dini ilmihal bilgiler veriliyordu. Ancak medrese gibi daha ileri seviyede eğitim pek düşünülmemiştir. Ancak Sultanların kızları Topkapı Sarayı'nda hükümdar hocaları, ileri devlet adamlarının veya varlıklı ailelerin kızları da kendi konaklarında özel mürebbiyelerden yüksek derecede eğitim almışlardır.

İlkokul öğretmenleri: İlkokullarda “*muallim*” veya aldığı ilahiyat tahsili dolayısıyla “*fakih*” adıyla vazife gören öğretmenlerde, güzel ahlak sahibi, ilim ve amel bakımından ehil kimseler olmaları şartları aranırdı. Memluk sahasının önemli bilim adamlarından İbnü'l-Uhuvve bu şartlar hakkında şöyle demektedir; “*Muallimin ehli-salah kişilerden, güvenilir, iffet sahibi, hafız-ı Kur'an, güzel yazı yazan ve hesabı iyi bilen biri olması şart koşulurdu. Onun evli olması tercih edilir, güzel ahlak ve dindarlığıyla tanınmış, çok yaşlı olanları hariç, bekârların çocukları okutmak için mektep açmasına izin verilmezdi. Bununla birlikte, muallimlik izni, ancak ehliyetinin kesin olarak bilinmesi ve güvenilir kimselerin tezkियesi şartıyla verilirdi*” Muallimlerde bulunması gereken bu şartlar çoğu kere mektepler için hazırlanan vakfiyelerde de yer

⁴⁶² Fatma Şensoy, “İstanbul Hayatı'nda Kadınlar”, *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, (Haz.Ş.Kamil Akar), Klasik Yay., 1.bs., İstanbul 2004, s.283

alırdı. Mekteplerde çalışan diğer görevliler için de güzel ahlak sahibi olma şartları aranırdı⁴⁶³.

Fatih Sultan Mehmed, sıbyan mektebi muallimi olmak isteyenler için Eyüp ve Ayasofya medreslerinde farklı program uygulatmıştır. Muallim adaylarına; Arapça, sarf ve nahiv, edebiyat, mantık, adab-ı mubahase, usul-i tedris, münakaşalı akaid (ilm-i kelim), riyaziyyat (hendese ve heyet), coğrafya ve tarih dersleri verilmiştir⁴⁶⁴.

Eğitime başlama yaşı ve süresi: Zorunlu olmayan mekteplere başlama yaşı yedi olmakla birlikte, ailelerin pek çoğu 5-6 yaşlarındaki kız ve erkek çocuklarını da gönderirlerdi. Bazı okullara sadece erkek öğrenciler alınıyordu. Meselâ, II.Bâyezid'e ait bir vakfiyede “*otuz nefer oğlancık*” ifadesinden yalnızca erkek çocukların alındığı anlaşılmaktadır. Öğretim süresi, çocuğun kabiliyetine göre değişmekle beraber ergenlik yaşına ulaşanların ilişiği kesilirdi. Ancak, hafızlıklarını tamamlamak gibi özel bir durumu olanlara bir süre daha devam izni verilirdi. Ayrıca her mektebe devam edecek öğrencilerin azami sayısı vakfiyelere yazılırdı.

Mektep açılışı, halk arasında “*âmin alayı*” denilen ve hoca ve mektep çocuklarının katıldığı ilahiler söylenerek yapılan bir yürüyüşle yapılırdı. Bazı mekteplerde açılıştan sonra çocuklara elbise ve yiyecek verilirdi. Ayrıca, bayramlarda öğrencilere “*okuma isteklerinin artması için*” vakıf gelirlerinden giyecek, para kesesi ve hediye verilirdi⁴⁶⁵.

Eğitim saatleri, tatil ve mezuniyet: Mekteplerde günlük program güneşin doğmasından itibaren başlar ve ikindiye kadar devam ederdi. Cuma günleriyle dini bayramlardan önce ve sonra birkaç gün resmi tatil olurdu. Mekteplerde hafızlığını tamamlayanlar için görkemli Hatim merasimleri yapılır, güzel bir şekilde giydirilen hafızlar, en güzel şekilde süslenmiş atlara bindirilerek şehrin caddelerinde dolaştırılırdı. Bu mektepleri başarıyla tamamlayanların önemli bir kısmı, üst seviyedeki eğitim-öğretim kurumları olan medreselere devam ederdi.

⁴⁶³ İsmail Yiğit, “Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış”, *Türkler*, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., c.5, s.749.

⁴⁶⁴ Akyüz, *Age*, s.82.

⁴⁶⁵ Akyüz, *Agm*, s.79.

1.9.2. Yüksek öğretim ve medreseler

Osmanlı medreseleri, İslâm eğitim tarihi içinde müstesna bir yeri olan orta ve yüksek tahsili gerçekleştiren müesseselerdi⁴⁶⁶. İlköğretim gören veya o seviyede özel eğitim görmüş olan kimseler, medreselere giderek muayyen hocalardan bir program dâhilinde belirlenmiş dersleri alırlardı. Osmanlı medreseleri, devletin ideolojisini ve sünni karakteri geliştiren, devletin ihtiyaç duyduğu elemanları yetiştiren ve ülkenin dinî karakterli kültürünü yaratan bir eğitim ve öğretim kuruluşuydu.

Osmanlı medreseleri, Selçuklu, Eyyubî ve Memlûk gibi Türk-İslam devletlerinin medrese geleneğinin devamıdır. Bu geleneğin temeli, başta fıkıh ilmi olmak üzere dinî ilimler ve Arap dili öğretimine dayanıyordu. Osmanlılar için fıkıh birinci derecede önemliydi. Çünkü, II. Bâyezid devrinden itibaren başgösteren Safevi tehdidine karşı ehl-i sünnet düşüncesini (fikhını) savunmak ve yaymak için medreselere özel bir görev yüklenmişti. I.Selim ve I.Süleyman devirlerinde tehdidin şiddetine göre medreselerin fonksiyonu daha da artırılmış ve Safevi Devleti'nin tarih sahnesinden silindiği XVIII. asır ortalarına kadar bu süreç devam etmiştir. Osmanlıların hâkim olduğu coğrafyanın özelliğine göre sünni mezhepleri temsil eden medreselere ağırlık verilmiştir. İmparatorluğun Rumeli, Anadolu, Kuzey Karadeniz coğrafyasında Hanefî, Suriye ve Mısır ile diğer Afrika ülkelerinde dört mezhep üzerine medreseler açılmış veya Selçuklular, Zengiler, Eyyübiler ve Memlûklerden devralınan Şam, Halep, Bağdat, Kahire gibi medreseler devam ettirilmiştir. İstanbul, Edirne, Bursa, Konya, Erzurum medreselerinde genellikle Hanefî, bununla birlikte diğer mezheplere, Şam ve Kahire'de de Şafiî, Malikî, Hanefî ve Hanbelî mezheplere mensup medreseler bulunuyordu.

Medreseler mahalli veya bölgesel nitelikli olup, sadece kendi çevrelerinde muhtelif kasaba, kaza ve diğer şehirlerden gelenlere eğitim öğrenim vermemiş, aynı zamanda henüz yerleşik şehir yaşamına tam olarak geçmemiş olan bölgelerindeki muhtelif aşiretlerin bugün heteredoks İslâmı temsil ettiği düşünülen Türkmen boy ve kabilelerine de eğitim-öğretim imkânı sağlamıştır⁴⁶⁷.

Medreselerin inşası ve vakıfları: Osmanlı medreselerinde eğitimin bir sınıf ve zümre imtiyazı haline gelmemesi ve toplumda sosyal adâletin, fertler arasında fırsat ve imkân eşitliğinin sağlamak için, parasız eğitim yapılırdı. Öğrenci ve hocaların

⁴⁶⁶ Geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, "Osmanlı Eğitim ve Öğretim Sisteminde Genel Medreseler", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 1999, c.5, s.164.

⁴⁶⁷ Ahmet Cihan, "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 1999, c.5, s.176; Mehmet İpşirli, "Müderri", *TDVİA*, 31/468, 468-470.

masraflarını vakıflar veya hayırsever zenginler karşılardı. Böylece eğitim ve öğretimin finansmanı içinde devletin yükü mümkün merteye hafif tutulmuş olurdu.

İslâm dünyasının genelinde görülen mutad usul gereği Osmanlı medreseleri de varlıklı hayırsever şahıslar tarafından tesis edilmiş ve yaşaması için vakıflar kurulmuştur. Bunda en etkin isimler tabii olarak sultanlar olmuştur. Osmanlıların ilk medresesi 1330'da İznik'in fethini müteakip Orhan Gazi tarafından burada açılmıştır. Bu medreseyi müteakip, I.Murad, I.Bâyezid, I.Mehmed ve II.Murad Bursa ve Edirne'de medreseler yaptırmışlardır. Osmanlıların en meşhur medreseleri, II.Mehmed'in Sahn-ı Seman ve I.Süleyman'ın Sahn-ı Süleymaniye medreseleriydi. Sultanların yanı sıra Lala Şahin Paşa, Çandarlı Ali Paşa, Gülçiçek Hatun, Eyne Bey, Hacı İvaz Paşa, Merzifonlu Mustafa Paşa, Köprülü Mehmed Paşa, Atik Valide Sultan, Turhan Sultan gibi devlet adamları, padişah anneleri ve hayırseverler de medreseler yaptırmışlardır. Daha sonraki dönemlerde de ülkenin muhtelif bölgelerinde pek çok medrese inşa edilmiştir⁴⁶⁸.

Medrese yaptıran Sultan veya hayırsever, medreseye tahsis ettiği gelirleri vakfiyesinde belirler ve vakfın idaresi mütevelliyeye verilirdi. II. Mahmud döneminde vakıfların idaresi Evkâf-ı Hümayûn Nezareti'ne bırakıldı. Müderrislerin medrese ve câmi vakıflarından mühim miktarda gelirleri vardı. Bunlara bayramlarda, ramazan ayında ve sair mübarek gecelerde Sultan tarafından hediye ve yiyecek gibi şeyler verilirdi.

Medrese hocaları ve öğrencileri: Osmanlı medreselerinde öğretmenlik makamında "müderris" denilen öğretici bulunurdu. Müderris'in yanında "müfid" (Doçent; derece itibariyle müderristen yüksek olan müfid, müderrisin okuttuğu derste ehemmiyetli bir bahis veya mesele varsa, o konuyu müderristen sonra talebeye açıklardı) ve "muîd" (Asistan; müderrisin yardımcısı ve verdiği dersi öğrencilere tekrar ettiriciydi. Bir müderris herhangi bir sebeple medreseden ayrıldığı zaman, beratlı muîdleri müderris namzedi olarak deftere kayıt olunurlardı⁴⁶⁹).

Osmanlı medreselerinde eğitim gören öğrenciler ise; "müntehi", "danişmend", "suhte" veya "talebe" adlarıyla anılırdı. Bunlardan müntehi; medrese talabeleri arasında

⁴⁶⁸ Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, s.210–211; Kazıcı, "Osmanlı Eğitim ve Öğretim Sisteminde Genel Medreseler", s.162; İlyas Çelebi, "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 1999, c.5, s.170; İpşirli, "Medrese", s.327; Esin Kahya, "On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirilmesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14 Yıl: 2003/1 (ss.11-19.), s.12; Murat Belge, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 1.bs., İstanbul, 2005, s.215

⁴⁶⁹ Uzunçarşılı, *İlmiye*, s.7–8.

liyakatli olanlara denirdi. Bunlar kendilerinden aŖađı talebelere okutulan konuyu tartıŖtırır ve onları münazaraya alıŖtırırlardı. Muntehi veya daniŖmendler arasından en liyakatlı olanlar mūderris tarafından muid olarak seçilirdi⁴⁷⁰.

Medreselerde okutulan dersler, araŖtırmalar ve özel ihtisas alanları: Osmanlı medreselerinde; tefsir, hadis, fıkıh, nahiv, lugat, kelim, edebiyat-ı Arabiyye, matematik, mantık, astronomi ve tıp üzerine tedrisat yapılırdı. Yukarıda da belirtildiği gibi halkın ve coğrafyanın özelliğine göre medreselerin ekseriyeti Sünni mezheplerden birine ait fıkıh dersi verirdi. Bazı medreselerde ise iki, üç, hatta dört mezhebin fıkıh birlikte okutuluyordu. Özellikle Suriye ve Mısır'da görülen bu tip medreselere fıkıh medreseleri de denilebilir. Fıkıh medreseleri yanında İstanbul'da olduğu gibi "Daru'l-Hadis" adı verilen Hadis ilimlerine mahsus ihtisas medreseleri mevcuttu.

Bunlarla birlikte tıp medreseleri de vardı. Bunlardan dâhiliye, göz ve diŖ doktoruyla eczacılar yetiŖirdi. Nitekim, Sahn-ı Süleymaniye içerisinde daru't-tıb adlı bir medrese vardı. Burada hekimbaŖılıđa aday olabilecek derecede ihtisas sahibi olanların mūderrislik yapması Ŗartı vardı⁴⁷¹. Kanuni döneminde İzmitli hekim İsaoğlu Ahmed Çelebi mūderrislik yapıyordu.

Sünni İslâm'ın muhafızlığını yapmaya çalıŖan Osmanlı medreselerinde kelim, akide, ilahiyat, astronomi ve tıp gibi konularda önemli eserler kaleme alınmıŖtır. Meselâ, Molla Fenari'nin akli ilimlere dair Uveysatü'l-efkar, Ali KuŖçu'nun astronomiye dair Risale fi'l-hey'e ve Risale fi'l-hisab, AkŖemdeddin'in tıp üzerine Kitab-ı tıb ve Maddetü'l-hayat, Ebusuud Efendi'nin İrŖadü'l-akli's-selim adlı eserleri zikredilebilir.

Osmanlı medreselerinde sosyal bilimler alanlarında da çalıŖmalar yapılmıŖtır. Bunlar içinde en baŖta gelen çalıŖmalar biyografi, tarih ve coğrafya eserlerinde görülmüŖtür. İbn Kemal, TaŖköprüzâde Ahmed, Kınalızâde Ali, Celalzâde Salih bu alanlarda eser veren bazı Osmanlı bilginleridir.

⁴⁷⁰ UzunçarŖılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye TeŖkilâtı*, s.8.

⁴⁷¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1999, Feza Gazetecilik A.Ŗ., c.1, s.255-257.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KÖYLÜ REÂYÂ

2.1 Köy ve Köylü

2.1.1.Köy kavramı

Köy; Farsça “*kūy*” ve “*kū*” kökenli olup “*mahalle, semt, civar, etraf, sokak, yol*” tabirleri ile Türkçe de meskûn yerlerin en küçüğüne verilmiş bir isimdir⁴⁷². Tarihi süreçte ve günümüzde şehir iskânından farklı olarak sadece, toprak mahsûlleri yetiştiren, yani ziraatle meşgul olan ve bununla geçinen, üzerinde yaşadığı toprak parçasıyla organik bir vahdet teşkil eden kır iskânına “*köy*” adı verilmektedir⁴⁷³.

Osmanlı tahrir defterlerinde köy kelimesi yerine umumiyetle “*karye*” tabiri kullanılmıştır⁴⁷⁴. Demografik olarak bir yerleşim merkezinin köy sayılabilmesi için alt limit bulunmamaktadır. Birkaç vergi mükellefinin mevcudiyeti bir yerin köy sayılabilmesi için yeterli olmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun hâkim olduğu saha ilk insan yerleşmelerinin olduğu yerlerdir. Mezopotamya, Mısır, Suriye, Irak, Anadolu coğrafyası bu nevi yerlerdir. Bunlar içerisinde Anadolu özel bir yere ve öneme haizdir. Anadolu’da köy yerleşmeleri ilkçağlardan itibaren başlamıştır. Roma-Bizans döneminde büyük gelişme göstermekle birlikte, asıl inkişaf Türklerin Anadolu’ya hâkim olmasıyla gerçekleşmiştir. İlk Anadolu göçlerinin ardından büyük ölçüde iktisadî sebeplere dayalı olarak yaylak-kışlak hareketini başlatan konar-göçerler, Anadolu Türk yerleşme tarihi içinde özellikle kır yerleşme düzenini yakından etkilemişler ve bir takım kır yerleşme ünitelerinin doğmasına sebep olmuşlardır. Bu ünitelerin en belirgin tipleri mezraa, kom, çiftlik, oba, ağıl, divân, bağ evi, dam, yaylak ve kışlak ve köy yerleşmeleridir⁴⁷⁵. Hattı zatında Selçukluların ilk zamanlarından itibaren Türk boylarına yaylak ve kışlaklar verilmek suretiyle kısmen de olsa yerleşik hayata geçirilmeye çalışılmıştır⁴⁷⁶. Zirâ Türklerin önemli bir kısmı konar-göçer hayat tarzına sahip olduklarından Anadolu’ya göç eden Türkmen aşiretler hayat tarzlarını devam ettirebilmek için ya mevcut köylere yerleşmişler, ya da yeni köyler kurmuşlardır. Bugün ha’lâ Anadolu’da birçok köyün oba ve oymak isimleriyle anılıyor olmasının sebebi budur. Obalar; bir atadan gelen, kan

⁴⁷² R. Rahmeti Arat, “Köy”, *İA*, 6/924, s.924.

⁴⁷³ Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.117.

⁴⁷⁴ Aydın, *Age*, s.223.

⁴⁷⁵ Necdet Tunçdilek; *Türkiye İskân Coğrafyası* (Kır İskânı). İ.Ü.Yay.No: 1283. İstanbul , 1967, s..98; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yay., İstanbul, 1987, s.35.

⁴⁷⁶ Vahid Çabuk, “Yörükler”, *İA*, 13/430-435 s.432.

bağıyla birbirine bağlı akrabalar bütünü olup, geniş aile yapısındadır. Zamanla bölünerek yeni birimler (köyler) oluşturmuşlardır. Gerek konar-göçer hayatın mecburiyeti olarak kışlak yerleşmeleri, gerekse bu hayatı terk ederek yerleşik hayata geçilmesi Türk köyünü meydana çıkartan bir faktördür. Köy kültürünü oluşturan temel unsur da aile örgütlenmesidir⁴⁷⁷.

Topografik yapı, güvenlik ve iktisat köylerin kuruluş ve gelişmesini etkilemiştir. Köy topografyalarına bakıldığında genellikle su kenarlarındaki vadilerde, yol üzerlerinde veya dağların alt yamaçlarında kuruldukları görülmektedir. Orman kenarlarında ve kıyı şeritlerinde de (deniz) köyler kurulmuştur. Vadilerde kurulan köylerde tarla ziraatı orman kenarlarında kurulan köylerde ormancılık kıyı şeritlerinde olan köylerde balıkçılık, dağ yamaçlarında kurulan köylerde hayvancılık faaliyetlerinin yaygınlığı köy yerleşmeleri ile iktisadî faktörlerin birbirini etkilediği sonucunu çıkarmaktadır. Köy yerleşimlerinden bazıları bir câmi/mescid, bazı yerlerde tekke ve zaviyeler yerleşmenin çekirdeğini oluşturmuştur⁴⁷⁸.

Köy yönetimi;

Köyde idarî temsilci “*köy kethüdâsı*” olup Müslüman köylerde imam ve ihtiyar heyeti, hıristiyan köylerde köy meliği ve kocabaşı yardımcı olarak bulunuyordu⁴⁷⁹. Köyün dini liderleri olan imam ve papazlar hükümet ile halk arasında köprü vazifesi görür ve ilişkilerin düzenlenmesinde rol alırlardı. İmama karşılık gelen papazlar ve dini liderler de hükümet-halk ilişkilerinin düzenlenmesinde etkin rol oynardı⁴⁸⁰.

Köy idaresi, ilgili sancağın kadısına bağlı olarak teşkilatlanmıştır. Köy kethüdâsının başkanlığında köyde hiyerarşik bir teşkilat bulunmaktadır. Bu teşkilatta yiğitbaşılar, köy sübaşları yer alır. Köyün güvenlik işlerinden köy sübaşının yönetimindeki sekbanlar sorumludur⁴⁸¹. Çeşitli köy kethüdâları da bir ilbaşına bağlıdır.

Köydeki sipahi, köy kethüdâsı, imam ve papaz gibi ileri gelenlerinin, köy halkının çıkarlarını korumak için kadıya ve sultana arzuhal sunma hakkı vardı⁴⁸².

⁴⁷⁷ Doğan, “Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri”, s.382.

⁴⁷⁸ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.161.

⁴⁷⁹ Aydın, *Age*, s.223.

⁴⁸⁰ Yüksel Kaştan, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Demokratikleşme: Safranbolu Örneği”, Mart 2004 Cilt:12 No:1, *Kastamonu Eğitim Dergisi* 271–284, S.272; Musa Çadircı, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, *Bellekten*, c. XXXIV/135, TTTK Yay., Ankara, 1970, s.409–420.

⁴⁸¹ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.161.

⁴⁸² İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.222.

Köyün arazisi;

Köylerde tarlalar genellikle tahıl üretimine veya nisbeten ucuz diğer bazı ürün gelirlerine hasledildiğinden esaslı çevirme ve çitleme önlemleri gerekmiyordu. Açık tarla sistemi, Osmanlı kırsal alanlarının çehresine damgasını vurmuştur. Mahsûlü başıboş gezinen hayvanlardan da, göçerlerin sürülerinden de korumak, köy halkı için çok önemliydi. Her köyün, masrafları elbirliğiyle karşılanan bir kır bekçisi veya deştibani vardı. İleri devlet adamlarına ait otlaklar, sebze ve meyva bahçelerinin etrafı ise zarar verilmemesi için taş duvarlarla çevrilirdi. Nitekim, Akşemseddin'in duvarlarla çevrili otlağına bir çobanın sürüsünü sokmasına kızmıştır. Sipahi, hayvanlarına göz kulak olmayıp başkalarının mahsûlünün zarar görmesine yol açanlardan özel bir para cezası toplardı⁴⁸³. Bu husus kanûnamelerde çokca yer almaktadır. Meselâ, Fatih kanûnamesi'nde *"Ve bir kimesnenin atı ya öküzü ya kısrağı ekine girse, davar başına beş akçe cürm alub beş çomak; buzağı girse bir akçe bir çomak; koyun girse iki koyu bir akçe alub bir çomak uralar. Ammâ evvel hüccet edeler. Hüccet etdiklerinden sonra eslemeyüb davarlarına tımar eylemezlerse ki ekin içinde buluna ve ekine ziyan eylemiş ola, bu resme göre cürüm çomak ıralar ve ziyanın ödedeler; tehdid oluna, davarlarına timâr edeler, ekine ziyan etdirmeyeler Ve eğer bir kişinin alı ve kısrağı ve öküzü bir ekine girse, davar başına beş akçe cürümleyüb davar başına beş çomak unla. İnek girse dört çomak unlub dört akçe alına ve buzağı veya koyun girse, ekine bir akçe vere ve bir çomak uralar. Karacanavar girse iki akçe cürm alalar ve iki çomak uralar; evvel hüccet edeler; hüccet etdiklerinden sonra eselemeyüb davarlarına tımar etmezlerse ki tahıl ve terike içinde bulalar ve terike ziyan etmiş olalar, bu vechile cürm edeler ve olan ziyanı ödedeler ve her kişi bir davarına tımar ideler müslümanların ve kâfirlerin terikesi ve ekini harâb olmaya⁴⁸⁴.*

Köylerin Şenlendirilmesi;

Osmanlı devleti ekonomisinin esaslı ziraata dayalı olduğu için toprağın ekilmesi ve üretim yapılması büyük önem taşıyordu. Bu sebeple yeni fethedilen topraklarda işlenmeyen yerler, göç nedeniyle boşalan topraklar tahrirler vasıtasıyla tespit edilirdi. Bu tür toprakları da üretim faaliyeti için şenlendirme siyâseti uygulanırdı. Meselâ,

⁴⁸³ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.225.

⁴⁸⁴ Özcan, Abdulkadir, "Fatih'in Teşkilât Kânunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *Tarih Dergisi*, 33, İstanbul, 1892, s.12-14.

Kemah bölgesi fethedildiğinde viran köyler “*ber-vech-i tahmin*” yazılıp şenlendirmek şartı ile sipahiye tevcih edilmiştir⁴⁸⁵.

Köyleri şenlendirmenin diğer bir sebebi, şehirlerarası veya transit taşımacılık yapan kervanları korumak ve yollarda emniyeti sağlamaktır. Zirâ boş kalan köyler, yolların ıssızlaşmasına yol açmış ve eşkıyânın saldırılarına açık bir durum yaratmıştır. Bunun için devlet Mardin’in Serçe-hanı köyü örneğinde olduğu gibi buraları şenlendirme siyâseti uygulamıştır⁴⁸⁶.

2.1.2.Köylü

Tarımsal ve hayvansal faaliyetleri ile temel ekonomik birim olarak gelenek ve göreneklerinden neşet eden kendine has kültürü, teknolojik açıdan iptidaî, geniş aile tipine sahip kesime köylü denir. Osmanlı literatüründe, kırsal alanda rakabesi devlete ait olan mîrî arazi üzerinde üretim yapan ve vergi ödeyen bir üretici⁴⁸⁷, bir çift öküzü ve onun işleyebileceği toprağı olan veya tapu rejimi kuralları çerçevesinde toprak işleyen ziraî rejimin ana ünitesini köylü ailesi oluşturmaktadır. Köylü vergi mükellefi nüfusun önemli bir kısmını⁴⁸⁸ ve imparatorluğun ana vergi kaynağını teşkil etmektedir. Vergilendirmede esas çift-hâne sistemidir.

Anadolu ve Rumeli’ye göç eden konar-göçerler, Osmanlı Devleti’nin başlangıcından itibaren güvenlik, şenlendirme ve bölgelerin Türkleştirme ve İslâmlaştırılmaları açısından yeni fethedilen yerlere nakledilmişler ve buralarda köyler tesis etmişlerdir.

Köylü aileler, genellikle bir avlu etrafında küçük kerpiç evlerde yaşamaktadırlar. Aynı kazandan yiyen ve toprağı ortak işleyen bu evler hep birlikte bir “*hâne*” teşkil ederler. Çadırlarda yaşayan bu birim, Türkmenler de “*aile*” anlamına gelen “*aul*” (*avlu-ağıl*)” ismini taşıyordu⁴⁸⁹.

⁴⁸⁵ Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s.36.

⁴⁸⁶ 9 zilkâde 957(23 Kasım 1550) tarihli bir hükümde; “Diyarbakir Beylerbeyisi Ayas Paşa mektub gönderüp Mardin’den aşağı bir yerde Pazar nâm mezzalar hâric ez defter hâli ve harâbe mezzalar olup mahûf ve muhâtara olmağın şenlenmesi lâzım olan on dört bin akçalık timara mutasarrıf olan Zeynelâbidin tahminen altı bin akça ile timarı zeamete yetiştirilmek üzere mâmur edüp âyende ve revendenin cânına ve mâline zarar erişdirmeyüp ol yerleri hıfz ve hırâset etmeğî uhdesine alup hıfz ve hırâseti emr olunup memeleketi ihyasına ve mâlin izdiyâdına sebebtir deyu arz etmeğîn vech-i meşrûh üzre timarı zeâmet olmak buyuruldu” denilmektedir. (Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK Yay., Ankara 1991, s.81).

⁴⁸⁷ Akyılmaz, “Osmanlı Devletinde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ İlişkileri”, s.34.

⁴⁸⁸ *Budin Kanunamesi*, s.32–33.

⁴⁸⁹ Doğan, “Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri”, s.383.

2.2.Ortakçı Kullar ve Şerik Reâyâ

Ortakçılık sistemi Anadolu Selçukluları döneminde başlamıştır. Osmanlılar da bu sistemi çok kısmî de olsa devam ettirmişler ve pâdişâh haslarında çalışan çiftçilere ortakçı reâyâ, toprağında ve sahib-i arzlara işbirliği yapan çiftçilere ortak demişlerdir⁴⁹⁰.

Ortakçılara İstanbul Haslar Kazası, Karaman, İçel, Teke, Hamid, Aydın, Saruhan, Kütahya, Ankara, Bolu, Sultanönü ve Hüdavendigâr vilâyetlerinde rastlanmaktadır. Rum, Kayseri, Trabzon ve Doğu Anadolu'nun diğer vilâyetlerinde ise mevcut değildirler⁴⁹¹. Meselâ, Sultanönü sancağının Bilecik kazasında 444, İnönü kazasında 108, Eskişehir kazasında 265 nefer ortakçıya rastlanmaktadır. Bunların tamamı Padişah hassı reâyâsıdır⁴⁹².

Ortakçılar işledikleri toprakların hukukî statüsüne göre; reâyâ toprağı üzerinde çalışanlar, timar erlerinin hassa çiftlikleri üzerinde çalışanlar ve pâdişâh haslarında çalışanlar olmak üzere üç gruba ayrılırlar⁴⁹³.

Ortakçı belirli bir miktar tohum ekmek zorunda idi. Tohumun yarısını mirî yarısını kendisi sağlardı. Öşür bir vakfa tayin ve tahsisi edilmişse harman vaktinde önce öşür sonra tohum çıkarılır geri kalan mahsûl ikiye bölünürdü. Bir hisseyi mirî diğerini ortakçı alırdı. Ortakçıların ziraat ettikleri topraklar çoğu zaman sulanabilen topraklardı⁴⁹⁴. İstanbul Hasları Kanûnu'na göre, ortak ekilen tohumun kararlaştırılmış olan bir müd buğdayla bir müd alef veya buçuk müd arpa buçuk müd alefdir. Ortakçı olanlar adı geçen hububâtta ne ziraat ederlerse kendilerinin olup has için öşürleri alınır⁴⁹⁵. Ekmeleri mecburi olan tohumdan fazlasını ekerlerse, o fazla ettikleri hububâtta öşür ve salarlık verirlerdi. Reâyâ gibi mahsûlü köy sınırı haricine iletmek mecburiyeti yoktu. Çoğu zaman yarı buğday yarı arpa ekerler, ayrıca “öküz yemliğı” üretirlerdi. Bazı bölgelerde “öküz yemliğinden” ayrıca öşür alınırdı⁴⁹⁶.

⁴⁹⁰ Kemal Çiçek, Kastamonu Sancağı ve Naiyelerinde Şerik [-Hane] Reâyâ, *Osmanlı Araştırmaları XIII*, İstanbul, 1993, s.60.

⁴⁹¹ İrene Beldiceanu-Steinherr “XV. ve XVI. Asırlarda Anadolu'da Ortakçılar” *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 11-15 Ekim 1996 Kongreye Sunulan Bildiriler II. Cilt TTK. Ankara 1981, 1321.

⁴⁹² 438 Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, II, s.32-34.

⁴⁹³ Beldiceanu-Steinherr “XV. ve XVI. Asırlarda Anadolu'da Ortakçılar”, s.1321.

⁴⁹⁴ Beldiceanu-Steinherr “XV. ve XVI. Asırlarda Anadolu'da Ortakçılar, s.1321, 1325.

⁴⁹⁵ “Mezkur haslarda olan ortakçı kulların ve haricden gelüb hassa câriye almak ile ortak hizmetine dühul idenlerin kadimden tohumları birer müd buğdayla buçuğar müd arpa buçuğar müd ‘alef imiş ki ziraat idilüb hasilından tohumu mezkur ihrac olunduktan sonra ma'dasının nısfı has için zabtolunub nısfı aharını ortakçı mutasarrıf imiş Ammâ sonra ba'zı mevâzi'de arpa olmamagla arpa tohumu ‘alefe mübeddel olub birer müd ‘alef ekilür olmağla bu ‘örfi arpa hasil olur mevâdda dahi sirâyet idüb arpa ekilmez olmuş. Şimdi emr olundu ki arpa hasil olur kurâda ber kararı evvel tohumun buçuk müddü arpa ola (Barkan, *Kanûnlar*, İstanbul Hasları Kanûnu, s.90).

⁴⁹⁶ Beldiceanu-Steinherr “XV. ve XVI. Asırlarda Anadolu'da Ortakçılar”, s.1323.

Ortakçılarının durumu vilâyet göre değişirdi. Karaman vilâyetinin bazı bölgelerinde ortakçılar çift resminden muâf iken Aydın ve İçel vilâyetlerinde 30 akçe çift resmi verirlerdi. Aydın vilâyetinde çeltikçilere gelince, bunların tohumu kendi yanlarından verirlerdi⁴⁹⁷.

Bazı bölgelerde bunlara şerik reâyâ da denilmektedir. Şerik reâyânın önemli bir yer tuttuğu Çankırı'ya ait tahrir defterinde bunlar hakkında kayıtlar mevcuttur; *“Mukaddema vilâyet-i mezbure muharrirleri bütûn çift ve nîm-çift yere mutasarrıf reâyânın hin-i tahrirde tasarruflarında bulunan yerlerin kanûn üzere kendi üzerlerine kayıt eylemeyüb bennâk resmi ziyâde olmağa sa’i oldukları sebeple bütûn çift yere iki nefer kimesne müşterek olsa bütûn çifti bir raiyyet üzerine kayd eylemeyüb nısfına mutasarrıf olanı caba bennâk kayd iderlermiş. Mutasarrıfların biri fevt olub hissese oğullarına müntekil olmak ve oğlı kalmayanların yeri tapu ile ahara virilmek sebebi ile çiftlik paralenü üç dört belki beş altı ata evladı ellerine düüşüb her biri müşterek tasarruf itdikleri yerin hisselerine göre resmi eda eyediklerinden sonra karındaşı olmayanlar her ferd başka başka caba bennâk resimlerinin dahi siperlerine eda ederlermiş. Bu def’a tahrir-i cedide vech-i meşruh üzere parelenmiş çiftliği mutasarrıf bulunanlar kaç nefer ise izhar olunup ol karyenin mu’temedleri kavilleri ile şerikleri tayin olunub nıfs-ı çift şerikleri ile bir raiyyet üzerine ve nısfı aharı dahi sair müşterekleri ile bir raiyyet üzerine dahi kayd olunub tashih ve temyiz kılınmıştır. Şöyleki reâyâ birbirine yardım ve takviyet için hin i tahrirde kendi hazır olmayan raiyyetin şirketle tasarrufunda olan yerin ahâr raiyyet üzerine müstakil yazdurup şeriki olduğun izhar itmemek sebebi ile bir raiyyetin yeri ahâr raiyyet üzerine müstakil yazulmak yahud ol raiyyet hazır olub ma’süreka kayd olunmamıştır deyu şerikinin tasarrufunun te ‘addi etmek isteyenleri hâkim ül-vakt olanlar men ‘ve def ‘idüp temessük ve tasarrufu mu ‘cebince kemakân yerin sahibine zabt ve tasarruf itdüreler Mücerred defterde Benim üzerime kayd olmuştur didikleri kavil memû ‘olmaya⁴⁹⁸”.*

Yukarıdaki kayda göre;

1.Şeriklerin müşterek tasarruf ettikleri araziler gerek babadan oğula geçebilmekte, gerekse başka reâyâyâ devredilmektedir.

⁴⁹⁷ Beldiceanu-Steinherr “XV. ve XVI. Asırlarda Anadolu’da Ortakçılar”, s.1325.

⁴⁹⁸ Çiçek, Agm, s.54.

2.Şerik sisteminin uygulandığı çift miktarı araziler çok fazla bölünmekte, ancak köylüler çift, caba ve bennâk resimlerini sipahiye ödemeye devam ettikleri için zarara uğramaktadır.

3.Bir çift araziye ortak işleyen iki kişi ayrı ayrı şerik olarak kaydedilmiştir. Böylece müşterek arazi tasarruf edenler “*ma‘a şüreka*” kaydı altında birbirlerinin hisselerine tecavüz etmeleri önlenmiştir.

4.Mîrâs alınan hisseler sebebiyle bir çift araziye birden fazla şerik tasarruf edebilmektedir.

5.Bir çift miktarı yer en az iki ortak arasında nîm olarak paylaşılmaktadır⁴⁹⁹.

2.3.Köylünün Üzerinde yaşadığı Toprağın Hukukî Statüsü

Osmanlı Devleti’nde toprağın hukukî statüsü ve tasarruf şekli bakımından imparatorluğun her tarafına şamil tek bir sistem uygulanmamıştır. Osmanlı idarecileri, umumiyetle fetih yoluyla imparatorluğa katılan geniş ülkelerde eskiden beri tatbik edilegelen örf ve âdetleri, hukukî ve fiili durumları göz önüne alarak her bölgenin kendi özelliğine göre şekillenen istikrarlı bir yapı oluşturmaya çalışmışlardır⁵⁰⁰.

Osmanlı Devleti, İslâm hukukunu bütün müesseseleri ve hükümleriyle resmen uygulayan en büyük ve en uzun ömürlü devlettir. İslam hukukunun arazi rejimini de Hânefi mezhebi çerçevesinde, bazı yönlerini zamanın icap ve ihtiyaçlarına göre uyarlayarak tatbik etmiştir. Daha önce fıkıh kitaplarında ifadesini bulan ve İbn Kemal ile Osmanlı arazi rejiminin mimari olan Ebussuud tarafından geliştirilen tasnife göre Osmanlı toprakları hukukî durumu bakımından beş çeşittir⁵⁰¹.

2.3.1.Arâzi-i memlûke

Özel mülkiyete tabi arazidir. Yani kişinin sahip olduğu ve tek başına tasarrufta bulunduğu köy ve kasaba dâhilinde bulunan arazidir. Bunlar kadim köy ve şehirler içerisinde miktarları ne olursa olsun arsalar ile bu tür köy ve kasabaların kenarında bulunan kuyu kazmak, araba çekmek, odun koymak gibi intifalara yarayan yerlerdir. Öşri veya harâcci denilen topraklar mîrî araziden ifraz olunarak şartlarına uygun olarak temlik veya mevad topraklardan ihyâ edilen yerler de kurulan köy ve şehirlerdeki

⁴⁹⁹ Çiçek, *Agm*, s.54-57.

⁵⁰⁰ Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.87; Bilgehan Pamuk, “XVII. Yüzyılda Bir Şenlendirme (İhyâ) Uygulaması: Mormoc Köyü’nün İmarı (Kelkit)”, *Bilig*, Kış/2006, Sayı 36: 227-241, s.227.

⁵⁰¹ Cin, “Arazi”, s.345.

arazide mülk arazidir. Malîkleri bu çeşit arazi üzerinde her türlü tasarrufta bulunabilir ve sahih olarak vakıf da yapabilirler⁵⁰².

2.3.2. Arâzî-i mîrîye

Bu çeşit arazi “*rakabesi beytûlmâle ait bulunan ve tasarruf hakkı devlet tarafından mutasarrıflara ihale ve tefviz edilen arazidir*”⁵⁰³.

Mîrî arazi bütün tarım topraklarını kapsamamaktadır. Mîrî arazi yalnız hububât ziraati yapılan, tarla olarak kullanılan arazidir. Bağlar ve bahçeler bunun dışında kalır. Çünkü büyük kitlelerin geçimi, ordunun, köylünün ve şehirlerin iâşesi, hububât ekimine (buğday, arpa) bağlıdır. Devlet bu yüzdendir ki, tarla ziraatını ve hububât ekimini kontrol altında tutmak zorunluluğu duymuştur. Nitekim, Osmanlı kanûnâmelerinde kesin bir ifade vardır, “*Tarla, bağ ve bahçe haline getirilemez*”⁵⁰⁴.

Mîrî arazi daimî ve ırsî, bir nevi kiracılık sözleşmesiyle, işleyecek olan köylülere bırakılmıştır. Köylü kiracısı bulunduğu bu toprakları işleyerek elde ettiği mahsûlden devlete veya devletin tayin ettiği sipâhiye öşr denilen ve nisbeti bölgelere göre 1/10 ila 1/2 arasında değişen bir vergiyi ödemekle mükelleftir⁵⁰⁵. Böylece devlet kendi mülkü olan “*bir çiftlik yerlik*” arazinin tasarruf hakkını, bu ödenen tapu resmi mukabilinde çiftçiye satmış olurdu⁵⁰⁶.

Osmanlı uygulamasında bir yer fethedildiğinde devlet oraya tahrir emini veya il yazıcısı göndererek araziye kaydettirirdi. Mîrî topraklar verimliliğine göre ölçüleri değişen (genel olarak 50 ile 150 dönüm; (1 dönüm enine ve boyuna 40 adım⁵⁰⁷) çiftlikler halinde gruplandırılıyordu⁵⁰⁸; yani mîrî arazide üretim, küçük köylü işletmeleri şeklinde düzenlenmişti.

Mîrî arazi mutasarrıfı geniş bir tasarruf hakkına sahiptir; dilediği hububâtı ekebilir, başkasına kiralayabilir veya âriyet olarak verebilir, tasarruf hakkını ivazlı veya

⁵⁰² M. Macit Kenanoğlu, “Mülk”, *TDVİA*, 31/157–160, s.540, Hüsnü Aldemir, Nazif Kaçak, *Mer’a Yaylak ve Kışlak Davaları (Hukuk ve Ceza)*, Adâlet Yayınevi, Ankara 1999, s.78; Cin, “Arazi”, s.344–345.

⁵⁰³ Cin, “Arazi”, s.344–345.

⁵⁰⁴ İnalçık, Köy, Köylü ve İmparatorluk, İstanbul 1996, s.3.

⁵⁰⁵ Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.87.

⁵⁰⁶ Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s.154; Tapu resmi Harput sancağında 1518 tahririnde zikredildiği halde 1566 tarihinde bâd-ı hevâ’dan ayrılarak âdet-i deştânî ile birlikte müstakil bir gelir kalemi haline gelmiştir (Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.151).

⁵⁰⁷ Osmanlılar döneminde kullanılan bir arazi ölçüm birimi olan dönüm; XV-XVI. yüzyıl Osmanlı sancak Kanûnamelerinde “hatavât-ı müteârife ile 40 hat ve yerdîr tülen ve arzan” veya “yürümeğ, adımıyla eni ve uzununu kırkar adım yer” şeklinde tarif edilir. (Feridun Emecen, “Dönüm”, *TDVİA*, 9/521 s.521).

⁵⁰⁸ Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s.154; Abdul Mesud Küçükkalay, “Osmanlı Toprak Sistemi-Mîrî Rejim”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 1999, c.3, s.54; Emecen, “Dönüm”, s.521.

ivazsız şekilde devredebilirdi. Mutasarrıf bunların dışındaki diğer bazı tasarrufları da sipahinin veya ilgili memurun izniyle yapabiliyordu. Mîrî arazi üzerine ağaç dikilmesi, bina yapılması bu türdendir. Çünkü mîrî araziye dikilen ağaçların ve yapılan binaların mülkiyeti mutasarrıfa aittir⁵⁰⁹.

Has, zeamet ve timarlara ayrılan mîrî arazi rejiminin hukukî mimari Ebüssuüd Efendi'dir. Ebüssuüd Efendi'nin mîrî arazi hakkındaki görüşü şöyledir; *“Bir kısmı daha vardır ki ne öşriyedir ne de açıklandığı şekilde harâciyedir. Ona arz-ı memleket derler. Aslı harâciyedir. Lâkin sahiplerine temlik olunduğu takdir de ölünce mîrâsçılarında taksim mecburiyeti doğacak ve her birine bir cüz'i parça düşüp taksimden sonra her birinin hissesine göre harâcların tevzii ve tayini zor, hatta belki de imkânsız olacaktır. Bu sebeple arazinin rekabesi Müslümanların beytûmalî için alıkonulup reâyâyâ âriyet yoluyla verilip onlar işletirler. Öşür adıyla harâc-ı mukasemesini verirler. Mülkleri değildir. Bu arazi-i mirî demekle mâruftur. Sevâd-ı Irak'ın arazisi, bazı eimme-i dîn mezheplerinde bu kabildendir⁵¹⁰”*.

Köylü elindeki mîrî toprağı işletme karşılığında devlete veya onun belirlediği kişilere birtakım vergileri ödemekle mükellef bulunduğu gibi, devletin de köylüye karşı bir takım sorumlulukları vardı. Meselâ tapu resmini alıp da tasarrufunu devrettiği çiftçiden istediği zaman geri alamazdı. Eğer kiracı toprağı üç yıl süreyle sebepsiz yere *“boz bırakırsa”* ancak o zaman devlet böyle bir yeri geri alarak, başka birine tapu resmi karşılığında vermeye hak kazanmış olurdu. Boz bırakılma üç yıldan az ise, devlet veya onun dirlik sahibi mahsûlün öşrünü alamamaktan gelen zarara karşı, köylüden *“çift bozan akçesi”* alırdı⁵¹¹.

Mîrî arazi rejimine büyük önem veren devlet, sistemin korunması için sürekli tedbir alırdı. Bu maksatla, çıkarılan pek çok hüküm bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır;

1. Eskiden beri sakin oldukları Eflak köylerinden kalkarak, Vidin'den Tolca'ya kadar Tuna yalılarında bulunan kasaba ve köyler ile müteferrika, çavuş, sipah ve yeniçeri çiftliklerinde yerleşmeleri sebebiyle Voyvoda İlyon'un mahsûlüne ve malı'ı

⁵⁰⁹ M. Macit Kenanoğlu, “Mîrî Arâzi”, TDVİA, 30/157-160, s.158.

⁵¹⁰ Cin, “Arazi”, İA, s.345.

⁵¹¹ Çakar, Age, s.224.

mîrîye zarar verdikleri bildirilen Eflak reâyâsının eski topraklarına geri gönderilmeleri⁵¹².

Beç kralına;

“Kethüdâ Kaş Cemâati'nin, Teke sancağında Kaş nahiyesinin Karaâyid mezrasını sahiplenip mirîden tapuya almak isteyenleri tehdit edip mâni oldukları yolunda Teke nâzır emvâli tarafından arzedilen hususun buna benzer arza diğer hususlarla birlikte defter olunup daha sonra arzedilmesi⁵¹³”.

Bara Beğlerbeğisine ve Basra'da nâzır-emval olana hüküm;

“Basra'nın havas-ı hümayun'a tâbi Cenûb, Şimâl ve Aşâr nahiyelerinde Muhammed bin Osman zamanındaki karışıklıkta yerlerini yurtlarını terk eden veya ölüp mîrâşçısı kalmayanların bıraktıkları bağ, bahçe gibi yerlerin şayet sahibi veya alâkadarı yok ise mirî için satılan ve satılan yer miktarı ile elde edilen gelirin miktarının bildirilmesi; ancak bu yapılırken sahipli yerlere dokunulmaması⁵¹⁴”.

Edirne kadısına hüküm;

“Rodos'ta zimmetindeki mal-ı mîrînin tahsilinden sonra kaldı diyerek reâyâyı rencide eden Bakıroğlu isimli âmilin Cezayir'e sürüldüğü; şayet aynı gerekçe ile hüküm alıp getirip reâyâyı rencide ederse davasının görülmesi⁵¹⁵”.

Şâm defterdarına hüküm;

“Selhad sancak olduğu zaman harap ve gelir getirmez diye mirlivâyaya verilen yüz bin akçelik hâsların harap olmayıp verimli yerler olduğu bildirildiğinden, bu hususun araştırılarak buraların harap olmayıp verimli yerler olduğu anlaşılırsa tekrar tekrar havas-ı hümayuna kaydedilmesi⁵¹⁶”.

Kestel Kâdîsı olup Hudâvendigâr sancağının tahrîri fermân olunan Pîr Ahmed'e hüküm;

“Gönderdiği mektupta; arazi-i mîrîye ve yaya çiftliklerinden fuzulî tasarruf edilen bazı yerlerin taliplerine satılmasını ve defterde kayıtlı olmamasına rağmen sipahilerin reâyâdan aldıkları yaylak, kışlak vs. resmlerin mîrîye zaptolunmasını teklif eden Hudavendigâr sancağı muharririnin bu gibi işlere karışmayıp tahrir hizmetini

⁵¹² BA, MD 85, hnr. 584, s.354, tarih; Yev mü's-Sülâsâ, fi 24 Za., sene.1040: 24 Haziran 1631.

⁵¹³ BA, MD 7, hnr. 2766, s.407, tarih; Fî 18 Cumâde'l-âhır, sene: 976: 8 Aralık 1568.

⁵¹⁴ BA, MD 7, hnr. 376, s.190, tarih; fi 11 Ca., sene: 975: 13 Kasım 1567.

⁵¹⁵ BA, MD 7, hnr. 1658, s.119, tarih; mü'l-İsneyn, fi 19 Zi'l-ka'de, sene: 975: 16 Mayıs 1568.

⁵¹⁶ BA, MD 7, hnr. 2286, s.154 tarih; Fî 27 Rebî' u'l-âhır, sene. 976: 19 Ekim 1568.

emredildiği şekilde yerine getirip anlaşmazlıkları toprak kadıları marifetiyle halletmesi ve fazla yer zuhur ederse hasılını ona göre bağlayıp Südde-i Saadet'e arzemesi⁵¹⁷”.

Diyaribekir'ı yeniden tahrir eden Akşehir Beyi Musa Bey ve Katip Arif'e;

“Mukâtaa şeklinde tasarruf olunmakta iken yeni tahrirde mukâtaalıkları kaldırılan köy ve mezraların zevaid olarak mîrî adına zaptolunan mahsûlatının sözkonusu köylerden mültezimlerin alageldikleri mukâtaa resmi kadarının mültezimlerinin borçlarına mahsus edilip zevaid ile sözkonusu köy ve mezraaların Havas-ı Hümayun adına zaptedilmesi⁵¹⁸”.

Bağdâd beğlebeğisine hüküm;

“İzmir taraflarındaki bazı mîrî mukataalar ile eminlerin ve reâyânın işlerine karışarak eziyet ettikleri bildirilen Vezir İlyas Paşa'nın adamlarına engel olunup, Vilâyet haricine çıkartılmaları⁵¹⁹”.

2.3.3.Arâzi-i mevkûfe (Vakıf Arâzî)

Vakıf arazi demektir. Bu da iki kısımdır. Birincisi mülk olup mâlikleri tarafından vakfedilen arazidir ki, “arazi-i mevkûfe-i sahîha” adını alır. İkincisi ise devlet reisi yahut yetkili kıldığı bir makamın beytûlmâle ait mîrî araziden bir kısmının gelirini beytûlmalde istihkakı bulunan bir hayır cihetine tahsis etmesidir ki buna da “arâzi-i mevkufe-i gayr-i sahîha” veya tahsisat kabilinden “vakıf arazi” denir⁵²⁰. Bu arazi üzerinde yaşayan reâyâ, vergilerini ait olduğu vakfa öder.

2.3.4.Arâzi-i metrûke

Mer'a, yaylak ve kışlak gibi kasaba ve köy halkının hepsine ve bütün insanlara terk ve tahsis olunan topraklardır. İki çeşidi vardır; 1-Arazi-i mirfakaa: Umumî yollar, pazar ve harman yerleri, meydanlar, namazgâhlar mezarlıklar gibi yerlere denilir. 2-Arazi-i mahmiyye veya himâ: Rakabesi beytûlmâlee veya bir topluma ait olan ve bir kimseye temlik edilemeyen, umumun yararlanması için terk ve tahsis edilen koru, mer'a, umumi yol ve pazar yeri gibi mahallerdir⁵²¹.

⁵¹⁷ BA, MD 7, hnr. 2306, s s.166, tarih; Fî 28 Reî'u'l ahır, sene. 976: 19 Ekim 1568.

⁵¹⁸ BA, MD 5, hnr. 13, s.4, tarih; 2 Muharrem 973: 30 Temmuz 1565.

⁵¹⁹ BA, MD 12, hnr. 596, s.370, tarih; 20 Za., sene:978: 15 Nisan 1571.

⁵²⁰ Cin, “Arazi”, *İA*, s.344-345; Ali Şafak, *İslam Arazi Hukuku ve Tatbikatı*(İlk Devirler), Türdav, İstanbul 1977, s.95.

⁵²¹ Ali Şafak, “Osmanlılarda Arazi Hukuku Kurallarına Kısa bir Bakış (Teori ve Pratik)”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 1999, c.6, s.364.

Bu arazi rejimine tabi yerlerden meselâ harman yerleri; bir bölgenin bütün halkına eskiden beri terk ve tahsis olunan, alınıp satılmayan, ihyâ suretiyle asıl maksadının dışında kullanılmayan yerlerdir. Özel tasarrufta bulunan olursa ahali, o kişiyi men eder. Harman yerleri arazi-i metrûkenin mirfaka kısmına girer⁵²².

2.3.5.Arâzi-i mevât

Hiçbir işe yaramayan arazidir. Özellikle taşlık, çöl, sulanamayan araziler bu nevidendir. Ancak reâyâdan bir kimse araziye ihyâ eder ve tarım arazisi haline getirir ise o kişinin tasarrufuna bırakılır. İhya edilen arazi mîrî arazi statüsüne girer.

2.4.Malikâne-Divânî Sistemi

Mâlîkâne; Arapça “*mülk sahibi*” anlamındaki “*mâlik*” kelimesiyle, Farsça “*âne*” ekinden türetilmiş bir kelimedir⁵²³.

Osmanlılar Suriye’ye hâkim olduktan sonra Memlûkların Halep ve çevresinde uygulanmakta olan toprak rejimini büyük ölçüde benimsemişlerdir. Bunlardan birisi gelirin devlet ve malîkane sahipleri (vakıf veya mülk) arasında bölüşüldüğü “*malîkâne-divânî sistemi*”dir⁵²⁴. Kural olarak Osmanlı sultanları, önceki İslâm hükümdarlarınca yapılan toprak temliklerini geçerli saydıkları gibi, kendilerini de Balkanlarda Hıristiyanlardan fethedilen araziden temlik vermeye yetkili saymaktaydılar. Osmanlılardan önce Müslüman egemenliğine geçen ülkelerde, temlik, satış veya mîrâs yoluyla mülk edinilmiş tarım arazisi oldukça yaygındı. Buna bağlı olarak Orta Anadolu’da ve Arap eyâletlerinde Osmanlı Devleti, eski toprak sahibi ailelerin irsi mülkiyet haklarını onaylamak zorunda kalmıştı. Ama aynı zamanda devlet, bu gibi toprakların başlangıçta fethedilmiş harâcî arazi kategorisine girdiği; bu toprakları işleyen reâyâ üzerinde devredilmez egemenlik haklarına sahip olan devletin, devlet vergileri üzerinde de tek ve mutlak hak sahibi olması gerektiği iddiasıyla hareket etmiştir⁵²⁵.

Bu sistemin başlıca uygulama alanı coğrafi olarak Anadolu’nun belli bazı sancaklarıyla sınırlı kalmıştır. Bu sancaklar; Çorum, Amasya, Tokat, Sivas, Konya, Karaman, Kayseri, Malatya, Diyarbakir ile Halep’in kuzey bölgesinden ibârettir. Bu

⁵²² Şafak, “Osmanlılarda Arazi Hukuku Kurallarına Kısa bir Bakış”, s.364.

⁵²³ Mehmet Genç, “Mâlîkâne”, *TDVİA*, 27/153-164, s.516.

⁵²⁴ Çakar, *Age*, s.225.

⁵²⁵ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.171.

sancakların dışında Anadolu'da doğuya doğru gidildikçe azalmakta, batı bölgeleriyle Rumeli yakasında ve adalarda ise hiç rastlanmamaktadır⁵²⁶.

En yoğun şekilde uygulama alanı bulduğu bazı sancaklarda 1520'li yıllarda toplam vergi gelirleri içinde mâlikâne hisselerine ait bölümün Çorum'da % 29,54, Amasya'da % 27, Sivas'ta % 26 ve Tokat'ta % 19.7 oranlarına ulaşmış olması sistemin Osmanlı mâlî bünyesi bakımından taşıdığı önemi ortaya koymaya yeterlidir. Osmanlı mâlîyesinde bu derece önemli paya sahip bulunan mâlikâne-divânî sistemi Osmanlı yönetiminin getirdiği, yerleştirdiği ve geliştirdiği değil, Osmanlı öncesi Türk-İslâm rejimlerinden devraldığı müktesep haklara riayet ve mevcut dengeleri bozmama teamülü ile Osmanlı düzenine uymayan özelliklerine rağmen sürdürmek zorunda kaldığı bir sistemdir. Nitekim, Müslüman olmayan yönetimlerden devralınan bölgelerde, meselâ Batı Anadolu'da ve Rumeli'de benzeri bir sistemin kurulmasına hiçbir şekilde teşebbüs edilmemiş olması bu zorunluluğun bir göstergesidir⁵²⁷.

Mâlikâne-divânî sistemine sektör olarak sadece kırsal kesimde yer alan köy ve mezraalarda rastlanmakta, şehir ve kasabalardaki vergi birimlerinde öşür söz konusu olduğu hallerde dahi hemen hiç görülmemektedir. Bu sisteme göre, vakıf veya mülk olan şey, topraktan ve toprak üzerinde yaşayan köylüden alınan her türlü vergiler olmayıp, sadece toprağın kuru bir mülkiyet hakkıdır. Bu itibarla vakıf veya mülk sahipleri mülkiyeti kendilerine ait olan bu toprakları işleyen köylüden yalnız bir toprak kirası istemek hak ve selahiyetini haiz bulunmaktadır. Bunun haricinde toprağın ve toprak üzerinde bulunan köylülerin devlete vermeye mecbur oldukları bütün diğer hak ve resimler, divânî adı altında doğrudan doğruya devlete, yani orada devleti temsil eden sipahi veya amile ait bulunmaktadır. Bu haklar arasında örf ve adetlere ve toprağın verim ve kaabiliyetine göre değişen ve mahsûlün onda birinden yarısına kadar yükselebilen toprak harâcıyla, çift, bennâk, caba, gerdek, tapu, ağnâm resimleri vb. şer'î ve örfî bütün vergiler de mevcuttu. Bu durumda her köyün biri malîkane hissesi olarak toprak sahibine verdiği gibi, ayrıca onda bir veya beşte bir de divânî hissesi olarak sipahiye veriyordu⁵²⁸. Mâlikâne sahiplerinin toprakları üzerinde haiz oldukları bu mülkiyet hakkı, satmak ve hibe veya vakfetmek, varisler arasında diğer menkul mülkler gibi ve şer'î hukuk kurallarına göre taksim edilmek hususlarında mutlak bir mülkiyetin

⁵²⁶ Mehmet, Genç, "Mâlikâne-Divânî", *İ.A.*, 518-519, s.518.

⁵²⁷ Genç, "Mâlikâne-Divânî", s.518.

⁵²⁸ Çakar, *Age*, s.225.

bütün şartlarına sahiptiler. Bu bakımdan Rumeli'deki toprak mülkleri ile mâlikâne arasında hiçbir fark yoktu. Fakat, buradaki mülkiyet hakkı tamamen mutlak değildi. Çünkü mâlikâne sahipleri mülkiyeti kendilerine ait bulunan bu toprakların hukuk-î tasarrufiyesine sahip bulunmadıkları gibi, bu toprakları köylüye istedikleri şartlarla kiralamak hususunda da serbest gözükmemektedirler. Bu konuda her şey örf ve kanûnlarla tayin edilmiş bulunmakta ve toprak sahipleri ile köylü arasındaki münasebetler, genellikle mîrî topraklar üzerindeki benzer bir şekilde yani daimi ve irsi kiracılık münasebetleri tarzında cereyan etmektedir⁵²⁹.

Sistemin uygulandığı bölgelerde hububât vb. ürünlerden alınan öşür nisbeti genellikle %20 yani iki kat öşür halindedir⁵³⁰. Bu durumda mâlikâne ve divâni hisseleri öşrü genellikle birbirinde eşit oranda bölüşülür. Öşür nisbetinin sadece %10 olduğu nadir hallerde bazen yine eşit olarak paylaşılır. Fakat çok defa tamamı mâlikâne hissesine ait olur. Bu takdirde divâni hissesi olarak öşre eklenen %2,5 salâriyye ile yetinilir. Arı kovanlarından öşür bedeli olarak alınan resimlerle değirmenlerden alınan resimler ise sistemin uygulandığı her yerde eşit oranlarda paylaşılır. Sistemin uygulandığı bölgelerde genel ve yaygın bir oran olarak öşürün %50'sini mâlikâne hisse sahipleri alır. Öşürün kalan %50'si örfî denilen vergilerde (tapu resmi, çift bennâk, caba, arûs, bâd-i hevâ resimleri, adet-i ağnâm, ispençe vb.) divâni hissesi olarak tımar veya mukataaa şekillerinde hazine adına tahsil edilir⁵³¹.

Kanûnnâmelerde malîkane sisteminden bahseden bazı maddeler şunlardır;

Mardin'de;

“Ve kurâdan mâlikâne alunmalu olsa vilâyetün gallevatını beşde bir hazr' idüb dahi ol hazrın dörtte birin hisse-i mâlikâne hisab idüb vakıf hisse-i mâlikâneneden alınsa gerekdir vakıf için bu üzere alalar⁵³²”.

Erzincan'da;

“Ve Vilâyet i Erzincanın vakfolan kurâsından ‘an kadîmin onda üç alınugelüb ikisi divânî ve birisi malîkâne ki vakf için alınur imiş. Girü evvel üzere onda iki divânî

⁵²⁹ Çakar, *Age*, s.225.

⁵³⁰ “Livâ-i mezburda vâki' olan ekseriyâ kurâ ve mezâri' ve kıt'a-i erâzide hisse-i mâlikâne ve divânî deyü ziraat ve hırsat ile hami olan gallâtın beşte birisi çıkub iki defa öşür alınmak beyn-en-nâs 'adet-i kadimeleri olmuştur. Meselâ külliyyen ziraat olunan yerlerde tasarrufî arz mâlikâne ile ta'bir olunur ki bil-haseb-iş-şer'-iş şerif mülk ve vakf ittükleri ol tasarruf-ı arzdir Ve maûnet-i arz divânî deyü tahrir olunur ki beytûlmâlî müslimîne ayid olacaktır” (Barkan, *Kanûnlar*, Malatya Livâsı Kanûnu, s.115).

⁵³¹ Genç, “Mâlikâne-Divânî”, s.518.

⁵³² Barkan, *Kanûnlar*, s.158.

ve birisi vakf için kayd olub divânîsi timar olub ve vakfiyesi mesâcid ve medâris mülâzimine ta'yin olub yerlü yerine kayd olundu⁵³³”

Malatya'da;

“Pes her kurâ ve mezâri ‘ ve erazide ki mâlikâne ve divânî deyü işaret olunur bil-haseb-iş şer’ mülkiyeti ve vakfiyeti sâbit olanlara hi mâlikânedan istihkakı her ne ise ta'yin olunur istihkaklarından zayıt mâlikânedan hisse kalursa ol zâid kalan hisseyi mâlikâne ile cânibi divânîsinin bâzı hassa-i hümayuna ve bazı timara kayd olunmuşdur⁵³⁴”.

II. Bâyezid Kanûnnâmesi'nde;

“Ve Vilâyeti Karaman'da Aksaray ve Ürgüb kadılıklarında ve Anduğu nâhiyesinde gallâtdan mâlikâne ve divânî deyü iki öşür alınur; bir öşür verir kurâda hi vardır. Ereğli kadılığında bir öşür vakfa ve nisf-i öşür divân kayd olunmuştur. Ve Konya kadılığında iki karyeden ve nefsi-i şehir sınırında ekilen gallâtdan su basar deyü iki öşür alınur. Gayri kurâsından öşür ve salarlık alınur⁵³⁵”.

2.5.Köylülerin Hukukî Statüsü ve Sipahi-Köylü İlişkisi

Köylü-sipahi ilişkisi şu başlıklar altında incelenebilir;

1. Köylünün güvenliğinin sağlanması;

Genellikle köy toplulukları, açık arazide yalnız ve her türlü çapulcunun saldırıp yağmalamasına karşı savunmasız bir durumdaydı. Bu nazik konum köylünün etkili bir koruma altına alınmasını, kırsal toplumun temel şartlarından biri haline getiriyordu. Merkezî bir imparatorluk himayesinin gözle görülür, elle tutulur aracı olan sipahi köyde yaşardı. Köyün dışarıdan saldırıya uğraması halinde, sipahinin derhal alaybeyi, subaşı veya zaimine haber vermesi, onların da yörenin bütün askerî kuvvetini toplayıp yardıma koşması gerekiyordu. Sefer zamanında sipahilerin bir bölümü, bir koruma önlemi olarak köylerinde bırakılırdı⁵³⁶. Kural olarak reâyânın silah bulundurması ve kullanması yasaktı. Bu yüzden köylünün koruma işi sipahi ve beslediği cebelüler tarafından yapılırdı.

⁵³³ Barkan, *Kanûnlar*, s.182.

⁵³⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.115.

⁵³⁵ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.37.

⁵³⁶ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.220.

2. Köylünün ürünü toplaması ve verginin ödenmesi vakti;

Ziraî üretim, başta iklim ve toprak özellikleri olmak üzere coğrafi faktörlerin etkisi altındadır. Bu sebeple çok geniş bir alana yayılan imparatorlukta ürün toplama zamanı bölgelere göre farklılıklar gösterir. Meselâ, çavdar, arpa, yulaf, buğday gibi hububât ürünleri Doğu Anadolu’da Ağustosun ilk yarısında, Ege ve Çukurova’da Mayıs sonunda, Orta Anadolu ve Rumeli’de Haziran başında toplanır. Toplanan ürünün değerlendirilmesi, naktî vergilerin ödenmesi için pazarda satılması gibi durumlar dikkate alındığında, tüm köylüden o yıl içinde aynı tarihte vergi alınması oldukça güç olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için Osmanlı Devleti, vergi tahsilini bir yıl sonraya bırakmıştır. Kanûnnâmelerde Meselâ Diyarbakır’da, verginin “*reâyâdan alınmasının mevsimi nevruzda imiş*” kaydında olduğu gibi “*nevruz*” da olduğu belirtilmiştir⁵³⁷. Bununla birlikte Adana Kanûnnâmesi’nde geçen “*nısf-ı nevruz-ı sultanîde ve nısf-ı aharı son güz ayının evvelinde alına*” kaydında olduğu gibi vergi iki dönemde alınabilmektedir⁵³⁸.

3-Çifte Vergilendirme:

Sipahilerin keyfi hareketleri arasında en yaygını ve önemlisi, çifte vergilendirmeydi. Çifte vergilendirme, kanûn koyucunun birbirinin alternatifi olarak gözönünde bulundurduğu ödemelerin, birlikte ve aynı anda uygulanmasına yol açan belirsizliklerden, iptal ve ilga edilmiş bir âdetin tekrar ya da bizatihî kanûn metnindeki karışıklıklardan kaynaklanabiliyordu. Örneğin bir köylü, hizmet yükümlülüğü çerçevesinde bir araba odun ve bir araba samanını getirip teslim ettiği halde, sipahi bir de bu hizmetlerin nakdî karşılığı olan parayı ayrıca isteyebiliyordu. Merkezî yönetim keyfi ve yasadışı zorlamalar ve usulsüz alımlar (zulüm ve teaddi) konusunda pek duyarlı olduğundan, köylüler sık sık kadının hatta payitahtın müdahalesine sığınıyorlardı. Merkez bürokrasinin etkinliğini olduğu dönemlerde şikâyet sistemi yürümüştür. Bu gibi kişisel veya kollektif şikâyet dilekçeleriyle başedebilmek için, XVII. yüzyılda başkentte özel bir kalem ve defteri ihdas edilmişti⁵³⁹. Atik şikâyet defterleri bu nevidendir. Bu

⁵³⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.145.

⁵³⁸ TKGK KKA, TTD 114; Geniş bilgi için bk.Yılmaz Kurt, “1572 Taihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma”, *Belleten*, TTK Yay., Ankara 1990, C.LIV, Sa.209, ss.179-209.

⁵³⁹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.221.

defterlerde köylünün toprak anlaşmazlıkları sipahinin vergiyi toplayamaması veya köylüden fazla vergi alması gibi hususları içeren kayıtlar mevcuttur⁵⁴⁰.

4-Köylünün ektiği toprağın dönümü:

Klasik tımar sisteminde her köylü ailesinin işlettiği toprak parçası bir veya yarım çiftlik olarak köylünün ödemekle yükümlü olduğu çift resminin matrahını teşkil ediyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi çiftliğin alanı verimliliğine göre 50–150 dönüm arasında değişiyordu. Osmanlılar, çiftlik arazisini toprağın verimine göre dört kategoriye ayırmıştı. Has yerde 50–60, alâ yerde 70–80, evsatta 100–120, ednâda 150 dönüm bir çiftlik itibar ediliyordu. Bir dönüm, boyu ve genişliği 40'ar adım olan bir araziydi. Günümüzde dönüm ortalama 1000 m² dir⁵⁴¹.

5-Köylünün toprağı terketmesi:

Köylünün toprağını, yani üretimi terk etmesi yasaktı. Bununla birlikte toprağını bırakıp başka bir iş tutan köylünün sipahiye çiftbozan resmi adı altında bir senelik mahsülün karşılığını ödemesi kanûndu. Toprağını terk eden bir köylü 10 yıl içinde yakalanırsa kadı tarafından yargılanıp eski topraklarına dönme mecburiyeti getiriliyordu⁵⁴².

6-Köylünün toprağı ekmemesi:

Toprağını üç yıl üstüste boş bırakan köylünün elinden bu toprak mahkeme kararıyla alınır ve bir başkasına verilir. Yine köylü toprağını bir başkasına devretmek isterse sipahi devletin temsilcisi olarak yeni durumunu onaylar ve toprağın sahibine tapusu mukabili başkasına verirdi.

7-Köylünün ürünü saklaması ve satması:

Her tımar biriminin yani dirliğin sipahiye ödenecek aynı verginin muhafaza edileceği bir anbarı bulunmalıydı. Bu da bir defa inşa edilir ve sipahinin değişmesiyle, tamir hariç, yeniden yapılamazdı. Yine köylünün sipahiye ödenen aynı vergiyi en yakın pazara götürüp satma mükellefiyeti vardı. Mahsül burada, bir gün içinde satılmazsa ikinci gün bir başka pazara götürmeye zorlanamazdı⁵⁴³.

8-Çift-hâne sisteminin korunması

Her sancağın kanûnnâmesi, köylünün vermesi gereken vergi ve hizmetleri tek tek saymıştır. Sipahî bunlara yenilerini ekleyemezdi. Devlet buna o kadar önem verirdi ki,

⁵⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1992, s.61-68.

⁵⁴¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.131.

⁵⁴² Eren, *Age*, s.248.

⁵⁴³ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.201.

gerçekte Kanûnnâmelerin başlıca maddeleri, sipahîyle reâyâ arasındaki ilişkileri düzenleyen maddelerden oluşmuştur. Kurallara aykırı hareket eden sipahî, tımarını yitirebilirdi. Bu bakımdan reâyâ, hiç kuşkusuz, ortaçağ Avrupa'sının serflerinden tamamen farklıydı. Bu farklılık Osmanlı köylüsünün merkezî bir hukuk sisteminin koruması altında yaşamasındandır. Ancak, XV. yüzyıl gibi erken bir dönemde reâyânın durumuyla ilgili sultan fermanları, sipahîlerle beylerin ayrıcalıklarını kötüye kullandıklarını göstermektedir. Kanûnsuzlukların temel nedenlerinden biri, sipahîlerin eski feodal gelenekleri sürdürme çabalarıydı. Köylüler sultana, yasadışı, angarya ve gereksiz para cezalarından yakınmış, devlet görevlilerinin asayiş ve şüphelileri takip bahânesiyle evlerinde kalmalarından, maiyetleri ve hayvanlarını herhangi bir ücret ödemedi beslemeye zorlamaları hususlarında şikayet arzuhalleri göndermişlerdir. Ayrıca, sipahilerin kanûna aykırı vergiler icat ederek para toplamalarından ve öşrü, aynı yerine nakdî istemelerinden yakınmışlardır. Kanûni Sultan Süleyman bu tür uygulamaları yasaklayan birçok ferman yayınlamıştır⁵⁴⁴. Bununla birlikte kadı sicillerinde de, sipahi-köylü ilişkileri hakkında pek çok kayıt bulunmaktadır. Padişah fermanları ve kadı kayıtları devleti çift hâne sistemini korumak ve devamlı suretle kontrol etmek amacıyla olduğunu göstermektedir⁵⁴⁵.

9- Köylünün ferağı:

Mîrâs olarak bırakılan topraklar arasında varislerce paylaşılan yalnız bahçe ve bağlardır. Bununla birlikte, Osmanlı arazi hukuku, bir raiyyete, tarlasını veya çiftliğini ferag (transfer) hakkı tanımaktadır. Ferag ancak sipahinin izni ile olabilirdi. İhtiyar bir köylü kendi hayatında yetişkin oğullarına veya bir yabancıya tapulu toprağını ferag edebilirdi. Bu ferag işlemi, kadı sicillerine, “*bay' u şird'* ” tabiri ile geçmiştir. Ferag işleminde köylü, verdiği tapu resmine karşılık bir miktar para alırdı. Sipahi de izin verdiği için, kanûnda olmasa bile, bir para kabul ederdi. Böylece, mîrî çiftlikte bu yolla geniş ölçüde bir alış-veriş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, kadı sicillerinde pek çok ferag-satış işlemi bulunmaktadır. Ayrıca kadı sicillerinde şu olay da sık sık görülmektedir: Sipahiler, tapulu toprakları köylünün elinden almak için genel bir eğilim içindedir. Bunun nedeni, toprağı başka birisinin tasarrufuna tapuyla vererek onlardan yeniden tapu resmi almak suretiyle gelir kaynağı sağlamak istemesidir. Kadı sicillerden

⁵⁴⁴ İncalcık, *Klasik Çağ*, s.116.

⁵⁴⁵ İncalcık, *Köy Köylü ve İmparatorluk*, s.13.

yetim çocukların veya hisse sahiplerinin bu yüzden haklarını kaybettiklerini ve kadı mahkemelerine başvurdukları görülmektedir⁵⁴⁶.

2.6.Kır Kesiminde Halk Eğitimi

Osmanlılar başlangıçta konar-göçer bir hayat tarzına sahiptiler. Bu sebeple, İslâm dünyasının yerleşik devletlerinin kurduğu gibi geleneksel bir eğitim sistemi oluşturamamışlardı. Ancak İznik ve ardından Bursa'nın alınarak başkent yapılmasından sonra, şehre gelen ve yerleşik hayata geçen Osmanlı ailesi için geleneksel eğitim sistemi uygulamaları başlatılmıştır. Onlarla birlikte şehirlere yerleşen Türkmen aşiretlerine mensup kişiler, medreselerin açılmasıyla zamanla medrese kültür ve inanç dairesine girmiş ve eğitimlerini buralarda sürdürmüşlerdir. Kır kesiminde kalan aşiret mensupları ise, konar-göçer hayat tarzına uygun eğitim kültürü yaratmıştır. Bu eğitim kültürünün temel eğitim kurumları câmî, zaviye, tekke ve dergâhlar olmuştur.

İslâm âleminde eğitim-öğretim mahalleri başlangıçtan itibaren ekseriyetle câmîler olmuştur. Câmîler, henüz *küttâb* ve *medrese* gibi müstakil ilim ve eğitim müesseselerinin kurulmadığı dönemde çocuk ve yetişkin eğitimi sağlayan kurumlardı. Câmîlerin bu fonksiyonu medreselerin kurulmasından sonra da köyde olsun, şehirde olsun devam etmiştir. Câmîlerde eğitim hatip veya imamlar tarafından Cuma ve bayram namazları öncesi hatip, vaiz veya hutbede imam, yine sair günlerde hatipler tarafından halka bilgiler verilirdi.

Zaviyeler öncelikle dinî-tasavvufî terbiye ve eğitim kurumu olarak halk kültürü ve halkın eğitimi üzerinde önemli bir role sahiptir. Selçuklu döneminden itibaren medreselerin nüfuz edemediği kır kesimi ve konar-göçer aşiret mensuplarının eğitiminde, bu işlevi zaviye ve dergâhlar üstlenmiştir. Bu kurumların mistik bir hava içerisinde verdiği eğitim, halkın kültür seviyesine uygun olduğu için halk tarafından daha çok tercih edilmiştir. Dergâhlarda takip edilen eğitim yöntemi, şeyh veya görevlendirdiği vekilinin müritlere, çocuklara ve yetişkinlere verdikleri vaazlar ve nasihatlar şeklindedir. Şeyhler sade bir dil ve üslupla kaleme alınan Ahmediye, Muhammediye gibi eserleri okurlar ve Hz.Ali, Halid b. Velid ile evliyalardan menkıbelerini anlatırlardı. Müridlere şeriat, tarikat, hakikat konularıyla, tefsir, hadis, fıkıh, Arapça, Farsça, Türkçe ve siyer-i nebi gibi dersler verilirdi. Bu yönüyle yazılı ve sözlü kültürün kır kesimindeki temsilciliğini yaparlardı. Bu eğitimden amaç; tasavvuf

⁵⁴⁶ İnalçık, Köy Köylü ve İmparatorluk, s.13, 14.

düşüncesi, tasavvuf terbiyesi, iyilik, güzellik, ilahi aşk, ahlâk, peygamberler ve bilgin ve meşayihler sevgisi gibi değerler vermektir⁵⁴⁷.

Tekke ve zaviyelerin eğitim rolü, konar-göçer aşiretlere dinî bilgilerin verilmesi ve devlet ideolojisinin ulaştırılmasında, yönetim örgütü ile halk arasındaki din ve kültür birliğinin tesisinde çok önemli görülmekteydi. Bu öneme binaen devlet, tekke ve zaviyelere vakıflar aracılığıyla çeşitli gelir kaynakları bağlamıştı. Böylece bu kurumların devamlılığı ve muhafazası sağlanmış, dinî-tasavvufî eğitim kanalıyla toplumun eğitim seviyesi artırılmaya çalışılmıştır.

İslâm kültür tarihinde önemli yer olan tekkeler (tekye), zaviye, hankah ve dergâh gibi isimler de verilmektedir. Tasavvuf düşüncesinin, anlayış ve terbiyesinin işlendiği, derinleştirildiği ve halka takdim edildiği⁵⁴⁸ zaviye içinde herhangi bir târikata mensup dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluca yaşadığı ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek ve yatacak yer sağlanan yerleşme merkezlerinde veya yol üzerinde bulunana bina yahut binalar topluluğudur⁵⁴⁹. imari yapı olarak samahâne, türbe, çilehâne, derviş odaları, selamlık, harem, matbah ve kiler, kahve ocağı gibi kısımlardan teşekkül etmekteydiler⁵⁵⁰.

Zaviye üç ana kurumu kapsıyordu.

1. Herhangi bir tarikata ait olup içinde dervişlerin yaşadığı ve yolcuların misâfir edildiği yerler. XVI. yüzyılda kenttekiler imaret adını aldı. Kırsal kesimdekiler zaviye adını sürdürdü.

2. Şehirlerde mescid, medrese, hamam gibi mimari ünitelerin bir araya gelmesiyle oluşan külliyelere zaviye adı veriliyordu.

3. Geçitlerde, derbentlerde ve yol üzerinde yolculara bir sığınak niteliğinde olup yiyecek ve yatacak yer sağlayan aynı zamanda koruyuculuk görevi yapan yerlere zaviye deniyordu⁵⁵¹.

Genellikle şeyh için bir meskenden, bekçi, aşçı gibi diğer görevliler için bir kaç odadan, bir mescid, mutfak ve bir yemek salondan müteşekkil olan tekkeler, farklı târikatlara aitti. Halkın dinî hayatı üzerinde çok büyük bir tesir icrâ etmiştir. Zaviyelerde bestelenen musiki parçaları ibâdete dâhil ettikleri raksar ve halk dilinde kaleme

⁵⁴⁷ İhsanoğlu, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, s.253; A.Yaşar Ocak, Suraya Farûki, "Zâviye", *İA*, 13/ 468-476, s.476.

⁵⁴⁸ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s.305.

⁵⁴⁹ Halime Doğru, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi*, TTK, Ankara 1997, s.47.

⁵⁵⁰ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s.209.

⁵⁵¹ Doğru, *Age*, s.47-48.

aldıkları edebi ve tasavvufi eserler sayesinde geniş kitlelerin dinî duygularını besliyorlardı. Tekkelerinin kapısını herkese açık tutmaları, yolcuları kabul etmeleri ve onları bedava olarak barındırmaları sa sosyal ve ticarî hayatın gelişmesine yardımcı olmuştur⁵⁵².

Zaviyeler kültür, edebiyat, müzik, eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanı sıra bir takım siyasî roller de oynamışlardır. Öyle ki, siyasî, yahut içtimâî mâhiyetteki ayaklanmalarda bazı zaviyeler organizatör, bazılarının da propagandacı durumunda olduğu dikkati çekmektedir⁵⁵³.

Zaviyeler Osmanlı fütühatını kolaylaştıran amillerden biri olarak da dikkati çeker. Bunun yanısıra boş arazilerin şenlendirilmesi, şehir ve köylerin fizikî gelişmesinde katkıda bulunmuşlardır⁵⁵⁴.

Özellikle devlet tarafından yolculuk için tehlikeli yerlerde tesis edilen tekkeler askerî sevk ve idareyi kolaylaştırma, ticarete engel olabilecek eşkıyâ vs. kimselere engel olmak için birer jandarma karakolu görevi de görmüşlerdir. Otoritenin zaaf gösterdiği yerlerde çıkan ve çıkabilecek isyanlara terbiye edici eliyle ortadan kaldırmıştır. Temel inanç ve kültürün, halk arasında birlik ve sıhhatli bir haberleşmenin sağlanmasında, ruh ve sinir hastalıklarının tedavi edilmesinde hizmetlerini sürdürmüşlerdir⁵⁵⁵.

Diğer taraftan, mahallelerin kurulup-gelişmesinde mühim rolleri olduğu bilinen zâviyelerin bazı mahallelerin teşekkülüne müessir olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ, Manisa’da Eyne Ali Baba Mahallesi, kolonizatör dervişlerin nüfus çekmekteki rollerine güzel bir misal teşkil etmektedir. Bu mahalle, XV. asrın ikinci yarısında kurulduğu anlaşılan zâviyelerin hemen etrâfında teşekkül etmiş olup, XVI. yüzyılda bile, burada kalabalık bir derviş grubunun bulunduğu dikkati çekmektedir⁵⁵⁶.

Zaviye, tekke, dergâh, medrese, câmi gibi eğitim kurumları, sadece dinî ve fennî ilimleri öğretmekle kalmamış, ruh ve beden terbiyesini birlikte yürütmüşlerdir. Bu sebeple eğitim esnasında güreş, koşu, ok atma, cirit oyunu, ata binme gibi sporlara da yer verilmiştir. Bunlardan başka yine; hüsn-i hat, tezyinat, hitabet ve kitabet olmak üzere çeşitli bedî (estetik) faaliyetler de yer almıştır. Türk kültür ve medeniyet tarihînin önemli hattat, nakkaş, mimar ve hatipleri bu eğitim kurumlarından yetişmişlerdir.

⁵⁵² Yediıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, s.221–222.

⁵⁵³ Solak-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1298; Ocak, Farûki, “Zâviye”, s.468.

⁵⁵⁴ Car-Drında, “XVII. Yüzyıl Bosna Sancağı’nda Vakıf Müesseseleri”, s.67.

⁵⁵⁵ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s.308.

⁵⁵⁶ Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.51–52.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.KONAR-GÖÇER REÂYÂ

3.1.Konar-Göçerler

Osmanlı Devleti'nde konar-göçerler, Yörük veya Türkmen tesmiye edilmiştir. Anadolu'ya gelen Türkmenler, Osmanlı döneminde “*Türkmen*” adının yanısıra “*Yörük*” veya “*Yürük*” umumi adıyla da bilinmekteydiler. “*Yürük*” tabiri, “*yürümek*” fiilinden ve “*yürü*” veya “*yörü*” nün sonuna gelen “*k*” ekiyle türetilmiş bir kelimedir. Osmanlı arşiv kaynaklarında “*Türkmen*” adının daha çok Anadolu'nun orta ve doğu bölgesinde, “*Yörük*” adının ise çoğunlukla Batı Anadolu ve Rumeli'deki konar-göçerler ve göçerler için kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra Türkmen ve Yörük kavramlarının birlikte kullanıldığı bakidir. Nitekim, Kayseri havalisinde bulunan göçerler için “*Etrak Yörükânı*” tabiri kullanılmıştır. Bununla birlikte coğrafi saha itibariyle bu iki tabiri birbirinden kesin çizgileriyle ayırmak güçtür. Zirâ bu tabirler, aynı bölgede aynı göçebe grubunu ifade etmek için zaman zaman birbirinin yerine kullanılmaktaydı. Bunun yanında yaşadıkları hayat tarzının bir ifadesi olarak “*Konar-göçer*”, “*Göçer-evli*”, “*Göçer*” ve “*Göçebe*” gibi tabirler de kullanılmaktaydı⁵⁵⁷. Genel manada Türkmen tabiri daha çok Akkoyunlu, Karakoyunlu, Dulkadiroğulları, Karamanoğlu gibi beylik veya devletlerin etnik kimliğini tanımlamakta, sonraları ise adı geçen devletlerin Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiş olan halkının sadece konar-göçer gruplarını ifade etmek için kullanılmıştır.

Türkmenler umumiyetle Doğu, Güneydoğu, Orta Anadolu, Kuzey Suriye ve Çukurova bölgelerinde yaşamaktadırlar. Ayrıca buralarda Batı ve Kuzey Anadolu'da da konar-göçer topluluklar bulunmaktadır. Bunlar bir boy teşkilatı içinde çoğunlukla birbirine akraba cemaatlerden oluşmaktadır. Yörükler ise, daha çok Batı Anadolu'da ve Rumeli'de yaşamaktadırlar. Umumiyetle bir sancak veya kazaya bağlı bulunurlar ve dar alanda yaylak kışlak hayatı sürdürürlerdi⁵⁵⁸.

Yörükler genel olarak topraklarında konup göçtükleri sancak veya kazanın ismini almıştır. Meselâ Kastamonu havalisinde bulunanlar Kastamonu Yörükleri, İçel bölgesindekiler İçel Yörükleri, Teke (Antalya) bölgesindekiler de Teke Yörükleri olarak adlandırılmıştır. Ancak bu isimler sadece belli bir bölgedeki konar-göçerler tanımlamak için kullanıldığından aşiretler, Saçı Karalı, Honamlı, Horzumlu, Bozkoyunlu, Sarı

⁵⁵⁷ Tufan Gündüz, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, Yeditepe Yay, İstanbul 2005, s.18-19.

⁵⁵⁸ Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s.18-23.

Keçili, Bahşışli gibi isimlerle birbirlerinden ayrılmışlardır. Keza, Rumeli'deki Yörükler de “*Yörük*” ortak adının altında Naldöken Yörükleri, Tanrıdağı Yörükleri, Ofçabolu Yörükleri gibi daha çok buldukları coğrafyaya göre adlandırılmakla birlikte aşiretler kendi isimlerini taşımaya devam etmişlerdir. Ayrıca, bazı Türkmen grupları vergi statülerine göre yahut temel meşguliyetlerine nazaran Yüncü, Ellici, Darıcı, Yüzdecı gibi isimlerle anılmıştır⁵⁵⁹.

1071 Malazgirt zaferini müteakiben Anadolu'ya Kayı, Avşar (Afşar), Kınık, Eymir, Karkın, Bayındır, Salur, Yüregir, Çepni, İğdır, Bayat, Alayuntlu, Kızık, Yazır, Dodurga, Begdilli, Büğdüz, Çavuldur, Yıva, Döger, Karaevli, Peçenek Oğuz boyları göç etmiştir. Bu boylar imparatorluk içerisinde muhtelif bölgelerde siyasî, askerî, idarî, malî birlikler oluşturmuşlardır⁵⁶⁰.

Osmanlı devrinde Türkmen veya Yörük adıyla bilinen konar-göçer aşiretler, toplu olarak buldukları yerlerde ise; “*Halep Türkmenleri*”, “*Yeni-il Türkmenleri*”, “*Bozulus*”, “*Atçeken (Esbkeşan)*”, “*Dulkadirli (Zülkadirli) Yörükleri*”, “*İfraz-ı Zülkadriyye Yörükleri*”, “*Ramazanlu ulusu*”, “*Hama Yörükleri*”, “*Danişmendli Türkmenleri*”, “*Ankara Yörükleri*”, “*Bolu Yörükleri*”, “*Teke Yörükleri*”, “*Söğüt Yörükleri*”, “*Turhal Yörükleri*”, “*Cemele Kalesi Yörükleri*” gibi muhtelif adlarla bilinmekteydiler. Rumeli'dekiler ise “*Naldöken*”, “*Tanrıdağı (Karagöz)*”, “*Selanik*”, “*Ofçabolu*”, “*Vize*” ve “*Kocacık Yörükleri*” v.b. adlar almışlardır⁵⁶¹.

Bu büyük teşekküller arasında yer alan Halep Türkmenleri ile Hama, Ankara, Bolu, Teke, Söğüt ve Turhal Yörükleri, hiç şüphesiz, coğrafi saha olarak buldukları eyâlet, sancak, kaza veya nahiyenin adını; Danişmendli Türkmenleri, Dulkadirli Yörükleri ve Ramazanlu ulusu Anadolu'da siyasî bir hüviyete sahip olan Danişmendliler (1071–1177) ile Dulkadiroğulları Beyliği (1339–1521) ve Ramazanoğulları Beyliği (1352-1608)'nin bakiyyesi olduğundan adı geçen beyliklerin adlarını; Cemele Kalesi Yörükleri ise bugün Kırşehir'in 10 km. kuzey batısında harabe bir halde bulunan Cemele Kalesi müstahfızlarının timar reâyâsı olduğundan bu kalenin adını almışlardır. Konya'nın ova bölgesinde yaşayan ve idarî bakımdan Eski-il, Bayburd ve Turgud adlı üç kazaya ayrılan Atçeken oymaklarının, iyi cins at yetiştirmekle şöhret bulmasından ve devlete vermekle mükellef oldukları vergilerini at vergisi olarak

⁵⁵⁹ Gündüz, *XVII. ve XV III: Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, s.22–23.

⁵⁶⁰ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.106.

⁵⁶¹ İlhan Şahin, *Konar-göçerler*, Eren Yay, İstanbul, 2006, s.115.

vermelerinden dolayı Atçeken adını aldığı, Saruhan (Manisa) bölgesinde bulunan Ellici Yörükleri'nin, her elli hânedan bir eşkinçi çıkarması sebebiyle bu adla anıldığı, Zülkadriyye Yörükleri'nin, aslında Dulkadirli (Zülkadirli) Yörükleri'ne mensup olmakla beraber idarî ve malî bakımdan zamanla onların içinden ayrılmış olduğu için bu ismi taşıdığı, muhtelif bölgelerde Yüzdeciyan adıyla bilinen konar-göçer teşekküllerin ise her yüz koyundan bir koyun ağnâm vergisi vermesinin bu adı almalarında amil olduğu anlaşılmaktadır⁵⁶².

Göçer ile konar-göçer farkı; Konar-göçerlik, göçerlikten farklı bir hayat tarzıdır. Zirâ göçerlikte belirli bir meskûn yer bulunmamaktadır. Buna karşılık konar-göçerlikte gerek kışlak gerekse yaylak olarak kullanılan meskûn mahaller vardır. Bu hayat tarzına sahip olan bir aşiret boy veya oba hayvanlarını otlatmak amacıyla Mart-Nisan gibi sürülerini yüksek dağ yamaçlarına çıkararak burada otlatırlardı. Yaylak olarak nitelendirilen bu yerlerde yaşayabilmek için ya çadır kurarlardı ya da derme çatma evler yaparlardı. Eylül-Ekim gibi ova, vadi veya deniz kıyılarındaki asıl yaşadıkları meskûn köylerine veya yurtlarına dönerlerdi. Buradaki evleri daha derli-toplu olup, bağlı-bahçeli, ziraata elverişli yerlerdi. Bunların gerek yaylakları gerekse kışlakları resmî kayda girmiş, yani devletçe tanınmış, hukuken timar veya vakıf yerlerdi⁵⁶³.

Konar-göçerler her ne kadar hayat tarzları yönünden aynı karakterde iseler de, yapı itibariyle değişik topluluklar olarak göze çarpmaktadırlar. Bir sınıflandırmaya tabi tutulacak olurlarsa:

- 1-Bir boydan ibâret olan, -tek başına- müstakil bir teşekkül halinde bulunanlar,
- 2-Bir boydan ayrılmış ve zamanla çoğalarak sayıları dörtten onaltıya, yahud daha fazla olan oymaklar grubu ki, bunlar umumiyetle reislerinin ismiyle adlandırılmışlardır,
- 3-Federasyon şekli gösteren teşekküller; bunlar ana kuruluşlarından ayrılmış olan muhtelif oymakların birleşmesinden meydana gelmişlerdir. Ayrıca küçük grupların (meselâ kethüdâlık) birleşmesinden de meydana geldikleri görülmektedir. Örnek: Yeni-il, Bozulus, Varsak⁵⁶⁴.

Konar-göçer hayat yaşayan aşiretlerin yaylak ve kışlaklarına gidip gelirken bir yerde durmamaları, oturmak lazım gelince, oralarda üç günden fazla oturmamaları ve

⁵⁶² Şahin, *Konar-göçerler*, s.116.

⁵⁶³ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, TTK Yay., Ankara, 1988, s.17-19.

⁵⁶⁴ Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.17-19.

kimseye zarar vermemeleri, bir kimseye zarar verdikleri zaman yaptıklarını tazmin etmeleri kanûnnâmelerde kaydedilmiştir⁵⁶⁵.

Osmanlılar, ilk zamanlardan itibaren Anadolu'ya gelen Türk boylarına, yaylak ve kışlaklar vermek suretiyle kısmen de olsa yerleşik hayata geçirilmeye çalışılmıştır⁵⁶⁶.

Konar-göçerler, Anadolu'ya Türk yerleşmesini, özellikle kır yerleşme düzenini yakından etkilemişlerdir. Mezraa, kom, çiftlik, oba, ağıl, divân, bağ evi, dam, yaylak ve kışlak yerleşme üniteleri oluşturmuşlardır⁵⁶⁷. Yaylakta hayvancılık, kışlakta ise basit çiftçilik yapan, konar-göçer aşiretler bu iktisadî hareketlilikte zamanla parçalara ayrılarak genellikle 10–15 hânelik ya da daha küçük olan aile birlikleri şeklinde uygun buldukları yerlere yerleşmişlerdir. Yerleşme esnasında bazı yerlerde civarlarına kondukları kasaba ve kale harabelerinden de faydalanmışlardır. Meselâ Çukurova'da yaşayan Varsak Türkmenleri, Külek ve Namrun Kalelerinin hemen yakınındaki yayla sahalarına yerleşmişlerdir. Burada başlangıçta hayvancılık yaparken daha sonra ziraî faaliyetler içerisine de girmişlerdir. Tahrir defterlerinde “*taşrada mütemekkinlerdir*” kaydında kale civarının devamlı yerleşme haline geldiğini göstermektedir⁵⁶⁸. Konar-göçer aşiretler yaylalara yerleşirken öncelikle barınabilecekleri ev, çadır kurmuşlar, ardından bir takım dinî mekânlar da inşa etmişlerdir. Öyle ki, XVI. yüzyılda, Anadolu'nun en ücra kırsal alanlarında bile Cuma namazı kılınabilecek câmiler inşa edilmiştir. Bu yapılanmadan yoksun kalan bölgeler kuru toprakların ve ziraatin yapılmadığı yerlerdi. Bu bölgelerin bir kısmı yerleşmeye ve ziraate açık olmasına rağmen hayvancılık için tercih edilmişti⁵⁶⁹. Nitekim, 13 Mart 1681 tarihli bir nişandan anlaşıldığı üzere, Ulaş nahiyesinde Boz Depe isimli yaylakta bir mescid inşa edilmiştir. Ancak, bu mescidde, Cuma ve bayram namazı kılınmadığından İstanbul'a arz ile câmiye çevrilmesi için izin istenmiş, gerekli izin de verilmiştir⁵⁷⁰.

⁵⁶⁵ “Ve yörükleri evvelden yörüye geldikleri yerde yörüyeler Ammâ kimesnenin ekinine ve biçinine zarar itmeyeler İderlerse hâkim-ül-vakt olanlar şer'an efiş idib tazmin itdire Ve illâ eslemeyüb girü zarar ve ziyan iderse men 'idüb yörütmeyeler” (Barkan, *Kanûnlar*, İstanbul Hasları Kanûnu, s.103).

⁵⁶⁶ Çabuk, *Agm*, s.432.

⁵⁶⁷ Tunçdilek, *Türkiye İskân Coğrafyası*, s.98; Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.35.

⁵⁶⁸ Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.368.

⁵⁶⁹ Suraiya Faroqhi, “A Map of Anatolian Friday Mosques (1520–1535)”, *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul 1984, s.171.

⁵⁷⁰ Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.368.

3.2.Osmanlıların Aşiret Politikası ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi

Osmanlı İmparatorluğu'nu XVII. ve XVIII. yüzyıllarda uğraştıran en büyük meselelerden biri de reâyânın yerini yurdunu terk etmesi ve aşiretlerin iskânı meselesidir. Osmanlı İmparatorluğu, kuruluş, genişleme, duraklama ve gerileme devrelerinde siyasî, iktisadî ve içtimaî vaziyetin değişmesine bağlı olarak, iskân politikasında farklı bir şekilde hareket etmiştir.

1. Konar-göçer aşiretlerin yeni topraklara yerleştirilmesi,

2. XVIII. yüzyıl sonlarına doğru kaybedilen topraklardan kaçan ahalinin iskânı meselesi yerleşik ahaliyi korumak maksadıyla göçebe gruplar üzerindeki devlet baskısı konar-göçerlerin kendiliğinden yerleşmelerini sağlamıştır⁵⁷¹. Osmanlı İmparatorluğu'nda konar-göçerler yalnız devlet baskısı ile değil, kendi istekleriyle de yerleşmişlerdir. Zirâ yerleşik hayatın kendilerine cazip gelmesi sebebiyle bazı konar-göçerlerin bazılarını, iktisadî hayatın kısır oluşu göçe zorlamıştır. Hayat şartları iyi olan toprakları bulduklarında yerleşik hayat geçmişlerdir. Yalnız konar-göçerlerin yerleştikleri bölgeler genellikle yaylak ve kışlak olarak kullanılabilen yerlerdir. Yaylaklarda hayvancılık kışlaklarda ise, basit çiftçilik yapan konar-göçerler bu mahallere evler inşâ ederek yerleşmişlerdir. Fakat bu yerleşmede yaylak-kışlak hareketlerine tabi olmuşlardır.

Şehir hayatının canlılığı konar-göçeri şehirlere de çekmiştir. Fakat bu yerleşme büyük ölçüde olmamış, dağınık ve ayrı ayrı kimselerin teşebbüsleriyle yapılmıştır. Şehirlere yerleşme aynı zamanda idârî makamların müsaadesine bağlıydı. Bazı oymaklar, şehirlerde kalabalık gruplar teşkil etmişlerdir. Özellikle Suriye'de Halep şehrinin dış taraflarında yerleşmiş ziraat ve kervanlarda deve sürücülüğü yapan kimselerden meydana gelmiş bir Türk-Halep şehri etrafında toplanan aşiretler o bölgenin coğrafi mekân tesiri altında kalarak "*Türkman-ı Halep*" adını almışlardır.

Konar-göçerler Anadolu'da, özellikle İçel, Çukurova, Hatay ve doğu bölgelerinde⁵⁷² münferid yerleşme yerleri teşkil etmişlerdir. Bu yerler çok sayıda boy tarafından yaylak-kışlak olarak kullanılmıştır. Bazen bir oymaktan ayrılan küçük bir kısım başka bir yere giderek uygun gördüğü toprak üzerinde yurt tutup, çiftçilik ile

⁵⁷¹ Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.2.

⁵⁷² Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.121

iştilgal etmiştir. Dulkadirli Yörüklerinde bir kısmının Suriye'ye yerleşerek ziraat yapmalar buna örnektir.

Osmanlı Devleti, şekavet hareketlerine karşı yolların emniyetini sağlamak amacıyla, derbend tesislerini yeniden imar ettirerek çevrelerini bir kasaba veya köy şeklinde bir iskân mahalli olarak kullanmıştır⁵⁷³. Derbendler, devletin kullandığı iskân ve yerleştirme usullerinden birini teşkil etmişlerdir. Bu amaçla iskân meselesi çözümleniyor, yurtsuz kişiler toprak sahibi yapılıyor, boş araziler ziraata açılıyordu. Derbendler bir emniyet zinciri idiler. Başka yörelerden getirilip, toprağa bağlanan derbentçi olan kişiler muâf derbendçilerden (tekâlîf-i divâniye ve tekâlîf-i örfî ye ödemeyenler) daha iyi görev yapıyorlardı. İskân bölgeleri dışında olan bazı derbendler köy ya da iskân noktaları kurmak suretiyle şenlendirilmekteydiler. Özellikle konar-göçerlere mensup aşiretler buralara sürülerek iskân ettirildiler⁵⁷⁴.

Suriye'ye Türk Aşiretlerinin İskân Teşebbüsleri: Osmanlı ülkesindeki aşiretler ve kabilelerin iskânı meselesi yüzyıllar boyunca imparatorluğu uğraştıran bir meseledir. Bu aşiretler Sivas'ta Rişvan, Mardiş, Modanlı, bu yörelerde Bozulus Türkmenleri, Tabanlı, Abazlı, Akçakoyunlu, Kütahya'da Karabağ, Afşar, Kozu, Görenli, Selmanlı-kebir, Selmanlı Sağır, Kaşıkçı, Karalu, Bozulus'ta İl Eminlü, Cerid, Karahisar-ı Sahip'te Musacab, Çankırı'da Canikli, Malatya'da Reyhanlı, Karaman'da Receblü Afşarı, Millü, Kayseri'de Receptlü, Likvanik, Tacirli, Karagündüz. Afşar, Cerid, Yeni-il'de Boynu Yoğunlu, Ankara'da Tabanlı, Selmanlı, Köseleler, Köşne, Kara Halillü, Danişmendlü, Hacılı, Armutlu ve başkaları olup bunlar bütün Orta Anadolu ve güney anadolu'da sürekli yer değiştirmektedirler. Devlet bunları Rakka, Şam, Halep ve bu civarlara yerleştirmek için büyük çaba harcamakta, ama bunlar kaçıp, gruplar halinde Anadolu'ya gelmekte ve bir türlü iskân olunmaları emredilen yerlerde oturmamaktaydılar⁵⁷⁵.

Orta, doğu ve güney-Anadolu'da sürekli yer değiştiren ve şekavette bulunan aşiretlerin Suriye'de Rakka, Hama, Humus, Şam ve Halep civarlarına yerleştirilmesi için teşebbüslerde bulunulmuştur. Bu cümleden olarak güney-doğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde sakin bulunan aşiretlerden Cihanbeyli aşiretiyle Keli-corlu cemaâti ve yine Şamakulu aşiretlerinden 300 kadar atlı eşkiyâ, yolları kesip çevredeki ahaliye zarar verecek, pek çok kişiyi katletmişlerdi. Bunun üzerine devlet, Rakka

⁵⁷³ Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.2.

⁵⁷⁴ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985, s.162.

⁵⁷⁵ BA, Cevdet Tasnifi, Dâhiliye. nu.206 (bk. Özkaya, *Osmanlı Toplum Yaşantısı*, s.166).

valisine, Maraş Beylerbeyi'sine Diyarbekir mütesellimine Malatya sancağı mutasarrıfına, Arapkir sancağı beyine ve Divriği voyvodasına 1701 tarihinde birer emir göndererek eşkıyâların cezalandırılarak Rakka'ya sürülmelerini istemiştir⁵⁷⁶. Yine, 1704 yılında Yeni-İl haslarına tabi Musacalu tâifesinin üzerine tecavüzlerde bulunan Beydili cemaâti, devamlı şekavetleri dolayısıyla ve içlerindeki eşkıyânın cezalandırılarak cemaâtin nezr'e bağlanması ve Rakka'ya iskânları için emir verilmiştir⁵⁷⁷. Bir başka iskân teşebbüsü de Maraş eyâletine bağlı Samsat Nahiyesinde sakin bulunan Beyzeki cemaâtinden Salarlı, Mustanlı ve Temranlı kabilelerinden 13 kişinin ahaliye zarar vermesi, üzerlerine tayin olunan memurları kabul etmemesi ve asker tayin olunacak olurlarsa yerlerini terk edip firar edeceklerini bildirmesi üzerine Hama'ya iskânları için 1710'da Rakka ve Diyarbekir valilerine emir gönderilmiştir. Fakat bu kabilelerin itaatsizlikte ısrar etmeleri üzerine 1715'de Rakka ve Haleb valilerine ve kadılarına Hama'ya iskânları için yeni emirler gönderilmiştir⁵⁷⁸.

Türkmenlerin bir kısmının Rakka, Hama ve Humus bölgelerine yerleştirildikleri, ancak çoğunun yerlerini terk ettikleri dikkat çekmektedir. Bunda coğrafi şartların uygun olmaması kadar Arab aşiretlerinin baskıları da rol oynamıştır. Bu aşiretler Arab aşiretlerinin sıkıştırması ile etrafa dağılıp, Haleb, Şam ve Trablus-Şam'a yerleştiler. Meselâ, Ham'a, Humus, Maaretünnuman kasabasında, gerek kasaba ahali ve gerekse köy ahali, urban eşkıyâsının mazarratlarından kurtulmak için Halep, Kilis, Azas, Edlib, Şugur, Anik, Antakya ve Karamort gibi yerlere kaçarak dağılmışlardır⁵⁷⁹. Buradaki iskân nizâmının kontrol edilerek aksaklıkların giderilmesi için 1720 ve 1733 yıllarında Hama ve Humus sancak beylerine emirler gönderilmiştir. Ayrıca Şam eyâletinde yeni iskân yerleri tespit edilerek Arab aşiretlerinin baskısına karşı yeni emniyet noktaları meydana getirilmiştir⁵⁸⁰.

Konar-göçer hayata alışmış aşiretlerin birden yerleşik hayata uyamadıkları, genellikle orta sıcaklık derecesine alıştıkları için yeni yerleri istemedikleri bu yüzden 1697'de Rakka'ya ıssız yer kabul ettikleri, bu sebeple terk ettiklerini, idarecilerin iskân işine gerekli ehemmiyeti göstermedikleri yüzünden aşiretlerin iskânını bir türlü tam manasıyla mümkün olmamıştır.

⁵⁷⁶ BA, MAD, nu. 8458, s.190 (bk. Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.46).

⁵⁷⁷ BA, MAD, nu.8458, s.184 (bk. Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.290).

⁵⁷⁸ BA, MAD, nu.8458, s.280 (bk.Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.52).

⁵⁷⁹ BA, MAD, nu.8458, s.8 (bk.Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.52).

⁵⁸⁰ BA, MAD, nu.8458, s.7; BA, MD, 139, s.356; BA, Cevdet Tasnifi, Dâhiliye, nu. 4804 (bk. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.96).

Yerlerini terk eden aşiretlerin bazıları, kendilerini vakıf reâyâsı gibi göstererek yeniden iskân yerine gitmiyorlardı. Bazıları da başka aşiretlerin arasına girip, izlerini kaybettiriyorlardı. Bu hareketlere karşı olağanüstü ve sıkı tedbirler almış, bunların etrafa yayılacağı geçit ve yolları tutulmuştur. Özellikle Rakka bölgesinin özelliği sebebiyle yöneticiler sefer sıralarında bile sürekli olarak denetim altında tuttular. Ayrıca kaçıp gitmemeleri için Anadolu yakasındaki kadı ve diğer görevliler uyarılmıştır. Eşkıyâlığa cesaret edenler cezalandırıldığı gibi, geride kalanlardan, bu tip hareketlerde bulunanlar için söz verdikleri kefalet paraları da alınıyordu. Yerlerine uyamayan oymakların da yerleri değiştiriliyordu. Ama XVIII. yüzyılın ilk yarısında özellikle, Acurlu, Ömerlü, Sencan, Recepli, Afşarı, Tacirli oymakların Rakka'ya iskânları üzerinde yazılar yazılıp duruldu. 1711 yılında da Hama ve Humus'a yerleşen oymaklar yerlerini terk etmişlerdir. Bunun üzerine 1720'de iskân düzeni yeniden kontrol edildi. Ancak yine de 1730'lu yıllarda aşiretlerin etrafa dağılmalarına engel olunamadı. Bu sebeplerden dolayı Reyhanlı aşireti de Haleb'e iskân olunamamıştır⁵⁸¹. Devleti en çok uğraştıran aşiret Receplü aşiretidir. Bu aşiret şekavetinin önlenmesi sonucunda ilgili makamlara pek çok fermanlar gönderilmiştir⁵⁸².

Meselâ bu fermanlardan biri, Karaman mutasarrıfına hitaben yazılmış olup, Türkmen zümresinden olan ve eşkıyâlılığıyla tanınmış bu aşiretin Rakka'ya iskân olunduktan sonra, emr-i alişana aykırı hareket ederek yerlerinden ayrılarak Zamantı toprağına yayıldıkları ve Rakka'ya geri dönmeleri için faaliyette bulunulması hususundadır. Yine 1724'te Kayseri mutasarrıfına ve 1729 yılında Anadolu ve Sivas eyâletlerine, Receplü Afşarı'nın şekavetinin sona erdirilmesi ve Rakka'ya iskân olunması hususunda fermanlar gönderilmiştir. Receplü Afşarı'na tabi cemaâtler 1703 yılından itibaren Belih nehri ve Rakka dolaylarına iskân edilmişlerdir. Ancak bir müddet sonra iskân nizâmları bozularak etrafa dağılmaya başlamışlardır. Şekavetlerinin önlenmesi hususunda Anadolu müfettişi Receplü Afşarı vesair tâifelerin iskânına memur, vezir Ahmed Paşa'ya gönderilen 1732 tarihli bir hükümle, Receplü Afşarı'nın Rakka'ya iskânı, tabi cemaâtlerin ise Rakka'ya veya Kıbrıs'a sürgün edilmeleri emrolunmuştur.

⁵⁸¹ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.94-98.

⁵⁸² Meselâ bunlardan bazıları: Kayseri şr. sc.120-121-122, s.54, 154, 219; Konya şr. sc.51, s.262, 265, 274; BA, MAD, nu.701, s.5; nu.7126, s.103; BA, MD, 131, s.103; BA, Cevdet Tasnifi Dâhiliye, nu.14799, 16856 (Ahmed Refik *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul 1930, vs.nu.237, s.209-210).

Osmanlı devleti, Suriye’de özellikle Rakka bölgesini bir sürgün mahalli olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, Hama, Humus, Belih nehri havalisi, Haleb ve Menbic bölgeleri sistemli bir iskân siyâsetine sahne olmuştur. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda şekavet hareketlerinin artması, devletin bozulmuş olan ekonomisini düzeltme çabaları, konar-göçerlerin yerleştirilmelerini gerekli kılmıştır. Fakat sistemli bir şekilde hareket edilmemesi yüzünden aşiretlerin iskândan kaçmaları, devletin emirlerine karşı gelmek olduğundan sıkı bir takibe maruz kalmışlardır. Bu sebeple zaman zaman eşkıyâ ile iş birliği yaparak asayişsizliğin olumsuz yönde artmasına vesile oldular. Bu şekilde devlet onları, bir mahrumiyet bölgesi olarak seçtiği Rakka veya Kıbrıs adasına sürerek cezalandırmak istemiştir⁵⁸³.

Görüldüğü üzere XVII. ve XVIII. yüzyıllarda hem Batı-Anadolu’da, hem Güney-Doğu Anadolu’da, hem de Orta Anadolu’da aşiretleri iskân meselesi devleti uğraştıran bir mesele olarak bulunmakta ve bir türlü istenilen iskân gerçekleşmemekte ve Suriye’ye iskânı emredilmiş aşiretler buraya gitmek istemedikleri gibi gidenler de geri dönmekte ve yerlerini terk etmekte, yerleşik halka zulümler yapmaktaydılar. Suriye’ye yapılan iskânların gayesi şekavet unsurlarını ortadan kaldırmak olduğu kadar, Arab aşiretlerine karşı bir set etmek düşüncesi de olmuştur. Ancak yapılan iskân çalışmalarında çoğu defa coğrafi alanların iyi seçilmemesi.

Yeni konar-göçerlerin hayvanlarına gerekli otun ve suyun sağlanmaması, Ayrıca ziraat için yerleştirilenlere tahsis edilen arazinin verimsiz olması, onların yeniden konar-göçer hayata başlamalarına veya başka bir mahalleye firar etmelerine sebep olmuştur. Bütün bu meselelere rağmen, yapılan icraat bütünüyle olmasa bile, başarılı sayılabilir.

Nitekim, o zaman kurulan beldeler, bugün bile ehemmiyetini muhafaza eden iskân merkezleridir.

Rakka ve Haleb Eyâletlerine iskân: 20 Rebiü’l-ahır 1102 (21 Ocak 1691) tarihinde Rakka Beylerbeyi Kadı-zâde Hüseyin Paşa ile birlikte Rakka eyâletinde bulunan kadılara ve buraya iskâna memur olan Üsküdar evi Türkmenlerine bağlı boy beyleri ve oymak kethüdâlarına hitaben gönderilen bir ferman ile Fırat nehrine karışan Belih nehri kenarında bulunan Akça-kale, Ayn-ı Rîz’den Rakka’ya kadar olan yerlere, büyük Türkmen oymaklarından Üsküdar’daki Valide Sultan vekafı hassına tâbi olan

⁵⁸³ Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.110.

Beydili ile diğer oymaklar ile beraber Boz-ulus Türkmenleri'nin yerleştirilmesi isteniyordu⁵⁸⁴. Bu hükümler gereğince buralara iskâna memur olan oymaklar şunlardır;

a) Halep Türkmenleri grubundan; Kara Şeyhlü Çene, Kara Şeyhlü Hamdanlu, Kara Şeyhlü Yadigâr, Kara Şeyhlü Durabeyli, Dimleklü, Karkın Hacılar, Dimleklü'ye tâbi Pir Budak-oğlu, Beğdilli'ye bağlı Şeyhlü, Beğmişlü, Beğmişlü'ye bağlı Arablı Musa ve Arablı İbrahim, Boz-koyunlu ve ona bağlı Balabanlı, Boz-koyunlu Taş, Boz-koyunluya tabi Firuz kethuda, Bayındır Rüstem kethüdâ, Bayındır Hacı Ahmed kethüdâ, Bayındır Ramazan, Kadirlü, Sencen tâbi-i Pir Ahmed, Mir Hac'a tabi Sencen, Kubaş, Adillü, Döger, Döger-i Seyfi Toğalu ve Şeyhlü oymaklarıdır⁵⁸⁵. Bu oymakların toplamı 30 ve 2400 nefer iskân için memur edilmişlerdir.

b) Yeni-il haslarına bağlı olan oymaklardan iskâna memur olanlar; Musacalu tâbi-i İsa kethüdâ, Elvend Sultan Kethüdâ'ya tabi Musacalu, Ömer Kethüdâ'ya tabi Musacalu, Tayfur kethüdâ'ya tabi Musacalu, Ali kethüdâ'ya tabi Musacalu, Bâyezid kethüdâ'ya tabi Musacalu, Avşar torunları, Kabagılı Tokuzu, Çeçelü, Kera Çeçelü, Barak, Güneş, Çitaklu, Cumalu, Sencen, Veli Alilü, Kara Kocalu ve Manilü oymaklarıdır⁵⁸⁶. Bu oymakların toplamı 18'dir.

c) Lekvanik mukataasına bağlı; Lekvanik ve tevâbî, Hacılar, Akbaş, Kızıl-koyunlu, Cirintilü oymaklarıdır⁵⁸⁷. Bu oymakların toplamı 5'dir.

d) Boz-ulus bakiyesi Türkmenlere bağlı; İzzeddin, Köçeklü, Avşar, İnallu, Anterlü, Ömerlü, Çöpü, Karaca Arablı, Çağıranganlu Şerefli ve Ömerlü oymaklarıdır. Bu oymakların toplamı 9 ve 800 neferden ibaredir.

e) Keskin ilinde sakin Boz-ulus'a bağlı, Cerid, Köçekli, Baltun, Tacirlü, Harbendelü, Çepni, Acurlu, ve Kara-Arablu oymaklarıdır. Bu oymaklar 18 Mart 1692 tarihli bir ferman ile iskâna memur edilmiş olub⁵⁸⁸ toplamı 8'dir.

f) Evvelce Ergani nahiyesinde oturan Badıllı aşiretinin Çankırı ve Ankara sancaklarında kışlayan oymaklarından, Arşuvanlu, Üstürganlu, Çimkanlu Azmanlu, Hacı Kırılı, Kurdikanlu, Mamavi, Mudanlu ve Osmanlı oymakları Harran nahiyesine yerleştirilmişlerdir⁵⁸⁹. Bu oymakların toplamı 10'dur.

⁵⁸⁴ MAD ts, nu.534, s.10, 11/1;TD ts, nu.835, s.6 (bk. Orhonlu, *Aşiretleri İskâni*, s.58 ve dp.11).

⁵⁸⁵ MAD ts. nu. 8458, s.63-64, 148-149; nu.534, s.8-9; TD, nu.835, s.4 (bk. Orhonlu, *Aşiretleri İskâni*, s.58-59).

⁵⁸⁶ MAD ts. nu. 8458, s.62, 146; nu. 534, s.9; TD, nu.835, s.5(bk. Orhonlu, *Aşiretleri İskâni*, s.59).

⁵⁸⁷ Orhonlu, *Aşiretleri İskâni*, s.59.

⁵⁸⁸ BA, MAD, nu. 8458, s.127; nu.534, s.42-43; TD, nu.835, s.36 (bk.Orhonlu, *Aşiretleri İskâni*, s.58-59).

⁵⁸⁹ BA, MAD, nu.8458, s.126, 184, 187; nu.534, s.8-9, 32; TD, nu.835, s.5, 36.(bk. Orhonlu, *Aşiretleri İskâni*, s.59).

Umumiyetle şekavet hareketlerinde bulunan cemaât ve aşiretlerin yerleştirildiği ve devlet tarafından bir sürgün mahalli olarak seçilen bu bölge, ayrıca, Arab aşiretlerinin baskılarına karşı bir set alanı olarak da kullanılmıştır⁵⁹⁰.

Rakka bölgesine, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren de, çeşitli cemaât ve teşekküller sevk edilmiştir. Meselâ, 1700 yılından itibaren Malatya sancağının Genger ve Kahta kazalarında sakin olan Zorganlı torunları, Diyabakır bölgesinde bulunan Ulus tâifesinden Cihanbeylü ile Şamakıllü aşiretleri ve Güllü-corlu cemaâtinden bir kısım şekavetlerinden dolayı, İl-beyli aşireti ile Afşar cemaâti oymağı ve buna bağlı Bab-ı Altun, Çeçelü, Dokuz ve Silsüpür vesairleri Rakka'da muhtelif sahalarda iskân edildiler. 1704 yılına kadar, Musacalu tâifesi üzerine musallat olan Beydili Türkleri'nin de Rakka'ya iskân edilmek üzere sevk edildiği ve bu yolla emr-i şerif verildiği görülmektedir. 1706 yılında Valide Sultan hassına dâhil Rışvan aşiretinden bir grup ahalinin baskı yapmaları sebebiyle Rakka'ya iskân edilmeleri için teşebbüste bulunmuştur. Ayrıca Cihanbeylü Japovalı ile beraber Becengânlı, Dregânlı ve Koyun-oğuları cemaâtlerinin de iskânı kararlaştırılmıştır. İfraz cemaâtlerinden olan ve Ayas, Berendi ve Kımık'a yerleştirilen Tacirlü cemaâtinin de isyan üzere olması, 1707 yılında Rakka'ya sürülmesi için karar alınmasına sebep olmuştur.

Şekavetlerinden dolayı Zorgânlı oymağından bir kısım hâne 1709 yılında Rakka'da Valide Sultan çiftliğine yerleştirilmiştir⁵⁹¹. Diyarbekir Vilâyetinde sakin Milli tâifesinden Bamran, Düdegân, Senedgâ ve Ömergân cemaâtlerinin şekavetlerinden dolayı, 1711'de Rakka'ya yerleştirmelerine karar verilmiştir. Ancak 1718'e kadar iskân mahallesine gitmeyenbu grubun sevki için sıkı tedbirler alınmıştır⁵⁹². 1712'de Danişmendlü Türkmenleri'nden şerefli cemaâtine bağlı hâne ile, 1713'de İnfaz-ı Zülkadriye tâifelerinden Cerid aşiretine bağlı Tatarlı ve Azizli cemaâtleri Rakka'ya sürülmüştür. Humus'ta iskân olunan İç-il Türkmenlerinden Eymür'e tâbi Sincarlı, Osman kethüdâ, Karagözlü, Çarık, Kaçar, Tosun, Kayalı, Dünderli, Kara-Avşarlı ve Gencelü Afşarı cemaâtleri urban baskılarını önlemek ve yolları korumak maksadıyla 1713'de Murad Paşa köprüsü civarlarında iskân etmişlerdir. Yine şekavetlerinden dolayı

⁵⁹⁰ Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.136.

⁵⁹¹ BA, MAD, nu.8458, s.100, 104, 181, 184, 190, 201, 290.(bk.Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.52).

⁵⁹² BA, Cevdet Tasnifi Dâhiliye ks. nu.6866, MAD, nu.8458, s.263.(bk.Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.50).

Malatya kazasının Çobaş nahiyesinde oturan İzoli aşireti de 1719'da Rakka'ya sevk edilmiştir⁵⁹³.

Receplü Afşarı cemâatleri de şekavet hareketleri sebebiyle Rakka'ya iskân edilmiştir⁵⁹⁴. 1729'da yapılan bir tahririne göre⁵⁹⁵, mezkûr aşirete tabi Süleymanlı ve Kara Şeyhli cemaâtleri ile Sarı-Seydili, Hovalı, Akça-Ali, Saruhanlı, Hedili, Burkalemlî, Sarı-Fakihlü, Taşlı uşağı, Kara-Budaklı, Yeni-Tekeli, Sofular, Tohmadan, Parekende-i Maraş ve Recep Safi-uşaklarına ait olmak üzere toplam 648 han tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra yine 1729'da Rakka'ya iskân edildikleri halde, iskân mahallelerini terk ederek Ankara civarına geçen Batulu ve Cemkanlı cemaâtlerinden 170 hânenin, ayrıca Karahisar-ı sahip sancağında Barçın kazası İç Anadolu Vilâyeti tarafında oturan 400 hânenin yeniden Rakka'ya yerleştirilmesine karar verilmiştir⁵⁹⁶.

1779 yılından itibaren de Halep eyâleti dâhilinde Amik ovasında 3000 civarında hâneye sahib Reyhanlı aşiretinin iskânına teşebbüs edilmiş ve bu cemaât Amik ovasına evler inşa etmek üzere iskânı kabul etmişlerdir⁵⁹⁷.

Menbiç Nahiyesi'ne İskân: Halep eyâletine tabi Menbiç nahiyesi de, diğer bölgelerde olduğu gibi, XVII. yüzyıl sonlarından itibaren iskân hareketlerine sahne olmuştur⁵⁹⁸. Nitekim, şekavet hareketlerinde bulunan Levanik aşiretiyle, Akça, Kızıl-koyunlu, Hacılar ve Nureler cemaâtlerinin, 1707'de Menbiç nahiyesinde boş ve harabe köylere yerleştirilmesi için teşebbüse geçilmiştir⁵⁹⁹. Ancak Levanik aşiretinden pek azının yerleştirilebildiği, kalanlarında dağılarak Pehlivanlı torunları, Boz-ulus'tan Tabanlı, Danişmendlü ve Ketiş-oğlu ile Salurlu-i Kebîr ve sağır cemaâtleri yanına yerleştikleri görülmektedir⁶⁰⁰. 1693 yılında Menbiç nahiyesine yerleştirilen İl-beyli Türkmenlerine bağlı teşekküllerinde Karataşlı, Tarîkli ve İl-beyli cemaâtlerinden 32 hâne, 1729'da, yerlerini terk ederek, Maraş, Antakya, Adana, Lazkîye ve Trablus-Şam'a giderek orada yerleşmişlerdir⁶⁰¹.

⁵⁹³ BA, MAD, nu.8458, s.15, 268, 297. (bk.Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.140).

⁵⁹⁴ BA, MAD, nu.131, s.103, sene 1713. (bk.Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.139).

⁵⁹⁵ BA, MAD, nu.7126, s.4-17. bk.Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.139).

⁵⁹⁶ Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, vs.nu.221, s.185.

⁵⁹⁷ BA, Cevdet Tasnifi, Dahiliye ks.nu.7622 ve 2891(bk. Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.137-138 ve dp.980-1002).

⁵⁹⁸ Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskân Teşebbüsü*, İstanbul, 1963, s.61, 62.

⁵⁹⁹ BA, MAD, nu.8458 s.203-204, 210. (bk.Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.143).

⁶⁰⁰ Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, vs.nu.195, s.145-146, sene:1124. (bk.Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.132).

⁶⁰¹ BA, MAD, nu.8458 s.117 (Halaçoğlu, *Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s.141).

Belih Nehri Bölgesine Yapılan İskân: Belih nehrinin batısında bulunan 12 nehir boyuna çeşitli Türkmen cemaâtleri iskân edilmiştir. Bu nehir bölgesine iskân edilen cemaâtler ve iskân edildikleri yerler şunlardır: Hiyabendi ile Sehlan nehirleri arasına;

Boz-koyunlu'ya bağlı Kılıç-Begli ve Ali-Begli oymakları, Hişa ve Uskurla nehirleri bölgesine; Beydilliye tabi Beğmişlü ile Cumalu oymakları, Ebu Rakka nehri civarına; Şehlü, Dögerli ve Sencen oymaklarıdır. Tel-Semin nehri civarına; Döger ile Kara-Kocalu, El-As civarına Beğdilli'ye bağlı Kadrili oymağı, Dahbe nehri civarına; Kazlı oymağı, Hüreyme, Salihyye, Yeknib ve Remman nehirleri civarına; Barak, Arablı ve Çağıranlı oymakları 1800 çift ve toplam 1300'ü bulan efrad halinde yerleştirildiler⁶⁰².

Belih nehrinin doğusunda bulunan dokuz nehir boyuna ise; Hamam nehri boyuna; Dimleklü oymağı, Hunezye nehri boyuna; Musacalu, Cedid nehri boyuna civarına; Çeçelü, Debs ile Atiyk nehirleri arasına; Bayındır, Kabasakal ve Sıçan şehri nehri civarına; Kabağılı Dokuzu ve Çeçelü, yine Şıçan nehri civarlarına ve Tel-Şammâr ile Tel-Zivan nehirleri havalisine; Avşar oymağı ve torunları ve Sarıkamış köyüne; Güneş oymağı Türkmenleri yerleştirildi⁶⁰³. Bunların toplamı 1800 çift ile 1231 neferdir.

1702 yılından itibaren Belih nehri ve Akça-kale mevkilerine Yeni-il haslarına tâbi Tâif Afşar grubundan Ali Cemaâti ile Fettahlu Dokuzu'na mensup Hacı Avad-oğlu İbrahim kethüdâ cemâati bütün tekâliflerden muâf tutulmak suretiyle havalindeki eşkıyâlara karşı yerleştirilmişlerdi⁶⁰⁴. Ayrıca, yine bölgeyi muhafaza amacıyla Akça-kale, Ayn-ı Rîz, Maarre ve Rakka'ya kadar olan saha içinde Boz-ulus Türkmenleri cemaâtleri, Keskin-ili sakini Boz-ulus Türkmenleri cematleri, Haleb Türkmenlerinden Yeni-il'e mensup olan cemaâtler, Diyarıbekir voyvodalığına tâbi Batınlı aşiretlerinden olan cemaâtleri ile Receplü Afşarı, Cihanbeylü aşiretlerinden Ulus tabir edilen Japovalı, Yarçekânlu, Dirijanlu ve Beğdilli cemaâtlerinden birer grup iskân edildiler. Cerid cemaâti de bunlardan Receblü Afşarı cemaâtiyle birlikte yerleştirildi⁶⁰⁵.

Hama ve Humus Sancaklarında İskân: 24 Cemaziyü'l-ahır 1102 (25 Ocak 1691) tarihli Trablusşam eyâletinde görev yapan mahalli memurlara, sancak beyleri, kadılar ve mübaşirlere gönderilen bir emirle⁶⁰⁶, Hama ve Humus sancakları arasında bulunan boş

⁶⁰² BA, MAD.nu.534, s.16-27; TD, nu.835, s.18-20 (bk. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.60).

⁶⁰³ BA, MAD, nu.534, s.27-35; TD, nu.835, s.20-26. (bk. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.61).

⁶⁰⁴ BA, MAD, nu.8458, s.205 (bk. Halaçoğlu, *İskân Siyâseti*, s.140).

⁶⁰⁵ BA, MAD, nu.8458, s.181, 202 sene 1115.(Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.143).

⁶⁰⁶ BA, MAD ts, nu.8458, s.42 (bk. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.64-65).

ve harap yerlere konar-göçerlerin yerleştirilmesi için harekete geçilmesi isteniyordu. Bu emir gereğince buralara yerleştirilmek istenilen oymaklar şunlardır:

a) *Halep Türkmenlerine bağlı*; Köse-oğlu, Şarıklı, Kara Avşar, İnallu, Döger oğlanı, Hama dögeri Mustafa Kethüdâ, Hama dögeri tabi-i Derviş kethüdâ, Şam Beğmişlüsü, Hüccetlü, Kapuuşak, Eymir-i Dünderlu, Bozlu Çerkez-oğulları, İdris kethüdâya tabi oluşu, Tokuzhan Harbendelüsü, Kara Tohtemürlü, Köse kethüdâya bağlı şerifli, Uşak obası, Beşir-oğulları obası, Eymir-i Affan, Bozlu, Ebu Derya'ya bağlı olan Bozlu, Kızıl Ali Tohtemürlüsü, Salur Türkmenleri, Din-daş oğlu İsmail ve ona bağlı olanlar, Bozulus'a bağlı olan Genceli Avşarı, Danişmendlü'ye tabi Kara Halil oymakları olmak üzere 30 oymaktır⁶⁰⁷.

b) *Yeni-il Türkmenlerine bağlı*; Kayalı, Elçi-i Ramazan, Abdallu, Şerefli Sultan Kethüdâ, Sağurlu elçisi, Esblü elçisi, Tululu elçisi, İlhanlu elçisi, Kılıçlı ekrâdı, Emir Hacı elçilerinden olmak üzere 10 oymaktır⁶⁰⁸.

Her iki türkman grubu toplam 40 oymağı ihtiva eder.

Yine, mezbûr emir gereğince Hama ve Humus sancağına yerleştirilen oymakların iskân edildikleri yerler şunlardır:

a) *Humus sancağına dâhil olan yerlere yerleştirilen oymaklar*;

Abdallu oymağı; Kefr Begiş ve Kefr Kan köyelerine, Abalu oymağı; Kefr Aya, Deşşariye, Kegr-i Bidas köyelerine, Ümmü'l-Ahmed ile Ekmâm mezrasına, Hardendelü oymağı; Deyr-i Ömer, Kefercili ve Mesra köyelerine, Eymir-i Kara-gözlü oymağı; Kefr-i Abdi ve Deyr-i Ma'lâile Kem'a mezrasına Eymir oymağı, Meskene, Sumakiye, Kuseyrü'l-Hama oymakları ile Abbasiye mezrasına, İnallu oymağı, Tel-Cuburin köyü Ayn-ı Cüdeyr köyelerine, Eymir-i Kaçar oymağı; Zemimîr köyü ile Telîl, Mı'an, Hassad, Deyr-i Ba'alba ve Haribetü'l-Far mezralarına, Eymir-i Sincarlu oymağı; Nukeyre ve Mubarekiyye, Abıl köyleri ile Miruce mezrasına, Kara Avşar oymağı; Orula-Ura'lâköyü ili Heykel mezrası, Hısnü'l-Ekrâd kazasında bulunan Darü'l-kebîr köyüne, Eymir-i Dünderlu ve Eymir-i Affan oymakları, Düveyr ile Badaris köyelerine Köseoğlu şerefli oymağı; Timar köyelerinden olan Durdu Kethüdâ idaresinde Salur oymağı; Haman, Resmü'l-Kayyar köyleri ile Cusiyyetü'l-Atik mezrasına, Sağırlı elçisi; Timar köyelerinden olan Bettil ve Tel Cüder köyelerine, Kızıl Tohtemürlü oymağı; Erceze köyüne, Genceli Avşarı oymağı; Kefr-i Abdi, Şamsin ve Şumerriye köyleri ile Tel

⁶⁰⁷ BA, MAD ts, nu.8458, s.41, 189, 199; BA, MD, 104, s.112; (Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, s.103, 108).

⁶⁰⁸ BA, MAD ts, nu.8458, s.41; BA, MD, 104, s.112 (bk. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.66).

Hanus mezarına Kara Tohtemürlü oymağı; Maar Taab köyüne; Kayalu oymağı, Şimakiyye köyüne, Eymir-i Tosun oymağı; yine Şimakiyye köyüne Uşak oymağı; Yugırı'l-asi köyüne yerleştirildiler. Bu Humus sancağı dâhilindeki köylere yerleştirilen aile adedi 1066 ve ortalama olarak 5000–5500 arasında bir nüfustur. Bu nüfus 36 köy ve 17 mezraaya yerleştirilmiştir⁶⁰⁹.

b)Hama sancağı dâhilinde olan yerlere yerleştirilen oymaklar:

Hama Bayadı oymağı: Barin nahiyesinde Deviya, Diblos köyleri İl Telü'ş-Şarkî ve Garbî mezarlarına, Hama Dögeri oymağı; Barin nahiyesinde Kurtman köyü ile Nısaf mezraasına, Kara Halil oymağı; Barin nahiyesinde Akrep ve Rubah köyleri Saguna mezraasına, Döger oymağı. Barin nahiyesinde Kefr-i Hatme ve Cerdin köyü ile Tel Kays mezraasına, İlu Han elçisi ve Elçi-i Ramazan oymakları; Barin nahiyesinde Kınık ve Kevalcir köylerine yerleştirildiler. Hama sancağı dâhilindeki köylere yerleştirilen aile âdeti 1532 ve ortalama olarak 7500 kişilik bir nüfustur. Bu nüfus 28 köy ve 14 mezraaya yerleştirilmiştir. Bu iskân genelde Barin nahiyesinde yapılmıştır⁶¹⁰.

Osmanlı iskân siyâseti usullerinden biri olan, oymaklarının tamamının bir bölgeye veya köye değil çeşitli köylere yerleştirilmesi ve bir köye çeşitli oymak mensuplarının iskân edilmesi usulü Hama ve Humus bölgesinde de uygulanmıştır. Bu suretle, bu oymaklarının birliğini ve nüfusunu parçalayarak devlete karşı şekavet hareketlerine ve isyana kalkışmamasına gayret edilmiştir. Burada da bir oymak mensupları iki kısma ayrılarak, bir kısmı Hama ve bir kısmı Humus bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Meselâ: Abalı oymağının bir kısmı Humus'ta yerleştirildiği halde diğer bir kısmı da Hama'da; Tel-Kartal ve Burak gibi köylere yerleştirildiler. Keza, Kınık oymağı; Hama'da Barin nahiyesine ve Şereflü Sultan Kethüdâ oymağı; yine Barin nahiyesinin Abguru'l-Havle köyü ve Beşemes mezarına Kıcıllu oymağı; Dahiş köyüne ve Akakir, Kalkumiyye ve Nasırıyetü'l-Kıbbliyye mezarlarına, Kılıçlı oymakları ile Elçi-i Tululu oymakları; yine Hama'da Barin nahiyesinin Bulos köyüne yerleştirilmişlerdir⁶¹¹.

Hama ve Humus bölgelerinin iskâna memur edilen oymaklardan bazıları bu yükümlülükleri yerine getirmemişlerdir. Bu sebeple bu oymakların yerleştirilmesi için çeşitli emirler çıkarılmış ve ilgili yerlere gönderilmiştir. Meselâ, 1693 yılında Salur ve Karakoyunlu oymakları iskân edilecekleri yerlere henüz gelmemişlerdi.(Bunların

⁶⁰⁹ MAD. ts. nu.9484, s.26, 28, 30, 31, 32, 34, 36, 37, 38 (bk. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.67 ve dp. 46-63).

⁶¹⁰ MAD ts, nu. 9484, s.10-21, 26 (bk. C.Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.68 ve dp.; 65-73).

⁶¹¹ MAD ts. nu. 9484 s.5-13, 17-18 (bk. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.69 ve dp., 74-79).

yerlerine gelmeleri için Şam, Trablus-Şam valilerine ve kadılarına hükümler gönderildi⁶¹²) Ancak bir müddet sonra 1694'te Hama ve Humus kadıları ile iskân mübaşirlerinin yapmış oldukları teftiş sonucunda, bunların iskân edilecekleri bölgelere geldikleri, evler inşa ettikleri ve toprakla uğraştıkları tespit edilerek bir rapor halinde bildirilmiştir.

Yine, Hama ve Humus bölgelerine iskân edilen oymaklardan bazıları Arab aşiretlerinin saldırı ve baskısı sonucu iskân yerlerini terk ederek Halep, Şam ve Trablus-Şam civarlarında yerleşmeye başlamışlar, bunun sonucu olarak da boş bıraktıkları yerler eşkıyâ yuvası haline gelmiştir. Bu durum karşısında, oymakların iskân bölgelerine dönmeleri için 24 Zilkade 1132 (27 Eylül 1720) tarihinde emirler gönderilmiştir⁶¹³.

XVII. yüzyılda Hama ve Humus sancakları dâhilinde bulunan ziraata elverişli boş harap yerlere yapılan iskân teşebbüsleri XVIII. yüzyılda da devam etmiştir. Bu suretle Hama ve Humus taraflarına, Halep Türkmenleri reâyâsından Hamza Kethüdâya tabi Süphanlu Durudu Kethüdâya tabi Köse-oğlu Şerefli, Hamdi Kethüdâya tâbi, Kara Afşarlı oymakları 1713'de Murat Paşa köprüsü mevkiine, Mustafa Kethüdâya tabi Döger-oğlan, Çerkes-oğullarına tabi Budullu, Mehmet Kethüdâya tabi Kapu-İsa, Derviş Kethüdâya tabi İnallu, Süleyman Kethüdâya tabi Eymür Dünderli⁶¹⁴, Abdullah Ağaya tabi Şam Behişlü, Derviş Kethüdâya tabi Hama Dögeri, Muharrem Kethüdâya tâbi Karalu Huzurlu, Köse Kethüdâya tabi Karalu Huzurlu, Kara Huzurlu Erdoğdu, Murat Kethüdâya tabi Dokuz Harbendelüsü, Abalu Fakih Kethüdâ, Abalu İdris Kethüdâ ve tabileri Beşir-oğulları mahallesi ile Ayntab mahallesi, Eymür-i Sincarlu, Eymür-i Çarık, Alişir'e tabi Eymür-i Tosun, Eymür-i Kara göz, Eymür-i Osman Kethüdâ, Halil nâm kişiye tabi Borlu, Ebu'd-Deryaya tabi Borlu, Halil Kethüdâ'ya tabi Kızıl Alili Samurlusu, Trablus-Şam'a Saluriye Türkmenleri, yine Trablus-Şam'a tabi Dündeş-oğlu İsmail ve Tevabii, Bozok'a tabi Genceli Avşarı oymakları Murat Paşa köprüsü ve Saylak mevkiine ve Danışmedlüye tabi Kara Halillü cemaâtleri olmak üzere 30 cemaât iskân edilmiştir. Yine aynı bölgeye Yeni-İl Türkmenleri reâyâsından Abdallu Hacı Mehmed, Esenlü-alcısı, Kulular-alcısı, Ayuhanlı-alcısı, Ekrâd-ı Kılıçlı, Şerefli Sultan Kethüdâ ve Dede Kethüdâya tabi⁶¹⁵ Emir Hacı Bayram cemaâtleri olmak üzere toplam

⁶¹² İbnü'l-Emin ts., Dahiliye ks.nu.1291 (bk. Orhonlu, *Aşirelerin İskânı*, s.70).

⁶¹³ MAD ts, nu.8458, s.7, nu.9484, s.55 (bk. Orhonlu, *Aşirelerin İskânı*, s.70).

⁶¹⁴ MAD ts, nu.8458, s.58, (bk. Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.138 ve dp. 1003-1011).

⁶¹⁵ MAD ts, nu.8458, s.59 (bk. Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.139 ve dp., 1005-1011).

10 adet cemaât iskân olmuştur. Böylece Halep Türkmenleri reâyâsından Hama'ya 40 cemaât iskân olmuştur⁶¹⁶.

1710 yılında, Arap kabilelerinin reâyâyaya yaptıkları baskıları önlemek ve Arab aşiretlerine karşı muvazeneyi temin etmek amacı ile Hama, Humus ve Maaretünnûman kazalarına yeni iskânlar yapılmıştır. Bu kabilden olmak üzere, Mecilli Türkmenlerinden Süleymanlı, Bıyıklı, Balıkcılı, Ördek Hacılu, Dubah, Sarılı, Hamatlı ve Kalaçlı mahalleleri; İfraz Türkmenlerinden Sakallı Ceridi ile Hacılu Dokuzu; Danişmedlüden Küşne, Köpekli ve tevabii cemaâtlerinin bu bölgelere yerleştirmesi için emir gönderilmiş ve bir müddet sonra da iskân olunarak malları Hama iltizamına kayıt olunmuştur⁶¹⁷.

Nevşehir'in inşa Faaliyetleri: Nevşehir'in inşasına H.1133/M.1720 başlandı ve 10 yıl kadar devam etti. Bu inşa faaliyetleri sırasında buraya bir câmi bir medrese, bir imaret, bir mektep, bir han, bir hamam ve hayır eserlerinin istihkakını sağlamak gayesiyle 30–40 kadar dükkân ve Nevşehir'in etrafını çeviren bir sur inşâ edildi. Nevşehir'in kurulmasında baş mimar Kayseri'li Mehmed Ağa olmuştur. Nevşehir'in kuruluşu sırasında burada çalışacak amelenin bölge mahalline emniyetle nakledilmelerini temin etmek için civar kazalara ve Nevşehir'e emirler gönderilmiştir⁶¹⁸.

Nevşehir'e gelecek tüccarların işlerini kolaylaştırmak, rahatlarını, gece konaklamalarını, eşyalarını muhafaza etmelerini sağlamak maksadıyla ayrıca buraya birde han inşâ edilmiştir⁶¹⁹. Daha önceleri büyük bir kale şeklinde yapılması düşünülen kasabanın etrafına 1725 yılında gönderilen bir hükümlerle küçük kârgir bir sur yapılması emredildiği, ikisi büyük, ikisi küçük olmak üzere yapılması emredilen dört kapı yerine iki kapı inşa edilerek, birinin büyük, birinin ise küçük olması emredilmiştir⁶²⁰.

H.1140/M.1727'de buraya inşâ edilen kaleye malzeme ve cephâne câmi için de mühimmat nakledilmek üzere Cebecibaşı Mustafa Çavuş memur tayin edilmiştir. Ayrıca Nevşehir'de inşâat bitip ahali yerleştirildikten sonra inşâ edilen kaleyi muhafaza

⁶¹⁶ MAD ts, nu.8448, s.58, 59 (bk. Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.139 ve dp., 1012).

⁶¹⁷ MAD ts, nu.8458, s.6, 7 (bk. Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.139).

⁶¹⁸ BA, MD, 133, s.439 (bk. Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.142).

⁶¹⁹ BA, MD, 134, s.183, sene 1140, (bk. Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.143).

⁶²⁰ BA, MD, 134, s.24, 48, 61, 62, 153(bk. Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.143).

için ise, Niğde kalesi muhafızlarından 52 ve Karahisar nahiyesi kalesinden 33 nefer getirilerek yerleştirilmiştir⁶²¹.

Nevşehir ve Civarında Yerleştirilen başlıca Oymaklar; Nevşehir'in imarını müteâkıb, karaman eyâletine bağlı, Aksaray, Kayseri, Kırşehir ve Niğde sancağına bağlı Uluğağaç, Zemzem ve Orhanlı köyleri ve Nevşehir'de tamir eilen câmi-i şerif evkafı köylerinden olan Eski İzle, Araplu, Göynük, Genezin, Avanos, Meliköy ve Göre gibi bölgelerden bir takım Oğuz boylama bağlı oymaklar⁶²² Nevşehir ve köylerine iskân ettirilmişlerdir. İncelenen Evkaf defterine⁶²³ göre Nevşehir ve köylerine iskân edilen başlıca oymaklar şunlardır;

a) *Çayan (yahut Çapan);* Evkaf Defteri'nde⁶²⁴ bu oymak Bozulus boyuna bağlı olarak gösterilmektedir. Fakat, XVI. yüzyılda (1540) Bozulus üzerine düzenlenen bir toprak yazım defterine bakıldığında Çayan adına rastlanmamaktadır. Bunların Bozulus'a daha sonraları başka bir boydan ayrılarak katıldıkları düşünülebilir⁶²⁵. Bu oymak evvelce Abuçlu'da oturduğu ve 120 hâne oldukları evkaf defterinde kayıtlıdır⁶²⁶. Ancak Nevşehir'in neresine ve ne kadar iskân edildikleri hakkında bir kayıt mevcut değildir.

b) *Karahacılı;* Bu oymak Bozdoğanlı cemaâtinin⁶²⁷ Varsak ulusuna⁶²⁸ bağlı ve 18 hâneyi geçmeyen bir teşekküldür⁶²⁹. H.1154/M.1741 tarihli bir fermana göre⁶³⁰ Karahacılılar asıl İçel ve Adana yöresinde kışlamakta, Kayseri sancağındaki Erciş ve Big dağında yaylamakta ve Teke oymağı ile birlikte yaylak ve kışlak bahânesiyle Niğde ve Aksaray taraflarına gelip çapul hareketlerinde bulunarak bura halkını tedirgin etmekteydiler. Bu durum Aksaray ve Niğde kadıları tarafından İstanbul'a şikâyete yol açmış ve 1145/1732 tarihli bir fermanla Karahacılılar Aydın sancağındaki boş ve harap yerlerde yerleştirilmeleri emr olunmuştur. Fakat bu emre itaat etmeyerek yine çapul hareketlerine girişmişlerdir. Bundan sonra bir grup Karacahacılı oymağı mensubu

⁶²¹ BA, MD, 134, s.24, 48. (bk. Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.143).

⁶²² Zeynep Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, 1. Cilt: Ses Bilgisi (Phonétique), AÜ. DTCF yay., Ankara 1963, s.9, 11.

⁶²³ TKGM KKA Nevşehir Evkaf Defteri 2135, s.8 (1140 tarihli Nevşehir Evkaf Defteri "Defter-i Evkaf merhum Damad İbrahim Paşa der Nevşehir).

⁶²⁴ Nevşehir Evkaf Defteri, s.8.

⁶²⁵ BA, MD, 200.

⁶²⁶ Korkmaz, *Age*, s.12.

⁶²⁷ Nevşehir Evkaf Defteri, s.8.

⁶²⁸ Faruk Sümer, "Döğörlere Dair", *TM*, X, İstanbul 1953, s.143.

⁶²⁹ Nevşehir Evkaf Defteri, s.10.

⁶³⁰ Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, s.207.

zaman zaman yaylak vekışlak değiştirencek Orta Anadolu bölgesinin Nevşehir, Niğde, Aksaray ve Kayseri bölümlerine gelmişler ve buralara iskân edilmişlerdir⁶³¹.

c) *İnallu*; bu boy hakkında evkaf defterinde⁶³² dağınık göçebe teşekküllerden olduğu ve bir bölüğünün Nevşehir köylerinden birinde yurt tutmuş olduğu kayıtlıdır. Sayıları 43 hâne olan bu boy etnik yapı itibariyle Oğuzların Bozok koluna, idârî bakımdan Halep Türkmenlerine baęlıdırlar⁶³³. Bunlar XV. ve XV. yüzyıllarda Suriye ve Güneydoğu’da yaşayan en büyük Türkmen teşekküllerinden biridir. XVI. yüzyılda İnalluların bazı oymakları Bozulus yanında yer almış ve Bozulus’un çöküntüye uğrayarak göç etmesi sonucu Orta Anadolu bölgesine dağılmışlardır. Bozulus’a bağlı İnallu boyunun Orat Anadolu’ya yayılmış bir bölüğü XVIII. yüzyılın ilk yarısında Nevşehir’in batısında yer alan ve kendi adlarını vermiş oldukları merkeze bağlı İnallu köyüne yerleştirilmiştir⁶³⁴.

ç) *Eski-il Türkmenleri*: Eski-il oymağından ayrılan bir bölük Nevşehir’e Aksaray taraflarından gelmiş, 65 hâne olarak Nevşehir kalesinin güney-doğu kesimine iskân edilmiştir. Oymağın adı da oturduğu mahalleye verilmiştir.

d) *Karcaaraplu*: 1131/1719 tarihli bir fermana göre⁶³⁵ çapulculuk yapan bu cemaât Rakka’da iskân edilmiş, fakat bir kısmı buradan Alaşehir ve Aksaray yörelerinden Nevşehir’e gelerek buraya yerleşmişlerdir. Bu oymak Aksaray ovasında karakeçi kılından yapılmış çadırlarda oturur ve mevsime göre otlak değiştirir. Evkaf defterinde⁶³⁶ elli yıldan veri göçebe oldukları ve sayılarının ancak 6 hâne olduğu hakkıdna bir kayıt mevcuttur.

e) *Dumanlu*; Atçekenler tâifesine bağlı olarak gösterilen bu oymak Ertaş yaylasının kuzey taraflarına yerleştirilmiş ve bugün Nevşehir’in Kozaklı ilçesine bağlı bulunan Bağlıca köyünü meydana getirmiştir. Evkaf defterindeki sayıları 138 hânedir⁶³⁷. Bir fermanda⁶³⁸ bunların boynunu incelü cemaâtine bağlı oymaklardan oldukları zikredilmiştir.

⁶³¹ A.Rıza Yalın, *Cenupta Cenupta Türkmen Oymakları III*, Ankara 1933, s.20, 23.

⁶³² Nevşehir Evkaf Defteri, s.11.

⁶³³ Faruk Sümer, “Osmanlı Devrinde Anadolu’da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller” , İstanbul Üni. *İFM*, 60, C: XI, 1952, s.469–473, s.466.

⁶³⁴ Korkmaz, *Age*, s.12.

⁶³⁵ Altınay, *Age*, s.155, vesika nu: 201.

⁶³⁶ Nevşehir Evkaf defteri, s.12.

⁶³⁷ Nevşehir Evkaf Defteri, s.12.

⁶³⁸ BA, MD, 134, s.383.(Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.143

f) *Kızilkoyunlu*: Evkaf defterinde⁶³⁹ Likvanik Kürtlerine⁶⁴⁰ bağlı olduğu kay edilen ve 65 hâne olarak gösterilen bu oymağın Nevşehir'in neresine yerleştirildiği hakkında bilgi mevcut değildir.

g) *Danişmendlü*: Evkaf defterine göre, bunlar Kaşıkçı oymağının Danişmendlü cemaâti diye adlandırılırlar. Uzun zaman Aksaray sancağının Alibeyli köyünde oturmuşlardır. Bunların çoğu dirlik sahibi ve savaşa katılmış sipahiler ya da sipahi oğullarıdır. Bunlardan Karalar köyünde 25 hâne yerleştirilmiştir. Bunların 18 hânelik küçük bir bölüğüde bir takım vergilerden muâf tutularak yeni evkaf defterine Nevşehir-i Dilarâ'nın imâret-i âmiresinin Hatapkeşân (odun çekici) olarak kaydedilmişlerdir. Ayrıca bir de Nevşehirin içine yerleştirilmiş Danişmenlüler vardır ki bunlar Harbandalu mahallesini kurmuşlardır⁶⁴¹.

ğ) *Musahacılı*: Arşiv belgelerinde bu oymağın Helep Türkmenleri ve Yeni-il haslarından⁶⁴² olduğu ve Bozulus'a bağlı bulunduğu⁶⁴³ hakkında kayıtlar mevcuttur. Sayıları 35 hâe olup, göçebe ve vergileri Haremeyn tarafından alındığı da evkaf defterinde kayıtlıdır⁶⁴⁴.

h) *Şereflü*: Bu oymak Rakka mukataasına bağlıdır ve yaylak kışlak bahânesiyle zaman zaman Sivas ve Orta Anadolu bölgelerine yayılmışlardır⁶⁴⁵. Bu yayılma sırasında bir kısmı Boynuinclü cemaâtine karışmıştır ki Nevşehir'e gelenlerde bunlardır. Evkaf defterinde sayıları 85 hâne ve 236 kişi olarak görevlendirilmiştir. Şehirde Sadıklı mahallesini kurmuşlardır⁶⁴⁶.

ı) *Bekdik*: Koçhisar'dan gelen bu oymak 79 hâne olarak Nevşehir kalesinin arkasında kalan kahveci dağının batı yamacında iskân edilmişlerdir⁶⁴⁷.

i) *Karacakürt*: Boynuinclü mukataasına bağlı olan bu oymak esasında Bozulus'tan olup Nevşehir'e XVIII.yüzyıl ortalarında Kırşehir'den 59 hâne olarak gelip kendi isimlerini verdikleri mahalleye yerleşmişlerdir⁶⁴⁸.

⁶³⁹ Nevşehir Evkaf Defteri, s.16.

⁶⁴⁰ Ekrad-ı Likvanik 1124 senesinden önceleri Rakka'ya iskân edilmiş olan Receplü Afşarlarına bağlıdır.

⁶⁴¹ Nevşehir Evkaf Defteri, s.16, 73.

⁶⁴² Altınay, *Age*, s.69; vesika nu.124.

⁶⁴³ Toprak Vergi Yazım Defteri, nu. 561, s.125b, 126a.

⁶⁴⁴ Nevşehir Evkaf Defteri, s.16.

⁶⁴⁵ Altınay, *Age*, s.166, vesika nu: 208.

⁶⁴⁶ Nevşehir Evkaf Defteri, s.50; Mahalle-i Oymak-ı Sadıklı

⁶⁴⁷ Korkmaz, *Age*, s.23.

⁶⁴⁸ Nevşehir Evkaf Defteri, s.60.

k) *Herikliü*: Avanos'tan gelen bu Türkmen oymağı 107 hâne olarak kendi isimlerini verdikleri mahallede yerleşmişlerdir. Bunlar da Boynuincelü'ye mensup olup, ayrıca bir kısmı da Avanos ve Gülşehir ilçelerinin bazı köylerine dağılmışlardır⁶⁴⁹.

l) *Tahtimürlü*: karacakurt köyünde oturan bu oymak 6 hânedan ibârettir⁶⁵⁰.

m) *Saman*: Bozulus'a bağlı bir oymak olup, Abuçlu bölgesinde oturmaktaydılar⁶⁵¹.

n) *Eymür*: Hama ve Humus'un dağınık oymaklarından olan Kaçar Eymür'üne bağlı olup 40 yıl göçebe aşadıktan sonra Araplu köyüne yerleşmişlerdir⁶⁵².

o) H.1148/M. 1735 yılında Seyyid Mehmet Paşa, İbrahim Paşa'nın Nevşehir'i imarını misal alarak, Arapsun'da câmi, imaret, mektep, hamam ve çeşme gibi binalar yaptırarak etraftaki Sarular Türkmen oymağını da Arapsun'a yerleştirerek burayı bir kasaba haline getirmiştir. Adını da Gülşehir olarak değiştire vakfiyesine kaydettirmiştir⁶⁵³.

ö) *Boynuincelü*: Arşiv vesikalarında⁶⁵⁴ en geniş bilgi bu oymak hakkında verilmişlerdir. H.1141–1142 yıllarında Nevşehir'e gönderilen fermanların çoğu bu oymakla ilgilidir. Vesikalarda Boynuincelü Türkmenleri diye kaydedilmiştir. Bunlar önceleri Aksaray sancağının Eyübili ilçesinde oturmakta ve umur-ı şeriyeleri bakımından Danişmendlü kadılığına bağlı bulunmakta idiler. Bunlar Nevşehir'e 800 hâne gibi büyük bir topluluk olarak, gelmişler, şehirde taştan evler yapmışlar ve böylece şehrin imarında büyük çaba harcamışlardır. Bunların bir kısmı da Nevşehir dışında kalan otlu ve sulak yerlere iskân edilmişlerdir. Bu oymak diğer oymaklar gibi vergilerin bir kısmından muâf tutulmuştur.

3.3.İdarî Teşkilat

Osmanlı Devleti bünyesindeki konar-göçerler, il ve ulus adı altında bir boy teşkilatına sahipti. Konar-göçerleri boy teşkilatı itibariyle çeşitli tasniflere ayırmak mümkündür. Bu tasniflerde muhtelif bölgelerde benzerlikler göstermekle birlikte bazen farklılıklarda olmaktadır. Nitekim, F. Sümer boy (kabile), (oba), (cemaat), C. Orhunlu, boy(aşiret) , oymak(cemaat), oba(mahalle), Y. Halaçoğlu, boy (kabile), aşiret, cemaat,

⁶⁴⁹ C.Hakkı Tarım, *Kırşehir Tarih ve Coğrafya Lugatı*, s.53.

⁶⁵⁰ Nevşehir Evkaf Defteri, s.61.

⁶⁵¹ Nevşehir Evkaf Defteri, s.69.

⁶⁵² Nevşehir Evkaf Defteri, s.37.

⁶⁵³ BA, Cevdet Tasnifi, Maarif Vesikaları, nu.637.

⁶⁵⁴ BA, MD, 134, s.263; BA, MD, 134, s.383, BA, MD, 135, s.11, s.143.(bk. Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*).

oymak, mahalle, oba (aile), İ.Şahin, tâife, kabile, boy/aşiret, cemaat, mahalle, oba, A.Sinan Bilgili, boy, tâife, cemaat, oba şeklinde bölümlere ayırmışlardır⁶⁵⁵.

Konar-göçerlerde en üst birim boydu. Obaların birleşmesinden cemaatler, cemaatlerin birleşmesinden tâifeler(aşiret), aşiretlerin birleşmesinden boy teşekkül ediyordu. Konar-göçerlerde idarî işleri her boyun başında "*boy beyi*" adı verilen bir bey, aşiretlerde "*mir-aşiret*" denilen aşiret beyleri, Arap aşiretlerinde "*şeyh*" yürütürdü. Boy teşkilatı içerisinde beyin idarî-hukukî statüsü eski Türk devletlerinde töre ile belirlenmişti. Osmanlı yönetimi de boyun hâkim ve temsilci olarak beyin hukukunu tanımaktaydı. Resmî yazışmalarda boy beyine hitap etmek suretiyle, devlet-aşiret münasebetlerini düzenlemede boy beyine sorumluluk veriyordu⁶⁵⁶.

Boyların idarî yapılanması Osmanlı bürokrasisindeki piramide benzer bir piramit hiyerarşisi üzerine oluşmuştur. Primitin tepesinde umumiyetle irsi olarak ailenin en büyüğü olan bey bulunurdu. Bölgedeki beylerin beyine de "*Ulu Bey*" denirdi. Boy beyi seçilirken boy beyi olacak kişinin aşiret ihtiyarları, kethüdâlar ve voyvodaların "*beylik*" vazifesini yerine getirmeye muktedir olduğu yolundaki kanaatlerini merkezî hükümete bildirmeleri gerekiyordu. Bu bildirimden sonra şahsın beyliği onaylanır ve ona padişah "*beylik berati*" verirdi⁶⁵⁷. Ancak bu işlemin yapılmadığı teşekküllerde boy aristokrasisi (kethüdâ-ihtiyar heyeti) istedikleri şahsı bey olarak seçebilirlerdi⁶⁵⁸. Merkez, aynı zamanda bey aristokrasinin gelişmesini engellemeye yönelik bir tedbir olarak, beyi tayin ettiği gibi, "*layık ve müstahak*" olmayanı görevden de alabilirdi⁶⁵⁹.

Beyin yönetimi altında aile fertlerinden ve yardımcılarından oluşan çekirdek bir kadro vardı. Boyun büyümesiyle ortaya çıkan otlak sorunu beyin oğullarının ana gruptan ayrılarak çoğunlukla kendi adlarını taşıyan yeni cemaatler oluşturmasına sebep olurdu. Bu cemaatler yeni otlak alanları açarak piramide yandan dâhil olurlar ve kendi içlerinde de yeni bir pramid oluştururlardı. Bu şekildeki oluşumlardan birinde, XVI. yüzyıl kayıtlarına göre, boyların yoğun yaşadığı Toroslar bölgesinde yaşayan Türkmen gruplarında⁶⁶⁰, ana gruptan ayrılarak kendi adlarına cemaat oluşturan bey oğullarının

⁶⁵⁵Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, İstanbul 1980, s.202; Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.14; Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.16, Şahin, *Yeni-İl*, s.153, Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.16.

⁶⁵⁶ Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, Bozulus Türkmenleri 1540-1640*, Bilge Yay., Ankara, 1997, s.113.

⁶⁵⁷ Gündüz, *Bozulus Türkmenleri*, s.112.

⁶⁵⁸ BA, MAD 2931, s.334; BA, MAD 8458, s.352; BA, MD, 120, s.224 (Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.14-15); Bahaeddin Yediyıldız, "Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış", *Türkler*, Ankara 2002, c.10, s.204.

⁶⁵⁹ Gündüz, *Bozulus Türkmenleri*, s.113.

⁶⁶⁰ BA, TTD 69, s.497; BA, TTD 450, s.693; BA, TTD 969, s.621; TKGM KKA, TTD 134, vrk.149/a.

teşkilatlarının başına bey ve ailesi, hatunun çevresi, çocuklar, uşaklar, nökerler, kapıcılar, kadın hizmetçiler, hekimler, çobanlar, komutanlar ve yiğitlerden oluşan geniş çaplı bir oba karşılığında⁶⁶¹ “*ordu*” (orda) kelimesi getirilmiştir. Meselâ, Ordu-yı Hasan Beg bin Küçük bin Kusun gibi⁶⁶².

Ayrıca bey teşkilatında resmi vesikaların “*begler kulları*” olarak nitelendirdiği kethüdâ ve nöker gibi kişiler vardı. İdarî bakımdan bir aşiret genellikle bir kethüdâ tarafından temsil edilirdi. Liyakat usulüne göre görev alan ve böylece devletin muhatap aldığı kethüdâyâ⁶⁶³, oymak ahalisinin kefil olması ve kanûnen tayin edilmiş vergilerini Has (Türkmen) voyvodalarına vermeyi taahhüt etmeleri şarttı. Cemaatin ileri gelenleri ve ahalinin seçtiği kethüdâ, mahallin kadısı tarafından tescil edilir ve İstanbul’a arz olunurdu. Şartlara uygun kethüdâ adayı hükümet tarafından onaylanır ve ona bir berat verilirdi. Bazı yörelerde kethüdâlık babadan oğula veya kardeşe intikal ederdi. Aşiretlerin birçoğu da kethüdâlarının isimleriyle anılırdı⁶⁶⁴. Bunların görevleri, devlet tarafından belirlenen timar arazisinde vergi toplamak, himayesinde bulunan aşiretleri idare etmek; kontrol altında tutmak, nizâmını sağlamak, anlaşmazlıkları çözmek, toprağa bağlamak ve tahrir yapılacağı zamanlarda devletin görevlendirdiği tahrir eminine yardımcı olmaktı. Bu görevleri yerine getiremeyenler, kadı, has voyvodası, diğer kethüdâlar veya halkın isteği olduğu takdirde azledilip yerine başkası seçilirdi⁶⁶⁵.

Bey çocuklarının altında “*nöker*” yer alırdı. Nöker, beylerin ve bey çocuklarının hiç bir zaman yanlarından ayrılmayan ve onlara sadakatle hizmet eden “*yoldaş*” kimselere denilmekteydi⁶⁶⁶. Devlet, bunları da gerektiğinde hizmete çağırırdı⁶⁶⁷. Nökerlik yapanlardan bazılarına hizmetlerine karşılık timar verildiği de olmuştur⁶⁶⁸. Savaşta ve barışta beyin yanında bulunan nökerlere, boyların yaşadığı bölgelerde sık rastlanmaktadır. Meselâ, Çukurova’da yaşayan Kusun ve Ulaş boylarına bağlı gruplarda. Kusun Bey’in

⁶⁶¹ Ögel, c.I, s.87; Sümer, *Oğuzlar*, s.290.

⁶⁶² BA, TTD 69, s.497; BA, TTD 450, s.693; BA, TTD 969, s.621; TKGM KKA, TTD 134, vrk.149/a .

⁶⁶³ Sümer, *Anadolu’da Üç-Oklu Oğuz boyları*, s.460–461; İlhan Şahin, “XVI. Asırda Halep Türkmenleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII, (İstanbul 1982), s.689.

⁶⁶⁴ Misalleri oldukça çoktur. Bk. Şahin, “Halep Türkmenleri”, s.689–690; Erhan Afyoncu, “Ulu Yörük (1485–1574)” ve Şenol Çelik, “XVI. Yüzyılda İçel Yörükleri Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, *Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Yör-Türk Vakfı, Ankara, 2000, s.4, 90–91.

⁶⁶⁵ BA, MAD 7534, s.693; BA, MAD 6565, s.82; BA, MAD 7533, s.1251; BA, MD 122, s.10 (Geniş bilgi için bk. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.15); İlhan Şahin, “Göçebeler”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.4, s.137; Gündüz, *Bozulus Türkmenleri*, s.114.

⁶⁶⁶ Nöker kelimesinin İ.Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara 1984, s.291) Uygurca, Moğolca olduğunu söyler. (Sümer, *Oğuzlar*, s.402).

⁶⁶⁷ “Sultan Hüseyin Beg’e hüküm ki, bundan akdem sana hükm-i şerifüm gönderilüp eyâletüne müte’allık olan ağaların ve nökerlerün ile da’ima hazır olup...” (BA, MD 3, hnr.392, 1066, tarih; 967/1559).

⁶⁶⁸ BA, MD 3, hnr.1073 (tarih; 967/1559)’e göre harap bölgeleri mamur hale getirmeleri karşılığında.

ailesinden Alpî, Han ve Hasan beylerin orduları ile Ulaş boyunun Esenlü-yi Bozca Dodurga ordusunda, boy beylerinin bir takım işlerini yürüten kimselere bu unvan verilmiştir⁶⁶⁹.

Osmanlı idaresinin aşiretleri iskân politikası, zamanla boy teşkilatının zayıflamasına ve boybeylerinin güç kaybetmesine sebebiyet vermiştir. Meselâ, Osmanlıların Toroslar ve Çukurova'yı hâkimiyet sahasına katmasından itibaren, boy beylerinin eski nüfuzları tedricen azalmaya başlamıştır. Zirâ devlet, Türkmen politikası çerçevesinde Varsak boy beylerinden oluşan aristokrat zümreye alaybeyliği, seraskerlik ve sipahilik gibi görevler vermek suretiyle aşiretlerin devletin bağlılıklarını sağlamış, siyasî ve askerî güçlerini tedricen azaltmıştır. Nitekim, XVI. yüzyılda genellikle Tarsus alaybeyliği ve bazı zamanlar Niğde alaybeyliği Varsaklar içerisinde önemli bir mevkiye sahip olan Kusun ailesine, Tarsus seraskerliği Ulaş ailesine mensup kişilere verilmiştir. Böylece merkezi hükümet, taşra bürokrasisine aldığı Kusun ve Ulaşlar sayesinde hem bu aşiretleri devlet hizmetlisi haline getirmiş, hem de onlar sayesinde Türkmenleri kontrol altında tutarak, isyan, asayişsizlik ve şekavet hareketlerini önlemiştir. Öte yandan yine Kusun, Ulaş, Kuştemür. Elvan, Esenlü gibi itibarlı ailelerin bey çocuklarına zeamet ve timarlar tahsis edilerek alt tabakadaki Türkmenlerin daha rantabil üretim yapmaları sağlanmıştır. Bu durum bir taraftan devletin vergi gelirlerini artırırken, diğer taraftan da Osmanlı ordusu için de kaynak sağlanmıştır. Aristokrat sınıfı oluşturan boy beylerinin altında da sosyal ve idarî bakımdan onlara tabi kethüdâ ve nökerler bulunuyordu. Kethüdâlar genellikle aşirete isim veren beyin oğullarından birisiydi. Meselâ, Esenlü boyuna bağlı Hacı Beğlü cemaatinin kethüdâsı Hüseyin bin Hacı Bey idi? Nöker ise, boy beyelerine sadakatle hizmet eden ve boy içerisindeki bir takım işleri yürüten kimselerdi. Esenlü-yi Bozca Dodurga boyuna bağlı Alpî Bey ordusunda olduğu gibi aristokrat ailelerin sadece ordu hüviyetindeki aşiretlerinde bulunuyordu⁶⁷⁰.

Bazı Türkmen teşekkülleri ise idârî ve malî bakımdan kaza statüsü ile has, timar, zeamet veya bir vakıf reâyâsı olarak kabul edilmiştir. Meselâ, Halep, Bozulus, Çukurova, Atçeken, Karacakoyunlu Türkmenleri has, Dülkadir ve Bozok Türkmenleri

⁶⁶⁹ Alpî Bey ordusunda, 1523'de 12, 1526'da 11, 1536'da 6 nöker bulunmaktaydı. 1523'de Kutlu Hamza v. Yusuf, Hasan Bey ordusunun, 1526'da Ali v. Ahi Esenlü-yi Bozca Dodurga ordusunun beyi Paşa Bey'in nökeriydi (BA, TTD 450, s.693, 713; BA, TTD 969, s.475, 618; BA, TTD 1067, s.140).

⁶⁷⁰ A. Sinan Bilgili, "Tarsus Türkmenleri", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Yör-Türk Vakfı, Ankara, 2000, s.37.

timar, Yeni-il Türkmenleri vakıf reâyâsı idi⁶⁷¹. Bu tür yapılarda idârî birim kaza olarak nitelendirilirdi. Ve Türkmen kazasının resmi yöneticisi kadı idi. Kadı, adlî ve idarî işlere bakar ve aşiretlerin yaylakta veya kışlakta bulunduğu zamanlarda bu mahallere en yakın şehir merkezinde otururdu. Ancak, aşiretler adli meselelerini mutlaka kendi kadıları ile çözmek mecburiyetinde değillerdi. Buldukları bölgeye en yakın kaza merkezinde de mahkemeye müracaatta bulunabiliyorlardı. Kadılar, çoğu zaman yerlerine naibler görevlendirirlerdi. Naib, bazen herhangi bir aşiretin içinden tayin edilebilirdi⁶⁷². Konar-göçerler ayrı gruplar halinde bulunmalarına rağmen, toplu bir halde yaşayan ve birbirlerinden bazı ahvalde, buldukları yerler ile ayırt edilen gruplarının kazaî ihtiyaçları için, müstakil kadıların da tayin edildikleri görülmektedir. Kadılar, bağlı buldukları oymaklar ile beraber şehirden şehire gezmekte olup, muayyen bir yerleri yoktu. Konar-göçer gruplardan teşkil edilmiş birçok kaza ve nahiye tespit edilmiştir⁶⁷³.

Türkmenlerin vergisini toplama ve bunu merkeze ulaştırma görevini yürütenlere Türkmen Ağası veya Türkmen Voyvodası denilirdi. Voyvodalar, kendilerine bağlı bulunan aşiretlerin bir derbende görevlendirilmeleri halinde de, derbend ağası olurlardı. Derbend Ağası, maiyyetinde bulunanlara zulmettiği ve idarede âcizlik gösterdikleri zaman, hükümet tarafından azledilirdi. Voyvodalıklardan bazısının bir kişinin uhdesinde toplandığı da görülmektedir⁶⁷⁴. Voyvodalık bazı yerlerde senede bir defa olmak üzere değiştirilip bir başkasına da verilebilirdi. Voyvodaların vazifesi, hayvan başına verilecek vergi miktarını evvelden tespit için sayım yapmak ve vergilerini muntazaman toplamaktı.

3.4.Konar-Göçerlerin Coğrafi Dağılışı

Osmanlı ülkesinde hayat süren Türkmen aşiret ve oymakları, Akdeniz, Batı Anadolu, Doğu Anadolu, Karadeniz, Orta Anadolu, Rumeli ve Suriye olmak üzere yedi bölgeye ayrılarak incelenmiştir.

⁶⁷¹ Şahin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Konar-Göçer Aşiretlerin Hukukî Nizâmları”, *Türk Kültürü*, XX/227, Ankara 1982, ss.285- 295; Aynı yazar, Halep Türkmenleri, s.692; Abdullah Saydam, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiretlerin İskânına Dair Gözlemler”, Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri, Yör-Türk Vakfı, s.219.

⁶⁷² Gündüz, *Danışmendli Türkmenleri*, s.23, 24.

⁶⁷³ Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.21.

⁶⁷⁴ Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.21.

1.Akdeniz bölgesi; Maraş-Antalya hattınca uzanan Akdeniz bölgesi, konar-göçer aşiret hayatının yoğun bir şekilde yaşandığı bölgedir. Bu bölgede Bozdoğan, Dulkadirli, Teke ve Varsak gibi önemli Türkmen gruplarına rastlanır. Maraş, Adana, Tarsus, Silifke, Antalya havalisi bu konar-göçerlerin yoğun yaşadığı yerlerdir.

Akdeniz bölgesinin mühim konar-göçer gruplarından biri Bozdoğanlılardır. Bunlar, Kadı Burhâneddin, Eretna, Karakoyunlu devletleri ve Karaman beyliği içerisinde mühim rol oynamışlardır. İsmi Bozdoğan adlı bir beyden alan teşekkül önceleri Musul-Mardin arasında yaşar iken, Osmanlı döneminde İçel-Aydın (Orta ve Batı Toroslar) bölgelerine yayılmışlardır. Yoğun olarak yaşadıkları bölge Silifke ve civarıdır. XVI. yüzyılda ayrıca Gülnar ve Mut'ta rastlanan bazı cemaatleri tedricen yerleşik hayata geçmişlerdir. 1512–1584 tahrirlerinde Bozdoğan'a bağlı cemaatlerin başlıcaları; Ahad, Ali Hoca, Avcılar, Bancarcı, Beğil, Burhanlar (Burhan), Bıçakçıyan (=Eşen); Kara Fakihler, Bıçakçı; İlhan, Cabir, Civanlar, Ecalar, Evliya Çavuş, Gönüklü, Hacı Saidlü, Kara Ömerlü, Karkun (=Karagucak), Köse (Köseler, Gedik), Hacılu, Küçük Aşıklı, Kulaklı, Nalcılar, Nalcı Hasan, Sendil, İncirci, Kara Bozdoğan olarak tespit edilmiştir⁶⁷⁵.

Akdeniz bölgesinde yaşayan en önemli Türkmen aşiretlerinden biri de Dulkadirli (Zülkadirli) Türkmenleridir. Osmanlı öncesinde Maraş-Elbistan yöresine hakim olan Dulkadirli Beyliği'nin (1337–1522) bakiyyesi olan bu Türkmenler Avşar, Eymür, Bayad, Beydilli gibi Oğuz boylarından müteşekkildir. Dulkadirliler Maraş-Elbistan haricinde Ayıntab, Diyarıbekir, Bozok, Sivas, Kırşehir, Niğde'ye kadar geniş bir yayılmışlar ve gittikleri bazı bölgelerde diğer Türkmen gruplarına katılmışlardır. Meselâ, Diyarıbekir bölgesine göçeden Dulkadirli aşiretleri 1540 tarihli Bozulus Kanûnu'nda zikredildiği üzere Bozulus'a ilhak olunmuştur⁶⁷⁶.

Dulkadirlilere mensup aşiretler, Tamirlü, Gündeşlü, Anamaslu (Karacalu), Dokuz, Küreciyan, Bertiz, Cerid, Peçenek, Kavurgalı, Alcı, Döngelölü, Küşne, Eymir, Çimelü, Kızıllu ve Alibeylü, Demrek, Çağırgan gibi adlar taşımaktaydılar. 1530'larda toplam

⁶⁷⁵ Sümer, *Oğuzlar*, s.243, 316; Üçler Bulduk, “ Bozdoğan Yörükleri ve Yaylak-Kışlak Sahaları ”, *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Yör-Türk Vakfı, Ankara, 2000, s.72–73; Alparslan Demir, “Bozdoğan Teşekküllerinin Tarihi Gelişimi”, *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 2000, s.103–104.

⁶⁷⁶ “...taife-i Bozulus ve Zülkadiriye haliya emr-i hümayunla Bozulus'a ilhak olundu...” (Barkan, *Kanûnlar*, s.143)

757 cemaatin Dulkadirli'lere bağı olduğu tespit edilmiştir. Bunların toplam vergi hânesi ise 21.733 (yaklaşık 100.0000–120.0000 kişi) idi⁶⁷⁷.

Dulkadirli'lilerin yurt tuttuğu önemli yerlerden biri Yozgat bölgesidir. Dulkadirli'liler Oğuzların Bozok koluna mensup oluraya Bozok denilmiş ve Osmanlı idareci teşkilatında “*Bozok Sancağı*” adıyla yer almıştır. Dulkadirli'lilerin bölgedeki önemine binaen de Bozok kanûnunda isimleri sıklıkla zikredilmiş ve önceden elde ettikleri bir takım imtiyazlar Osmanlıların aşiret politikası çerçevesinde tedricen geri alınmıştır. 971 tarihli Maraş kanûnunda Dulkadirli beyliğinin Osmanlılara ilhaki esnasında “*Kanûn-ı Zülkadiriye*” namı altında tanınan imtiyazların Bozok kanûnunda ref' oldunduğu görülmektedir. Meselâ, Dulkadirli aiesinden bir kimse bir nahiyeye bey atandığında her devletli kişini sürüsünden selamlık adı altında bir koyun alınırken bu usul kaldırılmıştır⁶⁷⁸.

Bozok bölgesinde Dulkadirli'lilerden Kızılkocalu, Selmanlu, Ağçalı, Çiçeklü, Eymir, Gündeşlü, Küşne, Avşar, Kızıllu, Zakirlü, Mesudlu, Ağcakoyunlu, Kavurgalı, Demircilü, Şam Bayadı, Söklen ve Hisarbeylü gibi aşiretler yaşamaktaydı. Bu aşiretlere mensup cemaatlerin Bozok Sancağı dâhilindeki Gedük, Çubuk, Akdağ, Boğazlıyan, İlisu, Sorkun nahiyelerine kadar yayılmışlar ve büyük bir kısmının timar reâyâsı olmuştur.

Dulkadirli Türkmenleri'nin yayıldığı bir diğer bölge Kars (Kadirli)dir. Kadirli bölgesinde bu Türkmenlere mensup Zakirlü, Kavurgalı, Karıkışlalu, Karamanlu, Demircilü, Selmanlu tâifeleri işe Çobanlı, Hatablu, Mesudlu, Keçelik, Kemallu gibi cemaatler vardı. 1530'larda tâife ve cemaatlerin toplam 8000 nefer civarında bir vergi nüfusu mevcuttu⁶⁷⁹.

Akdeniz bölgesinin diğer önemli Türkmen grubu Varsaklardır. Varsak (Farsak) Türkmenleri Bayındır, Salur, İğdir, Eymir, Peçenek, Beydilli, Kargın ve Dodurga gibi Oğuz boylarına bağı aşiretlerin birleşmesinden oluşmuştur. Varsaklar önceleri Tarsus'un kuzey-batı ve Silifkenin kuzey-doğusundaki dağlık bölgede (Bolkar dağları) ve Taşininde yaşamakta iken, XVI.yy.da Orta Anadolu (Ereğli, Niğde, Eski-il, Kırşehir ve Kayseri), Antalya, Maraş ve Hamid'e (Isparta) kadar yayılmışlardır. Ancak, asıl kütlesi Tarsus Sancağı'nda kalmıştır. Tarsus Varsakları; Kosun, Ulaş, Kuştemür,

⁶⁷⁷ Şahin, *Konar-göçerler*, s.77.

⁶⁷⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.128.

⁶⁷⁹ Şahin, *Konar-göçerler*, s.77–78.

Esemlü, Gökçelü, Elvanlu, Orhanbeylü, Ozan ve Gurbet adlı dokuz boydan oluşmaktadır. XVI. yüzyılın başlarında 291, yüzyıl sonlarına doğru 329 cemaati vardı. Bunlar, konar-göçer hayat tarzına sahip olup Çukurova kışlarlar, Torosların eteklerinde yaylalardı. Kışlaklarında ziraat, yaylalarında hayvancılık ağırlıkta olmakla birlikte azda olsa ziraatle de uğraşırlardı. Keçi ve kızıl koyun cinsi koyun besiciliği yaygındı. Özellikle Kosun ve Karaisalı boylarının ürettikleri koyunlar İstanbul yolu üzerindeki şehirlerin et ihtiyacını karşılamada kullanılırdı. XVI. yüzyıl başlarında Tarsus'ta yaklaşık 35.000, yüzyılın ortalarında 65.000, yüzyılın ortalarında 80.000, Antalya'da yüzyılın ortalarına doğru 5.000, Maraş bölgesinde 700, Kars-ı Zülkadriye'de yüzyılın ortalarında 5.000 kişilik nüfusa sahip Varsak yaşardı⁶⁸⁰.

Akdeniz bölgesinin konup göçtükleri sancağın adıyla anılan gruplarından birisi Antalya bölgesinde yaşayan Teke Yörükleridir. Esasen Teke bölgesi kadim zamanlarda yoğun bir konar-göçer hayata sahip iken bölgedeki Türkmenlerin Safevi devletinin kuruluşu ile birlikte İran'a göç etmesi bölgedeki konar-göçer zümrelerin azalmasına sebebiyet vermiştir. Teke sancağındaki yörük grupları daha ziyâde Antalya, Karahisar, Kurt, İğdır, Muslu, İstanos, Elmalu ve Mükerrerem Köyü kazalarında bulunmaktadır. XVI. yüzyılda Karahisar'da 272 hâne İğdır, Antalya'da 9 hâne Yüreğir, 53 hâne Yazır, Muslu'da 16 hâne Eymür, 21 hâne Dodurga, İstanos'ta 31 hâne Çavundur, Elmalu'da 10 hâne Salur, 46 hâne Eymür, Kurt'te 72 hâne Yüreğir, İğdır'da 163 hâne İğdır, İstanos'ta 21 hâne İğdır, Muslu'da 113 hâne İğdır, Kaş'ta 64 hâne İğdır, Mükerrerem Köyü'nde 40 hâne Büğdüz, Kalkanlu'da 61 hâne Kınık, Kaş'ta 27 hâne Kınık yaşamaktaydı. Ayrıca, İstanos ve Mükerrerem Köyü'nde Yüreğir ve Karkın aşiretlerine rastlanmaktadır⁶⁸¹.Yine Antalya'da 1530'da 914 hâne Varsak yaşamaktaydı⁶⁸². Kızılcakeçilü, Mahmadlar, Ivacalu gibi adlar taşıyan bazı Teke Yörüklerinin 20 ila 22 hâne arasında değişen vergi nüfusları vardı. Çobansa adlı grubun ise 85 hâne, 6 mücerred nüfusu bulunuyordu. Ayrıca 21 cemaatlik Ulu yörükten 21 cemaat ve Karahisar nahiyesinde Serik Yörüklerinden 14 cemaat Teke bölgesinde hayat sürüyordu⁶⁸³.

1530 yılında Türkmenlerin asıl yurdu diyebileceğimiz İç-il Sancağı'nda 218 konar-göçer aşirete tesadüf edilmektedir. Bunların tamamı timar reâyâsı olup kısmen

⁶⁸⁰ Bilgili, "Tarsus Türkmenleri", s.33-35.

⁶⁸¹ Sümer, *Oğuzlar*, s.267, 308-326.

⁶⁸² Bilgili, "Tarsus Türkmenleri", s.35.

⁶⁸³ Şahin, *Konar-göçerler*, s.70.

toprağa yerleşik bir hayat sürüyorlardı⁶⁸⁴. Anamur, Gülnar, Karataş, Ermenek, Selendi ve Silifke yörelerinde Bahşiş, Beydili, Bozdoğan, Bozkırlı, Çapar, İğdırlı, Konur, Menteşeli, Oğuzhanlı, Yiva, Şamlu, Mukaddem, Teke, Turgud ve Tokuzlu adlarını taşıyan pek çok konar-göçer cemaat yaşamaktaydı⁶⁸⁵.

2. *Batı Anadolu bölgesi*; XVI. yüzyılda Batı Anadolu bölgesinde Aydın, Menteşe, Karesi, Biga, Saruhan, Hamit, Hüdavendigâr, Kütahya ve Denizli sancaklarında konar-göçer teşekkülere rastlanmaktadır. Esasen bu bölge Osmanlılardan önce Saruhan, Menteşe, Hamit, Karesi, Aydın, Germiyan ve İnanç gibi Türkmen beyliklerinin kurulduğu bölgeler olması hasebiyle yoğun bir konar-göçer boy ve oymakların yaşadığı yerd. Hattı zatında, Osmanlılarda bu bölgede (Söğüt-Domaniç), hayat sürmüş konar-göçer aşiretlerden biriydi. Karakeçili aşiretinden olan Osmanlılar beyliği kruduktan sonra tedricen yerleşik hayata geçmiş ve konar-göçerliği terk etmişlerdir. Bununla birlikte Osmanlıların mensup oldukları Kayı boyunun Karakeçili aşireti Anadolu ve Rumeli' de muhtelif bölgelerde kitleler halinde yaşamaya devam etmiştir. Karakeçililerin en kalabalık yaşadığı yerler;

1. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde. Şanlıurfa, Diyarbakır, Siirt, Siverek, Birecik, Suruç,
2. Doğu Anadolu Bölgesi, Erzurum, Kars civarı,
3. İç Anadolu Bölgesi, Ankara, Yozgat, Çankırı, Eskişehir, Kırşehir ve Sivas,
4. Karadeniz Bölgesi, Tokat, Çorum, Amasya ve Samsun,
5. Akdeniz Bölgesi, Adana ve Mersin,
6. Ege Bölgesi, Kütahya, Aydın, İzmir, Afyon, Manisa, Uşak,
7. Marmara Bölgesi, Bursa, Adapazarı, Kocaeli, Balıkesir,
8. Ortadoğu'da, Halep, Şam, Trablus, Rakka,
9. Balkanlarda, Selanik ve civarıdır⁶⁸⁶.

Saruhanlıların merkezi olan Manisa kazasında yaşayan konar-göçer teşekküller pâdişâh ve şehzâde haslarına dâhil yörüklerdi. Bunlar, vergi durumlarına ve mükellef buldukları hizmet şekillerine göre, birtakım iktisâdî ve idarî üniteler hâlinde; Ellici Yörükler, Mukataa Yörükleri, Buğurcu Yörükleri, Karaca Yörükleri şeklinde gruplara ayrılmıştı. Ayrıca vakıf ve tımar reâyâsı olan Yörükler de bulunmaktaydı. Bunlardan

⁶⁸⁴ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman I, s.335.

⁶⁸⁵ Geniş bilgi için bk. Şenol Çelik, XVI. Yüzyılda İçel Yörükleri, s.83-101.

⁶⁸⁶ Faruk Sümer, "Karakeçili", *TDVİA*, 24/427-428.

Ellici yörükleri madencilik işinde istihdam edilmişlerdir. 1575'te Ellici yörükleri 1145 hâne 1203 mücerred, mukataa yörükleri 1183 hâne 764 mücerred, Karaca yörükler 355 hâne 284 mücerred, Buğurcu yörükleri 29 hâne 16 mücerred, vakıf raiyyeti yörükleri 65 hâne, 12 mücerred, timar raiyyeti mücerredleri 80 hâne 47 mücerred nüfusa sahiptiler⁶⁸⁷.

Aydın sancağındaki en önemli yörük grubu, Bayramlı Karacakoyunlusu adıyla bilinmekteydi. Aydın'a bağlı Tire kazası dâhilinde bulunan bu grup toplam 56 cemaate sahipti. Bunların önemli bir nüfusunun olması, kendilerine müstakil bir kaza statüsü verilmesine sebep olmuştu. İzmir'deki bir cemaat, Manavgadiyan adını taşıyordu. Güzelhisar kazasında ise iki yörük grubunun varlığı dikkati çekmektedir. Bunlardan biri Tahtacıyan (Tahtacılar)'dır. Bu grub Ayasuluğ Kalesi'ne her yıl 300 adet tahta vermekle mükellef olup, bunun karşılığında avârız vergisinden muâf tutulmuşlardı. Diğer grup ise Alaiyeli idi. Geldikleri yere istinaden bu adı almışlardı. Alaşehir kazasında önemli bir nüfus yoğunluğuna sahip olan Yahşi adlı yörük grubunun önemli bir kısmı ise perakende bir halde bulunmaktaydı Bozdoğan kazasında toplam 17 cemaat vardı. Ancak bunların pek çoğu Ayasuluğ kazası dâhilinde yerleşik bir hale geçmişlerdi. Yenişehir kazasında toplam 24 cemaatten ibâret olan yörük grubu da kaza dâhilindeki muhtelif yerlerde perakendeydi. Bu grup yazın yaylağa çıkar kışın ise Yenişehir'de kışlardı⁶⁸⁸.

Menteşe oğullarının adını taşıyan Mentese sancağında da muhtelif yörük gruplarına rastlanmaktadır. Kayı, Yaylacık, Oturak Barza, İskender Bey, Kayı, Kızılcakeçilü, Horzum, Bahşi Bey, Kızılca Balkıç, Divâne Ali ve Karacakoyunlu bölgedeki konar-göçerlerin başlıcalarıdır. Bunlar Muğla, Mekri, Milas, Çine, Bozüyük, Balat, Tavas, Ayasuluğ, Tire, izmir ve Çeşme'ye kadar yayılmışlardır Bu bölgedeki konar-göçerlerin pek çoğu XVI. yüzyılda yerleşik hayata geçmiş bulunuyordu⁶⁸⁹.

Balıkesir sancağının merkez kazası dâhilinde mukataa yörükleri denilen bir grup yaşıyordu. Bunlara Mukataa Yörükleri denilmesinin sebebi, vergilerini belli bir rakam üzerinden vermelerinden dolayı bürokratik yazışmalarda bu isimle anılmalarındandır. Bunlardan 1450 hâne, 485 mücerred vergi nüfusu olanı Emir Gazi, 460 hâne, 182 mücerred vergi nüfusu olan ise Medine vakfının reâyâsı idiler.

⁶⁸⁷ Geniş bilgi için bk.Emecen, *Manisa Kazası*, s.127-142.

⁶⁸⁸ Şahin, *Konar-göçerler*, s.68.

⁶⁸⁹ Şahin, *Konar-göçerler*, s.68-69.

Balıkesir'e bağlı Bigadiç'in Sındırgı bölgesinde buranın adıyla anılan Sındırgı Yörükleri, İvrindi kazasında zeamet topraklarda yaşamaları dolayısıyla İvrindi zeameti yörükleri, Çan kazasında Söğüt bölgesinden göçtüklerinden dolayı Söğütlü isimlerini taşıyan yörük grupları yaşamaktadır. Ayrıca İvrindi kazasına bağlı Giresin ile Ayazment bölgelerinde ve Manyas kazasında bazı yörük gruplarına tesadüf edilmektedir⁶⁹⁰.

Hüdavendigâr (Bursa) bölgesinde en yoğun yörük gruplarının bulunduğu yerlerin başında Söğüt gelmekteydi. Osmanlıların tarih sahnesine çıktığı bu yöredeki yörükler, 1530'larda iki grup halinde bulunmaktaydılar. Sultan Murad vakfi reâyâsı olarak kaydedilen bu gruplardan biri 556 hâne, 83 mücerred, diğeri 12 hâne, 12 mücerred vergi nüfusuna sahipti. Bunun yanında Bergama'da 356 hâne, 6 mücerred vergi nüfusu olan Bergama Yörükleri ile 333 hâne, 120 mücerred vergi nüfusuyla Karacalar bölgenin önemli yörük gruplarıydı. Karacaların bir grubunda, Soma'da yaşamaktaydı. Kütahya'nın Şeyhlü kazasında Palamut yaylasında yaşayan Bursa yörükleri adlı bir grup vardı.

Anadolu beylerbeyliğinin merkezi olan Kütahya'da 1530'larda dört büyük yörük grubu bulunuyordu. Bunlardan biri Taş-ili'nden (Selendi) gelen ve burada perakende olarak yaşayan gruplardan biri Hassa yörükleri adını taşıyordu. Ayrıca 42'şer cemaate sahip Bozguş ve 42 cemaati olanı Kılcan ile 40 cemaati olan Akkeçilü aşiretleri bölgedeki diğeri gruplardı. Meselâ bunlardan Bozguş'un 4687 hâne, 1256 mücerred, Akkeçilü'nün 2242 hâne, 735 mücerred nüfusu vardı⁶⁹¹.

Kütahya Sancağı'nın Denizli (Lazkiye) Kazası'nda da 1530 yılında Kayı, Seyyid Vefa ve Çobanlar adıyla bilinen üç önemli yörük grubu vardı. Bunlardan Kayıların meskûn olduğu 27 köyü ve 8 cemaati, mensupları arasında dervişlerin de bulunduğu Seyyid Vefa Yörükleri'nin 193 hâne, 10 mücerred nüfusu, Çobanların Alaşehir'de 8 cemaati vardı⁶⁹².

1530 yılında Kütahya Sancağı'nın Şeyhlü Kazası'nda Bazdaran, Uşak Kazası'nda Akkoyunlu, Kula Kazası'nda Kızılca Musalu yörük tâifelerine rastlanmaktadır⁶⁹³.

1530 yılında Karahisar-ı Sahib Sancağı'nın Karahisar Kazası'nda 1, Sandıklı Kazası'nda 8, Bolvadin Kazası'nda 4 yörük cemaati yaşamakta idi. Karahisar'dakileri

⁶⁹⁰ Şahin, *Konar-göçerler*, s.66.

⁶⁹¹ 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I, Dizin ve Tıpkı Basım, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s.17-20; Feridun Emecen, "Batı Anadolu'da Yörükler", *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikleri Dünyası*, Kitabevi Yay., İstanbul 2001, s.81; Şahin, *Konar-göçerler*, s.63-66, 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) II, (1998), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara.

⁶⁹² 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.49, 53; Şahin, *Konar-göçerler*, s.64.

⁶⁹³ 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, II, s.57, 64, 91.

10 hâne timar reâyâsı, Sandıklı'dakileri 285 hânesi mîr-livâ hassı reâyâsı, 334 hânesi timar reâyâsı, Bolvadin'dekiler 345 hâne 1 mücerred, 1 kethüdâ, 388 hâne 1 mücerred timar reâyâsı olarak kaydedilmiştir⁶⁹⁴.

1530 yılında Hamid Sancağı'nın Gölhisar Kazası'nda 20, İrle Kazası'nda 5, Uluborlu'da 7 (65 hâne, 15 mücerred), Eğirdür Kazası'nda 24 (4011 nefer), Yalvaç Kazası'nda 4 (72 hâne, 6 mücerred), Kızıborlu Kazası'nda 2, İsparta Kazası'nda 1, Ağlasun Kazası'nda 4 (411 neferen, 132 mücerred), Karaağaç Kazası'nda 1 (55 hâne) yörük cemaati yaşıyordu. Bunlardan Eğirdür'dekiler Padişah Hassı reâyâsı diğerleri ise timar reâyâsı idiler⁶⁹⁵.

3.Doğu Anadolu bölgesi; Karakoyunlu ve Akkoyunlu döneminde Anadolu'da Türkmen gruplarının en yoğun yaşadığı bölge Doğu Anadolu bölgesiydi. Gerek Karakoyunluların gerekse Akakoyunluların merkezlerini Tebrize taşımaları sebebiyle Doğu Anadolu'daki pek çok Türkmen aşireti İran'a göç etmiştir. Bunları müteakiben 1502'de Tebriz'de Safevi Devletinin kuruluşuyla Anadolu'nun pek bölgesinden olduğu gibi Doğu Anadolu'dan da konar-göçer aşiretler İran'a gitmişlerdir. Meselâ Diyarbakir bölgesinde yaşayan konar-göçerlerden mühim bir kısmı 1514'te Ustaşlı Muhammed Bey tarafından İran'a götürülmüştür⁶⁹⁶. Bu göçler nedeniyle Doğu Anadolu'daki konar-göçer nüfusunda bir azalma meydana gelmiştir⁶⁹⁷.

Buna rağmen Anadolu'nun en önemli Türkmen grubu olan Bozulus konar-göçerlerinin yaylak ve kışlakları Doğu Anadolu bölgesindeydi. Akkoyunluların bakiyyesi olan Bozulus Türkmenleri, coğrafi bakımdan Batı, Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve hatta Rumeli'ye kadar yayılmışlardır⁶⁹⁸. Bozulus önemine binaen devlet tarafından bir kanûnnâme ile hukukî, iktisadî ve malî, denetim altına alınma gereği duyulmuştur⁶⁹⁹.

Bozulus, Avşar, Bayat, Beydilli, Çepni, Dodurga, Döger, Eymür, Karkın, Yıva, Bayındır gibi Oğuz boylarına mensup aşiretlerin birleşmesinden oluşmuştur. En önemli

⁶⁹⁴ 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, I, s.196-197; II, s.28-30. 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) I, (1998), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara.

⁶⁹⁵ 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, I, s.256, 262, 271, 296, 321; II, s.35-41.

⁶⁹⁶ İdris-i Bidlisi, *Selîm Şah-nâme*, (haz; Hicabi Kurlangıç), Ankara 2001, s.162, Anadolu'da İran'a göç eden aşiretler hakkında geniş bilgi için bk. A.Sinan Bilgili, "Azerbeycan Türkmenleri Tarihi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay.,c.7.

⁶⁹⁷ Sümer, *Oğuzlar*, s.147

⁶⁹⁸ Bozulus Hakkında geniş bilgi için bk.Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, Bozulus Türkmenleri (1540-1640)*, Bilge Yay., Ankara 1997; Aynı yazar, "Bozulus Ne idi?", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 2000, s.125-135.

⁶⁹⁹ bk.Barkan, *Kanûnlar*, s.140-144.

aşiretleri; İnallu, Araplu, Cerid, Çavundur, Danişmentlü, Harbendelü, Gündüzlü, İbbeğlü, İzzeddin Hacılı, Lek, Musullu, Oğulbeylü, Şeyhlü, Karakoyunlu, Karamanlu, Tekelü ve Pürnek'tir. Bozulus'un tahmini nüfusu 1540'da 38.000, II. Selim döneminde 63.000 civarındadır. Bozulus aşiretlerinin XVI. yüzyıl başlarındaki kışlağı Urfa-Mardin üçgeninde bulunan Berriye bölgesi idi. Yine aynı dönemde yaylamak üzere Bingöl-Erzurum-Kars bölgelerine giderlerdi. Bu yaylalar Bozulus'a hüccet ve tapu ile kaydolanmıştı. Bundan dolayı aşiretler sadece adlarına kayıtlı yaylalarına çıkabiliyor, başka yerlerde yaylayamıyorlardı. Bu durum merkezi hükümetin Bozulus aşiretlerini denetim altında tutmasını sağlıyordu. XVI. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan büyük malî güçlükler ve bunu takip eden celali isyanları sebebiyle Bozulus aşiretlerinin önemli bir kısmı Orta Anadolu'ya göç ederek Karaman, Ankara, Keskin hattına yerleştiler. 1673 yılında malî baskılara dayanamayıp yeniden dağılmışlar ve buldukları bölgelerde yeni bir idârî düzenlemeye gidilmiştir. Bu suretle Aydın, Karaman, Ankara ve Rum Vilâyeti merkezli dört gruba ayrılmışlardır. Keskin ve Diyarıbekir havalisinde olanlar ise iskâna tabi tutulmuştur. Bu dönemde Bozulus'un kaza statüsü devam etmiş, malî hukuk açısından has reâyâsı statüleri muhafaza edilmiştir⁷⁰⁰.

Doğu Anadolu'nun Erzurum-Pasin arasında yaşayan Mukaddemler, Van havalisinde yaşayan Göresenliler, Diyarıbekir'da yaşayan Bayatlar önemli gruplardan bazılarıydı⁷⁰¹.

4. *Karadeniz bölgesi*; XV–XVI. yüzyıllarda Karadeniz'e sahili bulunan Trabzon, Canik, Kastamonu, Bolu ve Kocaeli sancaklarında ağırlıklı olarak Çepni'lere bağlı olmak üzere Yüreğir, Alayundlu, Döger, Çavuldur, Salur, Kayı, Avşar, İğdir, Dodurga, Eymür, Karaevli, Yiva, Ağaçeri, Bayındır, Kınık, Beğdilli, Bügdüz gibi Oğuz boylarına mensup konar-göçerlere rastlanmaktadır.

Yörüklerin Anadolu'nun Batı Karadeniz bölgesine doğru en kesif olarak yaşadıkları yerlerin başında Bolu Sancağı gelmekteydi. Nitekim, Bolu Sancağı'nın kazalarından birisi Oğuz boylarından birisi olan Dodurga adını taşıyordu⁷⁰². Bu sancakta XVI. yüzyılda Bolu sancağı yörükleri olarak nitelendirilen 22 konar-göçer cemaat bulunmaktaydı. Bunlar; Yolbegiler (Üç cemaat) Saslar, Yundlular, Sazaklar, Efteni, Tarakçılı, Turgullu (İki cemaat), Sebenlü, Mustafa Afşarlu, Zeynel Fakı, İvaz

⁷⁰⁰ Gündüz, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, s.137–149, aynı yazar, *Danişmentli Türkmenleri*, s.19.

⁷⁰¹ Bilgili, "Azerbeycan Türkmenleri Tarihi", s.24.

⁷⁰² 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, II. Cilt, s.549.

Fakı cemaatleri ile Kozağacı Yörükleri, Gençlü Yörükleri, Koyunlu Yörükleri, Kiçibeglü Yörükleri, Sığırlı Yörükleri, Horasanlu Yörükleri(iki cemaat) ve Horasanlılara bağlı Hüseyinlilerdir. Meselâ, Kozağacı cemaatinin 20, Tarakçılı'nun 58 hâne, Koyunlu'nun 58 hâne, 11 mücerred, Gençlinün 138 hâne, 8 mücerred, Kiçibeglü'nün 75 hâne, 10 mücerred, Hüseyinlülerin 33 hâne, 1 mücerred nüfusu vardı. Bu cemaatler, 1519'da 1526 hâne, 94 mücerred, 1530'da 1150 hâne, 89 mücerred, 1568'de 2055 hâne nüfusa sahiptiler⁷⁰³.

Yukarıda behsedilen cemaatlerin bazılarının kışlak mahalleri, Tefenni, Ereğli, Ulus ile Taraklıborlu (Safranbolu)'nun güneyindeki Viranşehir bölgesiydi. Bazıları ise Düzce bölgesini içine alan Konurpa ile Devrek ve Mengen arasındaki Hızırbeyli'nde yerleşik bir hale geçmişlerdi. Bolu bölgesindeki yörüklerin önemli bir nüfus kesafetine sahip olması, onların XVI. yüzyıl sonlarına doğru idarî bakımdan bir kaza haline getirilmesini icap ettirmiş ve “İfrâz-ı Yörükân-ı Bolu” ile “Yörükân-ı Taraklı” şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Kazaya Taraklı Yörükleri adının verilmesi, Tarakçılı cemaati mensuplarının, kazanın asıl nüvesini teşkil etmesi sebebiyledir.

XVI. yüzyılda Bolu kazasında; Alpagud, Avşar, Dodurga, Salur, Yiva, Döger, Eymür, Karaevlü, Beğdilli, Kayı, Kızık, Kargın, Bayındır, Çepni, Alayundlu, Bügdüz ve Kınık boylarının adını taşıyan Oğuz teşekküllerine rastlanmaktadır.

XV. ve XVI. yüzyıl kayıtlarında Canik bölgesinde temeli Çepniler'e dayanan konar-göçer gruplar yaşamaktaydı. Çepniler bu bölgede Osmanlılar'dan önce Hacı Emiroğulları ve Tacedinoğulları beyliklerinin halkını oluşturuyordu. Hacı Emioğulları, Ünye, Fatsa, Ordu ve Giresun yörelerinde, Tacedinoğulları'da Çarşamba ve Terme yörelerinde hâkimdi. Osmanlıların bölgeyi ele geçirişinden sonra Çepnilerin ağırlığı yine devam etmiştir. Bununla beraber bölgede Çepni, Avşar, Döger, Eymür, Karkın, Alayundlu, Bayad, Bayındır ve İğdir gibi Oğuz boylarına mensup aşiretlerde yaşamaktaydı. Canik bölgesinde XV. yüzyılda 456 nefer XV. yüzyılda 693 nefer, XVI.yüzyılda 1478 nefer aşiret mensubu yaşadığı tespit edilmiştir.

Trabzon sancağında ağırlıklı olarak Çepniler olmakla üzere Yüreğir, Alayundlu ve Döger boylarına mensup konar-göçerlere rastlanmaktadır. Çepniler Trabzon sancağının batısında yer alan Giresun ve Kürtün bölgesinin fethinde ve iskânında önemli rol oynamışlar ve bölgenin Çepni Vilâyeti adıyla anılmasını sağlamışlardır. Bölgede

⁷⁰³ 438 numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, II. Cilt, s.421; M. HanefiBostan, *XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadî Hayat*, TTK Yay., Ankara 2002, s.62-63.

Yüreğir, Alayundlu ve Döger adlı boylarına da rastlanmaktadır. Çepniler Trabzon sancağındaki etkileri Trabzon şehri ile Rize-Batum hattında da görülmektedir. 1486'da Çepni Vilâyetinde 73, 1583'de 202 köyün Çepnilerce iskân olduğu tespit edilmiştir. Zikredilen bölgede 1486'da yaklaşık 60000, 1583'de yaklaşık 45.000 kişi yaşamaktaydı. Çepni Vilâyetindeki konar-göçerlerin XV. yüzyıl sonlarına doğru yerleşik hayat geçmişlerdir.

Karadeniz bölgesinde Osmanlı öncesinde Çobanoğulları ve Candaroğulları beyliğinin bakiyesi olan Kayı ve Alayundlu boylarına bağlı aşiretlerin yoğun yaşadığı bölgelerden biriside Kastamonu Sancağında yaşamaktaydı. Bu yüzden 1513 tarihli bir defterde Kastamonu sancağına bağlı kazalardan birinin adı “*Yörük kazası*” tabiri kullanılmıştır. 1530'da Kastamonu sancağında 60 cemaat tespit edilmiştir. Bunlardan 58 tanesi padişah hasası reâyâsı olup kendilene tahsis edilen dört yaylakta yaylamakta idiler⁷⁰⁴.

5.Orta Anadolu bölgesi; Orta Anadolu bölgesi, Anadolu'nun en büyük Türkmen ve Yörük gruplarının yaşadığı yerd. Ulu Yörük, Yeni-il ve Atçeken bunların başlıcalarıydı.

Ulu Yörük cemaatleri Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat, Ankara, Kırşehir, Sultanönü ve Sivrihisar'a kadar yayılmıştır. XVI. yüzyılda Ulu Yörük, Orta-pare, Şarki-pare ve Yüzde-pare olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. Kara Keçilü, Özli, Kuru Göllü, Turgutlu, Ağca Koyunlu v.s. Yüzde-pare, Ekizlü, Çabanlu ve Çungar Orta-pare'yi oluşturuyordu. Ulu Yörük, XVI. yüzyılda 150.000 kişilik nüfusuyla önemli bir yere sahipti. 1574'de Rum eyâletinde 590 Ulu Yörük cemaati bulunmaktaydı. Bunların 20.137 hâne, 18.019 mücerred nüfusu vardı⁷⁰⁵.

Fatih döneminde 1476–1481 yılları arasında Karaman Eyâleti'nde bulunan bir kısım konar-göçer Türkmenlere Atçekenlik statüsü verilmiştir. At-çeken (Esb-keşan) grubu diğer Türkmen teşekküllerinden farklı olarak at yetiştiriciliği ile meşguldüler ve “*At Akçesi*” adıyla bir vergi ödüyorlardı. Atçekenlerin yaşadıkları coğrafya genel olarak, doğu-batı doğrultusunda Aksaray-Akşehir, kuzey-güney doğrultusunda Ankara-Konya, Karaman arasında kalan ve kapalı bir havza olan Konya bozkırlarıdır. Bu

⁷⁰⁴ 438 numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, II. Cilt, s.591–695; Bostan, *Age*, s.51–69.

⁷⁰⁵ Afyoncu, “Ulu Yörük”, *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Yör-Türk Vakfı, Ankara, 2000, ss.1–7.

topraklarda hayvan sürülerini rahatlıkla yayma fırsatına sahip olan Atçekenler, XVI. asrın ortalarında yerleşik hayata geçinceye dek konar-göçer olarak yaşamışlardır⁷⁰⁶.

Kendi yurdunda yaptıkları küçük çaplı ziraî faaliyetlerden dolayı öşür, çift, bennâk ve caba; ayrıca bağ, kovan v.s. vergilerden muâftırlar. Bundan başka, kürekçi, nüzul gibi vesair reâyâ yükümlülüklerinden sorumlu değillerdir. 1500 yılında da avâız vergisinden de muâf tutulmuşlardır⁷⁰⁷.

Atçekenlerin önemli bir nüfus kesafetine sahip olması ve geniş bir coğrafi alana yayılması, Osmanlı döneminde onların bir nizâm altına alınmalarını icap ettirmiş ve yoğunlaştıkları bölgeler göz önüne alınarak, XVI. yüzyıl başlarında Konya sancağına bağlı üç kaza teşkil edilmiştir. Bu kazalar Eski-il, Turgud ve Bayburd'tur. 1591 yılında ise kaza sayısı yediye çıkarılmıştır (Mahmutlar, İnsuyu, Turgud Kureyşözü ve Bayburt Kureyşözü) Eski-il kazasındaki Atçekenlerin toplam 44 cemaat ve 3473 nefer vergi nüfusu, Turgud'dakilerin 84 cemaat ve 4435 nefer vergi nüfusu, Bayburd'dakilerin ise 21 cemaat ve 2594 nefer vergi nüfusu vardı⁷⁰⁸.

Orta Anadolu'nun en önemli Türkmen gruplarından birisi de Yeni İl Türkmenleridir. Avşar, Bayad, Kınık ve Yivalu gibi Oğuz boylarına mensup aşiretlerden oluşan Yeni-il Türkmenleri, devlet tarafından idârî ve malî bir organsizasyona tabi tutularak kaza statüsüne getirilmiştir. Yeni-il, Sivas'ın güneyinde bulunan Divriği, Şarkışla, Kangal ve Gürün bölgesini kapsamaktadır. Yeni-il Türkmenleri bünyesinde Halep ve Dulkadirli Türkmenleri de yer almaktadır. Bu Türkmenler özellikle koyun yetiştirmekle meşhur olduklarından ağnâm, yaylak, kışlak, ağıl vergilerini öderlerdi. Yeni-il'in gelirleri 1548'de Kanûni'nin kızı Mihrumah Sultanın Üsküdar'da yaptırdığı câmi ve imarete vakfedilmişti. Bir müddet sonra bu gelirler III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan'ın (Atik Valide Sultan) Üsküdar'da yaptırdığı câmi ve imarete vakfedildi. 1548'de Yeni-il Kazası'nın 13.000 civarında bir nüfusu vardı. Bu nüfusun 6.800'ü Dulkadirli Türkmenleri ile Halep bölgesinden yaylamak için gelen konar-göçerlere aitti. 1583'de Yeni-il'in nüfusu yaklaşık 69.000'e

⁷⁰⁶ H. Basri Karadeniz, "Atçekenlik ve Atçeken Yörükleri", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Yör-Türk Vakfı, ss.183-193, s.183; Sümer, *Oğuzlar*, s.147; Gündüz, *Danişmendli Türkmenleri*, s.19; R.Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, (trc. Müfit Günay), İmge Kitabevi, Ankara 2000, s.121-159.

⁷⁰⁷ Karadeniz, *Agm*, s.187.

⁷⁰⁸ Geniş bilgi için bk. BA, TD nr.1061; nr.636; BA, MD, 125; TKGK KKG nr.1103; nr.1135; Karadeniz, *Agm*, s.187; Şahin, *Konar-göçerler*, s.72

çıkıştır. Bu nüfusun % 73'lük kısmını Dulkadirli ve Halep Türkmenleri meydana getirmektedir⁷⁰⁹.

Orta Anadolu'nun Sivas, Ankara, Çankırı, Kayseri ve Niğde bölgelerinde de büyük teşekküllerin haricinde konar-göçer gruplar yaşamaktaydı. Nitekim, Sivas kazasında 1530'da "Etrâk-ı Sivas" adıyla 5 cemaat bulunmaktaydı. Bunlar Demürcilü, Yahşi Babalu, İsa Kethüdâ, Celallu ve Karacalu, isimlerini taşıyordu. Bunların 124 hâne, 41 mücerred nüfusu vardı⁷¹⁰. Ankara bölgede 1530 yılında; Kasaba, Haymana, Aydınbeğlü, Karalar, Taceddinlü ve Ulu Yörük gruplarına rastlanır. Bunlardan Kasaba yörükleri 55 cemaate ayrılmıştı. Tâifenin 900 hâne 570 mücerred 18 imam 10 muhassıl, 3 sipahizâdegân nüfusu vardı. Haymana tâifesi ve Aydınbeğlü kabilesinin birlikte 325 cemaatten müteşekkil olup, 28 mezraayı da kullanıyorlardı. Tâifenin 6182 hâne, 4644 mücerred 62 imam, 24 muhassıl, 68 sipahizâde, 2 hatip nüfusu vardı⁷¹¹. Haymana grubu Bâcı, Sandıklı, Karahisar ve Sultanönü'ne kadar yayılmıştı⁷¹². Karalar tâifesi 5 cemaatten müteşekkil olup 156 hâne, 36 mücerred nüfusu vardı⁷¹³.

Ankara Sancağı'nın Bâcı Kazası'nda 1530'da Taceddinlü adlı 5 cemaatten oluşan bir tâife yaşıyordu. Bunların 235 hâne, 152 mücerred nüfusu vardı. Yine aynı kazada mîrî miran haslarına dâhil 81 cemaatten oluşan Uluyörük tâifesi yaşıyordu. Uluyörüklerin 2014 hâne, 1181 mücerred, 9 imam, 36 sipahizâde, 17 muhassıl nüfusu vardı⁷¹⁴.

Kangırı (Çankırı) bölgesinde yörük olarak tanımlanan konar-göçerler bulunmaktaydı. Bunlardan bir kısmına Kangırı yörükleri (14 cemaat), bir kısmına Mahmutlar yörükleri (8 bölük) denirdi. 1530 yılında Kangırı Yörüklerinin 438 hâne 160 mücerred nüfusu vardı⁷¹⁵. 1578 tarihli Kangırı kanûnunda; "Ve livâ i mezburda ba'zı yürük tâifesi huzûr ve tavattun ihtiyâr idüb otuz kırk yıldan ziyâde mütemekkin olup kışladıkları mezre'alaları ziraat ve hırsat eyledikleri ecilden fermanı şerif üzere üzerlerine rüsûmı raiyyet vaz olunub öşür ve sa'lâri ve resm-i çift kayd olundu" denilmektedir⁷¹⁶.

⁷⁰⁹ Geniş bilgi için bk. İlhan Şahin, *Yeni-il Kazası ve Yeni-il Türkmenleri (1548-1653)*, (İÜEF, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1980; Aynı yazar, Şahin, *Konar-göçerler*, s.155, 164; Gündüz, *Danışmendi Türkmenleri*, s.19.

⁷¹⁰ 387 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Karaman I, s.513.

⁷¹¹ 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, I, s.343-354.

⁷¹² Gündüz, *Danışmendli Türkmenleri*, s.19.

⁷¹³ 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, I, s.358.

⁷¹⁴ 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, I, s.401-405.

⁷¹⁵ 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, II, s.707.

⁷¹⁶ Barkan *Kanûnlar*, s.37.

Kayseri Sancağı'nda Kenar-ı Irmak nahiyesinde Yahyalu ve İslâmlu, Malya nahiyesinde Küstere adlı yörük gruplarına rastlanmaktadır. Yahyalu aşireti günümüzde Kayseri'nin ilçesi olan Yahyalu'ya adını vermiştir. Yahyaluların 17 cemaati ve 432 hâne nüfusu, İslamluların 13 cemaat, 329 hâne nüfusu vardı⁷¹⁷. Kayseri'nin Karataş nahiyesinde 22, Bozatlı nahiyesinde 4, Kenar-ı Irmak nahiyesinde 9 cemaate tesadüf edilmektedir⁷¹⁸.

Karaman bölgesi, konar-göçer unsurların en yoğun yaşadığı bölgelerdendir. Buradaki aşiretlerin pek çoğu Karamanoğulları beyliğinden Osmanlılara intikal etmiştir. Bölgedeki komar-göçerler Niğde, Beyşehir ve Aksaray taraflarında yayalar, ovalık kesimde kışarlardı⁷¹⁹.1530 tarihli tahrir defterinde Karaman eyâletinin Konya Sancağı'nda 149 cemaat padişah hassı, 3 cemaat mîrî miran hassı, 13 cemaat mîr-livâ hassı (2'si Konya mîr-livâsı, 11'i İç-il mîr-livâsı), 57 cemaat timar, 11 timar reâyâsı olarak kaydedilmiştir. Beyşehir kazasında 1 cemaat mîr-livâ, 5 cemaat timar, Akşehir kazasında 19 cemaat mîr-livâ, Aksaray kazasında 190 cemaat (78 padişah hassı, 112 timar reâyâsı), Niğde kazasında 181 cemaat (30 cemaat padişah hassı, 9 cemaat mîrî miran hassı, 2 cemaat mîr-livâ hassı, 140 cemaat timar reâyâsı), Kayseri kazasında 110 cemaat (6 cemaat mîrî miran hassı, 104 cemaat timar reâyâsı) kaydedilmiştir⁷²⁰.

Niğde'de Bulgarlı, Dünderlu ve Yahyalu ile Haymana adlı göçebe gruplarına tesadüf edilmektedir. Bulgarlı ve Dünderlu merkez nahiyede, Yahyalu ve Haymana Karahisar-ı Develü'de yaşıyordu⁷²¹.

6.Balkan bölgesi; Orhan Gazi ile birlikte Balkan toprakları fethedildikçe fethedilen yeni yerlere Anadolu'da aşiretler göç ettirilerek iskân edilmeye başlanmıştır. Bu süreç Orhan Bey'den sonra gelen hükümdarlar zamanında da devam etmiştir. Nitekim, Sultan I. Bâyezid döneminde Balkanlara göçün devam ettiği görülmektedir. Hatta Bâyezid Rumeli'ye göç eden beylere, münbit toprakları yokluk veya timar vererek onlara çeşitli imtiyazlar tanımıştır⁷²². Rumeli'de yörüklerin sayısının artması üzere Osmanlı Devleti bu yörüklerden istifade etmek için onlar için ayrı bir kanûn ve nizâmname yapılmıştır. Yörüklerle ilgili tespit edilebilen ilk kanûni düzenleme Fatih

⁷¹⁷ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman I, s.207, 209.

⁷¹⁸ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman I, s.213-215.

⁷¹⁹ Şahin, *Konar-göçerler*, s.71.

⁷²⁰ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman I, s.329-335.

⁷²¹ Şahin, *Konar-göçerler*, s.73.

⁷²² Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.4.

Kanûnamesi'nde yer almaktadır⁷²³. Müteakiben Kanunî döneminde yörüklerin hukukî statüsü, askerî ve mâli mükellefiyetleri hakkında, “*Yörükân Kanûnu*” , “*Kocacık Yörükleri Kanûnu*” gibi kanûnlar çıkartılmıştır⁷²⁴. Bu kanûnlara göre yörükler askerî statüye tabi tutulmuşlardır. Kanunî dönemine ait bir kanûnda “...ve yürüğe toprak olmaz, her kande olursa gezer, gezende olmağla kanûnlarında hariç nesne alınmıya...”⁷²⁵ ifadesinde toprağa bağlı olmamakla birlikte özel kanûnları gereğince muameleye tabi tutuldukları anlaşılmaktadır.

Rumeli yörükleri tahrir defterlerinde Naldöken, Tanrıdağı, Selanik, Kocacık, Ofçabolu ve Vize yörükleri adlarıyla kaydedilmiştir. 1544'te bunlardan Naldöken yörükleri, 196 Ocak, 5240 nefer nüfusa, Tanrıdağı yörükleri 328 Ocak, 1625 nefer nüfusa, Selanik yörükleri 492 Ocak, 12832 nefer nüfusa, Kocacık yörükleri 132 Ocak, 3342 nefer nüfusa, Ofçabolu yörükleri 94 Ocak, 2352 nefer nüfusa, Vize yörükleri 105 Ocak, 2942 nefer nüfusa sahiptiler. Zikredilen yılda yaklaşık 170.000–180.0000 kişilik bir nüfusları olduğu tahmin edilmektedir. Bu Yörük gruplarının görevleri; Boş arazileri şenlendirerek iskâna açmak, Buldukları bölgede asayişin sağlanması, câmi ve mescidlerin tamîrî, derbencili hizmeti, kale ve hisar muhafızlığı, kalelerin bakım ve tamîrî, madenlerin işletilmesi, menzillerde zâhire toplanması, ordu için at yetiştirilmesi ve eğitimi, pirinç yetiştirilmesi, sahillere yerleştirilip gemi malzemelerinin temini ve gemi yapımıdır⁷²⁶.

7-*Suriye bölgesi*; Halep bölgesi kadim zamanlardan beri yoğun bir Türkmen kitlesinin yaşadığı yerdir. Beğdilli, Bayad, Avşar (Köpekli Avşarı, Gündüzlü Avşar, İnallu, Beyliklü), Döger, Alayundlu, Çepni, Kargın, Yıvalı, Peçenek, Harbendelü, Şahmeleklü, Oyratlu-Osmanlu, Kösecelü, Toktemürlü gibi boy veya tâifelere bağlı aşiretler Halep Vilâyeti dâhilinde yaşadıklarından onlara “*Halep Türkmenleri*” adı verilmiştir. Halep Türkmenleri XVI. yüzyılda Yeni-İl ve Bozulus Türkmenlerinin yaşadıkları bölgelere kadar bununla birlikte Şam, Ayıntab, Birecik, A'zaz, Hama, Suruç, Ravend Menbic, Rumkale, Gündüzlü, Bagras, Behisni ve Kınık ile Malatya'ya kadar yayılmışlardır. Halep'teki Türkmen varlığı önemine binaen Halep Vilâyeti içerisinde

⁷²³ Özcan, Abdulkadir; "Fatih'in Teşkilât Kânunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", s.6

⁷²⁴ bk.Barkan, *Kanûnlar*, s.260–264.

⁷²⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.261.

⁷²⁶ Geniş bilgi için bk.. Mehmet İnbaşı, *Rumeli Yörükleri (1544-1675)*, Atatürk Ünivesitesi Yay., Erzurum 2000; Aynı yazar, “Rumeli Yörükleri”, *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 2000, s.145-182.

“*Türkman-ı Halep*” adıyla bir sancak teşkil edilmiş⁷²⁷ ve 1570 tarihli Halep kanûnundan da anlaşılacağı üzere, özel bir statüye tabi tutulmuşlardır⁷²⁸. Bu çerçevede, XVI. yüzyılda padişah hassı reâyâsı olarak kaydedilmekle birlikte, Türkman-ı Halep Sancağı önceleri saliyane ile idare edilirken daha sonra bu usul ref’ olunarak iltizama verilmiştir. Halep Türkmenlerinin tahmini nüfusu XVI. yüzyıl başlarında 40.000 civarında iken asrın sonlarına doğru 60.000 civarına ulaşmıştır⁷²⁹.

Suriye bölgesinde Türkmenlerin yoğun bir biçimde yaşadıkları yerlerden biriside Trablus Şam eyâletidir. Bu eyâletten daha çok Salur boyuna bağlı cemaatler ile Avşar ve Salur boyuna mensup teşekküllere rastlanmaktadır. Trablusşam Sancağında 1519’da 11 Türkmen cemaatine (nüfusu 235 hâne, 5 mücerred) rastlanmaktadır. Kanunî zamanında da Kratorya ve Çokunya adı ile zikredilen bu Türkmenlerin nüfusları 539 hâneye çıkmıştır⁷³⁰. Bunlar Tedmür vadisinde kışlamakta, Trablus-Şam ve Hama dağlarında yaylamaktaydılar⁷³¹. Trablus Şam eyâletinin Humus Sancağında 1570–1571 tarihinde 121 hâne, 23 mücerred nüfusa sahip bir Türkmen grubu yaşamaktaydı. Trablus-Şam eyâletinde Türkmen nüfusun en yoğun olarak görüldüğü sancak Hama’dır. Bu sancakta yaşayan Türkmenler Kanûni Sultan Süleyman döneminde yaşayan Türkmenler “*Taife-i Türkmenân-ı Selluriye*” (Salur) adıyla anılıyorlardı. Salurlara; İlbasanlı, Bayramlı, İsa Hacılu, Emirlü, Karacalar, Kara Koca, Süleymanlı ve Kara Ahmedlü gibi bağlı aşiretler Hama’da yaşamaktaydı. Bu aşiretlerin Kanunî döneminde 1748 hâne, 553 mücerred nüfusu vardı⁷³².

3.5.Konar-göçerlerde Sosyal Hayat

Konar-göçerlik ve göçebelik bir hayat tarzıdır. Bu hayat tarzının özünü kışlak-yaylak arasında gidip-gelmeler, köylülere göre üretim farklılıkları, kültür ve gelenek-görenekler oluşturur. Konar-göçer hayatın gereği olarak yapılan yaylak-kışlak hareketi, temeli ekonomik ehemmiyete haiz bir kültür olup, bir takım gelenek ve göreneklere

⁷²⁷ Ayn-î Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman, Der-Hülasâ-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, (Neşr. M.Tayyib Gökbilgin), İstanbul, 1979, s.26.

⁷²⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.206–210.

⁷²⁹ Geniş bilgi için bk. İlhan Şahin, “XVI. Asırda Halep Türkmenleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1982, Sayı 12, s.687–712.

⁷³⁰ BA, TD 372.

⁷³¹ Ersin Gülsoy, “XVI. Yüzyılda Trablus-Şam, Hama ve Humus Türkmenleri”, *Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Yör-Türk Vakfı, Ankara, 2000, s.122.

⁷³² Gülsoy, “XVI. Yüzyılda Trablus-Şam, Hama ve Humus Türkmenleri”, s.124.

dayanır. Orta Asya Türk kültürünün XI. yüzyıldan itibaren Anadolu ve hatta Balkanlarda yaşatılması bu kültür ve hayat tarzının etkinliğinin sonucudur.

Konar-göçerlerin, hayvanlarını otlatmak amacıyla yaz mevsiminde sürülerini dağ sırtlarındaki yamaç ve düzlüklerde barındırıp otlatması, kış mevsiminde de kıyı, ova veya vadi içlerine inmeleri, yaylak ve kışlak tabirlerinin doğmasına sebep olmuştur⁷³³. Hun çağından itibaren Türkler dağ yamaçları, ovalar ve su (deniz, ırmak) kenarlarını kışlak, yüksek düzlükler ve dağları ise yaylak olarak kullanmışlardır⁷³⁴. Kışı, iklimi yumuşak alanlarda geçirilen Türkler, yazın hayvanlarını beslemek maksadıyla yüksek yerlere çıkmışlardır⁷³⁵. Nitekim, Akdeniz bölgesi konar-göçerleri Toros Dağları'ndaki yaylalara çıkarlardı⁷³⁶. Boz-Ulus, Halep ve Dulkadirli konar-göçerler hariç, diğerleri umumiyetle kısa mesafeli yaylaklara göç ederlerdi. Meselâ, birbirine yakın yaylak ve kışlaklar arasında dolaşmak Çukurova Türkmenlerinin bir özelliğidir⁷³⁷. Toprağı ve iklimi uygun olan yaylalarda ziraat yapıldığı da olmuştur. Yaylaklarda ve kışlaklarda yürütülen ziraî faaliyetler önemine binaen Osmanlı kanûnnâmelerine dahi girmiştir⁷³⁸.

İktisadî açıdan yaylak-kışlak hareketi, birbirini tamamlayan iki yönlü ekonomik bir sistem meydana getirmiştir. Senenin yaklaşık 6-8 ayı yaylakta, geri kalan süre kışlakta geçmektedir⁷³⁹. Kışlakta ziraatla, yaylaklarda hayvancılık ağırlıklı olmakla birlikte az da olsa ziraat de yapılmaktadır⁷⁴⁰. Bölgelere göre değişmekle birlikte kışlaklardan yaylalara çıkma vakti Mart ayı sonları olup, bu hareket Kasım ayında son buluyordu⁷⁴¹. Kışlak ve yaylaklardaki faaliyetler neticesinde elde edilen hayvan ürünleri (yoğurt, yağ, peynir, deri yün v.b.) ve ziraî mahsuller kondukları yere yakın veya kır kesiminde devamlı kurulan bir pazarda satışa sunulur yahut mübadele usulü ile (Meselâ,

⁷³³ T.H., "Yayla", *İA*, 13/360, s.360.

⁷³⁴ Geniş bilgi için bk.. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, c.I; Aynı Yazar, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, MEB Yay.: 2170, İstanbul 1992.

⁷³⁵ Halil İnalçık, "The Yürüks, Their Origins, Expansion and Ekonomik Role", *Oriental Carpet and Textile Studies I*, (Edt. R.Pinner-W. Denny), (London 1986), s.49.

⁷³⁶ Faroqhi, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, s.329; İnalçık, "The Yürüks", s.48.

⁷³⁷ Tarsus ve Adana yöresi Türkmenlerinde kısa mesafeli göçler yaptıkları tespit edilmiştir (Bk. Bilgili, "Tarsus Türkmenleri", s.38; Mustafa Sosyal, "Die Siedlungs und Landschaftsentwicklung der Çukurova, Mit besonderer Berücksichtigung der Yüregir-Ebene", *Erlanger, Geographische Arbeiten*, Erlangen 1976, s.38-47.

⁷³⁸ Bu Kanûnlar için bk. Barkan, *Kanûnlar*, s.36, 41, 53, 75 v.s.

⁷³⁹ İnalçık, "The Yürüks", s.49; Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.36.

⁷⁴⁰ Nitekim, birçok yörenin tahrir defterlerinde yaylak ve mezraa olarak kaydedilen mahallerde hubûât tarımının yapıldığına dair kayıtlar mevcuttur. Ayrıca bk.. İnalçık, "The Yürüks", s.49.

⁷⁴¹ 992/1584 tarihli İç-il sancağı Kanûnnâmesinde geçen "... *eyyam-ı şitada sevhale inüb ve eyyam-ı sayfda yaylağa çıkub...*" (bk. Barkan, *Kanûnlar*, İç-İl Livâsı Kanûnu, s.52-53) kaydından burada yaşayan Türkmenlerin yaz ayı başlarında yaylaya çıktıkları, kış ayı başlarında ise sahildeki kışlaklarına indikleri anlaşılmaktadır. Dağlık kesimde yaşayan Türkmenler ise, Eylül ayında Tarsus ve Adana ovalarına inmekte ve Mayıs ayında yurtlarına geri dönmektedirler (Paul Dumont, "1865 Tarihinde Güney-Doğu Anadolu'nun İslahı", *TED*, (trc.B.Yediyıldız), 10-11, İstanbul 1981, s.378.

ham deri verip, yerine hayvan koşumları alırlardı) değerlendirilirdi⁷⁴². Toros Dağları üzerindeki Üçkapılı yaylası (Niğde geçidi üzerinde) buna en güzel örnektir. Buraya Halep, Şam, Bursa, Aydın, Kayseri ve Adana'dan eşya getirilerek satılır veya değiştirilirdi⁷⁴³.

Hun ve Göktürk çağında yaylak ve kışlak hayatı töreyle düzenlenmişti. Her boyun nerede yaylayıp-kışlayacağı töreyle belirlenmişti⁷⁴⁴. Osmanlı iktidarının başlangıcında da konar-göçerlerin hayvanlarını otlayacakları yerler töreye göre belirlenmişti. Devlet düzeninin oluşmasından sonra kadılar töreyle tespit edilen otlak mahallelerini resmiyete sokarak sınırlarını tayin etmişlerdir⁷⁴⁵. Nitekim, kanûnnâmelerde “*yaylak ile kışlağın ahkâmı, sair arâzi gibidir*” ifadesi yer almaktadır⁷⁴⁶. Devlet, gerek yaylak-kışlak hareketinin ekonomik cephesi ve gerekse sosyal sebeplerle bu hareketin yapılmasına ve konar-göçer aşiretlerin bu şekilde yer değiştirmesine fevkalâde bir durum ortaya çıkmadığı müddetçe mani olmamıştır. Bilakis her reâyâ yerine ve yurduna dönmesi, yani ekip-biçtiği toprağı boz bırakmaması kaydıyla bu hareketin yapılmasına yardımcı dahi olmuştur. Nitekim, Tarsus tahrir defterlerinde ve Boz-ulus Kanûnnâmesi gibi kanûnnâmelerde yer alan hükümlere göre konar-göçer reâyânın güvenlik içerisinde ve baskı olmaksızın bu hareketi gerçekleştirmesi istenmiştir. Meselâ, “...ve Bozalan ve Göl Pınar ve Subaran Kilise ve Mesud ini yaylakları olub kışlaklarına ve yaylaklarına kimesne manî olmıya” veya “Zikrolan Ali Kocalu ve Hacı Hüseyinlü ve Yayıcılı ve Hüsameddinlü, nâm cemaatler yaylayu geldikleri yerlerde yaylayub kimesne dâfi'olmıya” kayıtları vardır⁷⁴⁷. Bozulus Kanûnnâmesinde zikredilen “... yazın kangı yoldan giderlerse ki defter-i cedit-i hakanî mucibince geçtikleri yerde gemi rüsûmü virüb kış eyyamı irişüb yerine gider olduklarında kangı yoldan giderlerse vechen mine'l-vüücûh kimesne dahl ve ta'aruz itmeyüb bir akçe ve bir habbelerin almayanlar...” kaydında Bozulus Türkmenlerinden yaylak mahallelerine giderken ve gelirken tespit edilen mahallelerde resimlerini ödedikten sonra yollardan bir daha rüsûm alınmaması

⁷⁴² Suraiya Faroghî, "16.Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Mentеше)", (trc. M.Eğilmez), ODTÜ, Gelişme Dergisi, (Ankara 1978), s.44-45; Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.22-23.

⁷⁴³ A. Rıza Yalman (Yalgın), *Cenupta Cenupta Türkmen Oymakları*, Ankara 1993, Kültür Bakanlığı Yay. II/20.

⁷⁴⁴ Ögel, *Kültür Tarihine Giriş*, c.I, s.1.

⁷⁴⁵ İnalçık, "The Yürüks", s.49; Gündüz, s.41.

⁷⁴⁶ Ögel, *Kültür Tarihine Giriş*, c.I, s.1.

⁷⁴⁷ Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.366.

emredilmiştir⁷⁴⁸. Ancak, fevkalâde durumlarda bazı grupların yaylaya çıkmasına müsaade edilmemiştir. Meselâ, 25 Mart 1568 tarihinde Adana kadısına gönderilen bir hükümde bazı grupların yaylaya gönderilmemesi emredilmiştir. Keza bazı bölgelerde şehirlilerin de yaylaya çıkmaları yasak edilmiştir⁷⁴⁹.

Çadır; Konar-göçerler umumiyetle dört türlü çadıra sahiptiler. Bunlar;

1-Keçi kılından yapılmış esnaf işi, el ıstarında dokunmuş ve birbirine dikilerek meydana getirilmiş çadırlar,

2-Koyun kılından döğerek yapılan ve adına “*Alaçık*” veya “*Alayçık*” denilen keçe çadır,

3-Yalnız Bekdiklerin pamuktan dokunmuş veya keçeden yapılmış yuvarlak (Derimevi) çadırları. Bunlara “*Bekdik*” çadırı denir.

4-Geçici ve eğreti çadırlar. Bunlara “*Çengir*” denirdi.

Eski Türklerin çadırları, umumiyetle ak, nöker ve cariyelerinki kara, beylerinkilerin bazıları al veya kırmızı renkteydi. Anadolu konar-göçerlerinininki ise genelde ak veya kara renkteydi. Çadırlarda ev eşyası olarak; kazan, tencere, sahan, hamur tahtası, saç, oklava, su bakırı (helke), sofraltığı (iteği), kaşık, çalı süpürge, kahve takımı, şilte, çuval, sacayağı, sofrabezi, kıl bükmeye yarayan irgeç, kıl dokumaya yarayan ıstar tezgâhı, iplik dokumaya yarayan çulha tezgâhı bulunurdu. Tedricen yerleşik hayata geçen konar-göçerler, çadırı ve çadırdaki kullandıkları eşyalarını da değiştirmişlerdir. Çadırdaki elbiselerin bulunduğu çuvalın yerini sandık, yer minderinin yerini oturak, peynirin konulduğu tuluğun ve suyun konulduğu tulumun (her ikisi de deridir) yerini tahta ve bakır kaplar almıştır.

Dokumacılık; Konar-göçerlerde dokumacılık en temel işlerden biridir. Her kadın iş gücü bittikten sonra ıstarının ve çulhasının⁷⁵⁰ başına geçer ve ailesi için gerekli olan eşyaları dokurdu. El ıstarında çul, çuval, iç çamaşır gibi ıstarlık dokumalar dokunurdu. Gömlek, bez, mintanlık ve şalvarlıklar çulhalık dokumalardandı. Yörük dokumaları Harda, Menikli, Argaçlı, Sarıçatkılı, Armutlu çeşitli isimler alırdı. Meselâ, doğrudan süsleriyle birlikte dokunan çuval, kilim ve benzerlerine “*Harda*”, noktalı, renkli ve

⁷⁴⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.141–142; Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.366; Gündüz, Anadolu’da Türkmen Aşiretleri, s.140–141.

⁷⁴⁹ BA, MD 7, s.393, hüküm nr. 1127; MD 23, s.207, hüküm nr. 438 (Bk..Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.366).

⁷⁵⁰ El ıstarı yatay iki direk, uçları yere çakılı ve üstü ayrı bir pervazla bağlanmış dikdörtgen şeklinde çerçevedir. İplikler arasında kılıç denilen bir değnek vardır (Geniş bilgi için bk.. Yalman, *Cenupta Cenupta Türkmen Oymakları*, I/200).

benekli dokumalara “*Menikli*” denirdi. Tecirli oymakları da dokumalara Nacak, Küçük Çıkçığı, Büyük Çıkçığı, Bir el, Bir Saray, Zincir, Sağmen, Oyuklama, Semerkaşı gibi isimler vermişlerdi⁷⁵¹.

Kıyafetler; Konar-göçerlerin başıca giyecekleri gömlek, don, çaket, kısa şalvar, üç etek entari, takke ve ayakkabı (edik) idi. Bu kıyafetlerin çoğu kadınlar tarafından dokunurdu. Ancak edik dışarıdan alınırdu. Bölgelere göre kadın ve erkeklerin giydikleri kıyafetlerde farklılaşma vardı. Nitekim, Tecirli kızları başlarına fes ve boncuktan yapılmış püsküllü bir başlık takar, bu başlığın üzerine kırmızı renkte bir yağlık bağlarlardı. Üzerlerine üç etekli zıbın giyerler ve entarinin üzerine gök bezden yapılmış “*Dolama*” denen bir de eteklik geçirirlerdi. Ayaklarına “*küllü şeftali*” isminde narçiçeği renginde edik giyerlerdi. Nişanlı kızlar nişan töreni esnasında bellerine gümüşten saçaklı tas kemer takarlar ve alınlarına altın takarlardı⁷⁵². Avşar kadınları da kendilerinin eğirdiği pamuk ipiyle dokudukları beyaz bezden diktikleri entari, onun altına da aynı bezden don giyerlerdi. Entarinin yakası ve etekleri gayet güzel, renkli, nakışlarla süslenirdi. Entarinin üstüne belden yukarısına, göğüs kısımları renkli iğne işi nakışlarla süslenmiş ve sıkıca iliklenmiş belden “*entere*” denen yelek giyilirdi. Belden aşağı kısmına öne nakışlı peşkir, arkaya da saçaklı şal kuşanılırdı. Başlarına yaşlılar kırmızı, özel kadın fesi, fesin üstüne de çeki denen kırmızı sarık ve onun üzerine de iki kat ayrı renkte yazma bağlardı. Fesin alın kısmına bir dizi altın bağlanırdı. Genç kızlar başlarına fes ve sarık yerine üzerine sıkça küçük altınlar dizilmiş (mangır) kasnak biçiminde başlık koyar, onun üzerine pullu, oyalı yemeni bağlarlardı⁷⁵³. Farsak kadınları ise elde dokunmuş, kışları alttan “*alaca*” denilen pamuktan örülmüş renkli don, onun üzerine topuklara kadar uzanan süslü ve işlemeli üç etek, onun üzerine de “*sırmalı aba*” denilen ipekle işlenmiş ve kuşağının seviyesine kadar inen bir giysi giyerlerdi. Başlarına fes takarlar, onun üzerine de renkli bezler sararlardı. En üste ise “*kefiye*” denen İpekimsi bir bezi yukarıdan aşağıya doğru sararlar ve çenenin altında bağlarlardı. Saçlarına belik örür ve uçlarına “*belik bağı*” denen siyah yünden örülmüş ince örgü ve bunların uçlarına boncuk takarlardı⁷⁵⁴.

Yiyecekler; Orta Anadolu ve Toros Dağlarında yaşayan konar-göçerler yufka ekmeği, yumurta, çökelek, süt, yağ, peynir, yoğurt, kaymak, bal, et gibi genellikle

⁷⁵¹ Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları*, II/225.

⁷⁵² Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları*, II/229.

⁷⁵³ Muharrem Eren, *Kocaavşar Köyü ve Tarihte Avşarlar*, MEB Yay., İstanbul 1992, s.152-153.

⁷⁵⁴ Ahmet Gökbel, *Anadolu Varsaklarında İnanç ve Adetler*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1998, s.151.

hayvansal ürünlerle beslenirlerdi. Büyük koyun sürülerine sahip Bozulus'un başlıca beslenme kaynağı da hayvansal ürünlerdi. Bağ ve bahçelik yerlerde ve ovalarda yaşayanlar biraz daha fazla bitkisel ürün tüketirlerdi. Bulgur pilavı, tarhana çorbası, ummaç, bazlama, ballı yufka başlıca yemeklerdi.

Avcılık; Yörükler keklik, turaç, bildircin, tavşan, yaban keçisi, tilki gibi hayvanlar avlanırdı. Tilki kürkü için, diğerleri yemek için avlanırdı. Yörükler av aletlerinin bazılarını "Ala" derlerdi⁷⁵⁵. Türkmenler de keklik, geyik, tavşan, sansar, tilki ve kurt gibi hayvanları avlamayı severdi. Toros Varsakları sansar, tilki ve kurdun derisinden faydalanırlar ve ticaretini yaparlardı. Keklik ve geyiği eti için avlarlardı. Ayrıca bağ ve bahçelere zarar vermemesi için yaban domuzları da avlanırdı. Ancak bunlardan herhangi bir şekilde istifade edilmezdi⁷⁵⁶.

Konar-göçerlerde Kadının Yeri; Konar-göçerler hayatta kadın çok önemli bir işlevi yüklenmiş olup, çocuğun yetişmesinde, çadırın yönetiminde, obaya gelen konuğun ağırlanması, hayvanın sağımında, hayvansal ürünlerin yapımında çalışırdı. Besledikleri hayvana göre koyun ve keçilerden kırılan yünü eğirerek ip haline getirip, kök boya ile boyadıktan sonra ailenin ihtiyaç duyduğu eşyaları dokurdu. Kendi çadırının kilimi ve diğer ihtiyaç duyulan eşyaları kadın dokurdu⁷⁵⁷. İhtiyaç fazlası dokunan kilim, keçe, heybe gibi eşyalar ise pazarlarda satılırdı. Çocukların, erkeklerin ve kendilerinin kıyafetlerini de kadın dikerdi. Kilimlere yaptıkları motifler, konar-göçer kadınlarının yaratıcılık ve sanatkârlıklarının ürünüdür. Kilimler üzerindeki süs ve motiflere göre; Yelen (Bülbudak, Kerpiçli, Yılanlı Yeleni), Yıldız (Düğmeli, Külafi Yıldız), Top (Çiçek topu) gibi isimler alır⁷⁵⁸.

İnançlar; Malazgirt zaferini müteakip Anadolu'ya ilk gelen konar-göçerler, henüz medrese-İslâm anlayışı dairesine girmemiş kimselerdir. Bu özellikleri XVI. ve hatta 17. asra kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti iskân siyâseti çerçevesinde konar-göçerlerin yerleşik hayata girmesi ve üretim yapması kadar, medrese kültür dairesine girmelerini istemiştir. Özellikle Safevî tehdidinin ortaya çıkması bu isteği daha da artırmıştır. Günümüz Osmanlı tarih literatürüne "heterodoks" olarak giren bu dinî inanç ve anlayış, eski Türk inançlarının İslâm çerçevesinde muhafazasını ifade eder. Bir başka

⁷⁵⁵ Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları*, I/200, 254-262.

⁷⁵⁶ Gökbel, *Anadolu Varsakları*, s.152.

⁷⁵⁷ Pakize Aytaç, "Yörüklerde Aile ve Kadın", *Yörük ve Türkmenlerde Günlük Hayat Sempozyum Bildirileri (17-18 Mayıs 2002)*, Yörtürk Vakfı Yay., Ankara 2002.

⁷⁵⁸ Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları*, II/224.

deyişle, tabiat kültleri, Gök Tanrı inancı, Şamanizm, atalar kültü, dağ, tepe, taş kültleri, ateş, su ve ağaç kültleri gibi eski Türk inançlarının izleri görülmektedir. Bu yapı, İslâm'ı yeni kabul etmiş Türkmenlerin eski inançlarının tesiri altında Sünniliğe uymayan bir özellik arz ediyordu⁷⁵⁹. Bu çerçevede bir sosyal hayat sürdüren konar-göçerlerin medrese kültürüne girmeleri ve Sünnileşmeleri devleti en önemli sorunuydu. XVI-XVII. yüzyıllarda vuku bulan iç isyanlarda (Celalî) genellikle bu inanç sahiplerinin rol alması, devletin konar-göçer inanca niçin müdahale etmek istediğini en iyi şekilde göstermektedir.

Pratik hayatta konar-göçerlerin günümüzde de batıl olarak nitelendirilen; baykuş, karga, horoz ötmeleri, köpek havlaması, yolda, yılan, kedi, tilki gibi hayvanları görmeleri⁷⁶⁰, cin ve peri gibi olağanüstü yaratıklar, tabiattan kaynaklanan korkular, rüyalar, düğün töreni, cenaze kaldırma, çamaşır yıkama, temizlik, ev işleri gibi beşeri ihtiyaçlarla ilgili inançları vardır. Kurşun dökme, kabir ziyareti, çaput bağlama, kilit açtırma, bir yakının ölümünde saç örgülerini kesmek, uzun süre yıkanmamak, muska yapmak v.s. inançlara sahiptirler. Batı Anadolu, Akdeniz ve Orta Anadolu bölgelerinde yaşayan Abdal, Afşar, Arıklı, Barak, Koca Yusuf, Cerit, Dünderli, Farsak, Kaçar, Kara Hacılı, Kara Keçili, Karamanlı, Tekeli, Sarı Keçili gibi çeşitli konar-göçerlerde yukarıda bahsedilen inançlar bulunmaktadır.

⁷⁵⁹ A. Yaşar Ocak, "Babailik", *TDVİA*, c.4, s.373.

⁷⁶⁰ Ş. Tekin Kaftan, "Günler ve Hayvanlarla İlgili Olarak Sürdürülen Batıl İnançlar", *Yörük ve Türkmenlerde Günlük Hayat Sempozyum Bildirileri (17-18 Mayıs 2002)*, Ankara 2002, s.137-157.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4.REÂYÂNIN ÖDEDİĞİ VERGİLER

Üç kıta üzerinde 10–50° kuzey enlemleriyle 10-60° doğu boylamları arasında uzanan Osmanlı ülkesi tropik iklim kuşağından başlıyor, geniş çölleri de kapsayan kuşağı katettikten sonra, subtropik muntıkayı aşrak ve mutedil kuşağın ortalarına kadar uzanıyordu. Bu iklim kuşaklarında yağmur ve ısı miktarı, bitki örtüsü, hayvan yetiştirme şartları ve sahaları birbirinden farklılık arz etmekteydi. Bu farklılıklar Osmanlı İmparatorluğunun herhangi bir köşesinin istihkak ve istihlâl maddeleri, ithalat ve ihracatı çok kere taban tabana zıt durum oluşturmaktaydı. Doğal olarak, otuz milleti bir araya toplamış olan Osmanlı İmparatorluğunda, tüm bu faktörlere bağlı olarak farklı oranlarda ve türlerde vergi sistemi oluşturmuştur⁷⁶¹.

Başta Büyük Selçuklu İmparatorluğu olmak üzere birçok İslam ve Hıristiyan ülkelerinin vergi usulleri Osmanlı vergi sistemini etkilemiştir.

Osmanlı Devleti'nde kişilerden vergi alınmasına cevaz veren hukukî dayanak “şeriat”tır. Ancak şer’î vergilerin yeterli olmadığı hallerde şer’î esaslarla çatışmayan ve zamana göre değişebilme imkânı bulunan örfî vergiler de alınmıştır. Şer’î vergilerin başında bütün İslâm ülkelerinde aynı adlarla tahsil olunan zekât, harâc, öşür ve cizye gelmektedir. Örfî vergiler; ülkede baş gösteren malî sıkıntılar nedeniyle hükümdarların iradeleri ile alınmaya başlanmış, ancak sıkıntıların devam etmesi yüzünden devamlı vergiler kapsamına girmişlerdir. Osmanlı imparatorluğunda örfî vergiler iki ana gruba ayrılabilir. Devletin idare ve yargı organlarının ifa ettikleri hizmetler karşılığında halktan alınan vergilere “rûsûm’u örfîye”; başta savaş giderleri olmak üzere devletin ani ve büyük giderlerini karşılamak için konulan vergilere de “tekâlîf-i divâniye” denilmektedir⁷⁶².

Osmanlı Devleti XV. yüzyılın başlarından itibaren fetihlerle sürekli genişlemesine bağlı olarak devletin hukukî, askerî, malî ve sosyal yapısında da devamlı gelişme ve değişmeler vuku bulmuştur. Bundan dolayı imparatorluğun her tarafına şamil tek bir vergi düzeni konulamamış, fethedilen her bölgenin coğrafi şartları ile dinî ve kültürel özellikleri ile sosyal ve ekonomik yapısı dikkate alınarak ayrı ayrı düzenlemeler

⁷⁶¹ Şinasi Altundağ, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma”, *DTCFD*, V/5, Ankara 1947, s.187.

⁷⁶² *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, Maliye Başkanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yay., No: 1998/348, Ankara 1999, s.3.

yapmak yoluna gidilmiştir Ayrıca fethedilen bir ülkedeki ekonomik ve sosyal istikrarın bozulması endişesi de Osmanlı idarecilerini pragmatik davranmaya ve her mahallin yukarıda sayılan husûsîyetlerini göz önüne alarak bir vergi sistemi yerleştirmeye sevk etmiştir⁷⁶³.

Bu sebeple her vilâyet ve her sancak için vergi sisteminin esaslarını vazeden, vergi mükellefleri ile sipâhi veya devlet ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini düzenleyen ayrı ayrı kanûnnâmeler tertip edilmiştir. Hatta bazı hallerde bir sancak içerisinde farklılık gösteren coğrafi bir bölge veya topluluk için dahi ayrıca kanûnnâmeler tanzim edilmiştir. Bu kanûnnâme vergi mükellefi re'âyanın hak ve sorumlulukları, hangi ürünleri yetiştirecekleri ve bunlardan hangi nisbette ve ne zaman vergi ödeyecekleri gibi hususlarla, sınaî ve ticarî faaliyetlerin nasıl vergilendirilecekleri tek tek açıklanmıştır. Öte yandan devlet görevi ifa eden ehl-i örfün uyması gereken kaideler ile reâyânın riayet etmesi gereken mevzular da kanûnnâmelerde yer almıştır. Vergi tahakkuk ettirmek ve bu tahakkuk eden vergiyi toplamak tarih boyunca kurulan bütün devletler için daima büyük bir mesele olmuştur. Çünkü adil, verimli ve basit bir vergi düzeni tesis etmek kolay bir şey değildir. Osmanlı imparatorluğu devletin kuruluşunda itibaren bu konuda önceki Türk devletlerinde uygulanan vergi sistemini esas alarak vergi kaynaklarını tespit etmek için “*tahrir*” usulünü benimsemiştir. Her fethedilen ülkede vergi kaynaklarının tespiti için tahrirler yapılmış ve devletin umumi vaziyetindeki gelişme ve değişmelere paralel olarak tahrirler yenilemiştir. Tahrir sırasında vergi kaynaklarının gözden kaçmaması hususunda azami dikkat sarf edilmiş, muhtelif sebeplerle vergilendirilemeyen kaynaklar sık sık teftişlerle vergi sistemine alınmaya çalışılmıştır. Vergi tahakkuk ettirdikten, yani kimlerden ne miktarda vergi alınacağı belirledikten sonra, belki tahakkuktan daha zor olan işlem de tahakkuk eden verginin devlet hazinesine girmesidir. Bu da, eski ve yeni bütün devletler için mühim bir mesele olmuştur. Osmanlı idarecileri bu konuda zamanın şartlarını dikkate alarak Selçuklular ve onlardan önce uygulanan bir usulü kabul etmişlerdir. O dönemde bugünkü anlamda devlet gelirlerinden tek bir merkezde toplanıp sonra devlet harcamalarının buradan yapılması şeklinde modern bir bütçe anlayışından söz edilemez. Çünkü, para ekonomisinin ulaşım vasıtalarının bugünkü ölçülerde gelişmediği bir zamanda imparatorluğun merkezden binlerce kilometre uzaktaki bölgelerinde vergiyi madeni

⁷⁶³ Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı* s.96.

para olarak toplayıp sonra toplanan bu parayı tekrar sipahi, yeniçeri vs. asker ve memurlara dağıtmak ve diğer devlet harcamalarını yapmak ulaşım, haberleşme ve güvenli imkansızdı⁷⁶⁴.

Ayrıca birçok verginin nakit olarak değil de aynı olarak alındığı düşünülürse vergileri doğrudan merkeze almanın güclüğü anlaşılabilir. Bundan dolayı Osmanlı idarecileri de Selçuklulardan aldıkları timar düzeni denilen sistemi geliştirmişler ve devlet gelirlerinin bir harcama biçimi olarak benimsemişlerdir. Bunun tâbii sonucu olarak devlet, zamanın teşkilat ve malîye sisteminin icaplarına uyarak, vergi toplamak hakkını devleti savunması için dirlik sahiplerine ve sosyal devlet ilkesini gerçekleştirmek için vakıflara bırakmıştır. Öte yandan yeni fethedilen bir bölge Osmanlı idarî teşkilatına dahil edilirken bütün imparatorluğa şamil tek bir idarî sistemi empoze etmek yerine, O bölgenin coğrafi, sosyal ve ekonomik şartlarına göre düzenlemeye gitmek şeklindeki yaklaşım vergi sistemi için de geçerli kılınmıştır. İmparatorluğa yeni katılan mahallelerde devletin vergi timar ve benzeri konulardan hukukî standardı demek olan Kanûn-ı Osmanî'yi uygulamak yerine, o bölgede daha önceki hâkimler Memluk ve Akkoyunlu sahalarında olduğu gibi, tarafından konulmuş olan vergi düzenini ve mevzuatı bir müddet daha devam ettirmek ve bu arada Osmanlı hakimiyeti pekiştikten ve halk Osmanlı idaresine iyice alıştıktan sonra tedricen kanûn-ı Osmanîye geçmek şeklinde bir siyâset takip edilmiştir⁷⁶⁵.

Osmanlılarda reâyâdan alınan vergileri şu başlıklar altında toplamak mümkündür.

- 4.1.Şer'î vergiler
- 4.2. Resm-i Çift ve bağlı vergiler
- 4.3. Avârız türü vergiler
- 4.4. Bâd-i hevâ türü vergiler
- 4.5.Öşürler
- 4.6. Hayvanlardan alınan vergiler
- 4.7. Ticarî vergiler
- 4.7.Diğer vergiler

⁷⁶⁴ Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.97.

⁷⁶⁵ Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.98.

4.1.Şer'î Vergiler

Zekât: Malî ibâdet olduğu gibi sosyal hayatı düzenleyen ve sosyal adâlet ilkesini gerçekleştirmeye yardımcı olan bir vergidir. Zekât, zenginlerin senede mallarının kırkta birisini fakirlere vermesinden ibâettir. Farz ve vacip olmak üzere iki nevidir. Farz olan zekât “*zekâtü'l-mal*” (malın zekâtı), vacip olan zekât da “*zekâtü't-re's*” (başın zekâtı)dır. Bu ikincisi “*sadaka-i fitır*” niteliğindedir⁷⁶⁶.

Öşür: Çeşitli toprak mahsûllerinden ve hubûbatdan içtimâî yardım maksadıyla mahsûl olarak alınan ve onda bir manasına gelen (=aynî) bir vergidir⁷⁶⁷. Osmanlı İmparatorluğu'nda şer'î öşür fıkıh kitaplarında sadaka veya zekât manasında tefsir edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda öşür namı altında alınan vergilerin nisbeti, toprağın verimlilik derecesine, mahalli örf ve adetlere ve bölgelere göre, mahsûlün yarısı ile onda biri arasında değişmektedir⁷⁶⁸. Meselâ kanûnamelerde kazalara ve köylere göre; Kütahya'da “*hububâttañ öşr-i şer'î ile yemlik*” alınmakta ve bu suretle verginin yekûnu sekizde biri bulmaktadır. Aydın'da; öşür ile “*salâriyyenin*” yekûnu yirmi kilede iki buçuk kile olarak hesaplanmaktadır. Rumeli'de de öşürün mahalle nisbeti salâriyye ile birlikte sekizde bire yükselmektedir. Kayseriye'de zikrolunan iki öşür alındıktan sonra şahnelik, yemlik ve harman arpası olarak bir miktar galle alınır.

Kanûnnâme-i Osmanî'ye göre; buğday, darı, arpa, alef, çavdar vesair mahsûlden öşr ile salâriyye alınır, sekiz kileden her müd⁷⁶⁹de iki buçuk kile olur ve salâriyye alındıktan sonra sipahi ve “*amil*” yemlik diye nesne alamaz. Zirâ salâriyye yemlik mukabelesindedir ve her bâki hububâttañ nohut, mercimek, bakla, penbe ve ketenden onda bir öşr alınır, salarlık alınmaz. Keten tohumundan öşr alınmaz, keteninden alınır. Zirâ reâyâ keten sipahiye yumşadı vermek hizmet değildir. Keten tohumunun öşür mukabelesinde reâyâ keteni sipahiye verir. Kenevirin öşrü on demede bir demettir. Kuru üzümde ve iğde de onda bir öşr alınır. Pekmezden on beşde bir öşr alınır. Ağaçda biten fevâkihte vakti gelince emin ve mu'temedi kişilerden kıymete tutub ‘öşrü alınır. Bağ ve bahçe arasında ot biter satılırsa, on akçede bir akçe alınır. Harimlerde ve hadaiklarda vaki olan sebzeden ve otdan, za'ferandan ve gülden öşr alınır, salarlık alınmaz. Bağdan ve bağçeden ‘öşr alınması şer'e muvafiktir, ama reâyâyâ itibar olunmuştur ki, bağ

⁷⁶⁶ M. Zeki Pakalın, “Zekat” *OTDTS*, İstanbul 1993, III, s.650.

⁷⁶⁷ A. Grohmann, “Öşür”, *İA*, 9/482-485, s.482.

⁷⁶⁸ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s.188

⁷⁶⁹ Çoğunlukla hububât ve bakliyat gibi kuru besinlerin ölçümünde kullanılan ölçeğe müd adı verilir. Osmanlılar'da ayrıca müd ekilebilir alanların ölçüsü olarak kullanılmıştır. (Cengiz Kallek, “Müd”, *TDVİA*, 31/457-459, s.458).

dönümüyle her dönümden bazı vilâyetde beşer akçe, bazı vilâyetde on akçe ve bazı vilâyetde üç akçe alına gelmiştir ve hadaikden ve harimden ‘öşürlerine göre resm alınır⁷⁷⁰’.

Vize’de; gelembeden, çayırdan, biçilen otlukdan ve bostandan öşür kaydolunmuştur ve öşür alınır. Yörükden, yağcıdan, küreciden, tatardan ve canbazdan ise salâriyye kaydolunmuştur⁷⁷¹.

Hüdevandigar’da; Hububâtdan ki hınta, şa’îr, ‘alef ve gâversten öşür ve salârlık alınır. Cümlesi sekiz müd gallede bir müd olup, her bir müd’de iki buçuk kile olur. Ve bâki hububâtdan nohud, mercimek, bakla, penbe, ketenden öşür ve sa’lârlık alınagelmiştir⁷⁷².

Divriki’de; *“Livâ-i mezburda vaki’ olan ekseriyâ kurâ ve mezari’ ve kit’a-i erazide hisse i mâlikâne ve divânî deyu ziraat ve hırsat ile hasıl olan gallâtın beşde biri çıkub iki def’a öşür alınmak beyn-en-nâs âdet-i kadimleri olmuştur. Meselâ külliyyen ziraat olunan yerlerde tasarruf-ı arz mâlikane ile ta’bir olunur ki bi-haseb iş-şer’-i şerif mülk ve vakf itdükleri ol tasarruf-ı arzdir ve meûnet-i arz divânî deyü tahrir olunur ki beyt-ül mâl müslimine ait olacaktır⁷⁷³”*.

Malatya’da; *“Beşde bir hasıldan gayri sabıka kırk kilede bir kile sa’lâriye deyü alınurmuş. Mukaddemâ Vilâyet kitabet olındukda bid’atdır deyü ref’ olunmuş. Vâkı’a sa’lâriye yalnız öşür alınan yerlerde lâzım olub livâ-i mezburda ziraat olunan gallât beşte bir kasım olunmağla sa’lâriye zulüm olmağın girü merfu’ kayd olunmuştur, reâyâyâ aslâ salâriyye teklif olunmaya. Reâyânın harmanları ölçüldükde öşürlerin üzerlerinde koyub zaman geçürüb sonra narh-ı rûzî den ziyâde akçelerin alurlar imiş, zulm-i sarihdür. Ammâ reâyâyâ kendü öşürleri girecek mikdarı köylerinde anbar yapması lâzımdır, kanûn üzere anbarların yapub heman terekeleri ölçüldükde anbara iledüb ve furuhtı zamanında akreb bazara iledüb sipahisi her neye satarsa satub reâyâdan bedel-i öşür nakid akçe talep olunmaya. Ve galle ölçen kimesne ölçücülük ve yazıcılık ve anbârdarlık ve emîrî alurluk deyü her biri çab başına birer akçe alurlar imiş. Bid’at olduğu sebebden ref’ olundu. Heman olıgeldüğü üzere ikibaş öşürlerin aldıklarından*

⁷⁷⁰ Yaşar Yücel, Selami Pulaha, *I.Selim Kanûnnâmeleri (1512–1520)*, TTK, Ankara 1995, s.45.

⁷⁷¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.233.

⁷⁷² Barkan, *Kanûnlar*, s.3.

⁷⁷³ Barkan, *Kanûnlar*, s.8.

sonra artuk bir akçe ve bir habbe dahi almayalar Ve öşürlerin dahi reâyâ üzerinde koyub akçe almayalar heman kesdükleri gibi anbarlarına dökeler⁷⁷⁴”.

Aydın’da; “Boğdayda ve arpada ve ‘alefde ve daruda ve milasda (?)ve çavdarda ve kasılda öşürle sa’lâriye alınur. Her müd’den iki buçuk kile olur. Ve sa’lâriye alındıktan sonra sipahi ve eğer âmil yemlik deyü, müslümanlardan her harman başına bir nice ölçek tahıla alurlar’ imiş. Sa’lâriye hod yemlik mukabelesindedir. Yemlik alınmak reâyâdan hayfdır. Livâ-i Aydın’ın bir vukıyyesi üçyüz dirhemdir. Ve burçakdan ve mercümekden ve nohuddan ve susamdan ve böğrülceden ve bakladan ve soğan ve sarımsakdan ve çörekotundan ve maşdan ve yonca’dan onda bir öşür alınur. Ve ketenden dahi onda bir öşür alınur. Ve keten tohumundan öşür alınmaz. Zirâ rencber keteni sipahiye bişürivirmek keten tohumı öşri mukabelesinde vâki’ olmuştır. Reâyâ keteni sipahi’ye bişürüvirür ve sipahi dahi keten tohumundan öşür almaz, kanûn-ı mukarrerdir.

“Ve pekmezden onbeşde bir alınur. Zirâ pekmezde odun harcı vardır. Ve reâyâ dahi sipahi’ye elbetde şire al deyü teklif eylemeye. Zirâ ki şire almalu olıcak sipahi zabtedemeyüb timarlara ziyâde taksirât vâki’ olur. Ve zerdâlü ve bâdem ve zeytun ve emrud ve incirden ve nârenciyeden ve enârdan ve şeflalu’dan ve bunların emsâkli ağaçda biten fevâkihden vakti gelicek emîn kişiler üzerine varub kıymete varub öşrün alalar. Ve bağ ve bağçe arasında ot bitüb satılır olsa on akçede bir akçedir. Ve harîmlerde ve had hedâikde vakı olan sebzevâtdan öşürlerine göre bir mikdar kesim alınur. Ve şirugan yağ ‘ameldir ve zeyt yağı ‘amel değıldir⁷⁷⁵”.

I. Süleyman Kanûnu’nda; “Buğdaydan ve arpadan ve darudan ve alefden ve çavdardan ve hasıldan salâriyye ile öşür alınur. Sekiz müdd galleden her müdde iki buçuk kile olur. Ve salariyye alduktan sonra sipahi ve eğer âmil yemlik deyü müslümanlardan nesne almayalar; zirâ salâriyye yemlik mukabelesindedür. Ve baki hububâtda nohud ve mercimek ve bakla ve penbede salariyye alınmaz ve keten tohumundan öşür alınmaz. Zirâ re’aya ketanı sipahiye beşde vermek lazımdır. Ve kendirin dahi on demedinde bir demed öşr alınur. Ve dahi ağaçda biten fevakihden vakit gelicek emîn kişiler üzerine gelüb kıymete dutub öşrin ta’yin edeler ki sonradan alına. Ve bağ ve bahçe arasında ot bitüb satılır olsa, on akçede bir akçe öşür alalar. Ve

⁷⁷⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.113, 114, 115.

⁷⁷⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.10, 11.

harimlerde ve hadaikde vaki' olan sebzevatın öşürün alalar. Ve zağferandan ve gönülden öşür adalar⁷⁷⁶”.

İç-il'de; “*Ve ketenden ve kendürden öşür alınır, sa'lâriye alınmaz. Öşür ve sa'lâriye kendüm ve şa'ir ve mahlût ve çavdar ve 'alef cinsine mahsusdur, keten ve kendir ana kıyas olunmaya ve penbe ve haşhaşdan fakat öşür olunur sa'lâriye alınmak mu'tad değildir⁷⁷⁷”.*

Midilli'de; “*Dönümleri içinde olan eşcar-ı zeytun ve incir ve sâyir eşcarlarından ve gayrıdan öşür alınmaz⁷⁷⁸”.*

Harâc: Osmanlı uygulamasında harâc, hem harâcî araziden hem de Müslüman olmayan şahıslardan kişi başına alınan vergidir Harâc-ı ruûs (harâc-ı baş) cizye vermekle mükellef kişilerden, harâc-ı arz (bağ harâcı), araziden alınan vergi demektir⁷⁷⁹. Harâc aynı zamanda toprakların mülkiyetinden dolayı sahibinden maktu olarak alınan para veya üründen alınan paydır. Müslümanlardan alınan öşür, resmi dönüm (veya çift akçesi) vergisinin karşılığıdır⁷⁸⁰.

Harâc; harâc-ı muvazzafa, harâc-ı mukâseme ve harâc-ı mukâta'a olmak üzere üç şekilde alınır. *Harâc-ı muvazzafa (harâc-ı misâha)*; Müslümanlardan alınan çift akçesinin karşılığı olarak gayr-i müslimlerden alınan vergidir. Hesabı toprağın genişliğine göre dönüm, cerib veya başka bir yüzey ölçüsü birimi üzerinden ölçülür. *Harâc-ı mukâseme*; Müslümanlardan öşür karşılığı olarak üründen alınan hissedir. Gayr-i müslim reâyâ toprağını iki kere ekirse harâc-ı mukaseme de iki kere alınır. Bu pay onda bir ilâ ikide bir arasında değişir. Fakat hiçbir zaman yarıdan fazla alınamaz. *Harâc-ı mukâta'*; ekseriyetle sınır bölgelerinde belirli bir bölge halkı üzerinden maktu olarak alınır. Harâc-ı muvazzafa ve mukaseme, imparatorluk genelinde Müslümanlardan ve gayr-i müslimlerden eşit miktarda alınır⁷⁸¹.

Halep'te; “*Zeytun-ı islâmî nin ve ceviz ve incir ağacından gayri sâyir meyvaya gelmiş fevâkih-i muhtelifenin her yüz ağacına kırkar akçe harâc alınur. Ve meyvaya gelmiş ceviz ağacına iki akçe ve incir ağacının dördüne bir akçe, ve bagatın her bin çubuğuna kırkar üçe harâc ta'yin olundu. Ziyâde alınmaya⁷⁸²”.*

⁷⁷⁶ Osmanlı Vergi Mevzuatı, s.97.

⁷⁷⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.53.

⁷⁷⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.336.

⁷⁷⁹ DİA, “Haraç”, *TDVİA*, 16/89-90.

⁷⁸⁰ Barkan, *Kanûnlar*, Kanûn-ı Reâyây-ı Cezire-i İmroz, s.239.

⁷⁸¹ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslimler*, s.267.

⁷⁸² Barkan, *Kanûnlar*, s.207.

İstanbul Hasları Kanûnu'nda; “*Ve kulların baliğ olmuş oğullarına iptidâ-i bulûğda sâyir ortakçı kullar gibi yılda yirmiser akçe mukata'a vaz' olunub mukata'a-i mezkûreye örflerinde harâc utlâk olunmuş. Ammâ bir miktar müddet geçdikden sonra ki ortakçı hizmetine kabiliyeti tamam zühur bula mahlûl başına ile çift ve tohum bulunursa virilüb ortakçı idilürmüş. Ve illâ ortaklıktan bedel haline göre yüzden yüz yirmiden yüz elliden ba'zına ikiyüzden mukata'a vaz' olmak kanûn-ı ma'mûlmüş. Şimdi girü emr-i mezkûr mukarrerdir. Vaki' oldukça ki ortaklık hizmetine duhûl müyesser olmaya her birinin haline göre mukata'a vaz' olunub sonra mahlûl olan çiftle ortakçı idile*⁷⁸³”.

Arapgir'de; “*Ve bağlarından dahi bağ harâcı diyü nakid akçeye kesüb beşde bir hesabı üzere alınur imiş. Bunun alınmasının mevsimi şira ve üzüm vaktindedir*⁷⁸⁴”.

Halep'te; “*Ve harâc-ı eşcâr eğer hasdır ve eğer vakıfdır tedenni ve terakkî itmeyüb yukarıda zikrolunduğı üzere muayyen kanûni olub bu makule tamamen vakıf ve mülk olan kurâ ve mezâri' de vakı' olan eşcarın harâcın cem' olunub dahi beş bölük olub üç bölüğün sahib-i vakf alub ve iki bölüğün sahib-i öşr almak üzere kayd olunmuşdur ki gılâl kasim olunduğı üzere ola sahibi 'öşr onda bir alub ba'dehu sahib-i vakfyedide ve sekizde bir kasim eyledikleri hisaba muvafık olur. Ve eşcârı olanın harâcı eşcârı cem' olunub ne hasıl olursa üç bölük olub iki bölüğüne sahib-i vakf mutasarrıf olub ve bir bölüğün sahib-i 'öşr almak üzere defter i atikde mukayyed olmağın veçh-i meşruh üzere defteri cedîd-i sultaniye dahi kayd olundı*⁷⁸⁵”.

Trablus'ta; “*Ve Livâ-i mezbûrda vâkı' olan köylerin zeytuni ta'sîr olunub târîk-i ta'sîr rub'dan ve sülüsden ve nısfıdan ve humsden olub her karyenin tahtında zeytuni yazulduğı yerde tarîk-ı ta'sîr zikr olunmuşdur. Anunla 'amel oluna. Ve ammâ mezâri'in zeytuni ki rumanî ola külliyyen sahib-i mezre'anın olub andan re'ayaya nesne virilmez. Mademki hizmet itmeye, raiyyet hizmet itdüğe vakit nısfı mustahak olur. Ve ba'zı nevâhide ki harâc-ı eşcar yazılmıştır, meselâ her yüz bağ çubuğuna beş akçe ve fevâkih-i muhtelifenin her dört ağacına bir akçe ve zeytuni islâmî ki defterde harâc kayd olunmuş ola, her iki ağacına bir akçe ve iki tut ağacına bir akçe ve bir koz ağacına iki akçe alınub ziyâde alınmaya. Ve zeytun kemâlin bulub kesilmeğe (silkilmeğe) müstahak olduğı zamanda kimin tahviline düşerse hak anın ola, ve fevâkih-i muhtelifi ağacında kemâlin bulduğı zaman ve üzüm dahi yetişüb kabil-i eki olduğı vakit kimin tahviline*

⁷⁸³ Barkan, *Kanûnlar*, s.96.

⁷⁸⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.171.

⁷⁸⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.210.

düşerse hak anın olub ve tut yaprağı dahi kemâlin bulduğu zamana i'tibar olunub harâcları ana göre alınur⁷⁸⁶”.

Kudüs'te; “Kudüs-i şerif ve Halil-ür-rahman nahiyelerinde olan kürûm'ın her devâli külli hasıla mütehammil olmağın her on devâliye te'âdülen bir 'Osmanî harâc kayd olunub ve cümle-i mütehasıl diyü öşür mukayyed olan mahaller gülâlden an cümle-i mütahassıl ve harâcdan 'an mâl-il vakf öşür alınur. Ve kadîmden harâc viregelmeyüb kasim viregeldükleri mahalden ki sonra kirem nasb olunmuş olub ve defterde dâhi 'kadîmleri üzere kasim kayd olunub harâc kayd alınmamış ola, ol makule mahallerden yine defter-i cedide cümle-i mütehasıldan öşür olunmak üzere kayd olunmuşdır, diyü defteri 'atikde mukayyed olmağın defteri cedide dahi kayd olundu. Ve livâ i mezburde vâkı' olan zeytun-ı rumânînin ki nısıf mahsûlü sahib-i arzın ve nısf-ı âharı fellâh timar eylediği mukabelede tasarruf ider diyü kayd olunmuşdır. Ba'zı mahallerde sahib-i arz olanların nısıf mahsûli almayub belki her zeytun-ı rumâniye bir 'Osmanî harâc alıgelmişlerdir. Anlar her yıl zeytunun ikbâli ve imhâlinde birer akçe alurlar. Ammâ akçe almayub ikbâlde zeytun kasim alanlar imhâlde birer akçe harâc alamayub ancak ikbâlde kasim üzere kaydolunmuşdır. Ve zeytun-ı islâmî dahî kezâlik ol mabalden ki kadîmden zeyt kasim olub ve defterde dahi sümün-i zeyt kayd olunmuşdır, ol makule mahalden ikbâlde zeyt kasim alınub imhalde harâc alınmaz. Ve harâc kayd olunan mahalden ki kadîmden harâc viregelmişlerdir, anlar ikbal ve imhalde harâc virmek üzere kayd olunmuşdır⁷⁸⁷”.

İmroz'da; “Ve sâyir reâyâ dahi üç neviyle defter hakanide sebt olundular A'laları kırkar akçe harâc ve yirmibeşer akçe ispenç virürler. Ve mutavassitül-hâl olanlar otuz beşer akçe harâc ve yirmi beşer akçe ispenç virürler, ve ednâ olanlar otuzar akçe, harâc ve onbeşer açe ispenç virürler ve mücerred olanların beşer akçe harâc ve onar akçe ispenç virürler⁷⁸⁸”.

Voynugan'da; “Voynuğun harâc ve ispencesi ve baştinesinde eküb biçdüğinin öşrü ve öşr-i kovan ve resm i hınzırı ve koyun varsa yüz koyuna değin resmi ma'füvdür. Ammâ yüz koyundan ziyâde olsa ziyâdesinin iki koyuna bir akçe resim alına. Ve baştinesinden ziyâde gayri yerde ve sipahi timarların da ziraat eyleyecek olursa ve bağ dikerse kanûn üzere öşrün ve salâriyesin virür ve 'avâriz-ı divâniyeden mu'af ve

⁷⁸⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.214-215.

⁷⁸⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.217-218.

⁷⁸⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.238.

müsellemlerdir. Ve mezkûrân voynukların evlâdları atalarile olursa harâcdan gayri heman yirmibeşer akçe ispençe vire. Ve eğer müzevvec olub atalariyle olur ise yirmibeşer akçe ispençe ve oniki akçe giyah ve hime ve otuz akçe resmi nân vireler. Ve eğer müzevvec olub zıraatı başka olursa resm-i nân elli akçe vire. Ve kovan varsa öşrûn vire. Ve canavarı olursa ikisine bir akçe hesabı üzere rüsûm vire. Ve ataları üzerine yazılan baştineden zâid eğer bağları var ise kanûn üzere öşrûn vire. Ve eğer voynuktur, ve zevâyid-i voynuktur yabandan fuçı ile hamir getirüb satsalar voynuk olucak olursa çeribaşına onbeş akçe resmi fuçı vire, Ve eğer evlâd olursa eğer has için tefrik olandan ise fuçı resmi has için zabtoluna Timara ta'yin olunmuş ise timar sahib(i) zabteyleye⁷⁸⁹”.

Cizye: İslâm literatüründe gayr-i müslimlerin ödedikleri can ve mal güvenliğine kavuşturulmalarına karşılık, ödedikleri vatandaşlık veya baş vergisidir⁷⁹⁰. Cizye kelimesi hem Kur’ân-ı Kerîm’de hem de hadislerde geçmektedir. Meselâ, “*Kendilerine kitap verilmiş olanlardan, Allah’a ve ahiret gününe inanmayanlar ile şahsen inkiyad edip, cizye verinceye kadar harb edin*⁷⁹¹” ayeti önemlidir. Fıkıh bu ayete istinaden, cizyeyi, gayr-i müslimler tarafından ödenmek üzere “*ferd başına tarh edilmiş şahsi bir vergi*” olarak telakki eder⁷⁹².

Gayr-i müslimler Müslümanların zimmetinde olup, devletin egemenliğini kabul ettikleri sürece canları, malları, ırz ve namuslarının korumasına karşılık devlete cizye ve harâc öderlerdi⁷⁹³. 14-75 yaşları arasında olan, hasta, sakat veya işsiz olmayan gayr-i müslim her vatandaş cizye ödemekle mükellefi⁷⁹⁴. Cizye mükellefi, Müslüman olduğu takdirde cizye kalkardı.

Devletin koruması altında olan ve kamu hizmetinden yararlanan gayr-i müslimler askerlik hizmetinden muâf tutulmuşlardır. Ancak, cizye mükellefleri bu vergiyi ödeyemeyecek durumda ise cizye kaldırılır. Bu durumdaki mükellef, eziyet veya hapisle cezalandırılmaz. Kadın, çocuk, akıl hastası, ihtiyar, fakir ve din adamlarından cizye alınmaz⁷⁹⁵. Örneğin rahipler, ergin olmayanlar, devlet hizmetinde bulunan aileler,

⁷⁸⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.26-26.

⁷⁹⁰ Mehmet Erkal, “Cizye”, *TDVİA*, 8/42-45, s.42.

⁷⁹¹ et-Tevbe 9/29.

⁷⁹² C.H. Becker, “Cizye”, *İA*, 3/ 199-201, s.199; Budin Kanûnnâmesi ve Toprak Meselesi, s.85.

⁷⁹³ Küçük, *Agm*, s.206.

⁷⁹⁴ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslimler*, s.251.

⁷⁹⁵ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslimler*, s.252.

ihtiyarlar, iş yapamaz durumda olanlar cizyeden muâftılar⁷⁹⁶. Vilâyet kanûnlarına göre, gayr-i müslimden cizye alınabilmesi için evinden, bağından ve evindeki örtü döşek eşyasından ayrı olarak koyun, keçi, hububât, şarap gibi mahsûllerinden 300 akça tutarında mala sahip olması gereklidir. 300 akçaya gücü yetmeyenlerden bir şey alınmaz⁷⁹⁷.

Devletin görevlendirdiği, özel olarak cizye toplamakla görevli olan mültezimlere cizyedâr denirdi. Ayrıca silahtarlar, diğer cizye bürosu memurları ve muhassıllar da cizye toplamakla görevlendirilebilirdi⁷⁹⁸.

Fethedilen topraklar bir Osmanlı eyâleti haline getirildiğinde cizye vermekle mükellef durumda olanların tahriri o bölgenin kadısı tarafından yapılarak “*Defter-i cizye-i gebrân*” adlı bir defter hazırlanırdı. Asıl defter iki kopya halinde olmak suretiyle, biri hazineye gider, diğeri ise beylerbeyilik merkezinde saklanırdı⁷⁹⁹.

Mühimme defterlerinde cizye ile ilgili şu kayıtlara rastlanmaktadır:

Der-Edirne Erzurum beğlerbeğisine;

“*Havass-ı hümayundan alınıp beylerbeyi hâslarına ilhak olunan İşkatos adası ahalisi, cizyelerini eskiden olduğu gibi kendileri getirip teslim etmek için müracaatta bulduklarından, cizyenin ada halkı tarafından getirilip teslim edilmesi; beylerbeyinin tahsilat için voyvoda vs. gönderip halkı rahatsız ettirmemesi*⁸⁰⁰”.

Anatoli beğlerbeğisine hüküm;

“*Küçük Kanda köyünden olup cizyelerini ödemedikleri gibi Leş ve İskenderiye İskeleleri’de gelip tüccar ve reâyâyâya da zarar veren kişilerin toprak kadısı marifetiyle haklarından gelinmesi*⁸⁰¹”.

Bağdâd beğlerbeğisine ve kadısına ve defterdarına hüküm;

“*Yenişehir, Fener, Tırhala, Çatalca, Serfice, Ermiye, Girenye, Velesin ve Platamone kazalarından cizye, celeb koyunu akçesi, peksimed tabı, avâriz, nüzül ve eşkinici akçesi toplamak vs. hizmetlere memur olanların reâyâdan fazla miktarda akçe aldıkları ve fukaraya zulmettikleri*⁸⁰²”.

⁷⁹⁶ Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı Malî Yapısının Ana Hatları”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.3, s.128.

⁷⁹⁷ Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s.180.

⁷⁹⁸ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i müslimler, Kuruluştan Tanzimat’a kadar Sosyal Ekonomik ve Hukukî Durumları*, s.255.

⁷⁹⁹ Halil İnalçık, “Cizye”, *TDVİA*, 8/45-48, 45-46.

⁸⁰⁰ BA, MD 7, hnr. 569, s.276, tarih; fi 18 Cumâde’l-ahır, sene, 975: 20 Aralık 1567.

⁸⁰¹ BA, MD 7, hnr. 1526, s.168, tarih; Fî 6 Zi’l-hicce sene; 975: 2 Haziran 1568.

⁸⁰² BA, MD 12, hnr. 141, s.113, tarih; 13 Şevvâl, sene, 978: 10 Mart 1571.

İbrayil kadısına hüküm;

“İbrail reyasından, cizye vs. tekâlîf toplanması gerektiğinde, zenginlerle fakirlerin eşit tutulduğu bildirildiğinden, herkesin kudretine göre tekâlîf vermesi sağlanarak fukaranın rencide ettirilmemesi⁸⁰³”.

4.2.Resm-i Çift ve Buna Bağlı Vergiler

Resm-i Çift: Çift, çift sürülen ve ziraat yapılan, muayyen büyüklükteki toprak parçaları veya türlü husûsiyetler arzeden ziraî işletme şekilleridir⁸⁰⁴. Çift resmi ise; Osmanlı İmparatorluğu’nda mîrî arazi sisteminin tatbik edildiği bölgelerde çift tâbir edilen muayyen büyüklükteki araziyi tasarruf eden ra’iyyetin ödediği vergidir. Umumiyetle miktarı 50 akçedir⁸⁰⁵. Kanûnnâmelerde bu hususta şu kaytlar mevcuttur;

İstanbul Hasları Kanûnu’nda; *“Ve haslar içinde hâricden gelüb zira’at eder kimesnelerden olugelmiş ‘adet üzere çift resmi yirmi ikişer akçe alına deyü kanûnda mukayyed bulunduğu ve şimdiiyeden resmi mezkûr bazı re’aya müslim alınub ba’zından alınmadığı ve anlardan gayri ağçe koyunludan ve sipahilerden ve yeniçerilerden kat’ alınugelmediği ‘arz olunub ‘âm ve hâs ‘alel’umûm cemî’ine resmi mezkûr mukarrer kayd olunsun deyü emr olunub bermücebi me alel deftere sebt olundu⁸⁰⁶”.*

Silistre’de; *“Ve köyünde mütemekkin olan reâyânın ve gayrının ziraat idegeldükleri tarlalarına hânedan kimler ekerse onların dahi öşürlerin ol köy sipahisi ala. Ve köyde mütemekkin olanlar mezkûr sınırda her kande ekerler ise öşürlerin yine kendi sipahileri ala. Ammâ hânedan ekenlerin öşürlerin kadîm sınır sahibi ala⁸⁰⁷”.*

Malatya’da; *“Ve reâyâdan kanûn üzere resmi çiftlerin alduklarından sonra su başılar ve sâyir sipahiler yol akçesi deyü altışar akçe alurlar imiş. Ve koyun sayıldıkda kanûn üzere iki koyuna bir akçe resimlerin alduktan sonra çubuk akçesi deyü her sürüden ya birer koyun veya birer mikdar akçe alurlar imiş. Bid’at olduğu sebepten ref’ olundu. Kanûn üzere hakların alduklarından sonra ziyade bir akçe ve bir habbe alınmaya. Ve resmi çift Malatya kazasında tamam çift yazılan reâyâdan ellişer akçe ve*

⁸⁰³ BA, MD 83, hnr. 22, s.17, tarih; fi 17 Z., sene, 1036.

⁸⁰⁴ Feridun Emecen, “Çift Resmi”, *İA, TDVİA*, 8/309-310, s.309“...beyne’n-n meşhûr ve ma’rûf olan çiftlik oldur ki, bir çiftlik nadasına ve ekinine vefa ede, ahali-i kur ekinciler dahi ana bir çiftlik dirler, mikdarda Bursa müddile on iki müdlük yer dir, Konya müddile sekiz müdlük olur, bi’l-fi’il ma’mül olan kile ile altı müdlük yer olur” (Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s.178).

⁸⁰⁵ Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.114.

⁸⁰⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.102.

⁸⁰⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.272.

nîm çift yazılan reâyâdan yirmi beşer akçe ve yeri nîm çiftten eksük olub cüz'i ziraati olan reâyâyâ ekinlü bennak dirler⁸⁰⁸”.

Bozok Kanûnnâmesi'nde; “*Ve dahi her çiftten on ikişer akçe resmi çift alınur imiş. Memalik-i osmanide yürük taifesinden resmi çift alınmamakla mezkûrlardandahi resmi çift ref' olundi⁸⁰⁹”.*

Diyarbakır'da; “*Temam çift yazılan müslümandan elli akçe resmi çift alınub ve nîm çift yazılardan yirmi beşer akçe alına. Ve resmi bennak on iki akçe alına. Ve resmi mücerred altı akçe alına. Ve bir hâneye üç gün ırgadiye bağlanmışdır ve her gün ikişer akçe takdir olunmuşdır ki her hâneye altı akçe olur. Gerekse sipahiler üç gün ırgadlık iş gerekse akçesin alalar ırgadlık işletirlerse akçeleri alınmaya. Ve Kefere tayifesine resmi çift bağlanmayub her harâcgüzâr yirmi beşer akçe ispenç ve evlüstünden altışar akçe ırgadiye kaydolunmuşdır. Mücerred olanından ırgadiye talep olunmaya⁸¹⁰”.*

Âdet-i İrgâdiye: İrgadiye hizmet yükümlülüğüdür. Bu yükümlülük üç hizmettir ve paraya çevrilebilmektedir. Köylü sipâhiye karşı fiili hizmetle yükümlüdür ve hizmet edeceği her gün için belli bir meblağ ödeyerek bunu yerine getirebileceği vurgulanmaktadır⁸¹¹. Kanûnnameelerde bu hususta şu kayıtlar yer almaktadır.

Diyarbakır'da; “*Temam çift yazılan müslümandan elli akçe resmi çift alınub ve nîm çift yazılardan yirmi beşer akçe alına. Ve resmi bennâk on iki akçe alına. Ve resmi mücerred altı akçe alına. Ve bir hâneye üç gün ırgadiye bağlanmışdır ve her gün ikişer akçe takdir olunmuşdır ki her hâneye altı akçe olur. Gerekse sipahilerine üç gün ırgadlık işleyüb gerekse akçesin alalar ırgadlık işletirlerse akçeleri alınmaya. Ve Kefere tâyifesine resmi çift bağlanmayub her harâcgüzâr yirmi beşer akçe ispenç ve evlüstünden altışar akçe ırgadiye kaydolunmuşdır. Mücerred olanından ırgadiye talep olunmaya. Aşiret taifesinin küllisi raiyyet gibi beşde bir yazılmayub ri'ayet olunub ba'zı altıda bir ve ba'zı yedide bir kaydolunub yerlü yerinde işaret olunmuşdır. Ve ırgadiyeden dahi mu'af kaydolunmuşlardır. Ve ırgadiye için nahiyeyi i mezburda vâkı olan çeltük arklarına ve ziraatine üçer gün hidmet iderlermiş girü kemâkân mukarrer kılndı⁸¹²”.*

Ergani'de; “*Ve her hâneden (ve her hâneden) yılda birer gün ırgadiye dahi alınur imiş. Ve her nefer başına on ikişer ırgadiye dahi alurlar imiş ki her günü için bir tenge*

⁸⁰⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.114, 116.

⁸⁰⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.128.

⁸¹⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.132.

⁸¹¹ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.134, 136.

⁸¹² Barkan, *Kanûnlar*, s.132, 135, 138, 148.

alınur imiş ki yigirmi dört Osmanî akçesi olur. Ammâ işledürler imiş artuğın alurlar imiş. Girü ol üzere mukarrer kılındı. Alınmasının mevsimi nısfı evvel bahar ekin vaktindedür ve nısfı dahi orak vaktindedür ol vakit alına⁸¹³”.

Urfa ve Siverek'te; “Ve resmi ırgadiye her hâneye üçer gün ve her günü üçer akçeden dokuzar akçe alınur imiş. Anun dahi alınmasının mevsimi nısfı evvel bahar ekin vaktında ve nısfı dahi orak vaktında⁸¹⁴”.

Çirmik'te; “Ve her hânedan üçer gün ırgadiye dahi alınur imiş her günü birer tenge ki iki Osman akçesi olur, Anun dahi alınmasının mevsimi nısfı evvel bahar ekin vaktinde ve nısfı dahi orak çağındadır. Ve resmi ırgadiye her neferden on gün ırgatlık alınur imiş ki her ikişer Osmanîden yigirmi akçe olur. Anun dahi alınmasının mevsimi müsülmanlar gibi nısfı üzeredir. Ve girü her hânedan üç yük odun dahi alınur imiş ki ikişer akçeden altı Osman akçesi olur. Ve iki part otluk dahi alınur imiş her parti ikişer Osman akçesinden dört akçe olur. Bunların dahi alınmasının mevsimi müsülmanlar virdüğü vakitdedir ki yukarı zikr olubdur⁸¹⁵”.

Musul'da; “Tamam çift yazılan müsülmanlardan elli akçe resmi çift alınur ve nîm çift olandan yirmi beş akçe alınur. Ve her hâneye üç gün ırgadiye bağlanmışdır. Ve her günü ikişer akçe takdir olunmuşdur ki altışar akçe olur. Gerekse üç gün ırgadlık itdîrsün gerekse akçesin alsun. Şehirlü tâifesinden resmi ırgadiye alınmayub her müzevveç hânedan on iki akçe resmi bennâk ve her mücerreden altı akçe resmi mücerred alınur⁸¹⁶”.

Çiftbozan Resmi: Çiftini ve çubuğunu bozub, arazisini ekmeyip, ziraat etmekte olduğu araziye terk eden reâyâdan ceza nisbetinde alınan bir resimdir. Bu cezanın nisbeti genel olarak tam çift için 300, nîm çift için 150, daha az arazi için 75 akçedir⁸¹⁷. Bir reâyâ tasarruf ettiği araziye terkedip; başka bir sipahinin toprağına giderek çiftlik tutarsa, kendi sipahisi bunu geri yerine getirmekle mükelleftir. Ancak reâyâ oraya gideli 10 seneden fazla olmuşsa, reâyâdan çift bozan resmi alınır⁸¹⁸.

Gürcistan'da bu hususta şu açıklama vardır; “Defterde yazılı olan reâyâ perakende olsa göçürüp yerlerine getirmek kanûnen uygun değildir. On yıl ve daha

⁸¹³ Barkan, *Kanûnlar*, s.149-151.

⁸¹⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.155, 170.

⁸¹⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.167-170.

⁸¹⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.174-176.

⁸¹⁷ Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı APK Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara 1999, s.37.

⁸¹⁸ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler”, *DTCFD*, V/5, Ankara 1947, s.501.

fazla olmuş, göçtüğünde kalan yerleri bozkomayıp sahib-i arz ile başkasına vermiş ise, göçürülmez. Bulunduğu yerde resimleri alınır. Raiyyet ziraate salih kendi yerlerini ziraat etmeyip başka sipahi toprağında da yer ziraat etmesi durumunda iki öşr alınır. Ama kendi toprağında ziraat ettikten sonra başka sipahi toprağında da ziraat ederse iki öşr alınmaz. Bir haric raiyyet tapu ile mutasarrıf olduğu yerleri elinden alınıp dâhil raiyyete vermek yasaktır. Yeter ki boz koymaya⁸¹⁹”. Hüdavendigâr’da ve Kitab-ı Kavanin-i Örfiye-i Osmanlı’da; dağ ve kır yerler ya da su basıp her yıl ziraate kabil olmayıp boz kalsa başka kimseye vermek yasaktır. Raiyyetin çift öküzün dirliği ve harman yeri için bir kaç dönüm yeri boz koyup mer’a edinmek yasak değildir⁸²⁰.

Başka memleketlere kazanmağa veya bir san’ata giren, tasarrufundaki çiftliği veya arazisini hizmetkârına veya çocuklarına işletir, resim ve öşrünü verirse böylelerinden çift bozan resmi alınmaz⁸²¹. Nitekim, Vize’de; *“bir raiyyet yerini koyup başka bir yere giderse ve gittiği yerde çift sürerse terk edip giden raiyyetten yirmi iki akçe çift resmi alınır, başka resim alınmaz⁸²²”*, hükmü yer almaktadır. Reâyâ köyünde olduğu halde çiftliği terk edip leventlik eder, kazancılık, bezirganlık, arabâcılık gibi sanatlarla iştigal ederse, yine çift bozan resmi verir⁸²³. Trabzon’da; *“bir raiyyet ziraat itmeyüb san’at işlede veya ziraatden sipahisine yetmiş beş akçe miktarı mahsûl vermese kusuru eda idüüb yetmiş beş akçeyi tekmiil eyliye, Ve şol raiyyet ki kazgancılık veya bezirgânlık itmek için ahar vilâyete gidüb yılda bir veya iki yılda bir evine gelüb küllî kâr etmiş ola, anın gibilerden yüz elli akçe levendiye alına⁸²⁴”,* kaydı vardır. Fakat böyle terkedilen araziye sipahi başkasına tapuya verir veya ziraat ettirir, mahsûl elde ederse, bu arazi sahibinden çift bozan resmi alınmaz. Bennâk resmi ve ırgadiye alınır⁸²⁵.

Reâyâ herhangi bir tabi’ afet neticesinde fakir düşüp çifte kadir olmazsa çift bozan resmi alınmayıp bennâk resmi ve ırgadiye alınır. Hatta böylelerinin arazisi üç sene başkasına tapu ile verilemez. Ancak üç sene zarfında, tasarrufundaki araziye ziraat edecek hale gelmezse, başkasına verilir⁸²⁶. Bu hususta Yeni-il’de; *“Ammâ kadri hâcetden ziyâde boz kosa ziyâdesi tapuya virile”*, Musul ve Diyarbakır’da; *“fak-ru-fâka*

⁸¹⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.197, Ayrıca bk.. Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası* (1520-1566), s.158.

⁸²⁰ Barkan, *Kanûnlar* s.15, *Osmanlı Vergi Mevzuatı* , s.47.

⁸²¹ Çağatay, *Age*, s.502.

⁸²² Barkan, *Kanûnlar*, s.234.

⁸²³ Çağatay, *Age*, s.501

⁸²⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.61.

⁸²⁵ Çağatay, *Age*, s.502.

⁸²⁶ Çağatay, *Age*, s.502; Barkan, *Kanûnlar*, s.14, 78, 88, 277; Yücel-Pulaha, *I.Selim Kanûnnâmeleri*, s.42, *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.47; Ö.Lütfü Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü”, *Ülkü*, c. IX-X (1937) [Türkiye’de Toprak Meselesi, İstanbul, 1980, ss. 725-788.

galebe idüb veya âfet-i semavî irişüb veya talana uğrayub fakir-ül-hâl ve muhtaç halk olub çift kadir olmayub çifti bozulmuş ola anın gibilerden resmi çift ve boz behre taleb olunmaya, heman resmi bennâk ve ırgadiye alınub üç yıl geçtikden sonra ki ziraate kadir olmaya sahib-i timar olan yerin kime dilerse virüb ziraat itdüre. Ancak resmi bennâk ve ırgadiye alınan sahib-i arz yerini kime dilerse vire⁸²⁷”, hükümleri önemlidir.

Hüdavendigâr, Erzurum ve Gürcistan’da avret tasarruf ettiği yeri boz komayıp, öşrün ve rüsûmın edâ etse elinden almak kanûna aykırıdır. Bolu ve Aydın’da; ancak bir yer mahlûl olsa bir hatun kişi başkasının verdiği tapuyu ben veririm dese, avrete yer verilmesi kanûnda yoktur⁸²⁸.

Yörüklerde; çifti olmayan evli yörükler oturdukları karye sipahisine timar sınırında bir müddet oturup ziraat ettikten sonra göçüp, başka yere gitmesi halinde, timar sahibi bunları yerine getirmeye zorlayamaz veya çift bozan resmi isteyemez. Yörük, yağcı, küreci ve müsellemlerin ellerinde husûsî beratları vardır. Bunlar nereye giderlerse orada vergilerini öderler. Sipahi köylüye göçüp başka yere gitmek istediklerinde mani olamaz. Fakat ellerinde temessük yoksa âdet ve resimlerini evvel alan sipahi alır⁸²⁹. Kocacık Yörükleri Kanûnu’nda bu hususta; “*Ve çifti olmayan müzevvec yörükler oturdukları karye sipahisine timarında ba’zı müddet tevattun idüb zira’at eylediklerinden sonra göçüb gayri yere vardıkda sahib-i timar sâyir re’aya gibi cebri (yer)ine götürmeyeler, (altışar akçe resmi duhanı vireler. Ve zikrolan tâife timar sınırında ba’zı müddet tavattun idüb ziraat eyledüklerinden sonra göçüb gayri yere vardıkda sahib-i timar sâyir reâyâ gibi cebri yerine götürmeyeler veya çift bozan resmi diyü nesnesin almayalar. Zirâ yörük lâ mekan olmağın bunların gibi teklifâtdan berîlerdir⁸³⁰”, hükmü yer alır.*

Benzer hükümlerde mühimme defterlerinde vardır;

Receb Sâbıkâ İskenderiye Kapudâni olup Hind’e giden Donanma-i Hümâyûn’a serdâr ta’yîn olunan Hızır Beğ’e hüküm;

“Budun’da tahrir esnasında her hâneye üçer penes bedel-i resm-i şem kaydedilmesi, arazisini ekmeyen reâyâdan çift bozan resmi alınması reâyâ bağlarından öşr-i şıra ve dönüm resmi kaydedilmesi; geride varis bırakmadan ölenlerin metruklarının berat sahibi ise beytü’l-mal-ı hassaya, değil ise beytü’l-mal-i ammeye

⁸²⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.78, 132, 174.

⁸²⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.3, 7, 16, 65, 197.

⁸²⁹ Çağatay, *Age*, s.502.

⁸³⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.264.

*zaptettirilmesi ve yerlerini terkedenlerden geri dönmek isteyenlere engel olunmaması*⁸³¹”.

Yemen Beğlerbeğisi Hasan Paşa’ya hüküm;

*“Eflak reâyâsından bazılarının yerlerini terk edip Tuna yalılarında yerleştikleri, bazılarının da hırsız ve haramilere yataklık ettikleri bildirildiğinden, yerlerini terk eden reâyâ Defter-i cedide raiyyet yazılmamaışlar ise eski yerlerine göçürülmeleri; fesat çıkartanlarında yakalanıp teftiş olunarak suçu sabit olanların haklarından gelinmesi*⁸³²”.

Dönüm Resmi (resm-i zemin): Topraksız köylünün, yani kara (mücerred) ve caba-bennâklerin sipahi elinde olup, tapu ile başkasının tasarrufu altına verilmemiş toprakları işleyebilmeleri ve buna mukabil dönüm başına ödedikleri paraya dönüm-resmi denir. Çift resmi gibi daha ziyâde toprağa bağlı bir raiyyet-resmidir⁸³³. Bunlar nîm çiftten az olan arazilerdir. Genel olarak reâyâ işlediği arazilerden dolayı her iki dönüme 1 akça resim ödemek zorundadır. Dönüm resmi ödeyerek yer tasarruf eden bennâklere *“ekinlü bennâk”* denilir. Meselâ Harput’ta; ekinlü bennâkın ödediği dönüm resmi, bennâk resmi olan 12 akçayı geçtiği takdirde artık bennâk resmi alınmayarak resm-i zemîn(dönüm resmi) alınır⁸³⁴.

Kanûnnâmelerde dönüm; *“yürüme adım ile eni ve uzununu kırk adım yer”* olarak tanımlanmıştır⁸³⁵. Fakat uygulamada, dönümü belirlemek için herkesin yürümesi ve adımı olmayacağından tahrirler sırasında ve çeşitli arazi ihtilafları vukuunda, uzunluğu devlet tarafından tespit edilmiş iki ucu mühürlü mîrî urgan kullanılmıştır. Resmi tanıma göre; bir çift(lik) arazi bulunduğu mahalle ve toprağın yetiştirme kabiliyetine bağlı olarak değişmek üzere a’lâ (verimli) yerden 60–80, evsat (orta halli) yerden 80–100 ve ednâ (kıraç) yerden 100–150 dönüm arası olarak tespit edilmiştir⁸³⁶. Sancaklara göre örnek vermek gerekirse; Serim’de; bir çiftlik yer has yerden ola 60 dönümdür. A’lâ yerden 70–80, evsat yerden 100–110, ednâ yerden 150 dönümdür. Mora’ da a’lâ yerden 80, evsat yerden 100–120, ednâ yerden 150 dönüm bir çiftlik yerdir. Elli dönüme bir çift

⁸³¹ BA, MD 7, hnr. 658, s.322, tarih; fi 22 Receb Sâbıkâ : 22 Ocak 1568.

⁸³² BA, MD 7, hnr. 699, s.342, tarih; fi 14 Receb, sene: 975: 14 Ocak 1568.

⁸³³ İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”, s.46, 57.

⁸³⁴ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.152.

⁸³⁵ Barkan, *Kanûnlar*, Kanûnâme-i Vilâyet-i Mora, s.327; Musul Livâsı Kanûnu, s.173; Diyarbekir Vilâyeti Kanûnu, s.131, İstanbul Hasları Kanûnu, s.100; Meselâ Musul’da bir çiftlik yüz dönümdür ve dönümün eni ve uzununu yürüme adımıyla kırk adım hesabı üzerinden yüz dönüm denilen yer evsat-ul-ahvaldir. Ve ol yer ki su basar a’lâ ve yıl ekilir ola seksen dönümü bir çiftliktir. Ve ednâ olan yerin yüz elli dönümü bir çiftliktir bu tafsil ekilir yerdedir.(Barkan, *Kanûnlar*, Musul Livâsı Kanûnu, s.173.

⁸³⁶ Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.88.

itibar edilir, 20-30 dönüme bir çift denir. Diyarbakır'da su basar ve her yıl ekilir a'lâ yerlerden 80 dönüm yere, evsat-ul-ahvâl olan yerlerde 100 dönüm yere, ednâ yerlerden 150 dönüm yere bir çiftlik denir⁸³⁷. Silistre'de; bir çiftlik yer a'la' yerden 70–80, evsat yerden 100–110, ednâ yerden 130-140 nihayet 150 dönümdür⁸³⁸. Musul'da evsat-ül hal bir çiftlik 100 dönümdür. A'lâ ve yıl ekilir durumda ise bir çiftlik 80 dönüm, ednâ olan yer ise 150 dönümdür⁸³⁹.

Dönüm (zemin) resminin alınma zamanı, ekseriyetle çift resminin alınma zamanı olan mart iptidasıdır⁸⁴⁰.

Dönüm resminin miktarı; muhtelif bölgelerde ve verime göre değişmektedir. Tarla olarak kullanılan arazide en iyi topraklardan 2 dönümüne, orta vasıfta topraklardan 3 dönümüne, aşağı vasıfta topraklardan 2 dönümüne bir akça olarak tespit olunmuştur⁸⁴¹. Çemişkezek, Musul, Harput, Çirmik, Erzincan, Bolu, Malatya gibi yerlerde iki dönüme bir akça⁸⁴², Bitlis, Çirmik, Musul, Diyarbakır'da; a'la yerden iki dönüme bir akçe ve ednâ yerden üç dönüme bir akçe⁸⁴³, Silistre'de; resm-i dönüm öşr-i şireye bağlanmıştır. Burada Müslümanların bağlarından dönüm başına dörder akçe alınır⁸⁴⁴, Tırhala'da; kurâlarda yer alan bostanlardan dörder akçe dönüm resmi alınır⁸⁴⁵. Budun, Estergon, Hatvan ve Novigrad ve Uyvar'da; dönüm başına dörder akçe resmi dönüm alınır⁸⁴⁶. Taşözi'nde; tahir-i cedide ma'mur olduğu takdirde dönüm başına kırkar akçe ta'yin olunur⁸⁴⁷.

Bağ, bahçe ve bostanlarda miktar farklı değerler içermektedir. Örneğin: Kanûnnâme-i Cedid'e göre: *“bağ ahvali defterde resm-i dönüm yazılmış ise, dönüm resmi alınır. Bağ ölçüsünün ipi vardır. Terzi arşınıyla elli beş, zirâ ki bina arşınıyla kırk beş ağaçtır. Resm-i dönüm ölçü ile alınır. Ancak bağlar maktu ise öşre muâdilmaktu alınır. Eğer maktu kayd olmayıp öşr alınırsa, defterde öşr-i şire alınır. Bu bağlar*

⁸³⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.131.

⁸³⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.288.

⁸³⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.173, 308, 327.

⁸⁴⁰ Çağatay, *Age*, s.504-505.

⁸⁴¹ İncılık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, s.47.

⁸⁴² Barkan, *Kanûnlar*, s.30, 116, 165, 169, 170,175, 181,188, 193, 193, 281.

⁸⁴³ Barkan, *Kanûnlar*, s.170, 175, 193.

⁸⁴⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.284.

⁸⁴⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.290.

⁸⁴⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.302, 314.

⁸⁴⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.343.

*müslüman elinde girse öşr-i şire vermez. Hasıl olan üzümlelerinden öşr verir. Çayırdan dahi öşr alınır*⁸⁴⁸.

Gence'de; bostan tarlasının dönümüne altmışar akçe, bağ dönümüne yirmi dörder akçedir⁸⁴⁹. Gürcistan'da; dönüm, "*hatâvât-ı müte'arefe ile tûlen ve 'arzen kırk hatvenir ziyâde ve noksan alınmaz*⁸⁵⁰". İmroz'da; bağlarından dönümden dönüme sekizer akçe resmi dönüm alınır. Nigebolu'da; Müslümanların bağlarından dönümden dönüme dört akçe alınır. Silistre'de; kefere bağlarında ve sınırda olan kiraz ve sâyir ağaçlarından öşür alınır. Resmi dönüm öşri şireye bağlanmıştır. Ancak Müslümanların bağlarından bedel-i öşr-i şire olmadığından dönüm başına dörder akçe alınır, meyvelerinden nesne alınmaz. Tırhala'da; bostan dönümünün üzerine kethüdâlar öşrü alır ve eğer sebzevat, hurdâvât bostanlarından ve kûralarda olan bostanlardan her dönümünden dörder akçe alınır ve hasıldan nesne alınmaz, bostanın her dönümünden dörder akçe alınır(Çatalca), Ağrıboz'da; mütemekkin olan müslümanların ve hisar erlerinin bağlarından dönümden dönüme resim dörder akçedir, İstanbul Hasları Kanûnu'nda; "*Gazlata' nın daireleri ki erazi-i mezkûrede yerinde hadis olan bağ kadîmden olan bağlarından her kim bağ dikerse 'âmil olana dönüm başına onar akçe kazık resmi verir, üç yıla değin bağın hasılı yetişince gayri nesne alınmaz*⁸⁵¹".

İspenç Resmi: Gayr-i müslim reâyâdan Müslümanların çift resmine mukabil alınan ispenç resmi; "*büluğ çağına ermiş, şehirli, köylü ve göçebe; evli veya bekâr, topraklı veya topraksız her gayr-i müslim erkekten alınan örfî bir baş vergisidir*⁸⁵²". Genel olarak 25 akçedir. Çoğunlukla Rumeli vilâyetinde uygulanmıştır. Evlisinden, bekârından, topraklısından, topraksızından ale's-seviye ahz olunmuştur⁸⁵³.

Bulûga ermiş her gayr-i müslim ispençe ödemekle mükelleftir⁸⁵⁴. Bir gayr-i müslim in çiftliğini (başinasını) tasarrufu⁸⁵⁵ altına geçiren bir Müslüman, askerî dahi olsa, harâcla beraber ispençeyi ödemek mecburiyetindedir. Müslüman olan gayr-i

⁸⁴⁸ Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.72.

⁸⁴⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.196.

⁸⁵⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.198, ayrıca bk. Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.79.

⁸⁵¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.101, 239, 270, 284, 290, 342.

⁸⁵² Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.120.

⁸⁵³ Sayın, *Age*, s.41.

⁸⁵⁴ Fakat Avlonya'da 16. asır sonlarına doğru yahudilerin ispençeden muâf tutulduklarını görmekteyiz. Buna mukabil 1716'da Mora'da onlar, hristiyanlardan beş misli fazla, 125 akça ispençe ödemekte idiler. (İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", s.57).

⁸⁵⁵ Manyas nahiyesinde bazı karyelerde kefere üzerine resp-i çift yazılmıştır. Tasarruf ettikleri yerin ispençesini kendi sipahisine verir. (Barkan, *Kanûnlar*, Kanûnnâme-i Livâ-i Karesi, s.23).

müslim ise ispençe yerine bennâk resmi ödemekle mükellef kılınır⁸⁵⁶. İспенç resmi alındığı zaman, birçok yerlerde reâyâ ayrıca birer tavuk ve birer boğaçe alınırken, bu adet sonradan kaldırılmıştır⁸⁵⁷.

Fatih Kanûnnamesi'nde ispençe hakkında şu kayıtlar mevcuttur; *“Her müzevec kâfir ispençe için suvarına yirmibeş akça vere, ve hâraca yarar oğlanına dahi tamam ispençe ve duldan ki çifti olmaya, yılda altı akça, ve suvari evinde kullanmaya ve iplik iğiritmeye, meger ki ücretiyle işlede. Ve süvari[ye] hasıl yazılmış beğlik bağ varsa raiyyetleri ol beğlik bağa yılda üç gün işlede. Ve derziden ve cullahdan ve kürekciden ve pupuccudan ve at-işledenden ve gayrı sanat-ehli kâfirden yirmibeş akça ispençe aldıktan sonra bunlar sanat ehlidir deyüb nesnelerin almayalar, üzerlerine iş güc bırakmayalar, meğerki kendüler il narhına razı olalar, ol vakit işleyeler⁸⁵⁸”.*

İспенç resmi Nigebolu'da olduğu gibi, bir defa ve mart iptidasında, Sis'te nevruzda⁸⁵⁹, Uyvar'da nısfı ruz-u hızırda, nısfı ruz-u kasımda alınırdı. Uyvarda ellişer akçe alınması gibi yılda iki defada alındığı olurdu⁸⁶⁰.

İспенç resminin miktarı; Harput, Mardin, Musul, Diyarbakır, Ergani, Erzincan, İmroz, Voynugan ve Gürcistan'da dul kadınlardan altı akça olmak üzere, erkeklerden en az 10, en çok 50 akçadır. Birçok yerde reâyânın malî durumuna göre alâ, mütevassit-ül-hâl, ednâ olarak alınır. Ancak, ispenç resmi genel olarak her harâc güzâr nefer başına yigirmi beşer akçedir⁸⁶¹.

Sancaklara göre değerlendirmek gerekirse; İmroz'da; pasbânlar kadîmden yılda on beşer akçe harâc ve onar akçe ispenç, asesler onikişer akçe harâc ve onar akçe ispenç, müsellemler onbeşer akçe harâc ve on ikişer akçe ispenç, keştîbânlar on ikişer akçe harâc ve onar akçe ispenç verirler. A'laları kırkar akçe harâc ve yirmibeşer akçe ispenç, mutavassitül-hâl olanlar otuz beşer akçe harâc ve yirmi beşer akçe ispenç, ednâ olanlar otuzar harâc ve onbeşer ispenç verirler. Harâclar hassa-i hümayun için zabt olunur, ispençleri ise sahib-i tımarındır. Sofya'da, derbendi olan kefere derbend âdeti üzere her nefer bedel-i ispenç onar akçe, biveler altışar akçe ispençe, her müzevecinden o yerin kilesi ile birer kile buğday ve birer kile arpa ve her fıçıdan onbeşer akçe ve yükden ikişer akçe bâc-i hamir ve nısf cürüm ve cinayet ve tamam

⁸⁵⁶ İncalcık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, s.57.

⁸⁵⁷ Çağatay, *Age*, s.508.

⁸⁵⁸ İncalcık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, s.56.

⁸⁵⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.132, 154, 201, 238, 253, 269, 272.

⁸⁶⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.313.

⁸⁶¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.132, 154, 158, 165, 175, 181, 197, 238, 266.

resmi ‘arûs alınmıştır. Diyarbakır’da, harâcgüzâr yirmi beşer akçe ispenç ve evlisinden altışar akçe ırgadiye kaydolunmuştur. Mücerred olanından ırgadiye talep olunmamıştır. Silistre’de; ispenç mevsiminde kefereden bir tavuk ve bir boğaça alınmıştır. Ergani’de; şehirli tâifesinin islâmiye müteehhillinden on iki akçe ve mücerredlerine altışar akçe kaydolunmuş, keferlerinin her harâcgüzârlarına yirmi beşer akçe ispenç kaydolunup ırgâdiyeleri ref olunmuştur. Sis’te; şehirde mütemekkin olan kâfirlerden nevrüz-ı sultanîde her her mücerredden ve mezevveçden Haleb akçesiyle ellışer akçe ispenç alınmıştır⁸⁶². Mardin, Erzincan ve Harput’ta; kefer tâifesinden bu zikrolan rüsûm alınmamış harâcgüzâr nefer başına yirmi beşer akçe ispenç alınmıştır⁸⁶³. Kerkük’te; keferenin evlisinden yirmi beşer akçe ispenç ve altı akçe ırgadiye alınıp ve mücerred olub kisbe kara kadir olandan yirmibeşer akçe ispenç alınır, mezkûr nahiyede vâkı’ olan kefereye ve yahudilere yirmi beşer akçe ispenç vaz’ olunmuştur. İmroz’da mâtakaddemden harâc ve ispenç vermezlerdi. Taşoz’da; ekseriya harâc otuzar akçedir. Ta’yin olunan harâclarından gayri yirmibeşer akçe ispenç verilirdi. Rumeli’de; hisarlara ve hizmete müselleme diye ellerinde hükm hümayunları olan çingeneler harâc verirler, ancak avârız-ı divâniye ve ispenç vesâyir rüsûmı örfî ye vermezlerdi. Ohri’de; derbend köylerinde yazılan reâyânın müzevvec ya da mücerred, fakirden dahi onar akçe ispenç alınırdı. Ancak reâyâ derbend de olmayıp başka bir karyede mütemekkin olsa yirmibeşer akçe ispenç vesair hukuk ve rüsümü tam olarak alınır. Gence eyâletinde ise ispenç yüz yirmi akçedir⁸⁶⁴.

Bennâk Resmi: Bennâk, İç-il ve Karaman’da da tanımlandığı üzere çiftliği olmayan ra’iyyete⁸⁶⁵ veya çifti olup nîm çiftlikten eksik yeri olan evliye denilmektedir⁸⁶⁶. Bennâk resmi, evli hâne reisinin temsil ettiği “*hâne*” ye göre teşekkül etmiştir. Mücerredler evlendiği takdirde “*bennâk*” olarak mükellef oldukları vergileri öderlerdi⁸⁶⁷.

Kanûnnâmelerde bennâk resmi, “*bâc-ı bennâk*”, “*ekinli bennâk*” ve “*caba bennâk*” olarak çeşitlenmiştir⁸⁶⁸. Bennâk resmi resm-i raiyyet olarakta geçmektedir⁸⁶⁹. Ekinlü bennâk otuz dönümden daha az toprak bulunanları ifade etmektedir. Fakat bu

⁸⁶² Barkan, *Kanûnlar*, s.201.

⁸⁶³ Barkan, *Kanûnlar*, s.158, 165, 181.

⁸⁶⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.193, 195, 196, 236, 240, 250.

⁸⁶⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.47, 48.

⁸⁶⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.6, 57.

⁸⁶⁷ Feridun Emecen, “Bennâk”, *TDVİA*, 5/458-459, s.458.

⁸⁶⁸ Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, s.179.

⁸⁶⁹ Çağatay, *Age*, s.491.

uygulama toprakları verimli veya nüfusa göre işlenecek toprağı fazla olan bazı sancaklarda yapılmaktaydı⁸⁷⁰. Koca İli Livâsı Kanûnu'nda; “*bir raiyyetin iki üç akçeden on iki akçeye varınca yeri olana ekinlü bennâk denir*⁸⁷¹”, ifadesi yer almaktadır.

Caba bennâk çifti, tapu ile tasarruf edilmiş hiç toprağı olmayan babası yanında kisb ve kara mücerred olan baliğ kimselere denilmiştir⁸⁷². Bu hususta; Karaman Kanûname'sinde; “*caba mücerred olan fukara-i reâyâya ve babası ile olub mustakil kisb eden mücerrede derler, müstakil kisbi olmayana mücerred derler*⁸⁷³”, tanımı yapılmıştır. Caba-bennâkler umumiyetle başkalarının tapu topraklarında işçi olarak çalışır ya da sipahiden tapusuz olarak toprak alıp işletir, bunun için dönüm-resmi öderlerdi. Bazen beş on dönüm yer işleyen caba-bennâkler kendi istekleriyle yeni tahrirde, resm-i dönümle tapusuz tuttıkları araziye tapulu arazileri haline getirmek istediklerinden ekinlü-bennâk yazılmışlardır. Mücerred evlenirse caba-bennâk resmi öder, boşanırsa tekrar mücerred resmine tabi olur. Gayr-i müslim, Müslüman olursa ispence yerine bennâk resmi öderdi. Bazı yerlerde göçebeler de bennâk-resmine tabiydirler⁸⁷⁴. Ölen bir raiyyetin ise, bennâk ve mücerred olan çocukları müştereken tasarruf ettikleri ata-çifliğinin çift-resmini müştereken ödedikleri gibi, her biri ayrıca şahıslarına ait bennâk ve mücerred resimleri öderlerdi⁸⁷⁵. Kanûnnâme-i Osmanî'de; “*Ve dahi raiyyet fevt olsa beş altı nefer oğlanları kalsa cümlesi veya bazı mücerred veya bazı evlü olsa mücerred olan dahi kisbe kadir olmasa kanûn budır ki ataları çiftliğine müşa' ve müşterek taşarruf ideler ve dahi bir raiyyet fevt olub iki sagir oğlu olsa çiftliği bahs idüb ikisine taksim ideler ve baki kalan oğlanlarını bennâk kayd idüb kisbe kadir olan mücerredlerinden altışar akçe alalar ve rüsümların virmekte bennâk kayd olunan bennâk resmin ve kara kayd olunan kara resmin vire ve dahi bir raiyyet fevt olsa müteaddid oğlu olsa ataları yerlerini müşac ve müşterek tasarruf iderken cümlesinden birihadi fevt olsa ve fevt olanın oğlanı kalsa hissese oğlanına nakli der, Ammâ oğlu kalmasa kardaş kardaş intikal etmez meger il virdüğünü kardaşları yazılmış olsa ol kimesnenin virdüğün virseler dahi fevt olsa ve fevt olanın dahi oğlanı kalsa hissese oğlanına nakl ider, Ammâ oğlu kalmasa kardaş kardaşa intikal itmez meger gayriye virmeyeler meger ki bunlar rağbet itmeyeler ol vakit sipahi kime dilerse vire. Ve dahi*

⁸⁷⁰ Emecen, “Bennâk”, s.458.

⁸⁷¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.33.

⁸⁷² Barkan, *Kanûnlar*, s.48, 57.

⁸⁷³ Barkan, *Kanûnlar*, s.47.

⁸⁷⁴ İncelik, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, s.45.

⁸⁷⁵ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.65.

raiyyet defterde bennâk kayd olsa ve dahi sonra çifte kadir olub bir raiyyetin çiftliğini tapuya olsa hem banak resmin hem ol yerin resmin vire bennâk yazıldım heman resmin virürin dimeye ve dahi bir raiyyet banak akıyd olsa dahi fevt olsa vir nice kisbe kadir oğlanları olsa altışar ekçe resm-i kara vireler evlendükten sonra bennâk resmin vireler, defterde mücerred yazıldım demek faide etmez, dahi birkaç kardaş ataları yerini müşa ‘tasarruf iderken biri fevt olsa altışar ekçe resm-i kara vireler evlendükten sonra bennâk resmin vireler defterde mücerred yazıldım demek faide itmez ve dahi birkaç kardaş ataları yerini müşa ‘tasarruf iderken biri fevt olsa sipahi karındaşlarından tapu talep idemez ama kısmet olunub hissese müte’ayyin olduktan fevt olsa sipahi karındaşlarında anun hissese için tapu taleb itmek caiz değildir”⁸⁷⁶ açıklaması vardır. Musul’da, “Reâyâ üzerine yazılan zemîni kadir iken terk eder boz bırakırsa o yer tapuya verilirse terk eden kimseden herhangi bir vergi alınmaz. Ancak resmi bennâk ve ırgadiye alınır⁸⁷⁷”.

Bennâk resminin alınma zamanı genellikle mart evvelindedir⁸⁷⁸.

Bennâk resminin miktarı; Çirmik, Diyarbakır, Malatya, Kanûnnâme-i Osmanî, Harput ve Kanûnnâme-i Sultan Selim Han’da belirtildiği üzere genel olarak oniki akçedir⁸⁷⁹. Vize’de; resmi mücerred yılda altı akçedir. Mücerred çiftlik tuttuğu takdirde ‘âdet üzere yirmi ikişer akçe tamam çift resmin verir. Malatya kazasında, makule reâyâdan on sekiz akçe ve ziraati olmayan bennâkden on ikişer akçe ve mücerredden altışar akçe alınır. Karker, Kâhta ve ve Behisni kazalarında, mütemekkin olan reâyânın yerleri kalil olmağla ekinlü bennâkden on altışar akçe ve ziraati olmayan bennâkden on ikişer akçe ve mücerredden altışar akçe alınır, ziyâde alınmaz. Mardin’de ve Harput’ta; evvel kurâda vâkı’ olan reâyâ ki müslümanlar çifti olmaya veya bir hânede tekrar müzevvic olursa on ikişer akçe resmi bennâk alırlar. Mücerred olanların atalarına hizmet değilde kendilerine hizmet edenler kendi hesaplarına çalışıyorlar ise, altışar Osmanî akçesi resmi caba bennâk alınır, kefare tâyifesinden bu zikr olan rüsûm alınmaz. Ancak her harâc-güzâr nefer başına yigirmi beş akçe ispenç alınır. Çifti olamayıp bennâk adında olan kimselerin birer mikdar ziraatleri olsa ziraatına göre hesap edilip iki dönümüne bir Osmanî akçesi alınır, şehirli tâifesinin ziraatlerinden bağ, bahçe ve bostan ve penbe ve meyvelerinden yedide bir alınır ve resmi bennâk alınmaz. Ancak

⁸⁷⁶ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.42.

⁸⁷⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.174.

⁸⁷⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.48; Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.69; *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.48.

⁸⁷⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.116, 132, 165, 170; *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.39, 65.

keferesi her harâc-güzâr başına yigirmi beşer akçe ispenç verir. Çirmik Kanûnu'na göre; *“islâmiyenin bennâklerinde on iki akçe resmi bennâk ve altı akçe ırgadiye kaydolundu”*, ifadesi yer alır. Diyarbakır'da ve Musul'da; bennâkden ve mücerredden çift sürmeğe kadir olan kimse eğer ağasından çiftlik veyahut nîm çiftlik zemin tapuya alıp ziraat eylese kanûn üzere resmi çift verir, bennâk resmi alınmaz. Sipahiden tapuya yer tutmayıp geçici olarak orda burda ziraat edenlerden resmi bennâk ve resmi mücerred alınır ancak resmi zemin alınmaz. Bennâk resminden halas olmak için bir miktar zemin ziraat ederse resmi bennâkten eksik olursa resmi bennâk alınır resmi zemin alınmaz. Resmi zemini resmi bennâkden ziyâde olursa resmi zemin alınır. Bir raiyyetin üzerinde kaydolunmuş yerde ziraat ederse yer sahibi o yerin resmi çiftini verdiği için ayrıca sipahiler ondan resmi zemin talep edemezler. Resmi zemin eksik olursa bennâk ve mücerred ve ırgadiye resmi alınır. Mardin'de, ve Erzincan'da, *“Evvel kurâda vâkı' olan müslüman olan reâyâdan çifti olmayan veya bir hânede tekrar müzevvic olanlardan on ikişer akçe resmi bennâk alınır. Mücerred olanlardan atalarına değilde kendilerine hizmet edenlerden altışar Osmanî akçesi resmi caba bennâk alınır”*. Mardin'de; keferetâyifesinden bennâk alınmaz. Ancak her harâc-güzâr nefer başına yigirmi beş akçe ispenç alınır, çifti olmayıp bennâk adında olan kimselerin birer miktar ziraatleri olsa ziraatına göre hesap edip her iki dönümüne bir akçe-i Osmanî alınır. Şehirli tâifesinin ise ziraatlerinden bağ, bahçe, bostan ve penbe ve meyvelerinden yedide bir resmi bennâk alınır. Hüdavendigâr'da; ekinlü bennâkden resim on iki akçe, caba bennâkten dokuz akçedir. Aydın'da; bennâkden on iki akçe ve karadan altışar akçe alınır. Karesi'de; hiç yeri olmayan evli olanlardan resmi bennâk on iki akçe ve kara ve kisbe kadir ergenlerden resmi mücerred altışar akçe alınır. Bolu'da; defterde bâc i bennâk adı altında kayd olan kimselerden çiftli bennâk on iki, caba bennâk ise altı akçedir. Mücerred kaydolunan kimselerden resim kaydolunmamıştır. Ankara'da; bennâkden dokuz akçe erbab-ı timar alır, denmektedir. Kengiri'de; *“Defter-i atıkde beş on dönüm mikdarı cüz'i yere mutasarrıf caba bennâkler kendi ekinlü kayd olunub hayatda olanlarından on sekizer akçe alınır”*. Karaman'da; bennâk, on iki akçe ve resmi caba altı akçedir⁸⁸⁰. Fatih Kanûnnâmesi'nde; bennâkden üç veyahud altı veya dokuz akçe alınır⁸⁸¹. Caba bennâk Hüdavendigâr'da dokuz ve Karaman'da altı akçedir⁸⁸². Yeni-il-

⁸⁸⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.1, 2, 29, 34, 35, 47, 116, 132, 158, 165, 170, 181, 234.

⁸⁸¹ Özcan, "Fatih'in Teşkilât Kânunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", s.6.

⁸⁸² *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.36.

Rum'da; “*ekinlü bennâkden on sekizer akçe ve caba kaydolanlardan dahi reâyâyâ himayet emri müstahsen olmağın on üçer akçe ve hali ‘an-ir-rüsum kaydolan mücerredlerden tehhül etmediklerince nesne alınamazmış*⁸⁸³”, hükmü vardır.

Boyunduruk Resmi: Her çiftlikten “*Hizmet-i reâyâ*” olarak, bir araba odun, yarım araba saman, bir araba ot ve iki akça şeklinde alınmış vergidir. Bu hasılın satılmadığı ayetine, saman ise, dögen hizmetine karşılık gelmektedir. Dögen hizmeti, yarım araba samandır; para olarak karşılığı da yedi akçadır. Boyunduruk hizmeti, köylünün hayvanı ve sapanı ile yaptığı hizmettir. Fatih Kanûnnâmesine, yedi angarya hepsi 22 akçalık bir vergi ile karşılanmaktadır⁸⁸⁴.

Boyunduruk resminin yedi hizmet veya kulluğu ve para olarak karşılıklarını şöyledir:

“3 gün şahsî hizmet veya 3 akça,
Orak, yani bir araba ot veya karşılığı 7 akça,
Dögen, yani yarım araba saman veya karşılığı 7 akça,
Bir araba (kağrı) odun veya 3 akça,
Boyunduruk (araba ile hizmet) veya 2 akça⁸⁸⁵”.

Müsellemler, yağcı, küreci, canbaz, yörük gibi askerî tâifeden sayılan kimseler, buldukları yerin sipahisinden (timar sahibinden) bir çiftlik arazi tapulayup tasarruf ederlerse, çift resmi verirler, fakat tam veya nîm çiftlik arazi tasarruf etmeyip, bir miktar arazi tasarruf edip, ekip biçerlerse, buna mukabil boyunduruk resmi veya boyunduruk hakkı öderler. Bu resim, Gelibolu’da on bir akça, Kütahya livâsında on iki akça olarak alınmaktadır⁸⁸⁶. Meselâ, Vize Kanûnu’na göre; müsellemler ve yamak veya küreci ve canbaz veya yörük ve bunların emsali tâife olduğu yerde hizmetleri avâz mukabelesindedir. O tâifeden raiyyet çiftliğinin tutanlar yirmi ikişer akçe çift resmi verirler. Bu tâifeden tamam çiftlik tutmayıp çifti olup ziraat eden kimseler boyunduruk hakkı olarak on birer akçe verirler⁸⁸⁷.

Boyunduruk resminin alınma zamanı da, çift resminin alınma zamanı olan mart evveli’dir⁸⁸⁸.

⁸⁸³ Barkan, *Kanûnlar*, s.76.

⁸⁸⁴ İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, s.334.

⁸⁸⁵ İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”, s.36.

⁸⁸⁶ Çağatay, *Age*, s.493.

⁸⁸⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.234.

⁸⁸⁸ Neş’et Çağatay, *Age*, s.493.

Baştina: Osmanlılarda genellikle Balkanlar'daki gayr-i müslim halkın ellinde bulunan büyük çiftliklere “*baştina*” adı verilmiştir. Slavca olan kelime, “*mîrâs*” anlamına gelmektedir⁸⁸⁹. Türkçe’de ise, gayr-i müslimlere verilen mülk toprak anlamı taşıyan çiftlik yerine kullanılmıştır⁸⁹⁰.

Baştina kavramı tasarruf bakımından raiyyet baştinası ve askerî hizmet sınıflarına ait baştinalar olarak iki türlü arazi parçasını ifade etmiştir. Gayr-i müslim raiyyetin elindeki çiftliklerden bir farkı olmayan baştinalara “*harâcli baştina*” adı da verilmiştir⁸⁹¹. Müslümanların ellerindeki çiftliklere benzer şekilde tarif edilen bu topraklar babadan oğula geçerse sipahi ondan tapu resmi almazdı. Ancak ölen baştina sahibinin oğlu yoksa kızı ya da başka bir akrabası bu topraklardan hak iddia edemezdi. Sipahi bu şekilde boşalan baştinayı bir başkasına tapu ile verirdi. Toprağı üzerindeki değirmen bağ, bahçe ve ev ise varisleri olan akrabalarına kalırdı⁸⁹². Ancak kızı veya akrabası araziye herhangi bir şekilde ele geçirip boş bırakmamış vergilerini muntazaman ödemiş ise sipahi bunlara müdahale edemezdi. Babasından intikal eden oğul toprağı başkasına satamazdı. Devlet toprakların bu şekilde parçalanmasını ve asıl şekli ile korunmasını benimsemişti. Parçalanma olduğu takdirde devlet bunları birleştirir ve bütün olarak sipahiye verirdi⁸⁹³. Osmanlı arazi, rejimi kız çocuklarına tarla mîrâsı tanımamaktadır. Bu suretle bir şahıs erkek evlat bırakmadan ölürse, kız evladı bulunsa dahi tarlaları verilmeyerek müzayedeye çıkarılır ve tasarruf hakkı muayen bir para mukabilinde köyden başka birisine devrolunurdu. Ancak, eğer kız evlad babasından kalan tarlaları kendisi almak isterse bu arttırmada başkalarının vermeye razı olduğu miktarı ödemek şartıyla bu arazi tercihen kız evlada bırakılıyordu. Yine dedenin yeri torununa intikal edemezdi. Fakat torun tapu resmi verdiği takdirde dedesinin yerini tercihen alabilirdi⁸⁹⁴.

Bosna'daki bu araziler⁸⁹⁵, mutlak mülk statüsünde olduğundan sahibi tarafından satılabilir, terk veya ferağ olunabilirdi. Ayrıca bu toprakları tasarruf edenler Voynugan örneğinde olduğu gibi bütün angarya ve vergilerden muâftılar⁸⁹⁶. Askerî statüdeki

⁸⁸⁹ Feridun Emecen, “Baştina”, *TDVİA*, 16/135-136, s.135.

⁸⁹⁰ Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Türk tarih Kurumu, Ankara, 1986, s.84.

⁸⁹¹ Emecen, “Baştina”, s.136.

⁸⁹² Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, s.85.

⁸⁹³ Emecen, “Baştina”, s.136 .

⁸⁹⁴ Çakar, *Age*, s.217.

⁸⁹⁵ İlk teşkili sırasında Bosna, Hersek, Kilis, Pojega, Orahoviçe (Rahoviçe), Kırka, İzvornik sancaklarından meydana geliyordu. (Feridun Emecen, “Bosna Eyâleti”, *TDVİA*, 6/296, s.296).

⁸⁹⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.265.

voynuk, doğancı, yuvacı, martolos gibi zümrelerin ellerinde bulunan baştinalar reâyâ baştinalarında farklı özellikler göstermekteydi. Bunlardan voynuklar baştinaların mahsûlü ile geçinirler ve hizmetleri karşılığı öşür ve rüsûm vermezlerdi. Bosna fethedildiğinde burada önemli miktarlara ulaşan baştinalar timar sistemi içine alınarak sahiplerinin ellerinde bırakılmış ve reâyâyâya ettikleri mahsûlün vergilerini vermekle yükümlü bırakılmışlardı⁸⁹⁷.

Sofya örneğini ele alırsak; reâyâ kendi çiftini koyub bir başka bir yerde ziraat ettiğinde sipahi onların baştinelerini alıp başka bir tâifeye verirdi. Ziraat ettirip öşrûn ve rüsûmunu alırdı. Müslümanlarda ve kâfirlerde vâkı olan mezra ve baştinelerin bazı tarlaları ziraat edilebilir olması için iki üç yıl gelembe konulur ve bekletilir üçüncü yılda ziraat olunurdu. Eğer sahipleri üçüncü yıl ziraat etmezse sipahi ellerinden alıp ziraat ettirmek üzere başka kişiye tapu ile verirdi. Eğer Müslümanlardan olup tamam çift tutarsa âdet üzere tam resmi çift alınırdı. Eğer nısıf çift tutarsa onbir akçe alınırdı. Çifti olmayıp gayri şugul ve kâr üzere olup evliler olursa dokuz akçe ve ergen olursa altışar akçe resmi bennâk alınırdı. Vilâyet-i Sofya'da; her baştine başına onar ekçe resmi giyah alınırdı. Bundan başka her baştine başına ikişer akçe resmi bostan ve ikişer akçe resmi kenevir ve hanâzirin, sürüsünden iki hınzir başına bir akçe bid'at-i hanâzir verdiklerinden hariç her baştine başına birer akçe resmi bojik ve ba'zı baştinesi olmayan yerlerde hangi evde canavar yakalanırsa birer akçe alınırdı. Her baştine üzere 'adet olan resmi bostandan ve resmi kenevir'den gayri tarlayla ekilen lahana ve hıyar, soğan ve sarımsak bostanından ve kenevir ve ketenden öşr-i şer'îsi alınırdı. Çiftlik olsun baştine olsun, tarlalar yerliden başkasına verilip yerinden taşınması, çiftliğin dağıtılması, bozulması kesin olarak caiz görülmemiştir. Baştinelerden veya çiftliklerden bazı tarlalar ve gelembeler konulduğunda ziraat olmadan çayır olmaları yararlı olan ve su basar yer durumu taşıyan sazlık veya çayır olmaları yarar görülmiştir. Emsali çayırlarda su basma durumu dikkate alınarak çayır tahsis edilmesi uygundur. Bunların tapusu, veraneti ve hibesi uygun olmayıp hassaten sipahi tasarruflarında tutulmuştur. Sipahiler buraları ya tapuya vermiş, ya öşrûnünü almış ya da kendileri elinde tutmuştur. Sofya ve Şehirköy kadılıkları buğdayının kilesi on bir akçe ve karışığı beşer akçe, şiresinin her metresi beşer akçe, Berkofça kazası buğdayının kilesi sekizer akçe ve karışığı dörder akçe, Şehirköyü nahiyesinin ve Sofya kazalarının şire her metresi beşer akçe, Berkofça

⁸⁹⁷ Emecen, "Baştina", s.136.

kazasının şiresinin her metresi dörder akçe hesabı üzere narh verilmiştir⁸⁹⁸. Bulgaristan'daki Voynuk baştinaları ile Sırp baştinaları arasında büyük farklar yoktur⁸⁹⁹.

4.3. Avâriz Türü Vergiler

Olağandışı durumlarda alınan avâriz; “*Tekâlif-i örfiye*”, “*avâriz-ı divâniye*” adları altında zikredilir. Avâriz başlangıçta savaş harcamalarını finanse etmek için konulmuş ve XVI. yüzyılın sonlarından itibaren olağan vergiler haline gelmiştir. Avâriz yükümlülükleri nüzül, sürsat ve işтира olarak aynî ve nakdî vergilerdir. Fakat aynı yükümlülükler de, nüzül, sürsat ve işтира bedeli olarak gelirleri mevkufat kalemi denetiminde olarak zamanla nakdîye dönüşmüştür.⁹⁰⁰ Bu vergi kapsamında şehir halkı, kadı tarafından yapılan zengin, orta halli veya fakir tespitine göre kadı sicillere kaydedilmiştir⁹⁰¹.

Osmanlı tahrir defterlerinde nüfus, “*avâriz hânesi*” ve “*hâne-i gayr ez avâriz*” olarak ikiye ayrılır. Avârizhâneleri vergilendirilebilir yahut fiilen vergilendirilmiş olan hâneleri gösterir, diğeri ise derbencilik, tuzculuk, madencilik, celeplik, şahincilik gibi belirli bir hizmette yükümlü olanları; kadı, nâib, sipahi, muhassıl, müderris gibi resmî görevlileri: imam, hatip, müezzin, zâviyedâr, şeyh, seyyid gibi din adamlarının, körlük, delilik, düşkünlük gibi bedeni sakatlıkları olan kimseleri içine alıp vergilerin tamamından veya bir kısmından muâfiyeti ifade ederdi⁹⁰². Ulaştırma ve ticaret güvenliğini sağlayan derbent teşkilatına giren köyler; köprülerin ve su yollarının korunma ve onarım hizmetini görenler, posta teşkilatına, menzillere, tuzlalara ve maden ocaklarına işçi ve çeşitli girdi sağlamakla yükümlü olanlar da toplu olarak avârizdan muâf idiler⁹⁰³. Keza, İç-il'de; Mud kazasında vâkı olan nehirlerin çeltikçileri resmi çift, ganem ve avâriz vermezlerdi⁹⁰⁴. Meselâ, Rumeli, Gelibolu ve Kocacık Yörükleri

⁸⁹⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.253-254.

⁸⁹⁹ Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, s.90.

⁹⁰⁰ Tabakoğlu, “Osmanlı Malî Yapısının Ana Hatları”, s.128.

⁹⁰¹ Nitekim, Manisa Kazası'nda sicillerde mevcûd bu kabil bir listeye nazaran, 954/1547 tarihinde, hane başına 40 akça alınması kararlaştırılmış, Manisa halkı bir tasnife tabi tutulup “agniyâ” olanlar tespit edilerek, deftere ismen kaydedilmişlerdir. Bu tespite nazaran mezkur tarihte bu kabil 27 şahsın ismine tesadûf olunmaktadır. Keza, 957/1550 tarihli bir diğeri listede ise, 14 “a'la agniyâ” 27 de “vasat agniyâ” tespit edilmiştir Anlaşılacağı gibi, bu kaydedilenler, şehrin en zengin şahıslarıdır ve avâriz salgınında bunlara tahsis olunan pay biraz daha fazladır. Bu zengin zümrenin bazılarının, sabuncu, bakkal, boyacı, bürüncü, saraç, dökme, pirinççi, paşmakçı, dellak, aşçı, debbağ ve helvacı hatta sipahi gibi mesleklere mensûb oldukları dikkati çekmektedir (Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s.72)

⁹⁰² Halil Sahillioğlu, “Avâriz”, *TDVİA*, 4/108-109, s.108.

⁹⁰³ Tabakoğlu, “Osmanlı Malî Yapısının Ana Hatları”, s.129.

⁹⁰⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.50.

kanûnlarında görüldüğü üzere, müselleme, yamak, küreci, canbaz, yörük ve bunların emsali tâife olduğu yerde hizmetleri avâriz mukabelesindendi⁹⁰⁵.

Rumeli, Çukur Abad ve Sis'te olduğu üzere, avâriz vergileri, avâriz hânesi denen birimler üzerine tarhedilip, yükümlüleri toplu bir şekilde sorumlu tutardı. Bir avâriz hânesi genel olarak 3–10 gerçek hâne arasında değişmektedir. Avâriz hânesini oluşturan nüfus ise, ödeme yerinde bir mülkü kullanan faal nüfustur⁹⁰⁶. Avâriz gelirlerinin toplam bütçe gelirlerine oranı ise genel olarak %10–20 arasındadır⁹⁰⁷.

4.4. Bâd-i hevâ Türü Vergiler

Bâd-ı Hevâ: Osmanlılar'da Tanzimat'a kadar zuhurata bağlı olarak alınan vergilerin genel adı olan bâd-ı hevâ ne zaman tahakkuk edip tahsil edileceği belli olmayan (zuhurata bağlı) bazı resimleri ifade etmek için kullanılmıştır. Ayrıca tahrir defterlerinde Arapça "*tayyârât*" kelimesiyle birlikte de geçmektedir. Bâd-ı hevâ resimlerin kaynağı örftür. Ancak verasetle ilgili vergiler bunların içine katıldığında şer'î vergi vasfını da kazanır. Kanûnnâmelerde bu terim birkaç çeşit resim için kullanılan genel bir addır⁹⁰⁸. Mora'da; "*Resm-i arûs ve cürm ü cinâyet ve ev tapusu ve hâriçten gelip kışlar olsa tütün resmi ve deştibâni, bu cümlesine bâd-i hevâ derler*" şeklinde bir tarif edilmiştir⁹⁰⁹. Çemişkezek, Malatya, Tarablus, Halep ve Kocacık Yörükleri Kanûnlarında belirtildiği üzere; bâd-ı hevâ vergilerin tahsili kanûnnâmelere dayanarak alınmıştır, fazlası alınmaz. Bâd-i hevâlar mîrîlivâ mîrî için veya vakıf için zabtolunmuştur ve kendi subaşılardır⁹¹⁰.

Cürm-ü Cinâyet: Kısaca "*cerîme*" de denilen "*cürm-ü cinâyet*"; sövme ile adam öldürme arasında, ceza kanûnnâmelerinde belirtilen çeşitleri için, bir af durumunda gösterilen miktarda paraya çevrilebilen suçlardır. Aidiyetlerini suçluyu yakalayan kimse ve suçlunun yakalandığı toprağın hukukî statüsü belirler. Has topraklarda serbest, vakıf, zeâmet ve timarlarda bâd-ı hevâ, toprak ve vakıf sahibinindir; buna subaşı ve sancak beyi karışamaz. Vakıf toprak yanında toprak da varsa bu defa bâd-ı hevâ devlet adına

⁹⁰⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.247, 235, 262.

⁹⁰⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.247, 205, 202.

⁹⁰⁷ Tabakoğlu, "Osmanlı Malî Yapısının Ana Hatları", s.129.

⁹⁰⁸ Halil Sahillioğlu, "Bâd-ı Hevâ", 4/416-418, s.417.

⁹⁰⁹ Sahillioğlu, "Bâd-ı Hevâ", s.417; Bâd-i hevâ deyü, defterde kayd olunan resm-i arûs ve cürmü cinâyet ve çiftlik tapusu ve ev yeri tapusu ve haricden kışlayanların düttün resmidir. Serbest olmayan timarların nisfi sahib-i ra'iyetin ve nisfi haricden dahil eden sancakbeğlerinin veyahud haneden dahil eden subaşılardır. İki bile dahil ettiği yerde her birisi rubu' tasarruf ederler (*Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.40).

⁹¹⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.117, 190, 209, 216, 263.

tahsil edilir. Serbest olmayan timarlarda ise yarısı timarlerinin, yarısı da sancak beyinindir⁹¹¹.

Suçlular işledikleri suçun derecesine ve malî kudretlerine göre para cezası ödemeye mahkûm edilirdi. Meselâ Fatih Kanûnnâmesi'ne göre, adam öldüren bir kişi, şayet kısas istenmiyorsa zengin olduğu takdirde 400, orta halli ise 200 akça cerîme ödemek zorundaydı. Zinâ halinde yakalanan evli erkeklerden, at hırsızlarından ve diğer bazı şeyleri çalmaktan dolayı, mahkemece mahkum edilenler, muayyen miktarlarda para cezası ödemek zorundaydılar. Fakat bir kimseden böyle bir cezanın alınabilmesi için mutlaka kadının riyasetinde şer'î mahkemede yargılanması ve suçunun sabit olması gerekiyordu. Kadı tarafından hüküm verildikten sonra timar, sahipleri kendi üzerlerine kayıtlı reâyâdan resim alabilirlerdi. Ayrıca para cezasının dışında suçluları takip, tevkif ve cezaların tatbiki de serbest olan timarlarda dirlik sahibinin yetkisi dâhilindeydi⁹¹².

Diyarbakır kanûnunda; *“Ve cürüm ve cinâyet hususlarında Kanûn-ı Osmanîye kanûnameleri esas alınır. “Haslar reâyâsının cürüm ve cinayetlerine cüz-i ve küllî bâdihevâlarına beylerbeyi ve beyler subaşuları siyâset bizimdür diye dahl ve te'arruz itmeyeler. Ve haslar reâyâsından bir kimesne cürm-i galîz eyleyüb kat-i 'uzuv ve yahud saib olunması lâzımgelirse bi haseb-iş-şer-iş şerif sâbit olub hükümü olındıktan sonra ümenâ subaşılara teslim eyleyüb vâkı olduğu mahalde siyâset olunub bedel-i siyâset diyü bir akçe ve bir habbe alınmaya Hâküm-ül-vakt olanlar men ve def' eyleyeler⁹¹³”*, açıklaması yer almaktadır.

Vize kanûnuna göre; cürüm ve cinayet hususunda yaya ve müsellemler köylerinden serbest olmayan timarlardan vâkı' olan cürümün nısfı sancakbeyinin, nısfı sahibi timarındır⁹¹⁴. Ekrâd tâifesinin cürüm ve cinayetleri beylerine müte'allıktır⁹¹⁵. Cürm-ü cinayet bâd-i hevâ toprağa tabidir. Gerek defterli reâyâsı ve gerekse hariç reâyâ olsun, cümlesinden alınır⁹¹⁶. Kanûnnâme-i Cedid'te; *“İcmalli zeametlerden serbest cürm-i cinayet vesair bâd-i hevâlar, zeamet olmayan timarlar ve müstahfiz timarlarının cürm-ü cinayet ve bâd-i hevâları defterde yazılmış ise sünniden resmi raiyyet ve bâd-i hevâları deftede yazılmış ise sünniden resm-i raiyyet almaz, suhte ve danışmed tâifesinden*

⁹¹¹ Sahillioğlu, “Bâd-ı Hevâ”, s.417.

⁹¹² Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.141.

⁹¹³ Barkan, *Kanûnlar*, s.136.

⁹¹⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.234.

⁹¹⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.208.

⁹¹⁶ Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.69.

*kasabalarda şug üzere oldukta resm-i raiyyet taleb olunmaz ve bir tapu üzere tapu olmaz itibar mukaddemedir tayyarat makulesidir*⁹¹⁷”.

Kopan ve Şamanturna’da cerâyim üç kısımdır; a’la, evsat, ednâ. Büyüğünden üç yüz akçe, evsatından iki yüz akçe ve üç yüz akçeye kadir olmayanından yüz akçe alınır, fazlası alınmaz⁹¹⁸.

Serim ve Hatvan’da; Baş yarığından 100 akçe, kara bereden 50 akçe, akçelerin alıp salıvermekten ziyâde ihtiyat ve ihtiraz edilmesi öngörülmüştür⁹¹⁹.

İstanbul hasları kanûnunda; *“Hassa kullardan hilâf-ı kanûn cürüm ve hedâyâ ve at yemi alınub ve beğliğe müte’allik her ne hizmet düşerse apulamak için ve çift virmek ve mürde ihrac etmeğiün ve câriye virilir olsa, resmi ‘arûslarından gayri ağırlık deyü akçeleri alınurmuş. Şimdi emr olındı ki, minba’ad kat’â hususât-ı mezkûrede bir habbeleri alınmaya. Cinâyeti zâhir olan kulların ve câriyelerin keyfiyet-i ahvâli dergâh-ı mu’allaya ‘arz olunub emr olunduğı mucebince siyâset idile. Ammâ kullardan gayrının kanûn-ı kadîm mucebince kadı ma’rifetile siyâsete müstahak olanı siyâset idilüb cürmü alınacakdan cürüm alınub beylik için zabt olına*⁹²⁰”

Malatya’da *“Ve bâdiheva ve cürüm ve cinayet hususlarında kanûni Osmanîye müracaat olunub ziyâde alınmaya hâkim-ül-vakt olanlar men’ ve def’ eyleyeler*⁹²¹” uyarısı vardır.

Bozok Kanûnnâmesi’nde yer alan şu hüküm cürm-ü cinâyet hususunu detaylı bir şekilde açıklamaktadır: *“Ve eğer barmak sısı veya başın yarsa taş ile veya ağaçla ya bir katı nesne ile dört altun alına. Ammâ eliyle vursa kanatsa ya tırnagıla ya yüzün tırmalasa ya yakasın yırtsa ve saç ve sakal yolsa otuz akçe alına. Başta kara bere ve sıyrık ki taş ile veya ağaç ile ya bunun gibi nesne ile ola yaruk hükmi gibidir. Eğer bunlar el ile veya tırnak ile olsa bunlar burnı kanamak gibidir Ve eğer kol veya ayak sısı veya bir uzvı sındırsa döşeğe düşse kazancından kaç gün kalsa ol kadar ırgadlığın altıvireler on dört altun cürüm alına. Ve eğer hata ile ise beş altun alına Ve göz çıkaran dahi diyetin sahibine virüb kasd ile ise on dört altun alına ve kasd ile değül ise beş altun alına. Eğer kulağın vurub taş ile ve ağaç ile sağır iderse ya boynun keserse hükmi göz gibi şer’an diyetin aldıktan sonra kasd ile ise on dört altun alına hata ile ise beş*

⁹¹⁷ Yücel-Pulaha, *1. Selim Kanûnnâmesi*, s.73.

⁹¹⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.321.

⁹¹⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.311, 317.

⁹²⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.96.

⁹²¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.117.

altun alına. Ve eğer bir katı nesne ile urub kara bere iderse bir altun alına. Eğer kılınç ile bıçak ile ve ok ile urub yaralasa sekiz altun alına. Eğer kılınç ile bıçak ile ok ile ursa yaralamasa hemen yaralamış gibidir. Eğer öldürmek veya yaralamak kasdına kovsa kurtulmasa(?) dönse ani paralasa (berelese) ya kolun sısı veya ayağın hiç nesne yokdur. Eğer kılıç ya bıçak çıkarsa ya ok kezlese çalmak kasdına ya çalmasa iki yüz akçe alına ve eğer çalsa kılıç ile ve bıçak ile ya ok ile vursa döşeğe düşürse on iki altun alına. Eğer çalsa kesmese hemen paralamış gibidir on altun alına. Eğer savaşa sebeb olan yaralansa şer'an lazım olan diyetin yarısını alalar⁹²²”.

Gerdek Resmi: Kanûnnâmelerde “*resm-i arûsi (gelin resmi)*”, “*arûsiyye*”, adlarıyla geçer. Bu resm bir kız veya dul kadın evlenirken kadıya verilen nikah resminden ayrı olarak timar sahibine veya sancak beyine verilen resimdir⁹²³. Bir yerli reâyâ kızı evlense gerdek resmini, kızın babasının, timarında oturduğu sipahi alır, dul (seyyibe, bive, ermel) kadın evlendiğinde ise, arûs resmini, kendisinin evlendiği sırada bulunduğu yerin sipahisi alır.dı. Yörük veya yüzdecinin kızı evlense, sürekli olarak bir yerde durmadıklarından, kız olsun dul olsun, kadının veya kızın babasının kayıtlı bulunduğu timarın veya yerin sahibi alırdı⁹²⁴.

Zaimler, timar sahipleri, avcılar, kale erleri ve azeplerin kızları evlendiğinde yine gerdek resmi alınırdı. Bunların kızlarından alınan gerdek resimlerini; sancak beyleri, bazı yerlerde hassa eminleri, defterde kimin üzerine yazılmışsa o alırdı⁹²⁵.

Bir kimse karısını boşayıp tekrar alması durumunda gerdek resmi alınmazdı. Ancak ikinci kez nikâh resmi alınırdı. Bir adam bir karısı varken, bir başkasını daha alsa, gerdek resmi kadın üzerine olduğundan, bu ikinci gelen kadından gerdek resmi alınır; fakat bu kadın başkasından boşanıp bu adama gelmişse evvelce gerdek resmi vermiş olduğundan bir daha tekrar olarak gerdek resmi vermezdi⁹²⁶.

Gerdek resminin miktarı evlenenin, kız-dul, Müslüman-gayr-i müslim olmasına ve muhtelif mintakalara göre değişirdi. Gerdek resmi olarak bazı yerlerde akça yerine koyun vesaire alınmaktaydı. Ayrıca zengin, ortahalli, fakir durumuna göre ayrıca tefrik

⁹²² Barkan, *Kanûnlar*, s.126.

⁹²³ Çağatay, *Age*, s.506; Bostan, *Age*, s.474.

⁹²⁴ Çağatay, *Age*, s.506.

⁹²⁵ Çağatay, *Age*, s.506.

⁹²⁶ Çağatay, *Age*, s.506.

yapılmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğunda müslümanlarda, gerdek resmi olarak, kız oğlan kızdan 60 akça, dul kadından, 30 akça olarak alınmıştır⁹²⁷.

Miktar hususunda Çukur Abad'da; resmi arûsiye bâkireden kırk sekiz akçe ve biveden nısfı sahib-i cemaat alır. Mardin'de, Semendire'de ve Kanûnu Yürükan'da; resmi arûsiye kız oğlandan altmış ve dul avretten otuz akçe, Gürcistan'da; mîrîlivâ, zu'ama ve serbest olan timarlardan, bâkire kızlardan altmışar akçe ve seyyibe 'avretlerden otuzar akçe alınır. Ve sâyir erbâbı timarın 'arûsiye resmi nısfı kaydolunan yerlerden sipahiler ve nısfı ahari mîrîlivâ kaydolunan yerlerin zabitleri alırdı. Bâkire kızın arûsiyesi her ne yerden göçürürse ve atası kimin raiyyeti ise ona verirdi. Seyyibe avret her kimin toprağında vâkı olursa resmi arûsiyesini sahibi timara verirdi. Yürük ve yüzdeci tâifesinin mekân-ı mu'ayeneleri olmadığı sebebden atasına tabi' olmakta ve bâkire ile seyyibe beraberdi. Sis'te; kızdan yüz yirmi ve biveden altmış Halebî akçe alınırdı. Ergani'de; *"Ve resmi 'arûsiye için dahi her 'arûsiyeden bir çizme bahâsı diyü ad virmişler, ol alınır imiş., nihayet otuz akçe olur. Ve resmi 'arûsiyeleri için dahi on şahruki alınır, altmış Osmanî akçesi olur. Ve kurâ Eraminesinin dahi ziraatlerinden beşde bir alınır"*, hükmü yer alır. Diyarbekir'de resmi 'arûsiye her 'arûsdan birer koyun alınır. Harput'ta; her arûsiyeden altmış akçe alınır. Kim kız oğlan olursa nikâhı ne yerde vâkı' olursa atası ne yerde mukayyed ise ondan alınır. Ancak dul avret her ne yerde nikâh olursa ondan alınır. Çirmik'te ve Siverek'te resmi arûsiye her arûsiyeden bir davar alınır. Arapgir'de; resmi 'arûsiye her tehhül eden kimselerden birer koyun alınır. Musul'da; kız oğlan ere verilse altmış akçe 'arûsiyesi alınır, nısfı erbâbı timara ve nısf-ı başka sancak beyine diye kayd olunur. Dul 'avret ere verilse otuz akçe alınır. Nısfı sancak beyine ve nısfı sipahiye kaydolunur. Arûsiye kıza müte'allıktır. Atası kimin raiyyeti ise, resim onundur. Kız oğlan her ne yerde nikâh olursa olsun, raiyyet sahibinindir. Dul 'avret kimin toprağında nikâh olursa onundur. Erzincan'da; resmi 'arûsiye kız oğlandan altmış ve dul 'avretten otuz akçe resmi 'arûsiye alınır. Kız oğlan her ne yerde nikâh olur ise olsun atası ne yerin raiyyeti ise onun sipahisi alır. Dul 'avret her ne yerde nikâh olsa resmi 'arûsiyesi ondan alınır. Bozok Kanûnnâmesi'nde; *"Ve seyyibe 'avret bâkire kız gibidir. Ama resmi arûsiye bakire resminin nısfı alınır. Seferi hümayuna eşen müselleme taifesinin kıza reâyâ kıza hükmündedir. Cema'atının resmi 'arûsiyesi kime kaydolundu ise, müselleme dahi reâyâ gibi resmi 'arûsiyesi verir"*.

⁹²⁷ Çağatay, *Age*, s.506.

Diyarbakır'da, “Kız oğlan ere varsa altmış akçe ‘arûsiye alınır. Nısfı erbâb-ı timara ve nısf-ı ahar sancak beyine bağlanmışdır. Ve dul ‘avretten otuz akçe alınır. Nısfı erbâb-ı timarın nısfı aharı sancak beyinindir. Ve kız oğlan her ne yerde nikâh olursa olsun, atası kimin raiyyeti ise ‘arûsiye onundur. Ve dul avret kimin toprağında nikâh olunursa onundur”. Ruha (Urfa)’da; “Ve resmi ‘arusiye her ‘arusiyyeden nîm Eşrefi alınır⁹²⁸”.

Kanûnnâme-i Osmanî’de, “Cihazlı kızdaki altmış ve avretten kırk akçe alınır. Bazı yerde avretten otuz bakireden altmış akçe alınır, fakir avretten nısf-ı resm-i adet alınır. Ve mutavassıt-ül-hâl olandan beyne beynedir ve bakire kızın resm-i arusanesi babasına tabidir, yani babasının sipahisi alır. Ne makamda çıkarsa çıksın ama avretde toprak muteberdir. Kimin timarında nikah olursa resm onundur ve yürük tâifesi lamekan olduğu sebepten atasına tabidir. Eger bakire ve eger seyyibedir ve eger sipahi tâifesinin kızı çıksa arusanesi subaşılıkta ise su başının olur ve eger sancak begi yedi altında ise sancakbegi olur ve sancakbegi kızı çıksa resm beglerbeginindir ve beglerbegi kızı çıksa resm hızane-i amireye alınır ve dahi piyade ve müselleme tâifesinin resm-i arusanesi çiftlikleri üzerinde olsun ve reâyâ yerin de olsun sancak beginin resm-i arusanesi çiftlikleri üzerinde olsun ve reâyâ yerinde olsun sancak beginindir ve eger seyyibe olursa reâyâ gibi toprağa tabidir, eğer kendisi yayalık çiftliği üzerinde olursa sancakbeginindir ve sahib-i arzındır ve Hüdavendigâr evi olan yürükler hızane-i amireye alınır ve da bir kimesne avretine talak virüb yine nikahlansa resm-i nikah alınır resm-i gerdek alınmaz, ve bir kimesne cariyesini abdına nikah itse resm-i nikah ve resmi gerdek alınmaz ve bir kimse cariyesini azadlı kimseye nikah etse bakire ise nısf-i resmi hürre-i bakire ve eger seyyibe ise nısf-i resm-i hürre-i seyyibe alınır. Hüdavendigâr’da; resmi nikâh dahi a’lâsı dinar ve ednâsı on iki akçedir. Ve mutavassıt-ül hâl nâkihle menkûha hâllerine göre alınır. Bir kimse ‘avretine yine nikâh etse resmi nikâh alınır. Ancak resmi gerdek alınmamak örfî ma’rufdur⁹²⁹. Hüdavendigâr’da; resmi nikâh a’lâsı dinar ve ednâsı on iki akçedir. Mutavassıt-ül hâl nâkihle menkûha hâllerine göre alınır. Ve bir kimse ki ‘avretin tatlik idüb yine nikâh itse resmi nikâh alınır. Ammâ resmi gerdek alınmamak örfî ma’rufdur. Aydın’da; bir raiyyetin kızı çıksa resmi gerdek kız oğlandan altmış akçe ve seyyibeden otuz akçe alınır. Ve bir def’a üzerinden nikâh geçdikden sonra hatun kişi hangi toprakda nikâh olunursa gerdek resmin nikâh bulunduğu toprakda sahib-i arz alır. Tâife-i yürüğün toprağı yokdur. Yürük tâifesinin

⁹²⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.129, 133, 150, 151, 156, 158 165, 169, 171, 173, 174, 181,199, 201, 205, 322, 393.

⁹²⁹ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.50.

vâki' olan resmi 'arûsânesini her ne yerde nikah olursa sahib-i raiyyet alır. Eğer kızıoğlan ve eğer seyyibe toprak sipahisi toprağında nikah olmuştur. Sipahilerin kızı çıkırsa gerdek resmi sancak beğindir⁹³⁰. Kütahya'da; "gerdek resmi mücehhece kızıdan altmış akçe 'avretten kırk akçe fakirlerden nısf-ı mâ-'alel-ganiyyedir, mutavassıt-ül hâlden beyne beynedir. Yerlide 'arvatın resmi nikâhında toprak mu'teberdir. Yürük lâmekân olduğu sebebden atasına tâbi' olmakda seyyibe ile bâkire birdir. Kuzât tasarrufunda olan resmi nikâh dahi on iki akçeden yirmi dörde varınca a'lâ ve ednâ ve mutavassıt ül-hâlden hallerine göre alınır⁹³¹". Kanûnnâme-i Cedid ve Müslüman defterlü reâyâsının resm-i arûsleri sipahileri bâkire kızlarından ise, altmış akçe resm-i gerdek sipahiye verilir ve seyyibelerinden otuz akçe, gayr-i müslimlerinden ise resm-i arûs otuz akçe er cânibinden alınır ve yavalarından on beş akçe alınır⁹³². Fatih Kanûnnâmesi'nde; "süvarinin ra'iyetinden hasıl olan kınlığın yarısı subaşı ve yarısı süvari alır. Ama gerdek değeri tamamen süvari alır. Süvarinin kızı çıkırsa, gerdek değerini tamam subaşı alır. Ve gerdek değeri müslümanların gâyet bayından altmış akçe alınır. Hudâvendih a'zam harâc görenlerinden nısf ola. Gâyetda bayının atası vâlidesi Tâbe Serâhümâ zamanından berü Otuz akçedir. Andan aşağısı yiğirmi akçe ve andan aşağı ki fakir ola on akçedir⁹³³". Yavuz Sultan Selim'in Umumî Kanûnnâmesi'nde; "Resm-i arusâne, cihazlı kızıdan altmış akçe ve avretten kırk akçe alma ve fakirden nısf-ı resm-i ganiyye alınır ve mutavassıt'ul-halden beyne-beynedir. Ve bakire kızıdan resm-i arûsanesi, babasına tabi'dir, yani babası sipahisininindir. Ammâ avretde toprak mu'teberdir; kimin tumarında nikahlansa, onundur. Ve yürük taifesi lâmekân olduğu sebebden atasına tabi'dir. Bakire kız ile seyyibe birdir. Ve sipahi taifesinin kızı çıkırsa, resm-i arûsanesi subaşılıkda ise subaşınınındır. Eğer sancak beği elinde ise, sancak beği alır. Ve sancak beğinin kızı çıkırsa, beğler beği alır ve beğler beğinin kızı çıkırsa, Hazine-i Amireye alınır. Ve piyade taifesinin resmi arusanesi, çitlikleri üzerinde olsun ve reâyâ yerinde olsun, sancak beğlerininindir. Eğer seyyibe olursa, toprağa tabi'dir. Eğer kendü piyade çiftliği üzerinde olursa, yine sancak beğininindir. Ve Hüdavendigâr olan Yörükler hazine-i amireye varılır⁹³⁴". Erzurum'da; "Arusane dahi hassa-i hümayundan ve mîr-livâ haslarından altmış ve seyyibe

⁹³⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.13, 23.

⁹³¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.26.

⁹³² Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.69

⁹³³ Özcan, Abdulkadir, "Fatih'in Teşkilât Kânunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", s.13.

⁹³⁴ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.78.

avretlerden otuz akçe mezkurunu olub ve sair erbabı tımarın nısfı arusanenin ağaları alır ve nısfı aharı sancağa kaydolunan sancak zabıtları zeamet zabıtları alırlar. Ve bakire kızın arusiyesini toprak ağasına vermek kanûnu mukarrerdir. Yörük ve yüzdeci taifesinin mekanı muayyenleri olmadığı sebepten atasına tabi olmakla bakire il seyyibe beraberdir. Zuama ve erbabı tımarın kızlarının resmi arusaneleri sancağa kaydolunan sancağa ve hassai hümayuna kaydolunan hassa-i hümayuna alınır⁹³⁵”.

II. Beyazid’in Umumî Osmanlı Kanûnnâmesi’nde; “*Ve resm-i arusane, cihazlı kızdaki altmış ve avretten kırk akçe; fakirelerden nısf-ı resm-i ganiyye ve mutavassıt’ul-halden beyne beynedir. Avretin nikâhında ve resm-i arûsanesinde toprak mu’teberdir. Gerdek resmi bakire kızdaki ra’iyyet sahibinindir. Ve eğer suvarinin kızı çıksa, gerdek değerini subaşı alır, subaşılik eli altında ise ve illa sancakbeği alır. Yörükde la-mekân olduğu sebepten atasına tabi’ olmakla bakire ile seyyibe birdir. Ve resm-i nikâhın dahi a’lası bir dinar ve ednâsı on iki akçedir ve mutavassıt’ul-hal nakihle menkuha hallerine göre alınır. Ve bir kimse kendi mutallakasını nikah etse, resm-i nikah alınır; Ammâ resm-i-gerdek alınmak kanûna muhalıftır*⁹³⁶”. Haza Kanûn-ı Sultanî ve Ayin-i Resm-i Osmanî’de; “*Ve dahi bir kimesne cariyesini abdına nikah iderse resm-i nikah ve resm-i gerdek alınmaz. Ve bir kimse cariyesini azadlu kimseye nikâh ederse bakire ise nısfı resm-i hüre-i bakire alınır. Ve eğer şeyyibe ise nısfı resm-i seyyibe alır*⁹³⁷. Karaman’da; “*Resmi gerdek a’lası altmış ve evsatı kırk ve ednâsı yirmi akçedir*”. Hatvan’da; bâkireden altmışar bivelere otuzar akçe ve martolos vesair reâyâ keferesi bâkirelerinden otuzar bivelere on beş akçe resmi arûsane alınır. Uyvar’da; bâkireden kırkar ve seyyibe avretten yirmişer akçe alınır. Serim’de; cihazlı kızdaki altmış ve avretten otuz akçe alınırken fakire avretten nısfı resim alınır, kız hangi makamda çıkarda çıksın hakkını babasının sipahisi alır. Kopan ve Şamanturna’da; müslümanların bâkiresinden altmış akçe gayr-i müslimlerin bâkiresinden otuz akçe, müslümanların bivesinden otuz akçe gayr-i müslimlerin bivesinden on beş akçedir⁹³⁸”.

Tapu Resmi: Mülkiyeti devlete ait araziden çift(lik) tasarruf eden reâyânın bir defaya mahsus olmak üzere sipâhiye ödediği vergiye “*tapu resmi*” denir⁹³⁹. Tapu resmi, araziyi kullanma, ekme ve dikme karşılığında devlet adına, ilgili memuru tarafından ahz

⁹³⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.68.

⁹³⁶ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.40.

⁹³⁷ Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.40, 177.

⁹³⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.309, 314, 317, 321.

⁹³⁹ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.130.

ve istifa olunur⁹⁴⁰. Genel olarak miktarı akçe olarak 50 âlasından, 40 evsatından, 30 ednâsından şeklinde oranlanmıştır⁹⁴¹.

Tapu resmini ödeyen ra'yyet ölünceye kadar çiftliği tasarruf eder ve oğluna da intikal ettirir. Bu durumda sipâhi yeniden tapu resmi alamaz. Fakat, oğlu olmadığı takdirde sipahi çiftliği öncelikle ölen ra'yyetin kardeşine verir. Fakat bu defa tapu resmi alır. Ancak ra'yyetin kardeşi o sırada köyde bulunmak ya da kardeşinin ölümünün üzerinden uzun bir zaman geçmeden çiftliği tapulamak için sipâhiye başvurmak zorundadır. Ra'yyet öldüğünde oğlu ve kardeşi kalmazsa kızı veya karısına ya da amcalarına çiftlik intikal etmemektedir⁹⁴². Reâyâ'nın çocuklarına intikal eden toprakları, çocuklar ergenlik çağına gelene kadar başkalarına verilir⁹⁴³. Çocukları küçük olup büyüdüklerinde ergenlik çağından itibaren on yıl içinde arazilerini alabilirlerdi. Ergenlik çağından on yıl geçtikten sonra herhangi bir hak talep edemezlerdi⁹⁴⁴. Atasından kaldığı için öksüzden tapu alınmazdı⁹⁴⁵. Raiyyet ölse ve oğulları yok ise sipahi tasarrufunda olan yerleri ve tarlaları kanûn üzere akrabalarından hak kimin ise ona resmi tapu ile verirdi. Akrabası da yok ise sipahi dilediğine verirdi⁹⁴⁶.

Silistre'de görüldüğü üzere; sipahiler tapu resmi almak için tapulu toprakları bir başka köylüye devretme yoluna çok sık başvururlardı. Bunun için dayandıkları temel nokta, çiftçinin toprağını üst üste üç yıl ekmemesi durumunda, bir başkasına söz konusu toprağı verebilme hakkının kanûnnâmelerle kendilerine tanınmış olmasıydı⁹⁴⁷.

Çocukları, baba bir erkek kardeşi, kız kardeşi, anası ve babası olmayan bir kimse ölürse yerlerini ortakları almak isterlerse onlara verilir, başkalarına verilmezdi. Ortaklar bu yerleri beş yıl içinde alabilirlerdi. Beş yıl geçtikten sonra isteseler de ortaklara verilmezdi. Tapu vergisini vermeyip bu müddet içinde ses çıkarmazlarsa bu haklarından vazgeçmiş sayılırlardı. Ortaklardan biri ölse veya yerini başkasına vermek istese, diğer ortağı bu yeri başkasına verdirmeyip beş seneye kadar isteyip alabilirdi⁹⁴⁸.

⁹⁴⁰ Şafak, "Osmanlılar'da Arazi Hukuku Kurallarına Kısa Bir Bakış", s.363.

⁹⁴¹ Sayın, *Age*, s.37.

⁹⁴² Barkan, *Kanûnlar*, s.189; Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.130, Ve reâyâdan biri fevt olsa toprağı oğluna intikal ider mülk-i mevrûsı gibidir. Müteveffânın oğlu olmasa kızı kalsa il virdüğü tapu ile kızına virilür. Kız olmadığı takdirce il virdüğü tapu ile müteveffânın karındaşına virilür. Dedesi yeri oğul oğluna intikal eylemez. Bîgaraz müsülmanlar takdir itdüğü tapu ile alır. (Barkan, *Kanûnlar*, Gürcistan Kanûnnâmesi, s.197).

⁹⁴³ Barkan, *Kanûnlar*, s.3, 78; *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.46.

⁹⁴⁴ Budin Kanûnnâmesi, s.89.

⁹⁴⁵ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.46.

⁹⁴⁶ Barkan, *Kanûnlar*, Silistre Livâsı Kanûnu, s.286, Çemişgezek Livâsı Kanûnu, s.189.

⁹⁴⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.277.

⁹⁴⁸ Budin Kanûnnâmesi, s.91, 93.

Vize'de; verasetsiz vefat eden bir kimsenin toprakları önce köyünden toprağa ihtiyacı olana verilir⁹⁴⁹. Budin Kanûnnâmesi'ne göre; sipahi istese de bu toprakları başka köyden birine veremezdi. Eğer talip çıkmazsa o takdirde istediği şekilde hareket ederdi. Yalnız sipahi bu toprakları bizzat kendisi tasarruf etmek veya oğluna tapuya vermek hakkına sahip değildi. Bu durum ise toprağın kullanılma hakkının halka intikalini icabettiriyordu. Ölen adamın küçük çocuğuna intikal eden toprakları işletilmediğinden üç yıldan fazla boş ve kendi halinde kalsa, sipahi başkasına tapuya verebilirdi. Fakat çocuk erginlik çağına gelince babasından intikal eden araziyi kimde ve ne şekilde olursa olsun geri alabilirdi. Ölen babanın topraklarını babanın ölümünden itibaren on yıl içinde kız, daha evvel ölse bile, erginlik çağından itibaren on yıl içinde erkek çocuk alır. Yani erkek çocuğun babasının topraklarını alması müddeti babanın ölümünden itibaren değil kendi erginlik çağından itibaren on yıl içinde bu topraklar geri atabilirdi⁹⁵⁰.

Çemişkezek ve Gürcistan'da görüldüğü üzere, tapu resmini ödeyen ra'yyet ölünceye kadar çiftliği tasarruf eder ve oğluna da intikal ettirir. Bu durumda sipâhi yeniden tapu resmi alamaz. Fakat, oğlu olmadığı takdirde sipahi çiftliği öncelikle ölen ra'yyetin kardeşine verir. Fakat bu defa tapu resmi alır. Ancak ra'yyetin kardeşi o sırada köyde bulunmak ya da kardeşinin ölümünün üzerinden uzun bir zaman geçmeden çiftliği tapulamak için sipâhiye başvurmak zorundadır. Ra'yyet öldüğünde oğlu ve kardeşi kalmazsa kızı veya karısına ya da amcalarına çiftlik intikal etmemektedir⁹⁵¹. Hüdavendigâr, Yeni-il ve II. Bâyezid Kanûnamelerinde de reâyânın çocuklarına intikal eden toprakları, çocuklar ergenlik çağına gelene kadar başkalarına verilir, maddesi vardır⁹⁵².

Budin'de reâyânın çocukları küçük olup büyüdüklerinde erginlik çağından itibaren on yıl içinde arazilerini geri alabilirlerdi. Erginlik çağından on yıl geçtikten sonra herhangi bir hak talep edemezlerdi⁹⁵³. Öksüzden tapu alınmazdı. Çünkü atasından kalmıştır⁹⁵⁴. Silistre ve Çemişkezek'te; raiyyet ölse ve oğulları yok ise, sipahi

⁹⁴⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.233.

⁹⁵⁰ Budin Kanûnnâmesi, s.89.

⁹⁵¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.189.

⁹⁵² Barkan, *Kanûnlar*, s.3, 78; *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.46.

⁹⁵³ Budin Kanûnnâmesi, s.89.

⁹⁵⁴ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.46

tasarrufunda olan yerleri ve tarlaları kanûn üzere akrabalarından hak kim ise ona resmi tapu ile verir. Akrabası da yok ise sipahi dilediğine verir⁹⁵⁵.

Deştânî Resmi (Âdet-i Deştânî): Deşt-bân; Farsça'da "*kır bekçisi*" manasına gelmektedir. Sahib-i arz sıfatıyla gelirini mahsûlünden sağlayan timar sahibinin, ekinine hayvan salan veya hayvanını başkasının ekinine sokan kimseden zararı tazmin maksadıyla tahsil ettiği para cezasıdır⁹⁵⁶.

Silistre'de; her köyün deştânlığı sipahinindir. Çemişkezek'te ve Musul'da; resmi deştbani dahi tarlaya at ve sığır girip ziyan verse her at ve sığır başına beşer akçe cerîme alınıp ve ekin sahibinin ziyanlığı tazmin ettirilir. Ekinine davar girip ziyanlık etmezse kiracıdan bir akçe ve bir habbe alınmaz. Diyarbakır'da bir kimsenin davarı bir kimsenin ekinine girip ziyan verirse ziyanlığını tazmin ettirdikten sonra davar sahibine beş ağaç vurulur ve beş akçesi cerîme alınır⁹⁵⁷.

Kengirî'de; bazı kadılıkların deştbanisi mütakil sancak beğine hasıl yazılmakla külli ta'aadi olduğundan karyenin deştbânîsi rûsûmları ile karye sipahisine hasıl yazılmıştır⁹⁵⁸.

Kanûnnâme-i Cedid'de; davarların ziyanı her ne şekilde olursa olsun ziyanlık veren davarın sahibi bulunur ve makul deştbani resmi alınır⁹⁵⁹. Serim'de resmi pollaçına olarak kaydedilmiştir. Bir kişinin öküzü ve katırı ekine girse sahibine davar başına beşer ağaç vurulur, beşer akçe cürüm alınır. İnek girse dört ağaç vurulur, dört akçe cürüm alınır. Dana buzağı girse bir ağaç vurulup bir akçe alınır. Koyun girse iki koyuna bir ağaç vurulur ve bir akçe cürüm alınır⁹⁶⁰. Fatih Kanûnnâmesi'nde; Eğer bir kişinin atı, kırsrağı ve öküzü bir ekine girse, davar başına beş akçe cürümleyüp davar başına beş çomak vurulur. İnek girse dört çomak vurulup dört akçe alınır. Buzağı veya koyun girse, ekine bir akçe alınır ve bir çomak vurulur. Karacanavar girse iki akçe cürüm alınır ve iki çomak vurulur. Bir kimsenin atı, öküzü veya kırsrağı ekine girse, davar başına beş akçe cürüm alınıp beş çomak; buzağı girse bir akçe bir çomak; koyun girse iki koyu bir akçe alınıp bir çomak vurulur. Ancak önce hüccet edilir. Hüccet etdiklerinden sonra eslemeyüb davarlarına timar eylemezlerse ki ekin içinde bulunur ve ekine ziyan etmişse,

⁹⁵⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.286, 189.

⁹⁵⁶ Sahillioğlu, "Bâd-ı Hevâ", s.417; Özcan, "Fatih'in Teşkilât Kânunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", s.14.

⁹⁵⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.134, 189, 275.

⁹⁵⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.36.

⁹⁵⁹ Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.81.

⁹⁶⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.310.

bu resme göre cürüm çomak vurulur ve ziyarı ödetilir; tehdid olunur, davarlarına timâr edilir, ekine ziyân ettirilmez⁹⁶¹. Bir kimesenin terekesine at, katır, merkeb veya öküz girip zarar ve ziyân eylese tavat başına sahibine beş ağaç vurulur, beş akçe cerîme alınır. Eğer inek girerse dört ağaç vurulur, dört akçe cerîme alınır. Eğer buzağı girse bir çomak vurulur. Bir akçe cerîme alınır. Eğer koyun girse bir çomak vurulup, iki koyuna bir akçe alınır, karacamus girse iki çomak vurulup iki akçe cerîme alınmak kanûndur⁹⁶². Her kişinin atı veya katırı veya öküzü ekine girse davar başına beş ağaç vurup beş akçe cürm alınır. Eğer inek girse dört ağaç (vurup) dört akçe cürm alınır, dana ve buzağı girse bir ağaç ve bir akçe cürm alınır, koyun girse iki koyuna bir akçe cürm alınır. Ekine davar girince öldürmek ve kuyruğunu kesmek yoktur. Olan ziyarı davar sahibine tazmin ettirilir. Eğer tenbih ettim davarımı zabt etmedi diye öldürse veya vurup sakat etse ya da bir yerini katt etse şer'en ne gerekirse kıymet ve eğer noksan tazmin ettirilir. Ekine zararı davar sahibine tazmin ettirilir⁹⁶³.

Cerâyim-i hayvânât; Bir kimsenin hayvanının başkasının ekili arâzisine girerek zarar vermesi halinde genellikle 5 akçe ceza babında alınan bir vergidir. Bu hususta kanûnnâmelerden şu hükümler örnek verilebilir;

Gürcistan'da; *“cerâyim-i hayvânât dahi reâyânın atı veya sığırı ve bilcümle çihârpâ cinsi birbirinin ekinlerine ziyân itse, zararları tazmin itdirildikten sonra davar sahibine beş değnek urulub davar başına beş akçe sâhib-i timar cerîmesinin a'lâkoruyub tutulan davarlardan zikrolunduğı üzere alınub resmi deşfbâni diyü her hânedan maktu' idüb nesne alınmıya⁹⁶⁴”*.

Mardin'de; *“cerâyim-i hayvanât için dahi ya at veya sığır ekine girüb ziyanlılık eylese her sığır veya at başına beşer akçe cürmün alalar. Ve ekin sahibinün ziyanlığın dahi hayvânât sahibinden ödedeler. Ve her davar başına beşer ağaç dahi urarlar. Bu hususda her hânedan maktu' akçe almayalar meğerkim hüsnü rızayıla ola⁹⁶⁵”*

Harput'ta; *“cerâyim-i hayvanât için dahi ya at veya sığır ekine girüb ziyanlılık eylese, her sığır veya at başına beşer akçe cürmün alalar ve beşer ağaç dahi uralar*

⁹⁶¹ Özcan, “Fatih'in Teşkilât Kânunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”, s.12.

⁹⁶² Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.81.

⁹⁶³ Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.36.

⁹⁶⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.199.

⁹⁶⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.158.

*ziyanlık iden hayvanât sahibine ziyalığın dahi ödedeler ve bu hususda maktu' akçe almayalar*⁹⁶⁶”.

Erzincan'da; “*cerâyim-i hayvanât için dahi ya at veya sığır ekine girüb ziyalık eylese her davar başına beşer akçe cürmün alalar. Ve ekin sahibinin ziyalığın dahi hayvanât sahibinden ödedeler. Ve her davar başına siyâset için sahibine beşer ağaç dehi uralar Bu husus için herhânedan maktu' akçe almayalar*⁹⁶⁷”.

Ta'zîr (Sözle Tekdîr): Osmanlı ceza hukukunun en önemli bölümlerinden birini teşkil eden ta'zîr suçları, kısas ve had suçları dışındaki geniş bir alanın düzenlenmesi, ta'zîr adı altında devlet başkanına bırakılmıştır. Ta'zîr⁹⁶⁸ suçları İslâm devletlerinde umumiyetle her münferit suçta uygulanacak cezanın ilgili mahkeme tarafından takdir edilmesi şeklinde düzenlenmiştir. Ancak, bu şekilde münferit düzenleme sınırlı sayıda ki suçlar için öngörülmüştür. Nitekim, kanûnnâmelerde bağ ve bahçeye giren hayvanların sahiplerinin, zorla kız kaçırıp nikâh eden namaz kılmayan ve oruç tutmayan kimselerin kadı tarafından ta'zîr suçlarının önemli bir kısmı ve bunlara verilecek cezalar kanûnnâmelerde belirlenmiştir⁹⁶⁹. Had ve kısas grubuna girdiği halde unsurlarında ve ispat şartlarındaki bir eksiklikten dolayı ta'zîr grubu içinde ele alınan suçların yanı sıra kalpazanlık, sahte ferman ve berat tanzimi, kız ve kadın kaçırma, ırza geçme, kadın satma, yankesicilik, meskene tecavüz, kundakçılık, görevi kötüye kullanma, vazifesini gerektiği gibi yapmama, bulunmuş malı alma ta'zîr suçlarının başında gelmektedir⁹⁷⁰.

Tazîr cezaları arasında siyâset cezasının özel bir yeri vardır. Bu ceza esas itibariyle, padişah ve sadrazam tarafından takdir edilen ve genellikle ağır cezalardır. Meselâ, esir çalan, köle veya cariyeyi kandırıp kaçırın, birkaç defa hırsızlığı sabit olan kimselerin cezası asılmaktır. Ayrıca görevlerinde ihmali görülen devlet hizmet illeri de siyâseten katle cezalandırılabilir⁹⁷¹.

Mühimme defterlerinde bu konuda bulunan hükümlerden bazıları şunlardır;

⁹⁶⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.166.

⁹⁶⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.181.

⁹⁶⁸ İslâm hukukunda tazîr cezaları arasında cezayı nakdî vardır, ancak sonradan zalimlerin halkın malını haksız olarak almalarına vesile olmasın diye mal alma ile tazîr kaldırılmıştır. (Sulhi Dönmezer, Sahir Erman, *Nazarî ve Tatbiki Ceza Hukuku; Genel Kısım Cilt II*, Beta Basım, Yayın Dağıtım, 9. bs, İstanbul 1996, s.722).

⁹⁶⁹ Mehmet Akif Aydın, “Ceza”, *İA*, 7/478-482, s.470.

⁹⁷⁰ Aydın, “Ceza”, s.480.

⁹⁷¹ Aydın, “Ceza”, s.480.

“Dergah-ı ali kullarından Mahmud’un İznikmid’de Hazma Bai’yi ağır cerh etmekle beraber boğduğunu itiraf eyleseninden dolayı hakkında siyâset icrasına dair buyruldu⁹⁷²”.

“Yeniçeri suretine girüp börk giyerek gezerken hapsedilen kimse hakkında siyâset icrasına dair buyruldu⁹⁷³”.

“Mübarek adlı bir Hindli’yi elindeki miskleri almak için boğduğunu itiraf eden Yakut bin Abdullah Hakkında İstanbul kadısının sicili üzerine siyâset icrasına dair buyruldu⁹⁷⁴”.

“Müzevver hükümler yazan ve tuğra taklid eden Mustafa hakkında İstanbul kadısının sicil sureti siyâset icrasına dair buyruldu⁹⁷⁵”.

“Kilis Sancağı (Hersek) Kelüç Kalesi kullarından Nasuh oğlu Hüseyin’in esir satmak, adam kılıçlamak, Müslümanların sakallarını yolarak, hakaret etmek gibi hareketleri sancak beyi Malkoç Bey tarafından arzedilmesi ile siyâset icrasına buyruldu⁹⁷⁶”.

“Adana, Sis ve Kars taraflarında eşkıyâlık eden ve Kars Voyvodası Hüsvrev ve İskender tarafından tutulup hapsedilen Pir Ahmed ile bende haklarında siyâset icrasına dair buyruldu⁹⁷⁷”.

Biga Sancağı’nda ele geçen Harami başı Yanık Hasan için bil-fiil mahsusu siyâseti yapılması hakkında buyruldu⁹⁷⁸.

“Silistre’de zuhur eden Celali’nin Yeniçeri ağasına siyâset icrasına dair buyruldu⁹⁷⁹”.

“Ahmed Çelebi bin Muhiddin’i katle tasassi eden Mu’taki Rüstem bin Abdullah’ın Turgut Bey’e teslim edilmesi ve itlak olunmaması hakkında buyruldu⁹⁸⁰”.

Hırsızlık: İslam hukukundan esasını alan hırsızlık suçlarına uygulanan had cezası, Osmanlı hukuku’nda çeşitli şekillerde uygulanmıştır. Bu suçlar için had suçlarının unsurları dikkate alınarak esas itibariyle İslâm hukukunda öngörülen cezalar verilmiştir. Kanûn karşılığı had değilse bir tazîr suçu söz konusu olmuş ve bu durumda çoğu defa

⁹⁷² BA, MD 2, hnr. 271, s.30, t. 20, Rebiüllahir 963; 3 Mart 1556.

⁹⁷³ BA, MD 2, hnr. 68, s.8, t. 7 Rebiüllevvel 963; 20 Ocak 1556.

⁹⁷⁴ BA, MD 2, hnr. 6, s.1, t. 20 Rebiüllevvel 963; 2 Şubat 1556.

⁹⁷⁵ BA, MD 2, hnr. 141, s.15, t. 20, Rebiüllevvel 963; 2 Şubat 1556.

⁹⁷⁶ BA, MD 2, hnr. 15, s.2, t. Gurre-i Rebiüllevvel 963; 1 Şubat 1556.

⁹⁷⁷ BA, MD 2, hnr. 119, s.13, t. 14, Rebiüllevvel 963; 27 Ocak 1556.

⁹⁷⁸ BA, MD 2, hnr. 10, s.1, t. Gurre-i Rebiüllevvel 963; 1 Şubat 1556.

⁹⁷⁹ BA, MD 2, hnr. 140, s.15, t. Gurre-i Rebiüllevvel 963; 1 Şubat 1556.

⁹⁸⁰ BA, MD 2, hnr. 7, s.1, t. Gurre-i Rebiüllevvel 963; 1 Şubat 1556.

para cezası verilmiştir. Sabit olmayan yani örf ile sabit olan hırsızlık suçluları siyâsetnâme gereği cezalandırılmıştır⁹⁸¹.

Kannamelerde hırsızlık suçları ile ilgili hükümlerden bazıları şunlardır;

Hâzihî Sûret-i kanûn-ı padişahî'de; “Eğer kaz ya ördek ogurlasa kadı ta'zir ura iki agaca bir akçe cürm, eğer koyun veya kovan ogurlasa cürm on beş akçe alına. Eğer yancuk veya destar ogurlasa elin kesmeli olmaya kadı ta'zir ura. Ağaç başına bir akçe cürm alına. Eğ sığır ogurlasa elin kesmeyeler gani olub bin akçeye dahi ziyâdeye güci yeterse cürm yüz akçe evsat-ul-ha. olursa elli akçe fakir olursa kırk ya otuz akçe alına. Eğer at ogurlasa elin keseler kesmezlerse iki yüz akçe cürm alma. Eğer biraginın tahılın ve akçesin ogurlasa gani olsa cürm kırk akçe orta hallü olursa yiğirmi akçe fakir-ül-hâl olursa on akçe alına. Ogul atasından ve ata oğlundan kardaş kardaşından ya er 'avratından ya 'avrat erinden ogurlasa kadı ta'zir ura Ağaç başına bir akçe cürm alına⁹⁸²”.

Bozok Kanûnnâmesi'nde; “Ve her kim at ogrılasa ye katır oğurılasa eli kesilmezse on sekiz altun alına. Ve deve oğurılasa eli kesilmezse yirmi altun alına. Ve sığır oğurılasa on iki altun alına. Ve koyun oğurılasa dört altun alına. Ve bu mezkûrlere şerik olub iki kişi ya üç kişi ogurılasa her birinden tamam cürüm alına. Ve eğer bir kişi iki at ye iki deve ye iki sığır ye iki koyun yahud ikisinden artuk bir def'a ya iki def'a oğurılasa her bir davar başına tamam cürmi ne ise alalar üçden artuk oğurılasa bir def'akine üç davar cürmü alına. Ve her kim ev yarsa kat-ı yed olmazsa yirmi altun alına ve kapu yarsa on dört altun alına. Gice ile dülbend kapsa veya kaftan veya gündüz pazardan veya evden bir nesne oğurılasa on akçe değer olsa on altın alına. Ve her kim ogrı oğurılık iderken vursa öldürse suçlu olmaya. Ve ogrulayıb gitdikden sonra ardından yetişse vursa öldürse yine suçlu olmaya. Ve eğer tavuk ve bostan yemişi oğurılasa bahâssın virüb yirmi akçe cürüm alına. Ve kaz oğrusından otuz akçe cürüm alana⁹⁸³”.

Alâ-üd-Devle Bey Kanûnu'nda; “Eğer kılıç ya bıçak çıkarsa ya ok gezlese çalmak ve urmak kasdına çalsa ikiyüz akçe alına. Eğer çalub kılıcıla veya okıla ya bıçakıla

⁹⁸¹ Aydın, “Ceza”, s.479.

⁹⁸² Barkan, *Kanûnlar*, s.389.

⁹⁸³ Barkan, *Kanûnlar*, s.123-127.

döşeye düşürse on dört altun alına Eğer çalsa kesmese. olmuş gibidiür on dört altun alına. Ve kaz oğrısından otuz akçe alına⁹⁸⁴”.

Zinâ: Osmanlı hukukunda zinâ cezası, kanûnnâmelerde suçlu şahısların evli, bekâr, zengin veya fakir oluşuna göre, farklı para cezaları ile uygulanmıştır. Para cezaları genel olarak suçun İslâm hukukuna göre sabit olmadığı durumlar da verilmiştir⁹⁸⁵.

Hâzihî Sûret-i kanûn-ı padişahî'de; “Eğer bir kişi zinâ kılrsa şeriat huzurunda sabit olsa, ol zinâ kılan evlü olsa, dahi bay olursa ki, bin akçeye gücü yeterse dahi ziyadeye gücü yeterse cürm üç yüz akçe alına. Evsat-ül-hâl olursa kim altı yüz akçeye malik ola cürm iki yüz akçe alına. Andan aşağı gücü yetse cürm yüz akçeye alına Andan dahi aşağı halli olursa elli akçe Andan aşağı ki gayretde fakir-ül-hâl kırk akçe cürm alına. Eğer zinâ kılan ergen bin akçeye dahi ziyâdeye dahi ziyâdeye gücü yeterse cürm yüz akçeye gücü yeterse elli akçe cürm alına. Andan aşağı dört yüze gücü yeterse kırk akçe gayet fakir olsa otuz akçe cürm alına. Eğer ‘avret zinâ kıl şeri’at katında sabit olsa gani olsa erkanlığın vire. Orta hallü yahud fakire olsa erenler gibi olur kanlığın vire. Eğer ‘avretin malî olsa eri kabul eylese köftehor kanlığın yüz akçe vire yoksul olursa elli akçe gayet fakir olursa kırk ya otuz akçe cürm alına. Eğer ‘avret pezevenklik eylese kadı ta’zir ura ne kadar ma yerahu’ ağaç başına bir akçe cürm alına. Eğer zinâ iden kız olursa onun cürmi ergen gibi ola azlıkda ve çoklukda ana i’tibar ideler. Eğer birakinin evine girse zinâ kasdına olur(sa) evlü cürmin vire. Eğer ergen ise ergen cürmin vire. Ol zinâ iden gibi yukaru tafsil üzere ki beyan alundı. Eğer kul karavaş zinâ kılrsa hur ve hurre cürmünün nısfın vire. ‘Adet cihetince bayagılayın baylıkda ve yoksullukda. Eğer birakinin ‘avretin öpse yahud dilese yalıud yapışsa, kadı ta’zir ura. Ağa başına bir akçe cürm alına. Eğer ‘avret veya kız bana zinâ kıldun dise, er inkar eylese bu mezkurların sözlerine ‘itibar olunmaya. Ere and vireler ‘avrete kadı ta’zir ura. İki ağaca bir akçe cürüm alına. Eğer ‘avrate er ben sana zinâ kıldım dise ‘avret münkire olsa ‘avrat and içe. Ere kadı ta’zir ura. İki ağaca bir akçe cürm alına. Eğer bir kişi zinâyı bilse gelüb kazıya dimese cürüm yok. Ammâ oğrulu besle (bilse) gelüb dimese on beş akçe cürm alına⁹⁸⁶”.

⁹⁸⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.122.

⁹⁸⁵ Aydın, “Ceza”, s.479.

⁹⁸⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.388.

Alâ-üd-Devle Bey Kanûnu'nda; “Eğer muhsan ya mühsane bühtân itse zinâ gibidir. Seksen ağaç veya seksen akçe alına. Eğer bu hıyanetler bâliğ olmadan ki on beş yaşından aşağıda ola nesne yok. Lâkin tahvif idüb ta'zir ideler. Her kim ki eve girse zinâ kasdına yahud yapışsa öpse ol öpülenin rızası olsa zinâ cerîmesi alına. Eğer gücile ile girdüğü ya öpdüğü veya yapışduğı beş altun alına. Eğer kız öpdüyse andan zinâ cürmi alına. Eğer kız rıza ile öpdürse atasından ya kardaşından on iki altun alına. Eğer gücile öpdüyse atasından ya kardaşından nesne alınmaya. Ammâ evidir zinâ cürmi alına iki canibden bile. Ve bir niçe kişi ev basub kız kapsalar her birinden varanın on beş altun alına. Eğer âdem cerahat eyleseler şer'an diyeti alınub sahibine vireler. Ve eğer oğlan çekseler arıdalar ve illâ yirmi dört altun alına. Eğer muhabbet bile ise iki tarafa zinâ haddin uralar ve illâ zinâ cürmi her birinden alına⁹⁸⁷”.

Bozok Kanûnamesi'nde; “Her kim zinâ itse şer'an örfen isbat olsa, ergense on iki altun alına, evli ise recm olmazsa on beş altun alına. Ve her kim bir'eve girse zinâ kasdına veyahud yapışsa veya öpse ol öpülenin rızası olmasa zinâ cürmü alına. Ve eğer rızayile ise girdüğü ve yapıştığı yirden beş altun alına. Ve eğer kız uydursa uydurana virmeyeler, uydurandan zinâ cürmü alına. Ve eğer kız rıza ile uydu ise atasından veya karındaşından on iki altun alına. Ve eğer gücile uydursa kız atasından almayalar uydurandan iki cânibün cürmü alına⁹⁸⁸”.

Abd-i Âbik ve Kenîzek Muştuluğu: ‘Abd-i Âbik ve Kenîzek Muştuluğu, kaçan kölenin yakalandığı sipahi toprağında sahibi gelinceye kadar takdir edilen günlük nafakası olarak yakalandığı toprak statüsüne göre iade edilmesi durumunda alınan resmdir. Genel olarak, kaçan köleyi yakalayan kimse onu sipahisine teslim ettiğinde 20 akçe muştuluk alırdı. Toprağında köle yakalanan sipahiye köle sahibi, bunun bulunduğu yerden gün olarak ifade edilen uzaklığa göre 60 ile 100 akçe olarak takdir edilen muştuluk öderdi. Sipahi yakaladığı köleyi sahibi gelinceye kadar üç ay saklar⁹⁸⁹ ve mahkeme bunun için nafaka takdir ederdi. Sipahi bunu da köle sahibinden alırdı. Bu süre içinde sahibi gelmezse köle satılır ve satış bedeli emâneten saklanırdı⁹⁹⁰. Bu hususta kanunamelerde şu hükümler önem arzeder;

Gürcistan'da; “Ve Vilâyeti mezbûrede tutulan ‘abd-i âbik ve kenizek ve ecnâs ı devâbdan her kim tutarsa getürüb hassa-i hümayuna kaydolunanı havass-ı hümayun

⁹⁸⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.121-123.

⁹⁸⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.125.

⁹⁸⁹ Müddet'-i örfiyye, kulda ve cariyyede üç aydır ve hayvanda bir aydır. (*Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.103).

⁹⁹⁰ Sahillioğlu, “Bâd-ı Hevâ”, s.417.

eminlerine ve sancak beyine kaydolanı sancak zabıtlarınelerine kanûn üzere müjdegânesi alub teslim eyleye. Müddet-i 'örfi yeleri tamam olduktan sonra Vilâyet kaduları ma'rifetlerle bey'-i men-yezîd idüb bahâsın zabteyleyeler. Müddeti 'örfi ye dahi kulda ve cariyede üç ay saklamaktır. Ve çihârpa cinsi bir ay saklamaktır ve sâyir esbâb ve kumaş ve halı ve bunun emsâli meta'lar bulsalar ümenâya ma'rifeti kadı ile teslim eyleyüb saklamayalar. Eğer saklarlar ise mücrim olalar⁹⁹¹”.

Nigebolu'da; “*Ve cezire-i mezbûrede düşen beyt-ül-mâl'i 'âmme ve hassa ve mâl-i mevkud ve müjdegâne-i 'abd-i âbik varis-i ma'ruf ve ma'rufesi ma'lum olmayub müddet-i örfiyesi tamam oldukda izn-i hâkim ile dokuz bin dokuz yüz doksan dokuz akçeye değin beytül-mal-i 'âmedir. Ümenânın muhasebelerine mahsub ve on bin akçeden ziyade olursa hassadır. Hazine-i 'âmireye başka irsâliye oluna. Ba'dehu vereseşi zuhur ider ise ba'd-es-sübût re'y-i hakime mevkuf olur Ve der-anbar olmayub reâyâ zimmetinde bâki kalan mâbeyn mahsuli dahi beyt-ül-mal 'âmme ve hassa gibidir⁹⁹²”.*

Yava: İmparatorluk sınırlan içinde gayr-i müslim reâyâ herhangi bir iş için gittikleri yerlerde altı aydan fazla oturlarsa “*yave harâcı*” vermek zorunda idi.⁹⁹³. Kanûnnâmelerde;

Kanûnnâme-i Osmanî'de; “*Ve dahi bir yerde vaşak ve kaplan dutulsa bunlar sancak beğinindir. Meğer ki yava ve müselleme duta, anların dahi kendü sancak beęlerininindir⁹⁹⁴”.*

Aydın'da; “*Meğer ki yava ve müselleme yayalık ve müsellemlik yerde dutalar Ol vâkit yava dutduğı yava beğinin ve müselleme dutduğı müselleme beęinindir⁹⁹⁵”.*

Alâ-üd-Devle Bey Kanûnu'nda; “*Ve kul ve at ve deve ve katır yavasısı vaki' olsa Zülkadir beğler i tasarrufındadır⁹⁹⁶”*, hükümleri geçmektedir.

Beytülmal Mâl-i Gâib ve Mâl-i Mefkûd: Bunlar mîrâs hukuku ile ilgilidir. Mîrâsçısı bilinmeyen tereke beytülmalden sayılır; beytülmal mukataası mültezimleri, varis üç aya kadar ortaya çıkmazsa vaside tutulan mîrâsa hazine adına el koyar ve bunu hazineye devrederdi. Ancak mîrâsçı, tereke beytülmalci veya hazinede de olsa mîrâsçılığını ispatladığı takdirde bunu almaya hak kazanırdı. Mîrâsçı ülke içinde ise

⁹⁹¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.199.

⁹⁹² Barkan, *Kanûnlar*, s.270

⁹⁹³ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayr-i Müslimler*, s.178.

⁹⁹⁴ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.104.

⁹⁹⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.13.

⁹⁹⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.123.

tereke mal-i gâib, mîrâşçı başka ülkede olup yeri bilinmezse mal-i mefkûd hükmüne girerdi. Tereke beytûmalciye bir sene bekletildikten sonra verilirdi. Bunlar hakkında işlemler, bulunduğu yere ve tutarının 10.000 akçeden az veya çok olmasına göre yapılırdı⁹⁹⁷. Meselâ, Humus sancağında terekenin miktarı ne olursa olsun bu gelir pâdişâh haslarına aitti⁹⁹⁸. Mâl-i gâib, suistimale yol açacak bir mana taşıdığından kanûnnâmelerde, evinden ayrılarak sefere giden bir kimsenin malı anlamına gelmediği açıkça belirtilmiştir. Ayrıca mal-i mefkûdun da malını emânet koyup daha sonra kendisinden haber alınamayan kimsenin malı olmadığı belirtilmektedir⁹⁹⁹. Bu hususta şu kayıtlar mevcuttur:

Yağcılar Kanûnu'nda; *“Ve yağcıların kızlarından bikir ve seyyibeye müte’aalik olan nikahların cemî’ rüsûmı ve beytûlmâl mâl-i gaib ve mâl i mefkud ve bâdiheva ve cürüm ve cinâyat ve ellerinde bulunan yava ve kaçkunlar vakıf için zaptolunup¹⁰⁰⁰”*.

Silistre’de; *“Müsellem çiftliği ile muhtelit olan karyeler hu câri olan kanûn budır ki vilâyet müceddeden tahrir olundukda müsellemlerin çiftliğinden ziya da yerleri olmağın sipahiye hasıl kaydolunmuşdır Zirâ müsellemlerin bervech i iştirâk mutasarrıf oldukları kanûn-ı kadîmden ancak bir çiftlik yerdir ki a’la’ yerden yetmiş seksen dönüm evsat yerden yüzon ve yüz yigirmi dönüm ve ednâ yerden yüzotuz yüzkırk nihayet yüzelli dönümdür Bundan gayriye müselleme dahi idemez Emr-i şerifle misahat olunub vech-i meşrûh üzere müselleme çiftliği ta’yin olundukda sipahi toprağında zira’at idenler kanûn üzere yigirmi iki akçe resm-i çiftlerin ve altışar akçe resm-i mücerredlerin ve öşür ve sa’lâriyelerin ve sâyir rüsûmların bittamam sipahiye vireler Ammâ müselleme çiftliğinde zira’at idenler müselleme ‘öşürlerin virüb sâyir rüsûmlarını ve resmi mücerredlerini kangı sipabinin defterinde isimleri mukayyetler ise ana vireler Zirâ oturdukları yerde sipahiye ra’iyet kaydolunmuşdır Ve sipahi timarlariyle muhtelit olmayub müstekil olan müselleme çiftliklerinde mütemekkin olan re’ayanın vilâyet tahrir olundukda re’iyet yazılmamak için isimlerin deftere yazdırmayub anın gibilerin resmi müzevveçleri ve resmi mücerredleri ve resmi ‘arûsâne ve cürüm vecinayetleri ve yava ve kaçkun ve beytûlmâl ve mâl-i gaib mâl-i mefkudları mîrîye aittir¹⁰⁰¹”*.

⁹⁹⁷ Sahillioğlu, “Bâd-ı Hevâ”, s.417.

⁹⁹⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.317.

⁹⁹⁹ Sahillioğlu, “Bâd-ı Hevâ”, s.417.

¹⁰⁰⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.245.

¹⁰⁰¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.288.

Silistre’de; “*Ve bir sipahiye hasıl bağlanan kışlanın ve değirmenin ve sâyenin ve bostanın içinde duran haymana kâfirin ispencesi kendünindir Ammâ çakırcı ve şahinci ve atmacacı vesâir doğancının resmi mücerredleri sipahiye hasıl bağlanmamıştır Zirâ bunların resmi mücerredleri resmi ‘arusâne ve cürüm ve cinâyet ve resmi ganemlerini ve yava ve kaçkun ve beytûlmâl ve mâl-i gayib ve mâl-i mefkudlarını ve sipahi toplarını emr-i şerifle der-i devletletden gelen kullar mirî için cem’ iderler. Bunlar defterde müstakil yazılmışlardır. Sipahiye heman öşür ve sa’lâriye ve resmi çift virürler¹⁰⁰²”.*

4.5.Öşürler

Bağ Resmi: Osmanlı şehirlerinin ve köylerinin çoğu bağlarla ve meyve ağaçları ile bezenmişti. Bu bağlar, “*ber-vech-i maktu*” üzere tasarruf ediliyordu¹⁰⁰³. Türkler, mülkiyetlerinde olan bağ ve bahçelerin öşrünü ve salâriyesini vermeleri kanûn gereği idi¹⁰⁰⁴. Meselâ Siverek Livâsı bağlarında öşür üzere mukarrer kılınmıştır. Gürcistan ve Erzurum’da bağların öşür ve rüsümü sahib-i timara mûte’allıktır¹⁰⁰⁵.

Kanûnnâme-i ‘Osmanî’de; “*Ve dahi arazi-i vakıfdan ve emirane yerden sipahi tapuya virse bağ itmek için ve dahi ol kimesne anı beğçe eylese ağaçları birbirine ne yakın olub arası ziraata kabil değil olmasa bağçe hükmünde ve eger arasına çift girüb ziraata kabil olursa meyvenin Öşrün vireler ve eger bağçe hükmünde olursa müddeti az ve çok olsun sipahi ben bunu çiftliğe zamm iderinagaclarını kat’t demek caiz degildir ya icara vaz ‘itmek gerek öşr bedeli ve yahud meyvesinin Öşrün almak gerekdir ve vakfa enfa’ kankısı ise anun ile oluna ba ‘dehu üzerine zaman geçmek ile ağaçları kalsa sipahi bozub yine çiftliğe zamm ide mez meger ki sahibi icarasın vermege kadir olmayub ferağat ide sipahi ol vakit dilerse yine bağçe itmek için bir kimesneye vire dilerse ziraat idüb ekin ekmege vire ve-1-hasıl kankı enfa olursa anı ide ve kadimi koz ağacı ki recayanın çiftliği içinde olmasa niza yok sahib-i tımarındır ve şol koz ağaçları ki reâyânın bağçesi ve işlemeşi ola yahud çiftliği içinde ola veya atasının ve dedesinin işlemeşi ola heman öşr alına ve şol kanri koz ağaçları ki reâyâsının çiftliğinden ve yahud hududunda ola dahi ekinine ziyan ola ve reaiyyet anı zabt idüb*

¹⁰⁰² Barkan, *Kanûnlar*, s.280.

¹⁰⁰³ Barkan, *Kanûnlar*, s.198.

¹⁰⁰⁴ Bilgili, *Osmanlı İnan ve Azerbeycanı I*, s.215.

¹⁰⁰⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.66, 171, 199.

hasıl eyleye sipahiyle iki üleşeler ve taglarda ve yahud sahralarda bitmiş ola hüdayi kestane ağaçları belik olur sipahinindir haricden kimesne dahl itmeye¹⁰⁰⁶”.

Fatih Kanûnnâmesi’nde; *“Beğlik bağ varsa, ra’iyyetleri ol beğlik bağa yılda üçgün işlede. Ve bağ olursa şıra hasıl yerde, eğer şehirlerde ve eğer köyde, subaşı ve eğer süvari iki ay menâpol yer duta. Süci sata narhdan. Güçle kâfirler üzerine dökmeye. Subaşı veya süvari sücisin satarken hiçbir kâfir sücisin satmaya ve açmaya. Fuçısın ve küplerin mühürleyeler ve bunların şiresi satılmayınca hiç kimsenin şiresini satmayalar. Bu iki ay için menapolye yihn her kanğı ayın ihtiyar ederse dutsun, ol kâfirden aldığı onda ol aylarda satarlar. Eğer subaşının ve eğer süvarinin bu iki ayda sücisi artsa, kâfir üzerine güçle dökmeye. Meğer kim kâfir narhına razı ola, ol vakit döke. Ve şirede eğer şehirde ve eğer köyde yüz medrede on medre onda üçmedre sa’lârlık alına. Ve kâfir fuçısın açub sücisin satsa, Edirne medresiyle elli medrede bir medre alına. Ve taşradan satılmak için süciden fuçı başına onbeş akçe alına¹⁰⁰⁷”.* Anadolu’da bağ resminin alınmasında esas, mahsûlün öşrüdür. Daha sonraları bazı yerlerde harâc bağlanmıştı¹⁰⁰⁸.

Peçoy’da; Müslüman bağlarından, sahibi, şarap yapmayıp da turşu ve pekmez yapıyorsa, öşür alınmayıp dönüm başına altı akçe bağ resmi alınır, şarap yaparsa kefereden alındığı miktarda öşür alınırdı. Fakat bu uygulama, müslümanın babasından intikal eden bağı içindi. Kendi diktiği bağlardan resmi dönüm alınırdı. Bir Müslüman bir kâfirden bağ satın aldığı takdirde, bağın, kâfirde iken verilen öşrünü yine vermeye devam ederdi¹⁰⁰⁹. Budun, Estergon, Hatvan ve Novigrad’da Müslümanların bağından öşür alınmazdı¹⁰¹⁰.

Bağlardan vergi alınma zamanı alınan resmi fevake içerisinde yer alan bağ resmi mevsim-i hasadı üzümün erişip, kesilip küfe ve sepetlere girdiği zamandır¹⁰¹¹. Bağ bozumu ise üzümün yaşına girdiği eylül sonlarıdır. Meselâ Urfa, Çirmik, Diyarbakır, Ergani ve Arapgir kanûnamelerinde; *“alınmasının mevsimi üzüm vaktindedir”*, ifadesi yer almaktadır¹⁰¹².

¹⁰⁰⁶ Osmanlı Vergi Mevzuatı, s.45.

¹⁰⁰⁷ Özcan, “Fatih’in Teşkilât Kânunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”, s.12.

¹⁰⁰⁸ Çağatay, Age, s.488.

¹⁰⁰⁹ Çağatay, Age, s.488.

¹⁰¹⁰ Barkan, Kanûnlar, s.302.

¹⁰¹¹ Sayın, Age, s.39.

¹⁰¹² Barkan, Kanûnlar, s.148, 150, 156, 167, 171.

Bağ resminin alınma miktarı; Serim'de bağ her yüz devekden ikişer Osmanî akçesi alınır. Çirmik'de de bağlarından her yüz devekden iki Osmanî akçesi alınır. Her yüz devekden bir tenge ile bir sepet üzüm alınır ki, tengeleri iki Osman akçedir. Diyarbakır'da bağlarından her yük devekten bir buçuk tenge alınır ki üç Osmanî akçesidir, resmi bağ her yüz devekle bir buçuk tenge alınır ki üç Osmanî akçesidir. Kerker, Kihte ve Behisni'de vaki' olan bağlardan defter-i âtikde her yüz çubuğa ikişer akçe harâc kaydolunmuştur. Sâyir vilâyet-i Arab'a tabi olan yerde yüz çubuğa onar ve sekizer ve altışar, nihayet dörder akçe alınıp dörder akçeden eksik alınamayıp ve bunlardan ikişer akçe alınması beytûlmâl-ı müsliminden her yüz çubuğa üçer akçe alınır. Karaman'da Konya bağlarının her dönümüne otuz akçe alınır¹⁰¹³. Ergani cemaatinin Müslümanlarından bağlar dört bin karaca akçe maktu verirler ki ki bu üç yüz otuz üç akçe-i Osmanîdir¹⁰¹⁴. Ohri'de; bağları olandan kefereden resmi tekne diye ikişer akçe alınagelmiştir. Mardin'de; şehirli tâyifesinin ziraatlerinden ve bağ ve bostan ve penbe ve meyvelerinden yedide bir alınır. Arapgir'de; bağlarından bağ harâcî olarak nakid akçeye kesilip beşde bir hesabı üzere alınır. Hüdavendigâr'da; bağ dönüm ile her bir dönümden bâ'zı vilâyetde on akçe ve bazı vilâyetde beş akçe ve ba'zı vilâyetde üç akçe alınagelmiştir. Rodos ve İstanköy'de; Müslümanların mülk bağlarından, yani kendileri yetiştirdikleri bağlardan dönümüne dörder akça resim verirler. Eğer Müslümanlar kâfirden bağ satın alsa, evvelce kâfirlerden alınan harâc alınır, ki hasılının öşürüdür¹⁰¹⁵. Kemah'ta; hassa çiftliğe bağ dikildiğinde mahsûlün dörtte birini sahibi arz alır¹⁰¹⁶. Tırhala'da; bağ dönümüne ikişer akçe alınır. Kütahya'da; bağ dönümü ile dönümden dönüme a'lâsı on ednâsı beş akçedir. Halep'te; bağ resmi bağ çubuğu adedine göre hesap edilmekte ve her bin çubuktan kırkar akçe harâc alınmaktadır. Çemişgezek bağlarının Müslümanlarından her yüz tefek bağına beş akçe ve keferenin her yüz tefek bağına altışar akçe alınır. Aydın'da; bağlar harâcî evvelden dönümüne altışar akçe alınırken Mehmet Paşa Aydın ilini tasarruf ederken öşür almak isteyince müslümanlar rızalarıyla her dönüme on birer akçe vaz' itmiştir. O zamandan sonra nefsi Tirede her dönüme on birer akçe alınmıştır. Karaman'da Konya bağları her dönümden birer akçe ve harmandan birer kile galle almışlardır. Serim'de; bağ bozumunda resmi sepet olarak her bağdan ikişer akçe, Gence'de; bağ dönümüne yirmi dörder akçedir.

¹⁰¹³ Barkan, *Kanûnlar*, s.42, 116, 148, 156, 167.

¹⁰¹⁴ Çağatay, *Age*, s.488.

¹⁰¹⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.21, 42, 46, 116, 158, 171, 333, 339.

¹⁰¹⁶ Çağatay, *Age*, s.489.

İstanbul Hasları'nda; bağlar bozulup ziraat edilse ya da bağ dikilse öşürleri hassa intikal eder¹⁰¹⁷.

Resm-i Bahçe ve Resmi Bostan: Bazen “*öşr-i meyve*” adı altında, bazen “*öşr-i bostan*”, ve bazen de “*öşr-i piyaz ve sebze*”, “*öşr-i bezelye*” ve hatta bazen “*öşr-i ceviz*” adı altında defterlerde muayyen bir resim alınmıştır. Halkın ihtiyacından fazla yetiştirgi ve ekonomik bir değer ifade eden hasıldan alınmıştır¹⁰¹⁸.

Bağçe resmi, ekseri yerlerde, bağçe hasılının öşrü olarak alınır. Bağçede meyve ağaçları varsa, meyve öşrü namı altında meyvesinin öşrü alınır¹⁰¹⁹.

Bağçe resminin alınmasında bazı yerlerde kasabalı ve köylü farklı muamele görür. Meselâ Tırhala'da; kavun ve karpuz tarlalarından köylüden dönümünden dörder akçe, sebze tarlaları hasılından öşür alındığı halde, kasabalıdan nesne alınmayacağı tasrih edilmektedir. Nitekim, Peçoy Kanûnnâmesi'nde ise bu husus; “*evi yanında bahçesi olsa yemek için içinde ektiği maydanos, tarhun ve sair sebzevat ki satuluğu olmaya anın gibi bağçeden nesne alınmaya Ammâ zikrolunan sebzevatın bazara iletüp satsa öşrü alına ve bostandan ki satuluğu ola öşrü alma satuluğu olmayandan dönüm başına dört akça alına*” şeklinde ifade edilmektedir¹⁰²⁰. Malatya'da ise; “*ba'zı kurâda ve mezârî'de öşür mukabelesinde bir mikdar mukata'a kaydolunub ol mukata'a alındıktan sonra ba'zı hâli yerlerine ve ağaç aralarına sebzevat ekildikde öşür dahi alurlar imiş Şöyle ki ol ziraat olunan eğer bostan ve eğer soğan ve eğer sâyir sebzevatdır ekseler anların gibilerden nesne alınmaya*¹⁰²¹”, şeklinde ifade edilmiştir. Budun, Estergon, Hatvan ve Novigrad'da evi yanında yer alan bahçesinden satılacak meblağda maydonoz, tarhun vesâyir sebzevat resm alınmaz. Ancak pazara götürür satarsa öşrü alınır¹⁰²².

Resm-i bahçe meyve bahçelerinden alınan resim olup mevsim-i hasadı meyvelerin erişib kemalîni bulduğu ve devşirmek derecesine geldiği zaman alınır¹⁰²³. Meselâ bostan ve sebze bahçeleri resmi bu mahsûllerinin yetiştigi ve satılmağa başlandığı mevsimdir. Zeytin ağaçlarının ve sair meyve ağaçlarının öşrü veya harâcı, zeytin ağacının silkileceği zaman diğer ağaçların da, meyvelerinin toplandığı zamandır¹⁰²⁴. Midilli Ceziresi Kanûnu'na göre; bağ, bahçe ve bostanlardan harâc-ı mukataa olarak

¹⁰¹⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.12, 25, 42, 102, 189, 195, 290, 293, 308, 488.

¹⁰¹⁸ Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.109.

¹⁰¹⁹ Çağatay, *Age*, s.489; Sofya Kanûnu, s.253.

¹⁰²⁰ Çağatay, *Age*, s.489.

¹⁰²¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.112.

¹⁰²² Barkan, *Kanûnlar*, s.302, 316, 320.

¹⁰²³ Sayın, *Age*, s.38.

¹⁰²⁴ Çağatay, *Age*, s.489.

kaydolunan haric ta'dâd ve tahrir olunan eşcâr-ı zeytun bir sene mahsûl verir bir sene vermediği için iki senede bir şeklinde hesap edilmiştir. İki yıl bir olarak tahvil olunur¹⁰²⁵. Halep mıntkasındaki zeytinliklerin bir kısmı romani, yani gayr-i müslimlerden kalma, bir kısmı Müslümanların tasarrufundadır. Romani olanların zeytin ve sair meyve ağaçlarından her yüz ağacından kırkar akçe harâc alınır¹⁰²⁶. Haleb Livâsı'nda zeytun-ı islâminin ve ceviz ve incir ağacından gayri sâyir meyvaya gelmiş fevâkih i muhtelifenin her yüz ağacına kırkar akçe harâc alınır. Meyvaya gelmiş ceviz ağacına iki akçe ve incir ağacının dördüne bir akçedir. Bagatın her bin çubuğuna kırkar üçe harâc ta'yin olunmuştur¹⁰²⁷.

Trablus'ta “mezâri'in zeytunı ki rumanî ola külliyyen sahib-i mezre'anın olub andan re'ayaya nesne virilmez Mademki hizmet itmeye raiyyet hizmet itdüğe vakit nısfâ mustahak olur. Ve ba'zı nevahide ki harâc-i eşcar yazılmıştır meselâ her yüz bağ çubuğuna beş akçe ve fevakih-i muhtelifenin her dört ağacına bir akçe ve zeytunı islami ki defterde harâc kayd olunmuş ola her iki ağacına bir akçe ve iki tut ağacına bir akçe ve bir koz ağacına iki akçe alınub ziyâde alınmaya. Ve zeytun kemâlin bulub kesilmeğe (silkilmeğe) müstahak olduğu zamanda kimin tahviline düşerse hak anın ola ve fevâkih muhtelif ağacında kemâlin bulduğu zaman ve üzüm dahi yetişüb kabil-i eki olduğu vakit kimin tahviline düşerse hak anın olub ve tut yaprağı dahi kemâlin bulduğu zamana i'tibar olunub harâcları ana göre alınur”. Kudüs'te; “Ve Livâ i mezburde vakı olan zeytun-ı rumânînîn ki nısf mahsûlü sahib-i arzın ve nısf-ı âharı fellâh timar eylediği mukabelede tasarruf eder şekilde kayd olmuştur. Ba'zı mahallerde sahib-i arz olanların nısf mahsûlü alınıp belki her zeytun-ı rumâniye bir 'Osmanî harâc alıgelmişlerdir Onlar her yıl zeytinin ikbâli ve imhâlinde birer akçe alırlar. Ancak akçe alınmyıp ikbâlde zeytun kasım alanlar imhâlde birer akçe harâc alamayıb ancak ikbâlde kasım üzere kaydolunmuşlardır”. Şam'da; “Koz ağacı ki yetişmiş tamam ağaç olursa iki akçe, küçüklerine birer akçe harâc alınır. Tüm meyve ağaçlarının beş ağacına bir akçe, dört tut ağacına bir akçe dimos (deymus) olmayan kurs ve mezâri'indir. Dimosdan başka nesne taleb olunmaz. Sis'te fevakih kısmından onda bir ta'shir olunmuştur”. Musul' da şehir halkının bostanları öşür üzere ve ağaç meyvaları yedide bir ve üzümün ki müslümanların yüzde dört akçe ve kâfirden altışar akçe alınır, sebzavatdan öşür

¹⁰²⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.336.

¹⁰²⁶ Çağatay, *Age*, s.489.

¹⁰²⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.207.

alınır¹⁰²⁸. Diyarbakır, Mardin, Harput, Çirmik, Arapgir, Musul, Erzincan, Kerkük, Haleb'de bostanları öşür üzere ve ağaç meyvelerin yedide bir kaydolunmuştur¹⁰²⁹. Diyarbakır'da ise resmi bostan alınmamıştır. Ruha (Urfa)'da “*Ve şehir bostanlarından resmi şahnegi diyü iki bin yedi yüz elli Osmanî akçesi dahi alınur imiş Bunun dahi alınmasının mevsimi tasnîf-i'addan düstûru üzeredir*” ifadesi geçer ve bostan öşür üzere alınır¹⁰³⁰.

Nıgebolu'da; bahçe öşrü meyve ağaçtan toplandığı ve bostanın bozulduğu anda hangi sipahi tımarına düşer ise öşri bostan ve meyve ona hükmolunmuştur. Malatya'da; “*Nefsi Malatya'nın etrafında olan bazı kurâ ve mezâri'in bağçeleri öşrü defter-i'atikde maktu' kayd olunub sâl-be-sâl bağçe öşrünün berveçh-i nakid viregelmişlerdir. Sebebi dahi budur ki meyve zamanında ekser reâyâ evlaâdiyle bağçelerine ö-çıkub mütemekkin olmağla öşr-i meyve hak üzre zaptolunmağa kabil olmayub ol ecilden berveçh-i nakid yazılmış. Hâliya dahi mütehammil olduğu üzere bâzı girü berveçhi nakid kaydolunup ve bazı adet ve kanûn üzere harâc kaydolunub her birisi kurâ ve mezâri'nin mahsûlâtı içinde mahalline kaydolunmuştur ana göre amel olına*”. Erzurum'da; “*Bağdan ve bağçeden behre alınmak kanûna ve şer'a mutabıkdır. Ammâ reâyânın telhisi öşürde muzayaka çeküb def'i muzayaka için öşür mikdarına bedel tahmin olunub harâc i'tibar olunmuştur*”¹⁰³¹.

Resm-i bostan; kavun, karpuz, hıyar ve sâire gibi bostan mahsûlatından alınan resm olup hasadı ekseriyetle bunların kemale geldiği vakittir¹⁰³². Budun, Estergon, Hatvan ve Novigrad resmi bostan ikişer akçe alınır. Gence'de bostan tarlasının dönümüne altmışar akçedir¹⁰³³.

İnoz'da sarımsak ve pıyaz bostanından öşür alınır ancak evleri bağçelerinde olan sarımsak ve gayrıdan bağçeden bağçeye dahi öşür alınmak şer' üzere vakfa enfa' olmağın öşür alına¹⁰³⁴.

Aydın'da şehir civarında ekilen bostanlardan bâc alınmaz. Pazarda bahaya tutulup kırık akçede bir akçe alınır. Bostan'da üretilen sebzevattan karpuzdan vs. meyveden kanûnca belirlenen nesnelere alınır. Her binde bir akçe muhtesip ihtisabiye alır¹⁰³⁵.

¹⁰²⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.173, 200, 215, 217, 218, 220.

¹⁰²⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.131, 158, 159, 165, 169, 170, 171, 173, 175, 181, 194, 210.

¹⁰³⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.148, 156.

¹⁰³¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.66, 116, 269.

¹⁰³² Sayın, *Age*, s.39.

¹⁰³³ Barkan, *Kanûnlar*, s.195, 302.

¹⁰³⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.255

Malatya'da kurâda ve mezrada öşür mukabelesinde bir miktar mukataa kaydolunup mukataa alındıktan sonra bazı yerlere ve ağaç ararına sebzevat ekildiğinde öşür alınır. Ancak buralara ziraat olunarak bostan vs. sebzevat ekilirse nesne alınmaz. Diyarbakır'da bostanları öşür üzere ve meyveleri ile yedide bir alınır. Bosatinden her bostan başına dörder kavun alınır ikisi beğlik ve ikisi şahneliktir. Urfa'da şehir bostanlarından resmi şahnegi iki bin yedi yüz elli Osmanî akçesi alınır. Bunun dahi alınmasının mevsimi tasnîf-i'addan düstûru üzeredir. Mardin'de şehirlî tâyifesinin ziraatlerinden ve bağ ve bostan ve penbe ve meyvelerinden yedide bir alınır. Çirmik Livâsı'nda ba'zı âbdâr zeminerinden ki bostan ve penbe ziraat olunur imiş öşür üzere alınur imiş¹⁰³⁶. Sakız Ceziresi'nde de bostan öşürleri kaydolunmuştur¹⁰³⁷.

Üsküb ve Selanik'te beytülmal-i müslimin için bağ, bahçe ve bostan edip hasıl olandan harâc-ı mukaseme ve harâc-ı muvazzafı alınır. Bostandan öşür alınır. Müslümanlardan resmi bostan ikişer akçe resmi dönüm alınır. Uyvar hududunda guzat-ı İslâm tasarruflarında olan bahçe ve bostanlarından öşür alınmaz, beher dönüm başına dörder akçe resim alınır. Rados ve İstanköy'de bağlar gibi bostanları da ma'mur olsa hassa olur. Silistre'de, bostanın içinde olan haymana kâfirin ispencesi sipahinindir. Kopan ve Şamanturna'da bostandan satılığı olanından öşür alınır, satılığı olmayanından dönüm başına dört akçe alınır. Midilli Ceziresi'nde bahçe ve bostanların her bir ceribine altmışar akçe kaydolmuş, bahçelerine ise seksener akçe kaydolunmuştur¹⁰³⁸.

Aku Resmi: Osmanlı Devleti'nde başka bir köyde bağı olan köylününün, köydeki bağını bozmaya gittiğinde verdiği resime "aku" resmi denir. Genellikle bu resm sekiz kile arpadır. Peçoy' da; bu kabil bağlardan 4 ilâ 6 şar çeper şıra alınmıştır. Bağ sahibi bu arpayı verir ve bağ öşürünü de ayrıca verir¹⁰³⁹.

Resm-i Fevâkih : Resm-i fevâkih bağlardan ma'ada mahallerde husûle gelen her nev'i yemiştan alınan resimdir. Mevsim-i hasadı fâkihenin kemâle gelip toplandığı vakittir¹⁰⁴⁰.

Aydın'da; Zerdali, badem, zeytin, armut, incir, narenciye, nar ve şeftali ve bunların emsali ağaçlarda biren fevâkih ten vakti gelince öşür alınır. Erzurum'da ise;

¹⁰³⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.16, 69.

¹⁰³⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.167.

¹⁰³⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.112, 131, 147, 156, 158, 165, 347.

¹⁰³⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.270, 280, 299, 301, 301, 314, 320, 334, 339.

¹⁰³⁹ Çağatay, s.487-488.

¹⁰⁴⁰ Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, s.39.

şehirde muhtesipler şehirden haric karyelerden çıkıp gezerek fevâkih -i mütenevvi'adan kanûnca belirtilen nesnelere alır¹⁰⁴¹.

Yeni-il'de; at ve katır yükü ise yükde bir akçe, deve yükü ise iki akçe alınır. Musul'da fevâkih kısmından at, katır ve merkeb yükünden bir akçe ve bir mankur alınır, bir menkurı gemi harâcı için ve bir mankuru fellâh (mellah)dır, iki mankur şahnedar alınır, ma'adası mîrî için alınır, kavun ve karpuzdan nesne alınmaz¹⁰⁴².

Haleb'de; zeytun-ı islâminin ve ceviz ve incir ağacından gayri sâyir meyvaya gelmiş fevâkih -i muhtelifenin ağacına kırkar akçe ve incir ağacının dördüne bir akçe. Ve bağatın her bin çubuğuna kırkar akçe harâc tayin olmuştur¹⁰⁴³.

Trablus'ta; fevâkih -i muhtelifenin her dört ağacına bir akçe ve Zeytun-ı İslâmi ki defterde harâc kayd olunmuştur. Her iki ağacına bir akçe ve iki tut ağacına bir akçe ve bir koz ağacına iki akçe alınır. Zeytin olgunlaşıp kesilmeğe müstahak olduğu zamanlarda kimin tahviline düşerse hakkı o alır. Fevâkih -i muhtelifene ağacında kemlin bulunduğu zaman düşerse hakkı o alır. Dut yaprağında aynı şekilde harâcları alınır¹⁰⁴⁴.

Şam'da; fevâkih -i muhtelifenin beş ağacına bir akçe alınır. Dört dut ağacına bir akçe alınır. Koz ağacına yetişmiş ise iki akçe harâc alınır. Bu harâc dimos (doymus) olamayan kurâ ve mezari'dir. Kurâ ve mezari dimozlarını verirler. Özer'de; fevâkih ten onda bir öşür ta'sir olunur. Safed'de; fevâkih -i muhtelifenin her beş ağacına ikişer akçe, eşcar, zeytun-ı İslâmi olursa iki ağacına bir akçe, eşcar-ı cezvin tamam yetişmiş olanı mismir ağacına her birine iki akçe, küçüklerine mismir değilse bir akçe, hurma ağacına ve dut ağacına iki akçe resim alınır. Gelibolu'da; fevâkihten onda bir öşür verirler. İmroz'da fevâkih ten kanûna göre öşür alınır¹⁰⁴⁵.

Resm-i Penbe: Resm-i penbe: pamuktan alınan resimdir. Kanûnamelerde mevsim-i hasadı kozaların ağızları açılıp pamuk meydana çıktığı zamandır¹⁰⁴⁶. Meselâ, Halep'te; penbe yetişip kozak kararın bulub kemalîne eriştiğinde toplanır¹⁰⁴⁷.

Aydın'da; penbeden on vukiyyede bir vukiyye, yükünden iki akçe alınır. Karesi'de; penbenin vukiyyesi oniki akçedir¹⁰⁴⁸. Nefs-i Çağada'da; penbe yükünden birer akçe, Karaman'da; iki akçe, İç-İl'de; penbede üçbatmanda bir kaç resim kantar

¹⁰⁴¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.11, 69.

¹⁰⁴² Barkan, *Kanûnlar*, s.85, 178.

¹⁰⁴³ Barkan, *Kanûnlar*, s.207.

¹⁰⁴⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.217.

¹⁰⁴⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.211, 220, 228, 229, 235, 239.

¹⁰⁴⁶ Sayın, *Age*, s.39

¹⁰⁴⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.208.

¹⁰⁴⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.10, 22.

alınır¹⁰⁴⁹. Malatya'da; penbeden kırk akçede bir akçe alınır. Behisni'de penbeden salâriyye alınmaz. Amid'de; “*rugan ı penbede sadede sadede her batmandan, Ergani ve Siverek toprağını basıp gele, rubu' akçe*” alınır. Diyarbakır'da; bâc alınmaz. Ancak kapucu ve ases hakkı alınır. Her yükden bir karaca akçe ‘asesiye ve bir karaca akçe resmi bevvabi alınmıştır. Penbe satılırsa her yükden ikişer tenge alınır ki dört Osmanî olur. Ama geçip gitse nesne alınmaz. Ergani'de; penbe yüküne on iki karaca akçe bâc alınır ki, dört Osmanî olur. Penbe satılırsa yüküne dört nügi tamga alınır ki, her nügi iki yüz dirhemdir. Mardin'de; ziraatlerinden müslüman ve kefereden hums üzere alınır. Ama penbeden yedide bir alınır. Şehirli tâyifesinin ziraatlerinden ve bağ ve bostan ve penbe ve meyvelerinden yedide bir alıp resmi bennâk ve resmi çift ve resmi mücerred alınmaz. Ama keferesi her harâcgüzâr başına yigirmi beşer akçe ispenç verir. Harput'ta; ziraatlerinden eğer Müslüman ve keferedir hums üzere alınır. Ancak, müslümanların penbelerinden, bostanından ve bağ ve meyvelerinden yedide bir alalar ve diğer keferesinden hums üzere alınır. Penbe bazarda satılsa her nügisinden rubu' karaca akçe tamga alınır ki, altı nügiye bir Osmanî düşer. Ve dokunub bazara satılmağa gelen penbe bezinden her topu ki yirmi arşın tamga eder bir Hasan beği alınır ki, iki Osman akçesi olur¹⁰⁵⁰.

Çirmik'te; penbeleri sūdüs üzeredir. Penbeleri sūdüs ve bağlarının yüz deveklerine' dört akçe alınmak üzere bağlanmıştır. Penbe yükünden geçip gitse her yükden üçer Osmanî akçesi alınır. Eğer satılırsa nügi penbe alınır. Musul'da; şehir halkının galleleri altıda bir ve kurâ halkının hums üzeredir. Penbe öşrü altıda birdir. Erzincan'da; müslümanların penbelerinden yedide bir alınır. Penbenin batmanına ki on iki nügidir altmış akçedir. Adana'ya, deve ile gelen penbe yükünden dokuz akçe ve at ve katır yükünden nısfı alınır. Sis'te; penbeden onda bir ta'şir olunur. Çukur Abad'da penbeden sübu' alınır. Silistre'de penbeden öşür alınur salâriyye alınmaz. Tırhala'da reâyâdan Arnavut ve Rum ve Eflak ki öşr-i gallâtı Defter-i sultanîde maktu' kaydolunmamış olan cinsi hububâtdan penbeden on beşde iki alınır. Mora'da; penbeden Müslümanlardan ve kefereden onda bir öşür alınmıştır. Midilli'de; penbeden müslüman olanlardan yüzde iki akçe ve gayr-i müslimden dört akçe ve harbiden gümrük alınır. Ağrıboz'da; penbe ki çekirdeği ile ise on beş teker iki teker öşür alınır. Teker vezinde dört vukıyyedir. Kemah'ta; penbe ve bez yükünden ki ‘ubur etse on ikişer akçe alınır.

¹⁰⁴⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.32, 46, 51.

¹⁰⁵⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.11, 16, 118, 137, 147, 148, 152, 154, 158.

Ve gelse ve gitse at yükünden iki akçe ve deve yükünden dört akçe ve satılsa nesne alınmaz. Ama haric-i vilâyetden yükle gelip satılardan yüzde iki akçe alınır. Penbe yükle gelmeyip keleter gelip ve toplanıp yük bağlanıp alınıp giderse bâcı at yüküne iki akçe ve deve yüküne dört akçe alınıp dahi ziyâde nesne alınmaz. Ve at yükünün nısfından bir akçe ve deve yükünün nısfından iki akçe alınıp bundan akal olsa nesne alınmaz. Bayburt'ta; penbe yükünden her iki yüz dirhem alınır. Gence'de penbe batmana yüz yirmi akçe vaz' olunmuştur¹⁰⁵¹.

Resmi Şıra; Resm-i şıra; üzüm usâresinden alınan resimdir ki, mevsim-i hasadı üzümün tekneye girip sıkıldığı vakittir¹⁰⁵².

İstanbul Hasları kânunu'nda; hasssa kullardan ve kefer-i reâyâdan sekiz müdre şîreden bir müdre şîre alınır. Müslümanlardan şîre edenin bir mucebi sabık şîresi alınır, üzümünü satarsa sekizde bir akçe alınır. Ortakçıların elindeki bağların şîresinden üç müdrede bir müdre şîre alınır. Amid'de; şîrenin batmanı dörde alınır, sekize satılır. Beşe alınırsa ona satılır. Ergani'de; bağı olan her kefereden her hânedan altı bardak şîre alınır ki bardağına birer tengedir. O da oniki Osmanî akçesidir. Çirmik'te; kâfir tâifesinden yılda üç yüz tenge maktu olarak (altı yüz Osmanî akçesi) alınır. Şehir tâifesinden otuz iki batman şîre maktu olarak alınır. Erzincan'da; şîrenin batmanı beşer akçedir. Gelibolu'da; bağları olanlar yılda birer kabakulak dolu şıra verirler. Çukur Abad'da şîreden sübu alınır. İmroz'un tüm köylerinde satılan şîrelerden medre başına birer akçe alınır. Köylerde satılan hamirden yirmi medrede yüz medreye ve fazlasına iki medre şıra alınır ve hazineye zaptolunur. Bından hariç olarak satılardan her medre başına birer akçe alınır ve mal-i padişahî için zaptolunur. Köyde yirmi şîreden eksik olup on onbeş medre olduğu takdirde ondokuz medreye ulaşınca bir medre alınır. Kaza-i Berkofça'da sipahi-i ahar sınırlarında bağları olasa hâsıl olan şıranın öşürünü o bağların olduğu yerlerdeki sipahiye öşür verilir. Kendi sipahisi ise, her yüz medrede üç medre ve sülüs medre hayrebon alınır. Sofya ve Şehirköy kadılıklarında, şîrenin her metresi beşer akçe hesap edilerek alınır. Şehirköyü nahiyesinin ve Sofya kazasının şîrenin her metresi dörder akçe hesabı üzere narh verilir. Nigebolu'da kâfirlerin şıralarından öşür ve salâriyye alınır. Bu her yüz medrede on medre öşür ve üç medre salâriyye olarak alınır. Silistre'de öşür-i şîre kefer-i bağlarından bazı yerlerde öşür ve abzı yerde öşre bedel resmi dönüm vebazı yerde kadun kaydolunmuştur. Öşür bağlarına yerde otuz medrede üç

¹⁰⁵¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.172, 173, 181, 182, 186, 187, 195, 200, 205, 276, 289, 328, 333, 341.

¹⁰⁵² Sayın, *Age*, s.39.

medre öşür ve bir medre salâriyye alınır. Silistre kefere bağlarında resmi dönüm öşri şireye bağlanmıştır. Müslümanların bağlarından dönüm başına dörer akçe alınır, meyvelerinden alınmaz. Çünkü öşür bedeli şire değildir. Tırhala'da öşr-i bağat kefereden on beşte iki medre şira alınır. Ve şirelerin fiçlarına girdikten sonra resmi kazış iki akçe alınır, burada öşri olan karyelerin öşürleri satılmak için iki ay manoploiye tutulması kanûndur. İki ay manopoliye tutulduktan sonra narh-ı rûzîden medresi ikişer akçe satılır. (iki ay içinde reâyâ şiresi satılmak zorundadır). İskenderiye'de; şire için sâyir vilâyetlerde iki ay on gün manopoliye tutulur. İpek kazasına tabi nevâhide ve Pilova ve İzirika'da şirenin saburu otuz ikişer akçedir. Ohri'de de şireden öşür alınır. Pojaga'da; manopoliye tutulur mîrî şire satılmazsa reâyâ şiresi de satılmaz. Serim'de ise manopoliye tutulmaktadır. Mîrî şiralar satılmazsa reâyâ şiralarıda satılmaz. Şire mevsiminde icazet akçesi diye ikişer, üçer akçe alınır. Tereke ve şire olarak değil bedel-i öşür nakid akçe olarak alınır. Şehir halkının ve kurâ ahalisinin içmek için bağlarından eve getirdikleri şiradan resm-i fiçı alınmaz. Ancak fazlalığını satarlarsa her fiçı başına on beş akçe bâc alınır. Fıçı ile pazara gelen şiradan fiçı başına on beş akçe bâc alınır. Satın alan kimse yine satar ise on iki akçe bâc alınır. Uyvar'da reâyânın şirelerinden on pintede bir pinte öşür alınır ve pinte tabir eyledikleri bir buçuk vukiyyedir. Reâyâ tâlip olurlar ise pinte şirelerinden bedel-i öşür beşer akçe alınır. Kopan ve Şamanturna'da kefere tâifesinin bağlarından öşr-i şire alınır. Ancak müslüman elinde olup hamir yapmayıp turşu ve pekmez keferede olduğu gibi şire değil dönüm alınır. Bağ diken müslüman dönüm verir. Kâfirden satın alınmış bağ ise öşür alınır. Ağrıboz me'a Vilâyet-i Mezbur'da kefere bağlarından öşr-i şire alınmaz. Karyelerde olan bağatlardan öşr-i şire on beş medrede iki medre öşür alınır. Cezire-i Kıbrıs'ta şirenin her yükü kırk akçedir¹⁰⁵³.

Resmi-i Harîr: Resm-i harîr; ipek böceklerinin vücuda getirdikleri harîr kozalarından alınan resimdir ve mevsim-i hasadı üzümün tekneye girip sıkıldığı vakittir¹⁰⁵⁴.

Amid'de; yüz akçelik harîr satılma bâc-i harir beş akçe alınır. Kayseriyye'de harir, Osmanî batmandan elli akçedir¹⁰⁵⁵.

¹⁰⁵³ Barkan, *Kanûnlar*, s.99, 138, 153, 168, 182, 205, 236, 237, 253, 254, 270, 283, 284, 289, 290, 291, 293, 305, 309, 312, 313, 322, 341, 350, 393.

¹⁰⁵⁴ Sayın, *Age*, s.39.

¹⁰⁵⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.136, 137.

Ebvâb-ı Erbaa'da harîr yükünden rubu Osmanî şehre gelenden ve gidenden alınır. Diyarbekir'de; bâc-i harîri olarak her batmanı Amidden kırk sekiz karaca akçe bâc alınır. Ergani'de; damgayı harîri her men-i Amididir ki beşyüz dirhem olur. O oniki karaca akçe bâc alınır; dört Osmanî akçesidir. Ergani'de, harîr yükü übur etse her yükde noktabaşı olarak ikişer akçe alınır. Mardin livâsında harîr yükü geçip gitse her yükden üç gün Osmanî akçe bâc-ı übûr alınır. Her yükden resm-i kitabet olarak altı Osmanî akçesi alınır. Ve altı noktabaşı dihdarlık olarak alınır. Bazar-ı devab'da harîr yükügeçip gittiği takdirde her yükden resmi bevabi iki Osmanî akçesi alınır. Harputta bâc harîr gelse gelen ipeği batmana urup her menn-i Harpudide bin sekiz yüz dirhemdir. Bu doksan karaca akçe bâc alınır. Hesapta otuz üç Osmanî akçesine tekamül eder. Her batmanda dörder akçe tamgayı siyah alınır¹⁰⁵⁶.

Harîr yükü übûr etse at ve katır yükünden üç yüz ytmış akçe ve deve yükünden bir buçuk at yükü hesabına göre alınır, bu da beş yüz altmış iki akçedir, merkeb yükü übûr etirse at ve katır yükünün yarısı alınır ve harîr satılsa her batmanı sekiz yüz dirhemdir, yedi Osmanî akçesi olur. Erzincan'da; *“harîr yükü olsa on batman hâlis ibrişimi olanın iki batmanının aşağı varıp sekiz batmanının hesap edilerek bâc alınır. Batman olan on iki nügidir. Her nügi yüz altmış dirhemdir. Her batmanda bin dokuz yüz yirmi, dirhem olur. Bu hasan Padişah batmanıdır. Ve harîri yükünün her batmanına seksen bin karaca akçe bâc alınır. On karaca akçesini Kemah bâcı ve yetmiş karaca akçesini Erzincan bâcı kaç karaca akçe bir Osmanîdir. Ve batmanda hak-kul-kalem bir karaca akçe ve resmi kabızane bir karaca akçe alınır. Bayburt harîr yükünden geçip Ruma gitse yüz yetmiş akçe alınır. Terâkime kavminden yüz elli alınır. Her mende sekiz akçe alınır. Halebde harîr ile işlenen akmişe yükünden ‘uburda yüz elli altışar akçe alınır. Gencenin harîri iki nevi’ olub bir nev’i kenar ta’bir olunur. Kalın harîrdir altı vakıyyeden ‘ibâret olan beher hünkârî batmanı sekiz guruşdan on iki guruşadek alınub satılır. Ve bir nev’i dahi şerbal ta’bir olunur ince hârîrdir beher batmanı on sekizer guruşdan yirmi sekizer guruşadek alınub satılır. Ve Gence ülkesinin galibi kenar ipek olub ‘Acem vaktinde dahi onar guruş itibar itmeleriyle mufassalda mahsûl-i harh tahtına beher batmana bin ikiyüz akçe yazu vaz’ olunmuşdur. Penbe tahtına kıyasi kadîm üzere batmana yüz yirmi akçe yazu vaz’ olunmuşdur. Malatya’da harîr yükünden onbeşer Osmanî alınır. Amid’de yüz akçelik harîr satılsa bâc-i harîr beş akçe alınır. Amid’de;*

¹⁰⁵⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.138, 146, 151, 154, 161, 162, 166.

“Ve harîr ve akmişe yükünden rubu’ Osmanî şehre gelenden ve gidenden alınurmuş. Mardin’de harîr yüki geçüb gitse bir yüki sekiz boğça imiş ve her boğçası dörder batman imiş ve her batmanı bin beşyüz seksen dirhem imiş bu asıl yükün altı Kayıtibeği Eşrefî bâcı var imiş. Ve her Eşrefîsi ellişer akaçeden üç yüz Osmanî akçesi olur. Ve âddet-i hazinedir dahi beşde bir Eşrefî alınır imiş ki, her yükde altmış Osmanî akçesi olur. Halebde harîr ile işlenen akmişe yükünden ‘ubur etdükte yüz elli altışar akçe alınurmuş. Şam’da Mizanda gün-be gün vezn olunan harîr dört batmandan noksan olur ise her batmana on ikişer para müşteriden alınur. Ve eğer dört batmandan ziyâde olur ise her batmana on altışar para müşteriden alınur. Ve bazirganın hirid itdüğü harîr divânî hamle ta’bir olunan otuz iki batmana baliğ olur ise yük başına bazirg yirmi ikişer guruş alınur. Evvelki hirid esnasında batman başına virdikleri; ikişer veyahud on altışar para harcı mizan havaya münkalile olub hisaba mahsüb olmaz. Ve eğer divânîyük itlak olunan harîr otuz iki batmana irişmeyüb bir iki batman noksan olur ise ol vakitte yük başına viregeldikleri yirmi iki guruş hesabı üzere alınmayub batman başına otuz ikişer para alınur. Ve bunlar tarafından dahi on batman harîrde mizan hademesiyçün yetmiş beş dirhen vezninde bir gül aynı harîr alınur. Ve bayi’in fûruht itdüğü yirmi batmana baliğ ise müşteri olan bazirganı bayi’den meccanen bir gül harîr alır. Ve katib-i mizan olanlar yük başına yirmi dörder para ücret i kitabet alır Çün ‘Acem düstürü böyle imiş düstur ı kadîm riayet olunmuşdur. Dimos olan akçelerin ki iki kıst ola alınması nısfı harman vaktinde ve nısf-ı aharı bekmez vaktinde ‘âdetdir Ve bazı yerlerde ki harîr olur harîr vaktinde alınmak kanûnlarıdır. Ve ba’zı zeytun ziyâde olur zeytun vaktinde alınmak cârî ‘âdetleridir. Ve üç veya dört kıst olanların kendüler beyninde ma’lumdur”. Hamid’de; “Bunun dahi kanûni bu imiş ki akmişe kısmından her ne cins akmişe satılsa yirmi akçede bir akçe alınurmuş. Ve ‘ubûr ider olsa Osmanî batmandan elli akçe alınurmuş yine ol üslûb üzere mukarrer kılındı. Ammâ çuka ‘ubûr ider olsa her Osmanî batmandan on üç akçe-i Osmanî ve dülbend ve kelle ve çalkava her menn-i Osmanîde yirmi dört akçe-i Osmanî ve Haleb kumaşından ol akmişe ki kutnî ve atlas ve İskenderâni ve cinsi harîr ola Osmaîn batmandan elli akçe ve eğer harîrsüz alaca bez ve futa ve sâyir bunların emsâli ola yükünden yüz akçe Osmanî Ve ham bezden elli akçe ve bıçak ve ketan yükünden iki yüz Osmanî ve ak esirden elli akçe Ve kara esirden yirmi beş akçe alına Yağdan ve baldan ve kızıl boyadan ve şabdan ve katrandan ve ziftiden ve kara sakızdan ve ak sakızdan ve çirak yağından menn-i

*Osmanîde nîm akçe i Osmanî alına Ve terencebin Osmanî batmanda on akçe ve zağfran yirmide bir akçe ve kepenek ve kebe yükünden yüz akçe ve 'itriyeden her menn i Osmanîde buçuk ve cam ve bakır yükünden yirmi beş akçe-i Osmanîde alına Ve tutya ve pûlad ve nefit ve bulgarî yükünden altı Osmanî alına*¹⁰⁵⁷”.

4.6.Hayvanlardan Alınan Vergiler

Ağıl Resmi (Yatak Resmi) : Ağıl resmi etrafı çevrili, genellikle üstü açık hayvan barınağı manasına gelen ağıldan alınır. Bu vergi ağnâm resmine bağlı olup kanûnnâmelerde “*yatak resmi*”, “*yatak hakkı*” veya “*çit parası*” olarak da geçer. Osmanlı sancak kanûnnâmelerinde bir sürü 100 ilâ 300 hayvandan meydana gelir ve bu miktar ağıl resminin tayininde esas kabul edilirdi¹⁰⁵⁸.

Kışlatmak veya kuzulatmak için koyun ve keçi sürüleri herhangi bir tımar sahibinin arazisine getirilir ve etrafı çevrilerek ağıl yapılırsa, o yerin vergilerini toplayan sipahi sürü hesabına göre miktarı kanûnnâmelerde belirtilmiş olan bir vergiyi sürü sahibinden isteme hakkına sahip olurdu¹⁰⁵⁹.

Ağıl resmi, koyun ve keçiden alınan ağnâm resmi, yaylak-kışlak, otlak gibi vergilerle birlikte genellikle mart ayında toplanırdı¹⁰⁶⁰. Kanûnnâmelerin bazılarında Abril ayının iptidasında¹⁰⁶¹, bazılarında da kuzu kırkımında¹⁰⁶², bazılarında ise mevsimi nevrudadır¹⁰⁶³.

Koyun ve keçiye malik olan reâyâ, koyun veya keçiden alınan ağnâm resminden başka ayrıca ağıl hakkı verirdi¹⁰⁶⁴.

Eşkinici tâifesi, eştikleri yılın ağnâm resmini vermedikleri halde, ağıl resmini vermektedirler. Resmi ağıl defterde sipahiye hasıl yazılmış ise ağıl resmi alınırdı¹⁰⁶⁵.

Osmanlılar’ da ağıl resminin miktarı zamana ve bölgelerin özelliklerine göre değişiklik göstermektedir. Ağıl resmi olarak İbrail ve Mora’da her 300 koyundan 5 akça alındığı zikredilmektedir¹⁰⁶⁶. Diyarbakır’da; resmi yatak her sürüden bir koyun alınır, sürü ise üç yüz baş koyundur. Ruha (Urfa)’da; yatak başı her sürüden bir koyun

¹⁰⁵⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.112, 136, 137, 138, 159, 177, 183, 188, 193, 193, 195, 196, 220.

¹⁰⁵⁸ Feridun Emecen, “Ağıl Resmi”, *TDVİA*, 1/467-468, s.467.

¹⁰⁵⁹ Emecen, “Ağıl Resmi”, s.467.

¹⁰⁶⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.208; Emecen, “Ağıl Resmi”, s.467.

¹⁰⁶¹ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.75.

¹⁰⁶² Çağatay, *Age*, s.485.

¹⁰⁶³ Barkan, *Kanûnlar*, s.156.

¹⁰⁶⁴ Çağatay, *Age*, s.484-485.

¹⁰⁶⁵ Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.81.

¹⁰⁶⁶ Barkan, *Kanûnlar*, Kanûname -i Vilâyet i Mora, s.327.

alınmıştır¹⁰⁶⁷. Kütahya’da ve Yavuz Sultan Selim Kanûnnâmesi’nde; kaç koyundan ağıl resmi alınacağı zikredilmeden, ağıl resmi olarak 3 akça alındığı kaydedilmektedir¹⁰⁶⁸. Erzurum’da; ehl-i kurâda olan sığır cinsiyle otlığa giden keçiden ve koyun cinsinden üçer karaca akçe, İmroz’da; evvelki adetleri üzere her ağıldan yirmi dörder akçe resmi ağıl alınır. Sis’te; hariçten gelen koyundan resmi yatak iyi sürüden bir koyun alınır. Çukur Abad’da; taşradan gelen koyundan ve keçiden resmi yatak olarak her sürüden ki üç yüz ola bir koyun alınıp artık veya eksik olmasına göre bu hesap üzere alınır. Hatvan’da; sipahinin reâyâsı koyununu iletip başka bir sipahinin toprağında kışlatırsa yahut kuzulatsa her sürüden üç yüz re’s ganem, eksik olsa asıl sürüden kışlatırsa bir koç ve kuzulata bir kuzu resmi ağılı sahib-i arza verir. Serim’de; on koyundan bir akçe-yüz koyundan on akçe alınır¹⁰⁶⁹.

Yörüklerde resmi otlak ve yatak livâ-i mezburda kışlayıp kalan Türkmen tâyifesinden olagelen kanûn üzere yılda bir kez Mart ayında her bir sürüden birer koyun alınır ki ‘aded-i sürü üç yüz koyun, fazla veya eksik olsa bu minvâl üzere hesap olunup alınır. Gelip geçen yürük tâyifesinden otlak ve yatak hakkı olarak veya selâmlık sancak subaşları ve erbab-ı timar koyunların ve kuzuların talep edip alamazlar. Tüm mezkûrların olagelen kanûnları üzere olup mukayyet olunan kanûnların ziyâde tecavüz olunup nesne alınamaz¹⁰⁷⁰.

Diğer taraftan bazı sancaklarda sadece koyun ve keçi için değil, bal toplamak amacıyla başka bir bölgeye götürülen arı kovanlarının durduğu yerler için alınan vergiye de ağıl resmi denirdi. Meselâ Limni adasında bu gibi yerlerden ağıl resmi olarak ikişer akçe alınır¹⁰⁷¹.

Adet-i Ağnâm: Küçük baş hayvanlardan alınan bir vergi olan ağnâm resmi, Osmanlı resmi kayıtlarında “*resm-i ganem*¹⁰⁷²”, “*resm-i merai*”, “*âdet-i ağnâm*”, “*koyun resmi*” şekillerinde de geçer. Ağnâm koyun ve keçilerden alınmaktadır¹⁰⁷³. Şer’î vergilerden sayılan ağnâm bazı sancak ve kanûnnâmelerinde “*âdet-i zekât*” olarak da geçmektedir¹⁰⁷⁴.

¹⁰⁶⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.146, 156.

¹⁰⁶⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.24; *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.75.

¹⁰⁶⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.146, 201, 206, 238, 316, 310.

¹⁰⁷⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.208.

¹⁰⁷¹ Emecen, “Ağıl Resmi”, s.467.

¹⁰⁷² Barkan, *Kanûnlar*, s.207, 269; Feridun Emecen, “Ağnâm Resmi”, *TDVİA*, 1/478-479, s.478; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.135.

¹⁰⁷³ Çağatay, *Age*, s.485-486.

¹⁰⁷⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.207, 269; Emecen, “Ağnâm Resmi”, s.478-479; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.135.

Ağnâm, genellikle koyun yavruladıktan sonra nisan veya mayıs aylarında alınır, kuzulu koyun kuzusu ile bir hesaplanır¹⁰⁷⁵, oğlaklı keçi oğlağıyla beraber sayılırdı¹⁰⁷⁶. Koyunundan kuzusundan, oğlağından keçisinden ayrı ayrı vergi alınmazdı¹⁰⁷⁷. Pazar yerlerinde ve panayır mahallerinde ağnâmın alım satımında alınan bir resm olarak, kıymetlerinden kuruşta bir para hesabıyla alınır¹⁰⁷⁸. Adet ağnâm sahibi timara kaydolanmamış ise mevkufçı zabt ederdi¹⁰⁷⁹. II. Bâyezid kanûnu'nda; “*Vilâyet-i Karaman'da kadılar adem bile defter eyleyüb koyun çobanı elinde bulunan koyunu her ne vechile beyan eyleser, elindeki koyunlar kimindir ve kaç koyun kendünün ve kaç koyun gayrındır kadı adem ana göre defter eder. Ama dahi ana göre resm alur*¹⁰⁸⁰” ifadesi geçer. Askerî tâifesinin ve sadatın yüz elli koyunda adeti ağnâm alınmazdı¹⁰⁸¹.

Osmanlı ülkesi'nde beş kısım ağnâm vardı;

1. Kıvırcık koyunları
2. Karaman koyunları
3. Dalgıç koyunları
4. Tiftik keçileri
5. Kıl keçileri¹⁰⁸²

Adet-i ağnâm ufak tefek bazı farklılıklar dışında umumiyetle her Vilâyet müslim ve gayr-i müslim ayırdedilmeksizin 2 koyuna 1 akça olarak alındığı görülür¹⁰⁸³. Fatih Kanûnnâmesi'nde; üç koyuna bir akçe alınır¹⁰⁸⁴. Ancak bu miktar bölgelerin özelliklerin göre değişiyordu¹⁰⁸⁵. Koyunların sayısı 300 olduğu zaman sürü tabir edilir ve 5 akça ağıl resmi alınır Bazı yerlerde sürü ala, evsat, ednâ durumuna göre konmuştur¹⁰⁸⁶.

Ağnâm resmi, yeniden alınan, yörükten alınan, eşkincilerden alınan ve yüzdeciden alınan olmak üzere, birkaç cinstir ve herbirinden başka başka miktarda alınır. Bazan da yörükle yerliden aynı miktarda alınır¹⁰⁸⁷.

¹⁰⁷⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.207, 269, 328; Emecen, “Ağnâm Resmi”, s.478; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.135.

¹⁰⁷⁶ Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.22; Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.109.

¹⁰⁷⁷ Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.109.

¹⁰⁷⁸ Sayın, *Age*, s.30.

¹⁰⁷⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.199.

¹⁰⁸⁰ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.36.

¹⁰⁸¹ Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.74.

¹⁰⁸² Sayın, *Age*, s.27.

¹⁰⁸³ Barkan, *Kanûnlar*, s.22, 31, 68, 153, 158, 166, 170, 176, 181, 190, 198, 305, 310, 311, 313; Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.109, *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.99.

¹⁰⁸⁴ Özcan, “Fatih'in Teşkilât Kânunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”, s.9; Barkan, *Kanûnlar*, s.389, 393.

¹⁰⁸⁵ Emecen, “Ağnâm Resmi”, s.478

¹⁰⁸⁶ Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.22

¹⁰⁸⁷ Çağatay, *Age*, s.486

Kanûni'nin Umumi Kanûnnâmesi'ne göre; “*Ve koyunu olmayan yürükden resm i kara diyü on iki akçe alınur ve dahi yürügün koyunu yigirmiden akall olsa ana dahi kara derler koyun resmin almayalar heman on iki akçe resm-i kara alınur*” denilmektedir Koyunu olmayan resm-i kara diye on iki akçe alınır¹⁰⁸⁸.

Çukur Abad'da, Tarablus'ta; agnâm için her dört reisten bir para alınır. Harput'ta her koyuna bir Halebî akçe alınır. Malatya'da adeti agnâm koyunu kuzuladıktan sonra kuzusile ‘addolunub ikisine bir akçe resim alınır, Çubuk akçesi diye tekrar resim talep olunmaz. Diyarbakır'da; “*Ve addeti agnâm her süt veren koyundan ve keçiden üç başa bir tenge alınır ki her baş koyuna üç, rub' olur imiş*” ifadesi yer alır¹⁰⁸⁹. Çirmik'de ve Musul'da agnâm veren reâyâdan çoban beği alınmaz¹⁰⁹⁰. Gürcistan'da; “*Ve ağıl resmi koyun kışladuğı takdirce olıgeldiğı kanûn üzere her sürüden mütevassıt-ül-hâl bir koyun alınır sürüden ekal ise on koyuna bir akçe alınub ziyâde alınmaz. Ve sürünün 'alası üç yüz koyun ve evsat iki yüz ve ednâsı yüz ve yüz ellidir*”. İbrail mintakasında; reâyâ tâifesinden iki koyuna bir akça, eşkinciden üç koyundan 1 akça alınmakta ve eşkinciler sefere eştikleri zaman, o yılın agnâm resmini vermemektedirler¹⁰⁹¹.

Vidin sancağında¹⁰⁹² ve Fatih'in Kanûnnâmesi'nde üç koyundan bir akçe¹⁰⁹³, İmroz ve Limni adalarında ise kuzusuz koyun başına birer akçe alınır. İmrozda anasını emen kuzu sayılmaz, daha fazlasından alınır. Her koyun başına bir akçe resim ve ağıldan ağıla yirmi dörder akçe resmi ağıl verirler evvelki adetleri üzere koyun başına bir akçe resmi ganem alınır. Diyarbakır'da; sürüyle koyunu olan kimselerin resim her yüz koyunda bir baş koyun ve bir Şahruki ki altı Osmanî akçesi olur. Şahruki altı Osmanî akçesidir. Alâ-üd-Devle Bey Kanûnu'nda koyun bâcın satandan ve alandan birer Osmanî alınır. Baş Gerdek nahiyesinden her karyede iki koyuna bir akçe ‘agnâm sipahi hasıl yazılmışdır¹⁰⁹⁴.

Agnâm resmi bazı bölgelerde abril iptidasında yani nisan başlarında bazı bölgelerde de nevrüzda yani mart sonlarında alınmaktadır. Yeni İl'de Abril öncesinde alınır. Siverek'te bahar evvelinde nevrûzdadır. Bozok Kanûnnâmesi'nde; Mayıs'da koyun kuzaladıktan sonra kuzusu ile bir sayılıb ikisine bir akçe alınır. İç İl Kanûnu'na

¹⁰⁸⁸ Osmanlı Vergi Mevzuatı, s.99.

¹⁰⁸⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.206, 216, 201, 116, 148, 148.

¹⁰⁹⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.169, 176, 133.

¹⁰⁹¹ Çağatay, *Age*, s.198, 486.

¹⁰⁹² Osmanlı Vergi Mevzuatı, s.36.

¹⁰⁹³ Özcan, “Fatih'in Teşkilât Kânunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”, s.13.

¹⁰⁹⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.22, 123, 146, 238.

göre; Üç yüz koyun bir sürü itibar olunur beş akçe resmi ağıl alınmak dahi kanûndur. Kütahya ‘da; “koyun bâcı ile yürük karası resminin, vakti ki şimdiki halde abril asıdır evâyilde kırkında (kırkımda) alınur imiş. Kuzu dahi (bile) sayılır”¹⁰⁹⁵. Karaman’da, II.Bâyezid, Kitab-ı Kavanin-i Örfiye-i Osmanlı’da mayıs ayı içinde alındığı ifade edilmiştir ¹⁰⁹⁶. Kudüs’te; iki koyuna bir ma’za, bir Osmanî, kuzu sürüye yaradığında sayılıp onlardan koyun hesabı üzere alınır¹⁰⁹⁷.

Tütün veya Duhan Resmi: Duhan resmi, kanûnnâmelerde “*duhaniye*” “*resm-i dud*” “*resm-i bâca*”, “*tütün resmi*”, “*tütüncek*” gibi muhtelif adlar altında geçer¹⁰⁹⁸. Dışarıdan gelip de başka sipahinin timarında veya mîrîye ait otlaklarda ve yaylaklarda koyun/keçi sürülerini otlatan¹⁰⁹⁹ belli bir zaman için umumiyetle kışlamak için gelip yerleşen ancak ziraatla uğraşmayan hariç raiyyetten alınan resimdir¹¹⁰⁰. Bir sipahi toprağında çiftlik tutup öşrünü vermeden yerleşen yürük veya başka bir raiyyet yılda altışar akçeden ibâret olarak resm öder¹¹⁰¹. Bu resim, daha ziyâde yürük, yüzdeci, yağcı, küreci, tatar ve Türkmen tâifesi gibi yerleşik olarak bir yerde oturmayan, bir yerden bir yere gezen ve evli olan, yani müstakil bir ev tütüren kimselerden alınır¹¹⁰². Erzurum ve Diyarbakır’da görüldüğü üzere tütün-resmi, esas itibarile şahsa bağlı raiyyet-rüsümü arasına sokulmalıdır. Tütün-resmi ödeyenler o yerde ikametlerini üç yıl uzatırlarsa, ondan sonra tütün-resmi yerine bennâk-resmi’ne tabi olurlar¹¹⁰³.

Bazı timar sahipleri, kendi topraklarına gelip yerleşen başka timarların reâyâsını tütün-resmine tama’ ederek gizleme suistimaline karşı, her sipahinin kendi arazisine gelen raiyyetin durumunu incelemesi ve bir sipahiye yazılı raiyyet ise, yerine iade etmesi hükm olunmuştur¹¹⁰⁴.

¹⁰⁹⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.24, 50, 77, 129, 170.

¹⁰⁹⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.47; *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.36.

¹⁰⁹⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.218.

¹⁰⁹⁸ Çağatay, *Age*, s.505; Yolalıcı, *Age*, s.147.

¹⁰⁹⁹ Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.362; Yaylak ve Kışlak resimleri, hariçten gelip konaklayan koyun sürülerinden alınmakta yerli halkın koyunlarından alınmamaktadır. Diyarbekir vilâyetinde 300 koyun bir sürü kabul edilmiştir ve her sürüden a’lâ koyun yaylak ve kışlak resmi olarak alınmaktadır. Bunlarla beraber bir de resm-i kom ve resm-i yatak adları altında da yine sürü sahiplerinden vergi alınmaktadır. Bunlar mahiyet itibariyle aynı vergilerdir. (Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.137)

¹¹⁰⁰ Bir şahıs vergisi olan resmi kışlak (duhan) resmi 1554’te Trabzon kazasına tabi Akçaâbâd nâhiyesinden “resm-i hâne-i kışlak” Torul kazasından resm-i duhan” adıyla alınmaktadır. Akçaâbâd nâhiyesindeki, kışlak resmini veren haneler müslüman olup, toplam 36 akça verdikleri görülmektedir. Torul kazasında duhan vergisi veren reâyânın altı ayrı köyde kışladıkları ve toplam 169 akça resim verdikleri 288 numaralı Tahrir Defteri’nde kayıtlıdır. (Bostan, *Age*, s.481).

¹¹⁰¹ Sahillioğlu, “Bâd-ı Hevâ”, s.417; Barkan, *Kanûnlar*, Diyarbekir Vilâyeti Kanûnu, s.134.

¹¹⁰² Çağatay, *Age*, s.505; Yolalıcı, *Age*, s.147.

¹¹⁰³ Barkan, *Kanûnlar*, s.67, 134.

¹¹⁰⁴ İnalıcı, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, s.48.

Şehirlerde oturanlardan duhan resmi alınmaz¹¹⁰⁵. Koyun sahibinin kışladığı tımarı bağdan ve bahçeden bir miktar nesnesi olursa veya bir miktar yer zira'at etse, sipahiye öşür ve resm verse, resm-i kışlak alınmaz¹¹⁰⁶.

Sürülerin başka tımar sahibinin arazisinde otlatan veya mîrî yaylaklarında yaylatan sürü sahiplerinden, göçebe kabilelerden ve yörüklerden alınan yaylak resmi yılda bir defa olmak üzere, adet-i çoban-beyi, adet-i resm-i kışlak-ı berriye olarak her 100 koyundan yirmişer akça alınmıştır. Kışlak resmi ise, evli bir kimsenin bir sipahinin tımarında kışlaması durumunda 6 akça kışlak resmi alınmıştır. Kışlayan kimse ziraat ederse, kışlak resmi yerine resm-i zemin verirdi. Ayrıca kışlakçı kimse üç yıl bu yerde kalırsa bu üç yılda kışlak resmi verir, üç yıldan sonra ise resm-i bennâk alınır¹¹⁰⁷.

Kanunamelere göre Halep'te resmi duhan, livâ-i mezburda kışlayıp kalan Türkmen tâifesinden yılda bir mart ayında her hânedan onikişer akçe alınır. Gürcistan'da bir kimse gelip sipahi toprağında kışlarsa müzevvec olursa resmi duhan altı akçe alınır. Ve yer ziraat ederse resmi zemin verir, ancak resmi duhan vermez. Kışlakçı olan kimseler üç yıl resmi duhan verip üç yıldan fazla kalırsa sipahisine on sekizer akçe resmi bennâk verir. Hariç reâyâ sipahi toprağında sakin olursa raiyyet defterinde kime yazılı ise resmi raiyyetini ona verir. Hangi sipahinin toprağını ziraat ederse öşür ve salâriyyesini ona verir ve elinde olan yerden sipahisine resim yazılmış ise resmi zemin verir. Defterde kimseye raiyyet yazılmış ise resmi zemin verir. Kimseye yazılmamış ise resmi raiyyetini mefkufcı alır¹¹⁰⁸.

Kanûnnâme-i 'Osmanî'ye göre, resmi duhan haricden reâyâ tâifesi bir karyeye gelip yerleşip öşür ve resmi vermeden bir sene geçtikten sonra sahib-i arz o makule haricden karyesine gelip yerleşik olup, öşür ve resim gibi nesne vermeyen reâyânın evlilerinden resmi duhan alınır, mücerreddlerinden nesne talep olunmaz. Karyesinin defterli reâyâsının evli olanlarından resm-i mücerredleri alınır. Gayr-i müslim reâyâsından resm-i ispençe alınır, buluğa ermemiş oğullarından alınmaz¹¹⁰⁹. Keza, I.Selim Kanunnemesi'ne göre; bir kimse başka bir sipahinin tımarına yerleşip kızını çıkarsa resmi duhan a'la yerden dokuz akçe, mütevassıt-ül-hâl olandan altı veya yedi akçe alınır. Fakirden haline göre alınır. Yörükde de aynı adet geçerlidir. Piyade ve

¹¹⁰⁵ Çağatay, *Age*, s.505.

¹¹⁰⁶ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.100.

¹¹⁰⁷ Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.24.

¹¹⁰⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.198, 208.

¹¹⁰⁹ Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.71.

müsellem kızları sipahi tımarından çıktığı takdirde resmi duhan beş akçe alınır. Başka tımarlardan bir kişi gelip bir tımarında yerleşip kışlarsa bağ ve bağçesi yoksa tımar sahibine öşür vermezse üç akçe resm-i duhan alınır. Ve sahib-i tımara öşürden ve rüsûmdan kalil ve kesir nesne verirse resm-i duhan alınmaz. Ve eğer bir tımarında başka sipahi yerleşse beş akçe alınır. Şehir halkından bir kimse bir köyde sonradan yerleşse ziraat etsin etmesin resm-i duhan alınmaz. Ama kızın çıkarsa resm-i duhan haline göre alınır. Ama kurâ halkının ve yürükden ve gayriden bir kimse şehre gelip yerleşse ve kızın çıkarsa resm-i duhan alınmak kanûna aykırıdır¹¹¹⁰. Ergani’de her hânedan tütüncük diyü altışar tenge alınır ki on iki Osmanî akçesi olur her hânedan tütüncük diyü sekizer tenge alınur ki on altı Osmanî akçesi olur. Ve tütüncük diyü girü her hânedan bir şahruki dahi alınır imiş ki altı Osmanî akçesi olur¹¹¹¹. 1569 tarihli Eğriboz’da; “*resm-i duhan hariçten bir toprakta gelip kışlayup ziraat ve haraset etmeyüp asla ol sipahiye nesne vermeyenlerden alınmak kanûndur, Ammâ gelüp toprakta ziraat ve haraset edüp öşür verenlerden resm-i duhan alınmak kanûn olmamağın*”, denmektedir¹¹¹². Çemişkezek’te; “*Ve resmi kışlak dahi bu Vilâyetde kimedirler her üçyüz davar bir davar vire kıymeti otuz akçe ola ziyâde ve eksük olsa ana göre hisab oluna*”¹¹¹³, hükmü vardır. Duhan resminin alınma mevsimi Diyarbakır ve Ergani’de nevrüz, Musul’da zemheri, Haleb’te ise mart ayıdır¹¹¹⁴.

Âdet-i Alef(Yem Vergisi) : Osmanlı öncesinden intikal etmiş olan bu vergi de, reâyâdan her yıl bir yük otluk olarak alınmaktadır. Her yük 4 akça üzerinden hesap edilmiştir. Bunun alınmasının mevsimi ise çayır vaktindedir. Diyarbakır’da; “*alef ve eger gallevâtdir reâyâdan mevsimi harman vaktindedir resmi “alef her çift başına yüz burma otluk dahi alınır imiş ki, her yüz burmasının babası otuzar karaca akçedir; üçü bir Osmanî akçesi hesabı üzere on Osmanî olur*”. Bitlis’te her neferden altışar akçe, Sis’te onda bir ta’şir olunur, Çukur Abad’da alefden sübu’ alınır. Kıbrıs’ta alefîn kilesi üçer akçeye ve burçağı altışar akçedir¹¹¹⁵.

Resmi Canavar (Resm-i Hınzır/Resm-i Bojik): Bojik; domuz selhânesi veya kasaphanesi demektir. Bojik’te kesilen domuzlardan her domuzdan iki akça resim

¹¹¹⁰ Osmanlı Vergi Mevzuatı, s.102.

¹¹¹¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.150–151–152, *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, Kanûni’nin Umumî Kanûnnâmesi(Kanûnnâme-i Osmânî), s.51.

¹¹¹² Çağatay, *Age*, s.505

¹¹¹³ Barkan, *Kanûnlar*, s.190

¹¹¹⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.134, 151, 175, 208.

¹¹¹⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.135, 145, 192, 200, 205, 350.

alınmaktadır. Bundan başka, bir de ormanlarda ve ovalarda otlatılan ehli domuzlardan resim alınır¹¹¹⁶.

Kayıtlardan bu resm bir ara Belgrad ve Alacahisar sancaklarında bulunan henazirin beher re'sinden senevî dörder para resm-i mîrî alınmak üzere tarh olunmuş, fakat reâyânın isteği üzerine kaldırılmıştır¹¹¹⁷.

Fatih'in Kanûnnâmesi'nde; yabanda yürüyen ve sığır ile güdüleden iki domuzdan iki akçe alınır. Evde kümeslerde kesmek için beslenenden birine iki akçe alınır¹¹¹⁸. Segedin ve Pojaga sancaklarında bir hınzırdan ikişer akçe alınır. Serim'de; pazarda hınzır satılma alandan ve satandan birer akçe bâc alınır. Livâ-i mezbûrda vâkı olan dağlarda resmi bellut kaydolmuş olan hınzır başka sancaktan gelene mîrîye nâfi olan gibi hınzır başına iki akçe alınıp, gelip geceleyenden hınzır başına birer akçe alınır, Resmi ağıl olarak her sürünün ağılından altışar akçe alınır, ancak altı aylıktan aşağı olan hanazilerin yavrularından ve mezbûr dağların etrafında yakın yerlerde olan kurâdan çıkararak gündüz bellut yiyip akşam köylerine geri dönen hanâzirden nesne alınmaz. Kopan ve Şamanturna'da; resmi hanâzir üzerine yıl geçmişinden iki akçe alınır, yıl geçmeyeninden nesne alınmaz. Kefere reâyâsı boğazladıklarından resmi bujik ikişer akçe verirler. Lipve'de; resmi hanâzir üzerine yıl geçmişinden dörder penez alınır ve yılı geçmeyenden nesne alınmaz. Bazı mahallerde hanâzir bellutluk adı altında kayd olunmuştur. Sofya da; hanâzirin, sürüsünden iki hınzır başına bir akçe alınır. Evde kesdiklerinden bir hanâzire bir akçe alınır. İkisine bir akçe hesabı üzere rüsûm verir. İmroz'da; bid'at hanâzir canavar başına ikişer buçuk akçe verirler. Kici canavarın üçünden bir canavar resmi alınır. Rados ve İstanköy'de; canavardan ikisine bir akçe depelediği canavar başına birer akçe alınır. Taşoz'da; olan yerde bidat-ı hanâzir canavar başına bir akçe alınır. Nigebolu'da; iki canavara bir akçe alınır. Beslenmiş canavarın birinden bir akçe alınır. Resmi hanâzir ve bojik iki canavara bir akçedir ve harman sonunda alınır. Resmi bojik gayr-i Müslimlerin bojikde tepeledikleri hınzırın her birinden ikişer akçe alınır. Tırhala'da; resmi hınzır yabanda güdülen iki hınzırdan bir akçe alınır. Ve keferenin evlerinde beslediklerinden ve boğazladıkları hınzırdan birer akçe alınır. Ohri'de raiyyetin hınzırı başka sipahi sınırında yürüse resminin nısfını

¹¹¹⁶ Çağatay, s.495.

¹¹¹⁷ Sayın, *Age*, s.32.

¹¹¹⁸ Özcan, "Fatih'in Teşkilât Kânunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", s.12, Kanûn uYürükan, s.393.

sahib-i raiyyet ve nısfını ise kimin yerinde yürürse o alır. Hatvan'da hanâzirden resmi bellut diye sahib-i zemin olanlar hınzır başına birer akçe alınır¹¹¹⁹.

Kovan Resmi (Öşr-ü Asel, Resm-i Küvvâre): Kanûnnâmelerde “*kovan resmi*,, “*resm-i kivare*”, “*zenbur resmi*”, “*öşr-ü asel*” ve “*öşr-ü petek*” diye geçen bu resim, reâyâ elinde bulunan arı kovanları mahsûlünden alınır. Bu, bazı yerlerde bal olarak bazı yerlerde de para olarak tahsil edilirdi. Kovan, malîk reâyâ üzerinde ise, resmin yarısını malîk sahibine, yarısını da yani divâni hissesini, timar sahibine verirdi¹¹²⁰.

Kovan resminin alınma zamanı mevsim-i hasadı sağılsın sağılmasın kovanların toplandığı zamandır¹¹²¹. Serim'de, az çok farklarla harman vaktinde¹¹²² veya güzün alınmaktadır, Meselâ, Erzurum'da eyyamı bahurda, yani temmuzun ondokuzuncu günü¹¹²³, Estergon, Budin, Hatvan¹¹²⁴, Novigrad'da harman vaktinde¹¹²⁵, Silistre'de; orak mevsiminde¹¹²⁶, Mora'da da güz mevsiminde¹¹²⁷ alındığı kaydedilmektedir.

Kanûnnâmelerde genel olarak kovan resmi on kovandan bir kovan¹¹²⁸ ya da her kovana bir Osmanî resim alındığı belirtilmiştir¹¹²⁹. Hatvan'da ve Serim'de on kovandan bir kovan beş kovandan nısf kovan, beş kovandan aşağı olsa bir kovandan iki akçe alınır. Lipve'de on kovana yetmezse her kovandan dörder peneziki akçe hesabı dört penez, Kudüs'te on kovana olmayandan kovan başına dörder akçe alınır. Ohri'de kovan hakkı olarak ondan eksik ise on akçe de bir akçe öşür alınır¹¹³⁰, kayıtları vardır.

Serim'de; kovan durduğu yere tabidir. Kimin toprağında durur bal ederse öşür onundur¹¹³¹. Resmi kovan her ne alınırsa erbabı timar mülk ve vakıf sahibleri ile beraber alınır. Malatya'da da kovan balı neredeyse o yerin sipahi, vakıf ve mülk sahibinindir¹¹³².

¹¹¹⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.238, 240, 253, 266, 270, 285, 290, 295, 308, 308, 311, 312, 316, 321, 339.

¹¹²⁰ Çağatay, *Age*, s.508.

¹¹²¹ Sayın, *Age*, s.39.

¹¹²² Barkan, *Kanûnlar*, ys.308.

¹¹²³ Barkan, *Kanûnlar*, s.68; Neş'et Çağatay, *Age*, s.508.

¹¹²⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.316.

¹¹²⁵ Çağatay, *Age*, s.508.

¹¹²⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.276.

¹¹²⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.329.

¹¹²⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.293, 305, 308, 316, 321,322; Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.74; Özcan, “Fatih'in Teşkilât Kânunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”, s.11, 12.

¹¹²⁹ Barkan, *Kanûnlar*, *Kanûnnâme-i Livâ-i Kudüs*, s.218; *Kanûn-ı Reâyây-ı Cezire-i İmroz*, s.238; Halep Livâsı Kanûni, s.207; *Kanûnnâme-i Vilâyet-i Çukur Abad*, s.206; *Bozok Kanûnnâmesi*, s.125; *Malatya Livâsı Kanûnu*, s.113; *Bolu Livâsı Kanûnu*, s.31, *Kanûnnâme-i İskele-i Tarablus*, s.216; Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.175; *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, Kanûni'nin Umumî Kanûnnâmesi(Kanûnnâme-i Osmânî), s.40.

¹¹³⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.293, 308, 313, 316, 322, 339, 541.

¹¹³¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.308, *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, Kanûni'nin Umumî Kanûnnâmesi(Kanûnnâme-i Osmânî), s.100.

¹¹³² Barkan, *Kanûnlar*, s.110.

II. Bâyezid kanûnuna göre; *“Ammâ öşr-i aselden bedel her kovandan akçe ve ba’zı vilâyetde iki kovandan bir akçe alınub ve ba’zından kovan başına akçe ve ba’zı vilâyetde bir ra’iyyetin ahar sipahi yerinde kovani olsa, sahib-i ar iki ve üç kovana bir akçe vere ve sahib-i ra’iyyete iki kovana bir akçe verir¹¹³³”*.

Malatya’da; resmi küvvâre kovan başına birer akçe alınır. Bir raiyyet peteğin başka sipahi toprağına götürse nisfin sahib-i arz ve nisfin sahib-i raiyyet alır. İki resim talep edilemez¹¹³⁴. Mardin’de; resmi ‘asel hasıl olan baldan öşür üzere alınır¹¹³⁵. Çirmik’te; resmi ‘asel her petekden bir nügi¹¹³⁶ bal alınır ki nügisi iki yüz dirhem olur, her asel peteğine iki akçe kaydolunmuştur¹¹³⁷. Arapgir’de; her petekden balı olan yerden bir nügi-i ‘Arabgiri bal alınır. Hüdâvendigâr’da; *“resmi asel her petekden bir tenge alınır ki iki Osmanî akçesi olur. Raiyyetden öşri ‘asel bu sancakda sahib-i raiyyet üzerine kayd olunmuştur. Öşri ‘asel’den bedel her bir kovandan bi-haseb-i l-hasıl ba’zı vilyetde iki akçe ve ba’zı vilâyetde bir akçe alınır. Kütahya’da; öşri ‘asel şer’le arza tâbi’dir. Bu sancakta kovan toprakta nadir olduğundan öşri asel sahib-i raiyyete yazılmıştır. Burada kovan kıymetli olduğundan yirmibeşer akçeye satılır, bedel-i öşür kovandan kovana ikişer akçe kaydolmuştur ve otluk resmi dört kovana bir akçedir”*. Karaman’da; asel kovanında şer’î şerif muktezası üzere öşr her kovan ikişer akçe resmi küvvâre alınır. Reâyânın bazısı küvvârelerin olduğu mahalden başka sınıra ve yaylağa gittiğinde bir akçesini sahib-i raiyyete ve bir akçesini kovanın hasıl olduğu arz sahibine verir. Kudüs’te; kimse kovanın başka bir kimsenin toprağına iletse sahib-i arzla sahib-i raiyyet rüsûmu ber-vech-i tasnif edip üleşirler. Uyvar’da; müslümanların varoşda ve evleri yanında ve mayor ve bağçelerinde olanda kovanlarında öşür alınmaz kovan başına ikişer akçe alınır. Diyarbakır’da; her peteğe ikişer akçe alınır. Ve bir raiyyet peteğin başka sipahi toprağına ile tirse nisfin sahib-i araz ve nisfin sahib-i raiyyet alır¹¹³⁸. Aydın’da; bir kovana iki akçe resim bağlanmışdır. Bir raiyyet hangi toprakta raiyyet kaydolmuşsa kovan resmini yazıldığı yerdeki köyün sipahisine verir. Aydın’ın reâyâsı ekseriya kovanların asıl yazıldıkları yerlerden kaldırıp bir başka sipahinin timarında koyub kovan hangi toprakda bal yaparsa resim onda verilmek i’tibarı üzere bal yaptığı yerde dört kovana bir akçe verir. Asıl raiyyet yazıldığı yerde sipahi

¹¹³³ Osmanlı Vergi Mevzuatı, s.40

¹¹³⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.116.

¹¹³⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.158, 165, 181.

¹¹³⁶ Bir nügi, 200 dirhemlik ağırlık ölçüsüdür.

¹¹³⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.168, 170.

¹¹³⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.16, 22, 51, 133, 171, 218, 313.

reâyâsından kovan resmin talebine karşılık kovan başına iki akçe resim bağlanır, bir akçesini sahibi raiyyet alır ve bir kovan bal yaptığı arzın sahibi alır. Sahib-i arz bir kovan başına bir akçe alır, ziyâdesini talep edemez. Ve kovani olan raiyyet kovan göçürmeyip raiyyet yazıldığı yerde balın alırsa kovan başına ikişer akçeyi yazıldığı timar sahibine verir. Erzincan'da; resmi küvvâre öşrü aselden a'lâ kovandan iki akçe ve ednâsından bir akçe alınır¹¹³⁹.

Silistre'de; kovan öşrinden sahib-i raiyyet üç kovanda bir kovan vardığı yer sahibine resmi otlak verir. Gürcistan'da; öşr-i 'aselden bedel her kovandan ikişer akçedir¹¹⁴⁰. Hamid, Hüdavendigâr ve Ankara'da; kovan öşrü sahib-i raiyyet üzerine kayd olunmuştur. Ve bazı yerde bir raiyyet başka sipahi yerinde kovani olsa sahib-i arza iki veya üç kovana bir akçe ve sahib-i raiyyete iki kovana bir akçe verilir ve Bolu sancağında evailde kovan hakkı yere haliyen raiyyete tabidir. Hükm-i hümayun erzani kılımdır. Koyun resmi gibidir, kışladığı yerde kışla hakkı virürler. Ancak Hamid'de otlak resmi diyü üç kovana resmi otlak diyü bir akçe alırlar¹¹⁴¹.

Mora'da; güz vaktinde dalağı dolub kesilmeğe salih olduğı vakitte her kovandan beşer akçe alınır. Vize'de; bir raiyyet otlak maslahatiyçün kovanın yerinden göçürüb başka yere götürse öşrünü raiyyet sahibi alır ve aldığı öşrü kovandan üç kovandan birkovan vardığı yer sahibine verir. Ancak otlak resmini vardığı yere müteallik olduğundan otlak resmini orası alır. Bozok Kanûnnâmesi'nde kovan akçe değer olsa dört altın, Alâ-üd-Devle Bey Kanûnu'nda beş altın alınır. Nigebolu'da kovanın iyi veya yaramaz olmasına karşın önlem olarak bu sancakta değer bildirilmiştir. Öyle ki, halk müteşşeki olmamaları için on kovandan bir akçe alınır. Kovan ondan eksil olursa bahaya tutulur ve on akçede bir akçe alınır¹¹⁴². Kanûnnâme-i Cedid'de saçağı altında olan sekiz dokuz adet kovanlarından resm-i kuvare alınmaz. Hamid'de, Hüdavendigâr ve Ankara'da kovan öşri sahib-i raiyyet üzerine kayd olunmuştur. Dağlarda bağcılar olub ağaç deliğinden buldukları ve henüz vaki' olmuş kaya kovuğunda buldukları, sayd kabilindendir¹¹⁴³. Kanûni'nin Umumi Kanûnnâmesi'nde; bir kimsenenin başka sipahi

¹¹³⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.11, 68.

¹¹⁴⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.199, 274.

¹¹⁴¹ Yücel-Pulaha, *1. Selim Kanûnnâmesi*, s.175.

¹¹⁴² Barkan, *Kanûnlar*, s.120, 125, 233, 269, 329.

¹¹⁴³ Yücel-Pulaha, *1. Selim Kanûnnâmesi*, s.74, 175.

yerinde kovani dursa, sahib-i arza üç kovana bir akçe veya iki kovana bir akçe veya reâyâyâya iki kovana bir akçe verirler¹¹⁴⁴.

Resmi Mevaşi: Davar (koyun, keçi) ve mal (öküz, inek) gibi hayvanlardan alınan vergidir.

Ergani'de resmi mevâşi her at, eşek ve sığır başına birer tenge alınır, iki Osmanî akçesidir. Alınma mevsimi evvel bahar nevrüzdür¹¹⁴⁵.

Diyarbakır'da; resmi mevâşi her yunndan ve sağılur inekden bir tenge alınır iki Osmanîdir. Nevruzda alınır. Bu zikr olan eğer 'alef ve eğer gallevâtdir reâyâdan alınma mevsimi harman, otlığın çayır vaktindedir. Resmî mevaşî her inekden altı karaca akçe alınır ki üçü bir hesabı üzere iki Osmanî akçesi olur¹¹⁴⁶.

Kerkük'te her inekden beş akçe alınır. Her iki düğeden beş akçe alınır. Koşulan öküzden ve tosundan nesne alınmaz. Her dişi eşekden iki buçuk akçe, dişi koyundan bir akçe alınır¹¹⁴⁷.

Arapgir Kanûnu'nun da, resmi mevâşi her inek başına üçer Osman akçesi alınır. Alınma mevsimi nevrûzdur¹¹⁴⁸.

Yaylak Resmi (Otlak): Kanûnnâmelerde yaylak resmi, "*otlak resmi*", veya "*yatak resmi*" olarak geçer¹¹⁴⁹.

Yaylak resmi, bazı yerlerde 300 koyun bir sürü hesap edilip, bir sürüden bir koyun alınmıştır. Bazılarında ise sürüler mutavassıt, ednâ olarak sınıflandırılmıştır¹¹⁵⁰. Kanûnnâme-i Osmanî'ye göre resm-i otlak dâhil olan yerlerde adet kadim üzere her sürüden bir orta koyundur ve haricden sancağa gelen koyundan resm-i otlak mîr-livâdar için veyahud sahib-i tımar için a'lâ sürüden bir koyun ki bahası yigirmi akçe ola, mutavassıt sürüden bir koyun ki bahası on akçe alınır ve ednâdan kezalik ve hasıl yiğirmiden fazlası kanûna muhalifdir alınmaz¹¹⁵¹. Resm-i otlak koyun yürüdüğü yere göre olur, sahibi oturduğu yere göre değildir ve bir timarda sipahi yerleşik olup koyunu olsa veya piyade ve müselleme tâifesinin ağnâmı olsa onlardan sahib-i tımar resm-i otlak talep edemez. Eğer ki üzerine hasıl bağlanmışsa ve dahi yürük tâifesinden bir kimse bir timarda yer ziraat itse ve bağı ve bağçesi olsa sahib-i tımara resm-i otlak verir. Ama

¹¹⁴⁴ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.100.

¹¹⁴⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.148, 150.

¹¹⁴⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.145.

¹¹⁴⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.194.

¹¹⁴⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.171.

¹¹⁴⁹ Çağatay, *Age*, s.509.

¹¹⁵⁰ Halaçoğlu, *Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s.24.

¹¹⁵¹ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.43, 99.

kışlak resmin vermez. Haricden reâyâdan bir kimse bir tımar da koyun kosa ve yürütse veya ortağa verse otlak (resmi) talep olunmaz¹¹⁵².

Kadimden korunub otlağı resmi alınagelmiş yaylakların örf-i Sultanîye muvafık defterde yine resm-i otlak kayd olundu ise o alınır. Onların mâadası çayırlardan ve kırlardan ki, ba'zı mevizi' haymâne tâifesine yurd ve ba'zı şehirliye hassa ve ba'z-ı ahar sipahilere tımar kayd olunmuşdur ve ba'zı halî ve haric-i defterdir ki, onların gibi yerlerden ummâl ve sipahiler otlak resmin alırlar. Kanûna muhalif ve Defter-i atîkden hâne olduğu sebebden resm-i otlak kayd olunmamıştır, alınmaz. Koyun resmi alındıktan sonra nesne talep olunmaz¹¹⁵³.

Bosna'da otluk öşrü ba'zı yerlerde hânedan hâneye beşer akçe alınır. Burada otluk timara hasıl bağlanmış değildir, nesne alınmaz. Serim'de haric sancaktan gelen koyundan resmi otlak yeri için a'la sürüden bir koyun behâsı yigirmi akçe, evsât sürüden bir koyun behâsı on beş akçe a'lâ ednâ sürüden bir toklu behası on akçedir. Resmi otlak iki hınzırdan bir akçedir. Uyvar'da; bellut için ahar kurâdan gelen hanâzirlerin her birinden birer akçe resmi otlak alınır. Nigebolu'da; otluk resmi çayıra orak girdiği gün hangi sipahi tahviline düşerse kadı ona resmi aldırır. Divriki ve Malatya'da; sancakbeyleri ve sipahi raiyyetleri ot biçmek bahânesiyle götürüp işlerini engelleme durum ortaya çıkmıştır, bu durumda kanûnnâmede kendi akçeleri ile rençber tutup ot biçtirmeleri emr olunmuş ve reâyâyı incitmeleri engellenmiştir. Haleb'de, resmi otlak ve yatak livâ-i mezburda kışlayub kalan Türkman tâyifesinden yılda bir mart ayında her bir sürüden birer koyun alınır ki 'aded i sürü üç yüz koyundur. Fazla veya eksik olamaz. Gelip geçen yürük tâyifesinden otlak hakkı olarak, sancak subaşları ve erbab-ı tımar koyunların ve kuzularını talep edip alamaz. Hüdavendigâr'da resmi otlak kaydolan yerlerden koyun sürüsünden resmi otlak alınıp kaydolunmayan yerlerde resim alınmaz. Bir vilâyetden çıkıp bir yerde kışlağı olan koyun sürüsünden miktarınca resmi kışlak alınır. Kütahya'da başka sancaktan gelen koyundan otlak resmi mîrî livâ için orta sürüden vasat koyundur ki behası on beş akçe ola âdan on akçe kıymetlü bir tokludur a'lâsından yigirmi akçe kıymetlü bir koyundur. Yirmiden ziyâde alınmak şer'a ve 'örfe muhâlif hayf'dır. Sancak içinde olan sürüden otlak resmi alınmaz. Eğer ki resmi otlak (deftere) kaydolanmış yerlerde ola yürüye Ahur Dağı gibi beğler için avcılardan korunan dağda mücerred koyub (koyun) yaymak memnu' değildir. 'A'lâ

¹¹⁵² *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.48, Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.172.

¹¹⁵³ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.43

yürüklerin gelip geçtiği yollar civarında olur. Karaman'da ve livâ i İç-il reâyâsı kışın sahile inip yazın yaylaklarına çıkarlardı. Kadimden korunup otlığı resmi adına gelmiş yaylaklar ki defter i kadimde yazılmıştır onlardan ma 'da ki bazı haymana yürür ve bazı aharın timarıdır onlardan mutasarrıflar ve sipahi resmi otlak iki koyuna bir akçe alınır. Resmi otlak kadimden otlak için korunugelmiş resmi otlak alınagelmiş yerlerden sürüden bir koyun alınır. Bir timara koyun gelip kışlasa sürüden bir şişek resmi kışlak alınır alçak sürüden altı akçe alınır. İç-il'de; *“reâyâsı eyyamı şifa'da sevâhile ve eyyam safda yaylaklara çıkar imiş Kadimden korunub otlığı resmi alınmış yaylaklarda ve üzerlerine resmi otlak mukayyed olan yerlerden maadası ki bazı haymana yurduudur. Ve bazı aharın timarıdır. Anların ummâl ve sipahisi resmi otlak deyü iki koyuna bir akçe alınır imiş”*. Kudüs'te; resmi otlak başka bir yerden gelip kışlayan her yüz koyuna bir koyun veya bahâsı alınır. Resmi otlak için gelip kışlayan ağıl edinip koyununu kuzulattırsa her yüz koyuna bir koyun veya bahası alınır. Mardin, Diyarbakır, Erzincan resmi yaylak her yaylakçı olan kimesnelerin ki çeharпасı ola her hâneden bir nügi yağ alalar ki iki yüz dirhem ola. Çemişkezek'te; resmi yaylak dahi üçyüz koyuna bir koyun alınıp ve yahud bahası için otuz akçe alınır. *“Erzurum ve Pasin sancaklarında resmi yaylak deyü kızılbaş tâifesi yüz koyuna bir koyun ve çobanbeği hakkı deyü üçyüz koyuna bir koyun alub fukaraya ziyâde te'addi iderlermiş. Mezkur sancaklarda yaylağa çıkanların ekseri Diyarbakır ulusu olub çoban beğisin ve resmi kışlağın Berriyyede virüb yaylağa çıkduklarında her sancakdan müstekil resmi yaylak taleb itmekle reâyâ ziyâde rencide olup nicesi terki diyar eyleyüb mukaddema Vilâyeti Diyarbakır kitabet olunub mezkür tâifenün zulmü paye i serin a'laya 'arzulundı kışladan dönüb yaylağa giderken Murad suyu üzerinde her üçyüz koyuna bir koyun resmi yaylakları alınub andan gayru her ne yaylağa varub yaylarsa havassı hümayunun eminleri ve sancak beğileri subaşlıları kat ü kimesne bu taifeden resmi yaylak taleb ittirmeyeler deyü ferman ounub inezkur taifenin eline mufassal Kanûnnâme ve hükmü hümayun virilmeğın hususu mezkur haliya arzulundukta fermanı hümayun bu minval üzere cari olmağın emriali üzere zikrolunan sancaklarda resmi yaylak kaydolunmayı Berriyyede kışlayan taifenin Murad suyu üzerinde üç yüz koyuna bir koyun resmi yaylakların Diyarbakır ulusu eminleri cem eyleyüb ve hunda kışlayan koyun her kimin toprağında kışlarsa toprak sahibine resmi kışlağın virüb andan gayri ümena ve sancak subaşlıları*

ve gayri resmi kışlağın virüb andan gayri ümena ve sancak subaşuları ve gayri resmi yaylak ve kışlak taleb itmeyelr hakim ül-vakt olanlar men ve def eyleyeler¹¹⁵⁴”.

Kanûn-name-i Cedid'te; “*Ve yaylak ehl-i kariyenindir resm-i yaylak defterde sipahiye hasıl olmakdır. Ammâ resmi yaylağı tahammüllerine göre alur koyun ve sair tavaları varub yaylayub otından ve suyundan intifa'idenlerden ve kışlak kezalik koyunlarına kışlak zamanda varub tavarları kışlayub otından ve suyundan intifa'idenlerden kışlak resmi tahammüllerine göre alınur ve ehl-i kariyenin mer'asına sahib-i arz alaka idemez dahi mahsusu ve müstakil ehl-i kairuyenindir mera alınmak ve satılmak ve tapu ile virülmek hilaf-ı kanûndur cebr ziraat olunsa dahi mera mukaddemdir ve meradan sipahi bir nesne almağa kadir olmaz.ve reâyâ kariye toprağında tasarruflarında olan yaylak kışlaklarına ahar kimesnenin koyunların götürüb rai itdürülirse ol kimesneden reâyâ resm ve ücret namıda bir nesne almağa kadir olmaz reâyânın yaylak ve kışlak ve otlak resimleri alakası yokdur cümlesi sahib-i arzındır ve resm-i otlakı ana virürlerse otlak zamanda haricden bazı kimesneler koyunların sahib-i arz toprağında götürüb koyunları otından ve suyundan intifa'idenlerden kanûn üzre otlak hakkın alur ise otlak hakkı alınur kariye toprağında yerler ziraat ve haraset idüb oşr veresm gibi nesne virdiklerinden sonra otlak hakkı alınmaz otlak hakkı kırk gün geçtikden sonra alındur her üç koyunların bir sürü ad idüb a'lâsürüden bir koyun evsat sürüde vir ve şişek ednâ sürüde bir toklu otlak hakkı alınmak kanûndur¹¹⁵⁵”.*

4.7.Ticarî Vergiler

Bâc: Osmanlı öncesinde Ön Asya ve Anadolu'da kurulan Türk-İslâm devletlerinden beri uygulanagelmiştir. Gümrük resmi anlamına gelen Pazar vergisidir. Bâc, Osmanlı kanûnanamelerinde sancağa hariçten gelen fakat orada satılmayarak transit geçen ticaret mallarından alınmıştır. Tamga ise, pazarda satılan ticarî mallardan alınan bir vergidir¹¹⁵⁶. Bâc vergisini toplayana ise, “*bâcî kâre*” denilmiştir¹¹⁵⁷.

Bâc vergisinin kaynağı örfî hukuktur. Aşıkpaşazâde bu kaynağı şu vaka ile açıklamaktadır; “*Kadı konuldu. Ve sübaşı konuldu. Ve bazar durdu. Ve hutbe okundu. Bu halk kanûn ister oldular. Germiyan'dan bir kişi geldi. Eyidür : "bu bazarın bâcını bana*

¹¹⁵⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.26, 40, 47, 52, 67, 116, 118, 134, 158, 181, 190, 208, 218, 269, 308, 310, 313, 397.

¹¹⁵⁵ Yücel-Pulaha, *I.Selim Kanûnnâmeleri*, Kanûnnâme-i Cedid, s.70-71.

¹¹⁵⁶ Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s.131.

¹¹⁵⁷ Celâl Yeniçeri, “Bâc”, *TDVİA*, 4/411-413, s.411.

satun". Bu kavm eyitdi : "Hana var" dediler. Ol kişi hana vardı. Sözini söyledi . Osman Gazi eyidür "bâc nedir"? Ol kişi eyidür : "Bazara her ne kim gelse ben andan akça alurın". Osman Gazi eyidür : "Senün bu bazar ehlinde alımın mı var kim akça istersin"?. Ol kişi eyidür: "Hanum bu türedir. Cemi' Vilâyetlerde vardır kim pâdişâh olanlar alur". Osman Gazi eyidür "Tanrı mı buyurdu veya beyler kendüleri mi etdi". Yine bu kişi eyidür: "Türedir hanım! Ezelden kalmışdur". Osman Gazi gayet kakadı. Eyidür: "bir kişi kim kazana, gayrının mı olur? Kendinün mülki olur. Ben anun malında ne kodum ki bana akça ver deyem. Bire kişi var git. Artuk bu sözi bana söyleme kim sana ziyanim değer". Ve bu kavm eyitdiler kim : "Hanum bu, bazarı bekleyenlere âdetdür, kim bir nesnecik vereler". Osman Gazi eyidür : "İmdi çün ki siz eyle dersiz, her kişi kim bir yük getüre, satan iki akça versün; her kim satmasa hiç nesne vermesün. Ve her kişi kim bu kanûnumu boza, Allah anun dinîn ve dünyasın bozsun. Ve dahi her kime kim bir tumar verem, anun elinden sebepsiz almayalar. Ve hem ol öldüğü vakit oğlına vereler. Ve her küçücük dahi olur ise vereler. Hizmetkarları sefer vakti olıcak sefere varalar, ta ol sefere yarayınca...¹¹⁵⁸ ”.

Şehirlerde alınıp satılan her çeşit maldan, dokunan kumaşlardan ve kesilen hayvanlardan alınan damga vergisine ise “bâc-ı tamga” denmektedir¹¹⁵⁹.

Gümrük resminin adı bâc-ı büzürgdür (büyük bâc). Pazara getirilip satılan bir iki istisna dışında hemen her çeşit maldan alınan bu verginin miktarına ve bazı durumlarda satan kimsenin yerli veya taşra olmasına göre değişmektedir¹¹⁶⁰.

Arsa, ev, dükkân, değirmen gibi mülklerden bâc alınmayıp, bu pazarlarda ve çarşılarda satılan mallardan alınmış, köylerde ise, her ne satılırsa satılsın, bâc alınmamıştır¹¹⁶¹.

Diyarbakır'da “*Ve bâc ve tamga dahi kanûnu kadîm üzere akmişe kısmından ve gayridan ol nesne kim bey' olsa yüzde beş Osmanî akçe tamga alunur imiş. Ve ol meta' kim Yezdî akmişedür gelse anı mizâna urub dahi her Âmid batmanında ki bin beşyüz seksen dirhem olur her batmanına doksan altı karaca akçe bâc alurlar imiş üçü bir Osmanî hesabı üzere otuz iki Osmanî akçesi olur Andan geçüb gider imiş, bu bâc-ı büzürk imiş. Ammâ nefsi şehri Âmid tüccarınun nısfı tamgay-ı siyah' ve nısfı bâc-ı büzürk inüş. Ammâ sâyir memâlikden gelen tüccar tâyiflerinün akmişelerinin külliye*

¹¹⁵⁸ Aşıkpaşazâde, *Tevarih-i Al-i Osman*, (nşr. N. Atsız), Osmanlı Tarihleri, İstanbul 1949, Türkiye Yay., s.104.

¹¹⁵⁹ Yeniçeri, “Bâc”, s.411; M.Fuad Köprülü, “Bâc”, *İA*, 2/187-190, s.412.

¹¹⁶⁰ Yeniçeri, “Bâc”, s.411; Köprülü, “Bâc”, s.412.

¹¹⁶¹ Köprülü, “Bâc”, s.189.

bâc ı büzürk için zabt olunur imiş. Bu aksâmdan bey' olursa yüzde beş alına mukarrer olub batman bâcı virilmez imiş. Geçüb gitse satılmasa batman bâcın alırlar imiş. Ve bâc-ı harîr diyü her batmanı Amidîden kırk sekizer karaca akçe bâc alınur imiş. Ve bey olsa (yüzdesin) üçü bir Osman hesabı üzere on altı akçe olur. Ve hem batmanda Ergani bâcı diyü on iki karaca akçe dahi alınur imiş ki üçü bir hesabı üzere dört Osmanî akçesi olur. Ve kârbân gelüb Âmide uğramayub geçüb gitse girü bu düstur anlarun dahi bâcı alınur imiş. Ve Haleb kumaşı dahi gelüb satılsa beş akçe-i Osmanî tamga alınur imiş . Ammâ satılmasa geçüb gitse vezne urub her Âmid batmanından yigirmi yedi karaca akçe bağ alınur imiş üçü bir hesabı üzere her mende dokuzar Osmanî akçesi olur. Ve İskenderanî akmişe ve telli (?) ve dülbend ve culfak bunlar dahi ipek bâcı düstürü üzere alınur imiş. Ve zencebil batmanına yigirmidört karaca akçe alunur imiş. Ve za'farandan yirmide bir ve kepenek yükünden dört yüz karaca akçe bâc alınur imiş. Ammâ zikr olan İskenderanî akmişe Yezdî akmişe düstüruna bâc alınur imiş. Ve itrî kısmından satılsa yüzde beş tamga alınur imiş. Ve geçüb gitse her men-i Âmidîde¹¹⁶² dokuzar buçuk karaca akçe bâc alunur imiş ki üç Osmanî akçe olur. Ve mürdebâr kısmı olandan satılsa her deve yükünden yüz yigirmi altı karaca tamga alınur imiş. Ve at yükünden bu zikrolanın nısfı alınur imiş. Ve geçü gitse deve yükünden kırk sekiz karaca akça bâc alnuru imiş ki on Osmanî akçesi olur. Ve demür yükünden geçüb gitse her yüküne on sekiz karaca akçe bâc alınur imiş ki altı Osmanî akçesi olur Ve cam ve bakır yüki geçüb gitse her yüküne yetmiş beş karaca akçe bâc alunur imiş ki yigirmi beş Osmanî akçesi olur. Ve tutya yüki ve pûlâd yüki ve neft ve bulgarî yüküne yüz elli karaca akçesi bâc alunur imiş. Ve bıçak yüki ve ketan yükünden altı yüz karaca akçe bâc alunur imiş ki hesabda iki yüz akça olur. Ve ak esir geçüb gitse yüz yigirmi elli karaca akçe bâc alunur imiş. Ve kara esir geçüb gitse her yükünden altı yüz karaca akçe bâc alunur imiş ki iki yüz akça olur. Ve ak esir geçüb gitse yüz elli karaca akçe bâc alunur imiş. Ve kara esir geçüb gitse yüz yigirmi karaca akçe bâc alunur imiş, üçü bir Osmanî hesabı üzere. Ve bağdan ve baldan ve kızılboyadan ve şabdan ve katrandan ve kara sakızdan ve ak sakızdan ve çarağ yağından her Âmid batmanından bir karaca akçe bağ alınur imiş ki üç batmanı bir Osman akçesi hesabıdır. Ve yaş yemişden ve tuzdan her yükden satandan altışar karaca akçe alınur imiş ki iki Osmanî akçesi hesabıdır. Ve enâr kabından ve sogandan ve birinçden ve mehlûc penbeden ve emrud kakından ve kür(e)kden (?) ve

¹¹⁶² Barkan, *Kanûnlar*, s.146.

çölmekden ve kömürden ve odundan bâc alınmaz imiş. Ammâ kapucu ve ases hakkı var imiş anı alurlar imiş. Her yükden bir karaca akçe 'asesiye ve bir karaca akçe resmi bevvabi alınur imiş. Ve o yıl bosatîninden her bostan başına eger çok ve ger azdur dörder kavun alunur imiş ikisi beğlik ve ikisi şahnelik imiş. Ve o yıldan hasıl olan gallevâtdan her Âmid müddü galleden bir kile-i Amid galle alunur imiş öşür alınmaz imiş. Ve bir tarla penbeden bir nem çekirdeklii penbe alunur imiş. Ve her bağ on sekiz karaca akçe şahnelik alunur imiş hesabda altı Osmanî akçesi olur. Ve resmi, bevvâbi diyü her yük kim şehre gire eger tüccardur ve ger gayrıdur her yükden birer karaca akçe alınur imiş. Ammâ nevahî i Âmid kurâsından gelen gallevât yükünden nesne alınmaz imiş. Zirâ anların her çift başına dörder kile galle rüsümü vardır anı virmeyile bu teklif üzerlerinden sâkıt olur imiş. Ve kavun ve karpuz yükünden her yükden birer dâne kavun ve ger karpuzdan alunur imiş. Ve odun yükünden birer ağaç ve kemiş ve otluk yükünden birer bağ alınur imiş. Ve çeltük madrablarından dahi her bir madrabdan birer âmid müddü çeltük resmi bevvâbı alunur imiş. Ve Livâ-i Âmid ekrâdlarından Mardin kapusunda her hâneden birer nügi yağ alınur imiş. Ve anların bazara gelen yoğurtlarından ve penirlerinden nesne alınmaz imiş. Heman ol yağı virürler imiş. Ve tamgay-ı agnâm şehre gelen her iki baş koyuna bir karaca akçe alınur imiş ki altı baş koyuna bir Osmanî akçesi düşer. Ve satılmayub girü dönüb gitse nesne alınmaz imiş. Ve şehirlerden çıkub gayri yire yük gitse yük başına birer karaca akçe alınur imiş. Ammâ şehre girü girdiği kapudan çıkub gitse nesne alınmaz imiş. Ve kirişhâne için şehirde bogazlanan koyunun ve keçininün bagırsağın 'âmil alub işler imiş. Ve resmi küttâbî dahi her yükde rubu' kile i Âmidî galle alunur imiş. Ve şehir ve kurâ halkı külliye kal'a için beğ kireçden bir yük kireç getürmek kanûnları imiş. Anun kirası için her hâneden otuz altışar karaca akçe nakid alurlar imiş ki on iki Osmanî akçesi olur. Ve ekrad cemaatı dahi her hâneden birer yük kireç ve birer yük kum ve birer yük odun getürürler imiş kanûnları imiş. Ve şahhamı için dahi şehirde bogazlanan koyunun ve keçininün böğreği yağın alurlar imiş. Ve başbane için dahi şehirde bağazlanan koyunun ve keçininün baş ve ayağın alurlar imiş ve postun dahi tabakhâne için alurlar' imiş¹¹⁶³”.

Ergani'de; “Ve bâc hususu dahi damgay-ı harir her men-i Âmidide ki beşyüz seksen dirhem olur, on iki karaca akçe bâc alınır imiş ki dört Osmanî akçesi olur. Ve

¹¹⁶³ Barkan, *Kanûnlar*, s.147.

Yezdî akmişeniin her meninden yiğirmi dört karaca akçe alınır imiş ki sekiz Osmanî akçesi olur. Ve Rum ve Haleb ve Şam ve Mısır kumaşı geçüp gitse bunlar dahi herir dustûrı üzere ki her meninde on iki karaca akçe alınurmuş. Ve Rum cânibinden Frengî akmişe ve çatma ve fig ve sâyir bu asıl aksâm meta' geçüb gitse ol dahi bez kumaş i'tibârı üzere imiş her meninde yiğirmi dört karaca akçe alınur imiş ki sekiz Osmanî olur. Ve sükker ve çivid ve sâyir bunlara nisbet 'itrî kısmı geçüp gitse her meninden bir bucuk karaca akçe bâc alınur imiş ki nîm Osmanî akçesi olur. Ve sabun ve hınna ve penbe ve na'l ve bunlara mabet nekim vardır ki mürdebâr' kısımdır geçüp gitse her yüküne on iki karaca akçe hac alınur imiş dört Osmanî olur. Ve keten yükü geçüb gitse her yüküne yüz karaca akçe bâc alınur imiş ki otuz üç Osmanî akçesidür. Ve satılsa iki yüz karaca akçe tamğa alınur imiş ki altmış altı Osmanî akçe olur. Ve penbe ve sabun ve hınna satılsa her yüküne dörder nügi tamğa alınur imiş ki her nügi ikiyüz dirhemdir. Ve yaş yemiş gelüb satılsa andan dahi her yüküne dört nügi alınur imiş. Ve mazu yükü geçüb gitse her yüküne bir Şahrûki hac alınur imiş ki altı Osmanî akçesi olur. Ve Ergayi reâyâsı bağlarından hasıl itdikleri şarabların yükledüb satmağa alub gitse at ve katır yükünden iki Hasanbeği ve eşek yükünden bir Hasanbeği bâc alınur imiş ki her Hasanbeği iki Osmanî olur. Ve at ve katır ve şâyir bunlara nisbet dev kısmı satılsa Eşrefide bir Hasanbeği bâc alınur imiş yüzde dört akçe hesabıdır¹¹⁶⁴”.

Ruha'da; “Ve bâc ve tamga hususı dahi akmişe cinsinden gelüb satılsa yiğirmide bir tamga alunur imiş. Ve geçüb gitse her deve yükünden iki Kayıtibeği Eşrefî ki yüz Osmanî akçesi olur. Ve at ve katır yükünden' bir eşrefî ki elli Osmanî akçesi olur. Ve Halebden ve gayri yerlerden şehre gelüb satılan sabun ve hınna ve hurma ve mazu ve findık ve bâdem ve zeytyağı ve rugan-ı sâde ve 'asel ve pekmez ve kuru üzüm ve kuru incir ve erük ve zerdalü ve dahi bunlara nisbet ne kim vardır satılsa yüzde beş Osmanî akçe alunur imiş. Ve 'ubûr itse bunların her bir yükünden altışar tenge alunur imiş ki on iki Osmanî akçesi olur. Ve taşradan gelüb satılan tuzun bir deve yükünden üç tenge alunur imiş ki altı Osmanî akçesidür. Ve at yükünden iki tenge ve merkeb yükünden bir tenge alınur imiş. Ve 'ubûr itse bu zikr olanın nısfı alunur imiş. Ve biber ve zencebil ve karanfıl ve kalay ve nişadur ve dahi bunlara benzer ne var ise bir deve (yükünden) bir buçuk Eşrefî ve at yükünden bir Eşrefî alunur imiş¹¹⁶⁵”.

¹¹⁶⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.151-152.

¹¹⁶⁵ Barkan, *Kanûnlar*, s.156.

Yol Vergisi (Bâc-ı Râh): Bâc-ı râh, gelip geçen kervan ve konar-göçer tâifeden alınan bir vergidir. Yollardan geçecek olan kâfileden ve konar göçerden her türlü ihtiyaçlarının karşılanması ve emniyetlerini temini karşılığında alınmaktadır. Meselâ, Behisni kazasında Polad ve Sürgü köylerinden bâc-ı rah alınmıştır¹¹⁶⁶.

Sis'te; *“Zikrolan kal'a yolunun bâcı sâbık üç yerde alınub âyende ve revende ziyâde ta'addi olunub kul ve câriye geçse her nerelere altışar Halebî akçe ve akmişe ve me'kûlât ve gayri yük geçse her nefere altışar Halebî akçe ve akmişe ve me'kûl ve gayri yük geçse her deve altışar ve alt yüküne dörder ve merkep yüküne ikişer Halebî akçe alınur imiş. Hâliyâ Kosunlu ve Karaîsalu bâcları bilkülliye ref' olunub mücerred kal'a-i Gövülek yolunun bâcı alınmak emr olunub kut ve câriyeden her ferde dörder akçe ve kumaş ve me' kûlat yüküne deve yükünden Haleb akçesiyle dört akçe at yükünden iki akçe ve merkeb yükünden bir akçe alınmak emrolumağın defteri cedide veçh-i merûh üzere kaydolundu Ve bâc-ı mezkûr kal'a-i mezburdan, Ak köprü kurbinde yollar ayrıldığı mahalde allına Ref' olunan yollardan minba'd bâc alınmaya. Ve satılmak ecliyün deve ve at geçse deveden dört akçe ve atdan iki akçe bâc alına¹¹⁶⁷, hükmü yer almatadır.*

Bâc-ı Übûr: Osmanlı Devleti'nde bir bölgeye giren fakat orada satılmayarak, transit geçen kervanlardan alınan vergiler bâc-ı übur adı altında alınan vergilerdir¹¹⁶⁸. Meselâ, Harput'ta alınan bu vergi, eşyanın cinsine göre değişmektedir. Harîr¹¹⁶⁹ yükü geldiğinde, ölçülüp (batmana urub) her menn-i Harpuri diye için 90 karaca akça (30 Osmanlı akçası) bâc alınmaktadır. Meseâ; Diyâr-ı Rûm'dan pastav ile çuka gelse, yine ölçülüp (vezne urub) her menni için 45 karaca akça, yani 15 Osmanlı akçası bâc alınmıştır. Ayrıca geçip gider olsa, keten yükünden 1 Şâmî Eşrefi yani 40 Osmanlı akçası,diğer bazı bez kısmından ise 1 altun alınması kararlaştırılmıştır. Bunlardan başka hinnâ (kına) sabun, demir vb. mallar taşıyan kervanlar übûr itse (geçip gitse) taşıdığı mal her ne ise, yarım batmanın kıymeti nisbetinde bâc alınması hükme bağlanmıştır¹¹⁷⁰.

¹¹⁶⁶ Taşdemir, *Age*, s.150.

¹¹⁶⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.201.

¹¹⁶⁸ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.153.

¹¹⁶⁹ Yani ipekten mamûl eşya önceleri Çin ve Hindistan'dan Osmanlı ülkesine gelir, pek çok para da o taraflara giderdi. Sonraları ipek mahsûlünün Osmanlı ülkesinde de yetiştirilmesi gayretlerine girişildi. Hükümetçe halka bu konuda pek çok teviklerde bulunuldu. İpek böcekçiliği yapan ve dutluk yetiştirenlere bazı muâfiyetler ve kolaylıklara getirilmesiyle Osmanlı ülkesinde de ipekböcekçiliği yaygınlaştı. (Yolalıcı, *Age*, s.147)

¹¹⁷⁰ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.153.

Kayseriye'de; “Bunun dahi kanûni bu imiş ki akmişe kısmından her ne cins akmişe satılsa yirmi akçede bir akçe alınurmuş. Ve ‘ubûr ider olsa; Osmanî batmandan elli akçe alınurmuş yine ol üslûb üzere mukarrer kılındi Ammâ çuka ‘ubûr ider olsa her Osmanî batmandan on üç akçe i Osmanî ve dülbend ve kelle ve çalkava her menn-i Osmanîde yirmi dört akçe-i Osmanî ve Haleb kumaşından ol akmişe ki kutni ve atlas ve İskenderâni ve cinsi harîr ola Osmanî batmandan elli akçe ve eğer harîrsüz alaca bez ve futa ve sâyir bunların emsâli ola yükünden yüz akçe Osmanî Ve ham bezden elli akçe ve bıçak ve ketan yükünden iki yüz Osmanî ve ak esirden elli akçe Ve kara esirden yirmi beş akçe alına Yağdan ve baldan ve kızıl boyadan ve şabdan ve katrandan ve ziftten ve kara sakızdan ve ak sakızdan ve çırak yağından menn-i Osmanîde nîm akçe i Osmanî alına Ve terencebin Osmanî batmanda on akçe ve zağfran yirmide bir akçe ve kepenek ve kebe yükünden yüz akçe ve ‘itriyeden her menn i Osmanîde buçuk ve cam ve bakır yükünden yirmi beş akçe-i Osmanî buçuk alına. Ve tutya ve pûlad ve neft ve bulgarî yükünden altı Osmanî alına¹¹⁷¹”.

Hamid'de; “Bunun dahi kanûna buymuş ki meyve-i huşkden ve terden ve dûşabdan her yükde getürenden bir buçuk akçe tâmga ı hamil alınub. Ve satıldığı hinde alandan yirmi akçede bir akçe resmi kapan alınub. Ve rugan-ı sade ve ‘asel ve kızıl boya ve şem’i ‘asel ve rugan-ı çerağ ve badem ve şabdan ve mürdesenkden getürenden her batmanda tamga hamil rubu’ akçe alınub ve satıldığı hinde alan kimesneden yirmi akçede bir akçe resmi kapan alınurmuş. Ve nil ve şeker ve kalay ve zencefir ve esbâb-ı ‘itirdan tamga-i hamil alınmayub bâc-ı ‘ubur diyü her mende alandan dört buçuk akçe alınurmuş. Ve eğer satar olsa resmi kapan diyü yirmi akçede bir akçe alınub. Ve pembe şehirde satılsa nesne alınmayub, ammâ ‘ubûr itse her deve yüküne on iki akçe ve at yüküne sekiz akçe ve sâyir demür yüküne ve na’l ve mürdesenk ve neft cinsi olsa satıldıkda yirmi akçede bir akçe alınub. Ve nemekden her deve yüküne bir buçuk akçe alınurmuş. Yine ol minvâl üzere mukarrer kılındi¹¹⁷²”.

Musul'da; “Bir kelle nîl ubûr itse iki bin akçe olsa altmış akçe alınurmuş. Ve eğer dört bin akçe olsa yüz yigirmi akçe alınur imiş ki yüz üç akçe olur. Ve eğer satılır olsa anın zı’fi alınurmuş ki yüzde atı akçe olur. Ve Yezdi ve eğer Kâşi yüki gelse ve eger yüki açmayub geçüb gider olsa her at ve katır yükünden üç yetmiş beş Osmanî akçe alınurmuş. Ve satılır olsa yüzde altı akçe alınurmuş Ve Fîrengî ve Bursa akmişesi dahi

¹¹⁷¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.137.

¹¹⁷² Barkan, *Kanûnlar*, s.137.

bu üslûb üzere alınurmuş. *Ve çuka yüki ubûr itse at ve katır yükünden ikiyüz akçe alınurmuş. Ve ketan ile at ve katır yüki 'übûr itse yine ol üzere Ve bu mezkûrûndan deve yüki 'ubûr itse yine ol minvâl üzere alınurmuş. At ve katır yükünün bir bucuğı alınurmuş. Ve merkeb yüki 'ubûr itse at ve katır yükünün nisfi alınurmuş. Ve harîr yüki 'ubûr itlse at ve katır yükünden üç yüz yetmiş beş akçe ve deve yükünden bir buçuk at yüki hesabınca alınurmuş ki beş yüz altmış iki akçe olur ve merkeb yüki 'ubûr itse at ve katır yükünün nisfi alınur imiş ve harîr satılır olsa bir batmanı ki sekiz yüz dirhemdir yedi Osman akçesi alınurmuş. Ve rengin elvan ibrişim 'ubur itse yüzde üç akçe bâc alınurmuş Ve satılsa yüzde altı akçe tamga alınurmuş. Ve şeker yüki 'ubur itse at ve katır yükünden 'Osman akçesiyle yüz elli akçe alınurmuş. Ve deve yükünden ikiyüz yigirmi beş akçe ki bir buçuk at yüki hesabı olur. Ve merkep yükünden at ve katır yükünün nisli alınurmuş. Ve Hasankeyf 'abayîsi 'ubûr itse her 'abayî başına yarım akçe bâcî 'ubûr alınurmuş. Ve satılsa bir akçe ve bir pul alınurmuş. Ve Mardin ve Hasankeyf abayîsi 'ubûr itse her sof başına üç rubu' bâc alınurmuş. Ve satılsa her sofdan bir buçuk akçe bâc alınurmuş. Ve Mısır 'abayisi 'ubûr itse yüzde üç akçe bâc alınurmuş ve satılsa yüzde altı akçe tamga alınurmuş. Mardin muhayyeri 'ubur itse her birinden bir akçe bâc alınurmuş ve satılsa iki akçe tamga alınurmuş. Ve attara müteallik olan 'itrî kısmından 'ubur itse at ve katır yü'kinden yüz akçe ve merkeb yükünden anın nisfi ve deve yükünden yüz elli akçe alınurmuş. Ve satılsa yüzde altı akçe tamga alınurmuş. Ve kalay ve nişadır ve sürb ve tunc ve bıçak ve pûlad ve tutya ve laden ve bunlara nisbet nekîm vardır 'ubûr itse kıymete tutulub yüzde üç akçe bâc alınurmuş ve satılsa yüzde altı akçe tamga alınurmuş. Ve bulgarî 'ubûr itse her danesinden bir buçuk akçe bâc alınurmuş ve satılsa her danesinden üç akçe tamga alınurmuş. Ve demür ve sabun ve hınna 'ubûr itse at ve katır yükünden yigirmi beş akçe bâc alınurmuş ve deve yükünden otuz yedi buçuk akçe alınurmuş ve mertek yükünden on iki buçuk akçe alınurmuş ve satılsa yüzde elli akçe alınurmuş. Ve na'l ve mih 'ubûr itse yüzde üç akçe bâc alınurmuş. Ve satılsa yüzde altı akçe alınurmuş. Ve kepkebi Kepenek) 'ubûr itse bin dane üç rubu' bâc alınurmuş satılsa her bininden bir buçuk tamga alınurmuş. Fülful ve zencebil ceviz ve karanfil ve darcın ve anzarut 'ubûr itse kıymete tutulub yüzde üç akçe bâc-ı ubûr alınurmuş ve satılsa yüzde altı akçe tamga alınurmuş ve kalem gelse at yükünden ki her yük yirmi dört bin 'adet ola elli akçe bâc-ı 'ubûr alınurmuş ve deve yükünden yetmiş beş akçe ve merkeb yükünden yirmi beş akçe alınurmuş ve satılsa yine bu üslûb üzere alınurmuş. Ve Bağdat*

çinisi 'ubur itse kırk çinide bir çini alınurmuş ve satılsa yiğirmide bir çini alınurmuş Yağ ve bal ve peynir ve şem'i 'asel ve bekmez ve badem ve meviz ve summak ve nârdenk ve koz ve muhalleb yemiş ve birinç ve hurma ve bunlara nisbet nekim vardır 'ubur itse yüzde üç akçe bâc alınurmuş ve satılsa yüzde altı akçe tamga alınurmuş. Ve bu mezkurân kelek ile geldiği mahalde satılsa ve eğer geçer olsa hac alınmayub yüzde altı akçe tamga alınurmuş. Ve çugan ve nemek 'ubur itse yiğirmide bir akçe tamga alınurmuş ve satılsa kırkda bir akçe tamga alınurmuş. Ve hâriçden yaş yemiş gelüb satılsa on dördte bir akçe alınurmuş. Ve şehre kavun ve karpuz gelür olsa bevvâbi diyü bir karpuz ve kapandâri bir karpuz ve muhtesibi dahi bir mikdar akçe alup ve tamgacı dahi ondörtde iki akçe alurmuş. Ve hakkı cerîb diyü sancak beyleri dahi iki evlek bostandan bir akçe alurmuş ve bu cümle bid'at olduğu sebepten ref' olunub tamgaya bağlanub kavun yükünden bir kavun ve karpuz yükünden bir karpuz tamga için tayin olundu. Ve bostancılardan oşür üzere beherleri sahib-i arza ta'yin olundu Ve hıyar ve ter'uzi yükünden nesne alınmaya Ve sebzevât kısmından yiğirmede bir tamga alına öküz ve ırgatla kuyudan su çekip ziraat itdükleri sebepten¹¹⁷³”, hükümleri yer almaktadır.

İhtisâb: İhtisab müessesesi, Osmanlı Devleti'nde ticaret düzeninin ve piyasa kontrolünün sağlanması amacıyla düzenlenmiş ve bu vergi çarşı ve pazarlarda perakende olarak satılan mallara konulan narhdan fazla fiyata satıldığı veya narha uyulmadığı takdirde ceza bâbından şehre satılmak üzere gelen emtiadan, kadı tarafından narh verildikten sonra malın cinsine göre alınmıştır¹¹⁷⁴. İhtisab, şehir ve kasabalardaki pazar ve panayır yerlerinden alınırdı¹¹⁷⁵. İhtisabı toplamakla görevli kimse de muhtesibdir.

Muhtesibin görevleri: çarşı ve pazarlarda satılan bütün maddelere narh vermek, yani fiyatlarını tespit etmek ve buna uyulmasını sağlamak, istifçileri, şehrin beslenmesine yarayan maddeleri dışarıya kaçıranları izlemek ve cezalandırmak, bozuk, kötü nitelikli, eksik ölçülü mal satan esnafı kontrol etmek ve cezalandırmaktır¹¹⁷⁶.

İhtisab ağası ayda bir defa, kadı ile birlikte her türlü sanatkâr ve esnafı teftiş ederdi. Ölçü aletlerini kontrol eder, satılan eşyanın kanûni satış fiyatından fazla satılmamasını sağlardı. Bu görevi, kul oğlanları denilen memurları ile yapardı. Bu memurların iaşesini ve kendisinin bu görev için ödediği iltizam bedelini sağlamak için

¹¹⁷³ Barkan, *Kanûnlar*, s.176, 177.

¹¹⁷⁴ Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.104.

¹¹⁷⁵ Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Yay., Ankara 1989, s.184-186.

¹¹⁷⁶ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s.97.

bu vergiyi toplardı. Verginin temeli Hz. Peygamber dönemine ve Kur'ân' daki ayetlere¹¹⁷⁷ dayanmakla birlikte ihtisab vergisini toplayan kul oğlanları, bazen deftere uymayacak şekilde vergi almışlardır. Çeşitli isimlerle anılan bu vergilere halkın şikayette bulunması üzerine “iyidiyye”, “ramazaniyye”, “haftalık”, “aylık” ve “müsamaha” gibi isimlerle anılan bu bidatlar kaldırılmıştır¹¹⁷⁸.

Muhtesip zenaat ehlinin kile, arşın vesair ölçüler ile terazi ve kantarları muayene etmek, düzgün ölçü kullanmayanları ve hileli satış yapanları men etmek ve cezalandırmak yetkisine sahipti. Kadıya tâbi olan muhtesip, esas itibariyle kadıya ait olan bu görevleri onun adına yürütürdü¹¹⁷⁹. Kazanç vergisi olan ihtisab resmi ilk zamanlarda 1/40 esası üzerinden tahsil edilirken, sonraları nispetleri bozulmuş ve her yerde değişik miktarlarda uygulanmıştır¹¹⁸⁰.

Harput kanûnunda ihtisab ile ilgili; “*Ve ihtisab hususı dahi balda ve yağda ve kuru üzümde ve sâyir buna nisbet hususda yükde iki nügi alınur imiş. Ve bakkal dükkanlarından dahi ayda birer akçe alurlar imiş. Ve etmekçi ve aşçıdan dahi ayda haline göre üçer dörder akçe alurlar imiş Ve bunlardan gayri eksüklerin bulsalar dirhem başına bir akçe cürmün alurlar imiş*¹¹⁸¹”.

Alatüd-devle kanûnunda; “*Ve ihtisâb hususunda dükkancılardan bin iki yüz pare ve bisât yayanlardan bin pâre ve etmekcilerden üçyüz pâre ve börekçilerden yüz pâre ve aşçılardan yüz pâre ve helvacılardan elli pâre ve şerbetcilerden elli pâre ve takyacılar otuz pâre ve başmakıcılardan yüz pâre ve tâcirlerden ve çerçilerden iki yüz pâre ve kasablardan üçyüz pâre ve penir ve yoğurt ve balık ve bunların gibi ki pazara gele satıla üçyüz pâre ve bir hamil hasır gelse bir hasır ve bir yük soğandan bir batman sogan alına*¹¹⁸²”, kaydına rastlanır.

Gürcistan'da; “*Şehirlerde kanûn-ı ihtisabiye dahi eksük satıldığı vakitte dirhem başına bir akçe cerîme alına. Ve narh virildikde ma'rifet-i kadı ile virilib ve dirhem ile satılan nesneye onu on bir akçe üzere narh viriüb ziyâde virilmeye*¹¹⁸³”, kaydına rastlanır.

¹¹⁷⁷ Ali İmran Suresi 104. Ayet ve Tevbe Suresi 71. ayet

¹¹⁷⁸ Karamursal, *Age*, s.184-186.

¹¹⁷⁹ Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.130, Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s.151.

¹¹⁸⁰ Yolalıcı, *Age*, s.156.

¹¹⁸¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.167.

¹¹⁸² Barkan, *Kanûnlar*, s.123.

¹¹⁸³ Barkan, *Kanûnlar*, s.199.

Diyarbakır'da; “*Vilâyeti Diyarribekirde olan şehirlerde ve kasabatda ihtisab hususunda ziyâde bid’atler olunmuş. Ve ihtisab nevahi’ diyü defteri ‘ati bir kalem otub her nahiyeye birer mikdar hasıl takdir o birer amel olub nahiyesinde kurâ ehalisine nice dürlü bahâne ile zulüm ye hayf eylermiş ihtisâb-ı nevâhi hiç bir vilâyetde olmayub bid’at ve ve zulm-i sarîh olmağın ref’ olunub defteri cedide kimesneye hasıl kaydolunmadı. Minbad ihtisab-ı nevâhi diyü reâyâdan bir akçe ve bir habbe alınmaya. Ve şehirlerde ve kasabâtda olan ihtisabın dahi bid’at ref olunub kanûn-ı Osmanî üzere kıymetdar olub dirhem ile satılan meta’dan eksük satandan dirhem başına bir akçe cerîme alına. Ve her sale ma’rifet-i kadı ile nice def’a narh virilürse bir mikdar narhçelik alınub ziyâde nesne alınmaya. Ve dirhem ile satılmayub az kıymetlüden dahi haline göre bir mikdar cerîme alına. Ve ekmekcilerün ve aşçıların kabın ve kacağın temiz dutmayanlardan hallenine göre biner mikdar cerîmeleri alınur¹¹⁸⁴”, kaydı geçer.*

Kanûnnâme-i Osmanî’ye göre; “*Muhtesiblere lazım olan budur ki zikr olunur, muhtesib olan kimesne kadı marifeti ile narh vire etmeği çaşnı tuta onun on dört üzerinbe narh vire ve koyun eti üç yüz olıcak keçi eti yüz elli ola ve kuzu iki yüz ola ve sığır eti dört yüz ola ve koyun eti iki yüz oldukça keçi iki yüz elli ola ve sığır üç yüzola ve dahi havice (havuca) ve isfahana ve keleme ve şalgama ve soğana ve sarımsağa narh vire balık gelse balığa dahi narh vire. Ve taşradan gelse ehli bazar varup almayalar ve hem taşradan gelen getürdiğın def ‘i satarsa narh olmaya. Ammâ andan alan alduğına göre onun on bir üzerine nath vireler ve tavar olsa onun on ikiye ve alduğı tavar kıc satılsa onun on dörde narh vireler ve narh virdüğinden sonra muhaklefet olursa iki dirheme bir akçe cerîme alına ve eğer gayri nesnelere olursa dirhemine bir akçe (cürm) alına¹¹⁸⁵”, kaydı geçer.*

Erzurum’da; “*Ve şehirde muhtesip olanlar şehirden haric karyelerde çıkub gezüb bostanda vakı olan sebzevatdan ve kovandan ve karpuzdan ve sâyir favakih-i mütenevvi’adan hilafı kanûn nesnelere alub ve her kayra ki kaç bin akçe yazar her binde bir akçe ve he âsiyâbdan ikişer akçe ve her bezirhânedan yirmişer akçe muhtesibi ihtisabiye deyü alur imiş bu hususlar bida’i ma’rufeden olmağın bermucebi emri ali ref olundu¹¹⁸⁶”.*

¹¹⁸⁴ Barkan, *Kanûnlar*, s.134.

¹¹⁸⁵ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.59.

¹¹⁸⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.69.

Harput'ta “*Ve ihtisab hususı dahi balda ve yağda ve kuru üzümde ve sâyir buna nisbet hususda yükde iki nügi alınur imiş. Ve bakkal dükkanlarından dahi ayda birer akçe alurlar imiş. Ve etmekçi ve aşçıdan dahi ayda haline göre üçer dörder akçe alurlar imiş. Ve bunlardan gayri eksüklerin bul salar dirhem başına bir akçe cürmün alurlar imiş*¹¹⁸⁷”.

Gürcistan'da; “*Şehirlerde kanûn-ı ihtisabiye dahi eksük satıldığı vakitte dirhem başına bir akçe cerîme alına. Ve narh virildikde ma'rifet-i kadı ile virilib ve dirhem ile satılan nesneye onu on bir akçe üzere narh virüb ziyâde virilmeye*¹¹⁸⁸”.

İnoz'da; “*Yel değirmenlerinin her birinden altışar akçe resmi ihtisab gayri yılda elli birer akçe resim alınur. Ve resmi ihtisab, diyü her yüz medrede yirmi akçe alınur. Ve deryadan hamir gelse gerek büyük ve gerek küçük olsun beher fuçı sekiz akçe resmi ihtisab alınur. Ve re'ayadan meyhâne açub kendü hamirlerinden satmak murad idinüb ibtida fuçı, açdıka beş akçe resmi ihtisdb virürler eğer üç ve dörd gün meyhânesini kapayub girü aç olvakıt dahi yine beş akçe virür ve illa kapamayub muttasıl satsa gerek az ve gerek çok satsun heman ibtida açduğı vakit virür. Ve harice hamir satdukları yakıt vakıf zabitlerinden medre alub ica medre diyü her yüz medr'ede beş akçe alınur*¹¹⁸⁹”.

İhzariye: Devletin gelir kalemleri arasında sayılan ihzariye vergisi; mahkemelerde açılan borç alıp-verme icabet etmeyenlerden mahkemeye getirilerek bu hizmet karşılığı alınan ücrete ihzâriye, davalıları mahkemeye getiren muhziirlara verilen hisseye ise muhziiriyye denilmektedir¹¹⁹⁰.

4.8. Diğer Vergiler

Âsiyâb Resmi (Değirmen Resmi): Âsiyâb resmi su ile veya yel ile dönen un değirmenlerinden alınan vergidir¹¹⁹¹. Miktarı muhtelif mekânlar da değişmekle birlikte genellikle; bir yıl işleyenden 60 akçe, altı ay 30 akçe, üç ay işleyenden 15 akçedir¹¹⁹². Ancak, daha çok her ay için 5 akçe hesabı üzerinden nakid olarak alınmıştır. Değirmen

¹¹⁸⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s.167.

¹¹⁸⁸ Barkan, *Kanûnlar*, s.199.

¹¹⁸⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.255.

¹¹⁹⁰ Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Türkmenleri*, s.105.

¹¹⁹¹ Çağatay, *Age*, s.503; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.140.

¹¹⁹² Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, s.38; Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.51; Barkan, *Kanûnlar*, *Kanûname-i Livâs-ı Kengırı*, s.36, Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanûnnâmesi*, s.69, 79; Barkan, *Kanûnlar*, s.198, 165, 134, 129, 116, 113, 47, 50; *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, 37.

resminin miktarı zaman ve mekâna göre farklılık göstermektedir. Bazen değirmenin durumuna göre hubûbât olarak da resim alındığı olmuştur¹¹⁹³.

I. Selim kanûnuna göre; Bir kimsenin değirmeni harabe olsa sahib-i arzdan tamir resmini vermesi için tenbih olunur. Eğer tamir etmez ve resmini vermezse sahib-i arz o değirmen ocağını dilediği kimselere tapu ile verir¹¹⁹⁴.

Değirmen resmi, bazı vilâyetlerde harman vaktinde, temmuzun dokuzuncu günü alınır, denmektedir¹¹⁹⁵.

Ergani'de; resmi âsiyâb, her âsiyâbdan yılda on altı Amid kilesi galle alınır; nısfı buğday ve nısh arpa ki yıllığı elli altı Osmanî akçedir. Bozok kanûnuna göre; resmi âsiyâb her âsiyâbdan ayda beşer akçe hesabı üzere alınır ki yıllığı altmış akçedir¹¹⁹⁶. Fatih kanûnuna göre; dolab değirmeni, bir gözüne Edirne müddiyle bir müdd tahıl, yarı buğday ve yarı arpa alınır. Ve karaca değirmenin bir gözüne yıl tamam yürüyenden bir müdd, altı ay yürüyenden buçuk müdd, daha az yürüyenden bu hesap üzre Edirne müddiyle yarı, buğday ve yarı arpa alınır. Yel değirmeni yılda buçuk müdd tahıl, yarı buğday yarı arpa ale'l-mün Edirne müddiyle verir¹¹⁹⁷. Bolu'da; yılda yürüyenden Bursa müddiyle bir müd buğday ve bir müdd arpa alınır. Altı ay yürüyenden nısfı alınır¹¹⁹⁸. Kayseriye'de; değirmenin nısfı resmi divâniye nısfı başka mâlikâneye alınır. Değirmende yürüyenden altmış akçe ve altı ay yürüyenden otuz akçe alınır. Ayrıca ondan aşağı her ayda beş akçe hesabı alınır ve yeldeğirmenlerinden dörder akçe ve zeytin değirmenlerinden onar akçe alınır. Pojaga kanûnunda; Tuna, Save, Yuka ve Dırova sularının üzerinde olan değirmen resmi için 50 şer akçe, sâyir küçük ırmaklarda ve sel sularında olan değirmenlerden resmi tamam sâleden 32'şer akçe nîm sâleden 16'şar akçe alınır. Serim'de nîm sâleden on ikişer akçe farklılığı vardır. Uyvar kanûna göre; Tuna nehri Vaga ve Nitre üzerinde âsiyâblarından 60 akçe kâmil 36 akçe, nîm sâle 18'er akçe alınır. Mora'da yıl yürüyenden 120 akçe, altı ay yürüyenden 30 akçe, ipek dolabından ellişer akçe, rugan-ı zeyt değirmeninden elli akçe alınır¹¹⁹⁹.

Değirmen resminin aynen alındığı yerlerde, meselâ Bolu'da; yılda bir Bursa müddü arpa ve bir müd buğday veya bunların tutarıdır. Boz kaydolunan yerlerden ve

¹¹⁹³ Ünal, *XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.125.

¹¹⁹⁴ Yücel-Pulaha, *I. Selim Kanunnâmesi*, s.80.

¹¹⁹⁵ Çağatay, *Age*, s.504.

¹¹⁹⁶ Barkan, *Kanûnlar*, s.129, 150.

¹¹⁹⁷ Özcan, "Fatih'in Teşkilât Kânunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", s.12.

¹¹⁹⁸ *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, s.37

¹¹⁹⁹ Barkan, *Kanûnlar*, s.11, 57, 301, 305, 308, 314, 329.

harab değirmenlerden deftere resim kaydolunmamıştır. Çukur Abad'da âsiyâb kaç ay yürür ise her ayda beşer akçe resim alınır. Sofya Kanûnu'nda; *“âsiyâblar velâvice ya'ni kebe dolablarından ve samakov ve na'l ve mih vignelerinden Defter-i şahîde yazulduğı üzere resim alınır. Çatal vignelerinden resim alınmayıp öşr-i ahen diyü her haftada bir çatal temür alına”*, hükmü vardır. Sis'te; her bab âsiyâbdan ki, yıl tamam yürürse; Haleb akçesi ile yılda yüz yirmişer akçe alınır. Altı ay yürüyeninden altmış Halebî akçe alınır¹²⁰⁰. Kerkük'te; her değirmenden kırkar akçe alınır. Diyarbakır'da ve Çirmik'te; bosâtinden ve 'aselden ve âsiyâbdan resim alınmamıştır. Arapgir'de; resmi âsiyâb yıl tamam yıl dönen âsiyâbdan on altı 'Arabgir kilesiyle galle alınır ki, sekiz İstanbul kilesi olur, nısfı buğday ve nısfı arpadır. Hatvan'da; Güngöş değirmenlerinin bazılarında üçer yüz akçe, bazılarında yüzer akçe resim alınır¹²⁰¹.

¹²⁰⁰ Barkan, *Kanûnlar*, s.23, 31, 201, 205, 253.

¹²⁰¹ Barkan, *Kanûnlar*, s.146, 148, 168, 171, 195, 317.

SONUÇ

“XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Halk” konulu bu araştırmada aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir;

Reâyâ kavramı; Osmanlı Devleti’nin tâbiyetini oluşturan “reâyâ”, Arapça’da kelime anlamı itibariyle “sürü” manasına gelmekle birlikte, Osmanlı Devleti’nde hükümete itaat eden, bir takım vergileri vermekle mükellef ya da muaf, şehirli, köylü, konar-göçer ahaliden ve yönetilenlerden oluşan halkın tamamı olduğu, İşlam hukukuna dayanan Osmanlı devlet anlayışında sosyal tabakalaşmayı fonksiyonel sınıflar etnik temel değil, dini telakkiye bağlı yapı üzerinde yöneticiler (askerîler) ve yönetilenler (şehirliler, köylüler, konar-göçerler) olarak iki kısımdan oluştuğu ve bu meyanda Osmanlı halkının çok önemli bir kısmının; tüccar, sanatkâr, ziraâ üretici ve hayvancılık ile iştigal edenlerden meydana geldiği tespit edilmiştir.

Devlet-reâyâ İlişkisi; Osmanlı devlet anlayışında reâyânın, etnik unsurun üstünlüğüne değil, İşlâm olmaları esasına göre önem arz ettiği, Osmanlıların İşlâm olmayan unsurlara “biz ve diğerleri” bağlamında ayrımcılık ve dışlama siyâseti uygulamadığı ve asıl olanın devlete bağlılık ile üretici olmaya dayandığı görülmektedir. Devlet açasından halkın sosyal tabakalaşmasının menşeinin Allah’ın iradesine dayandığı, buna karşılıktta aynı toplumun fertleri arasındaki iktisadî, içtimaî veya siyasî farklılıkların kaynağının “toplumun iyi işleyişi için kendilerine düşen vazifeleri yapmaları gagesiyle farklı yeteneklerle mücehhez yaratılmış olması” anlayışında yattığı tespit edilmiştir.

Hükümdar-reâyâ ilişkisi; Geleneksel İşlâm inancından doğan sultanın “çobanlık” görevi, “sürü” anlamına gelen ve Allah’ın emaneti olan reâyâ ile ilişkisinde esas, şeriata uygun âdil bir yönetimdir. Karşılığında halkın meşru zeminde şartsız mutlak itaati beklenir. Siyasî, idarî ve otoriter merkez; yasama, yürütme ve yargı erklerini bizzat kendinde toplayan divân-ı hümayun kanalıyla padişah ekseninde örgütlenme sistemi içinde Osmanlı sultanlarının babalık vazifesi ile, reâyânın sultanın hakimiyeti ve koruması altında olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda, reâyâyâ zulm etmenin yasak olduğu, zulmedenler hakkında Osmanlı Devleti kanûnnâmelerle her türlü önlemin alındığı ve zalimlerin cezasıyı işleme tabi tutulduğu tespit edilmiştir.

Millet Sistemi; Osmanlı Devleti’nde dini aidiyeti temsil eden millet kelimesi ile dini, dili, rengi, ırkı, bölgesi, şekli ne olursa olsun belli bir din benimsemiş insanlar

topluluğu ifade edilmiştir. Bu çerçevede her milletin, kendi zümresi içinde kanunlara uymak şartıyla özgürce yaşadığı, çerçevesini devletin çizdiği, dinî, ananevî ve geleneksel faktörlerin oluşturduğu kendi iç hukuklarına tabi olduğu görülmüştür.

Hukuk açısından reâyâ; Osmanlı reâyâsı, şer'î hukuk çerçevesinde oluşturulan şer'î-örfî hukuk kurallarıyla yönetilmiş, Osmanlı ceza hukukunda da şer'î ve örfî hukuk türleri bir bütün olarak uygulanmıştır. Ehl-i örf-reâyâ münasebetleri Osmanlı yönetiminin üzerinde durduğu hassas bir denge olmuştur. Adâlet anlayışına bağlı olarak da ehl-i örfün reâyâdan kanûnnâmelerde belirtilenden fazla ve çeşitli isimler altında vergiler alması gibi haksızlıkların engellenmeye çalışıldığı görülmüştür.

Adâlet; Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar boyunca hâkimiyetini geniş topraklarda sürdürebilmesinin kaynağı olan adâlet ve adâlete verilen değer Osmanlı ilim ve devlet adamlarının eserlerine, kitabelere ve kanûnlara yansıdığı açıkça görülmüştür. Özellikle mühimme defteri kayıtlarından zalim devlet adamlarının görevden azl ya da siyâseten katl ile cezalandırıldığı ve ümerâ ve fukaranın daima gözetildiği belirlenmiştir.

İstimâlet; Osmanlı Devleti istimâlet siyâseti ile hâkimiyetine giren yerlerdeki dini, dili, mezhebi farklı halklarla kaynaşarak, onların dinî, örfî ve sosyal işlerine karışmayarak vicdan hürriyetine saygı gösterdiği ve ağır vergiler altında ezilmiş bulunan gayr-i müslim tebaasından belli bir vergi (cizye) almakla yetinerek mevcut kanûnlara aykırı olarak keyfi hiç bir muameleye müsaade etmediği görülmüştür.

Şehir-şehirli; Osmanlılarda “*bazar durur, cuma kılınur*” şeklinde tarif edilen şehrin merkezi için “*nefs*” tabiri kullanılmıştır. Şehirlerde çift ve diğer ziraî faaliyetler, bağcılık ve bahçecilik dışında olmadığı, mamul madde üretimi ve hizmet sektörünün ağırlık taşıdığı görülmüştür. İdarî-kazaî yönetim örgütünde bir kadı ve bey bulunmuştur. Şehirde yaşayan ahâli, Müslim-gayr-i müslim, işveren-işçi, yöneten-yönetilen, ayan-avam olmak üzere çeşitli kategorilere ayrılmıştır. Ayrıca askerî ve adlî görevliler dışında, imam, hatib, müezzin, şeyh, derviş gibi dinî zümre mensupları, müteveli, muhassıl, mültezim gibi vergi toplayıcıları, müderris, ases, subaşı gibi diğer kamu görevlilerin çalıştığı görülmüştür.

Ticaret; Anadolu kentleri, güvenlik, sınaî ve ticarî yerleşmeler olmuştur. Şehirde ticarî yerler; bedesten, hanlar, çarşılar ve pazarlar, sınaî ve ticarî özellikler gösteren yapılar; debbağhâneler, tahmishâne, boyahaneler, değirmenler ve mumhanelerdir.

Genelde esnaf-işçi olarak adlandırılan şehirliler, devlet ekonomisine vergilerle ve hammadde işlemesi ile toplum hayatına katkıda buldukları tespit edilmiştir.

Şehirlerin Fizyonomik Yapısı; Şehirler en genel olarak, câmiler, bedestenler, imaretler etrafında gelişmiştir. Osmanlı sultanları oldukça çok sayıda câmi, medrese, okul, tekke, çeşme, köprü, kaldırım ve hamam yaptırarak ve bunlara vakıflar bağlayarak şehirlerin gelişmesini sağlamışlardır. Nitekim, İstanbul, Edirne, Bursa, Bosna, Üsküp gibi şehirlerin vakıflar ve imaretlerin etkisiyle geliştiği anlaşılmıştır.

Şehir merkezinden kırsala doğru İstanbul, Bursa, Konya, Manisa, Amasya, Tokat, Samsun, Adana, Tarsus, Tebriz, Revan, Edirne gibi şehirler bağ ve bahçelerle bezenmiş olduğu kaynaklarda belirtilmiştir. Türk şehirciliği manzara dikkate alınarak gelişmiş ve bu gelişimde, kültür, dinî inançlar ve iklim binaların fiziki yapısını etkilemiştir. Şehirler en küçük dokusal hücreler olan mahallelerden oluşmuştur. Mahalleler genellikle dini mekânların ya da önemli şahısların adları ile zikredilmişlerdir.

Şehirlerin Demografik Yapısı; XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin nüfusu 30-35 milyon, bu nüfus içinde en kalabalık şehrin İstanbul olduğu, Bursa, Erzurum, Diyarbakır, Mardin, Ankara, Tokat, Konya, Sivas, Trabzon, Kütahya, Ayıntab ve Kayseri'nin nüfus açısından büyük şehir olduğu görülmüştür.

Şehirlerde Sosyal Hayat; Osmanlı toplumunda Müslümanların sosyal hayatı oldukça sade olup, tüccarlar hariç önemli bir sebep olmadıkça seyahat etmemişlerdir. Şehirli kadınlar tüketici sınıf gibi görünmekle birlikte genellikle evlerindeki atölye veya tezgâhlarda çalışarak (halı, kilim, yün) üretime katkıda da bulunmuşlardır. Köylü ve konar-göçer kadınlar ise daha fazla üretici konumda şehirli kadınların yaptıklarının yanı sıra hayvan beslemek, yün eğirmek, ziraat yapmak gibi farklı faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Giyim-Kuşam; Osmanlı toplumunda çok kati sınırlandırmalar olmamakla birlikte kılık-kıyafet hususunda genel bir düzen ve intizam olmuştur. Bu husus özellikle Müslüman ve Müslüman olmayan, yöneten ve yönetilen ve benzeri çeşitli sınıflar arasında görülmüştür. Ayrıca sadatın giyindiği kendilerine özel bir kıyafetleri vardır. Müslüman olmayan halkın büyük ölçüde giyiniş, mesken yapma ve davranış özgürlüğü vardır. Ancak bazı sınırlamalar getirilmiştir. Payitahtta olsun, taşrada olsun muhtelif konumdaki insanları ayırmak için konan kaidelerden dolayı Müslümanlarla gayr-i Müslimlerin elbiselerinin biçim ve renklerinin farklı olduğu tespit edilmiştir.

Hukuk; Osmanlı toplumu “*Osmanlı hukuku*” denilen bir hukuk sisteminin koruyuculuğu altındaydı. Temel haklar bakımından, devlet yapısının esasını teşkil eden İslâm cemaati (milleti) ile diğer dini cemaatler arasında cizye ödemek dışında pek büyük farklar yoktur. Gayr-i Müslimlere, özel hukuk açısından kendi toplulukları içinde geçerli olan dinî hukuklarına müracaat edebilecekleri gibi, kadıya da müracaat hakkı verilmiştir. İslâm hukuku gereği gayr-i Müslimlerin haklarına dokunanlar suçlarına göre cezalandırılmışlardır. İslâm ceza hukukunun belirlemiş olduğu hadd, kısas, diyet ve ta’zîr cezaları, işlenen suça göre uygulanmış ve suçluya bunun dışında başka bir ceza verilmemiştir.

Ekonomi; Osmanlı ekonomik sistemi müdahaleci özellik göstermektedir. Yani üretimin başlangıcından tüketime kadar devletin belirlediği kurallar uygulanır. Müslim veya gayr-i Müslimler herhangi bir kısıtlama olmaksızın her türlü mesleği icra edebilmişlerdir. Gayr-i Müslimlerin en çok rağbet ettikleri meslekler; hekimlik, sarraflık, kuyumculuk, mimarlık, tüccarlık ve diğer el sanatlarıyla ilgili işler, hekimlikte Yahudiler, mimarlıkta Rumlar önde gelmiştir.

Osmanlı döneminde esnaflar, Selçuklu döneminin fütüvvet ve ahilik felsefesiyle yoğrulup Osmanlı döneminde birer lonca örgütlenmesi haline gelmiştir. Bu sistem esnaf şeyhi, esnaf kethüdası, yiğitbaşı, usta, kalfa ve çırak şeklinde hiyerarşik bir yapı arz etmiştir.

Osmanlı şehirlerinde debbağ, haffaf, keşşer, başmak, saraç gibi pek çok meslek kolu faaliyette bulunmuştur. Bunlar debbağhane, boyahane, değirmenler ve mumhâne gibi şehirlerin önemli sanayi tesisleridir. Mesela, Bursa, Ankara, Antep, Tokat, Kayseri, Diyarbakır, Adana, Malatya gibi şehirlerde dokuma sanayi gelişmiştir.

Eğitim; Osmanlı Devleti’nde eğitim medrese, mektep, câmi ve tekke (zaviye) gibi eğitim kurumlarında yapılmıştır. İlköğretim programı, elifba ve Kur’an-ı Kerim metni üzerine okuma-yazma, İslam’ın şartı, imanın şartı, 32 farz, abdest ve gusül gibi temel konular, peygamberlerle ilgili kıssaları ve basit aritmetik kaidelerinden oluşmuştur. Kız öğrenciler ilköğretim safhasında kendileri için gerekli görülen eğitime tabi tutulmuşlar, okuma-yazma ve dini ilmihal bilgileri verilmiştir. İleri devlet adamlarının veya varlıklı ailelerin kızları yüksek derecede eğitim almışlardır. Mekteplerde günlük program güneşin doğmasından itibaren başlamış ve ikindiye kadar devam etmiştir. Cuma günleriyle dini bayramlardan önce ve sonra birkaç gün resmi tatil uygulanmıştır.

Osmanlı medreseleri Türkmen boy ve kabilelerine de eğitim-öğretim imkânı sağlamıştır. Osmanlı medreselerinde eğitim parasız olup öğrenci ve hocaların masraflarını vakıflar veya hayırsever zenginler karşılamıştır. Medrese hocası müderris ile yardımcıları müfid ve muîdadlı, öğrenciler ise; müntehi, danişmend, suhte veya talebe adı taşırdı. Osmanlı medreselerinde; tefsir, hadis, fıkıh, nahiv, lugat, kelam, edebiyat-ı Arabiyye, matematik, mantık ve astronomi üzerine tedrisat yapılmıştır. Hekim, diş doktoru ve eczacılar yetiştirmek üzere tıp eğitimi de verilmiştir. Pek çok ünlü bilim adamı medreselerde ders vermiş veya tahsil görmüştür.

Köy-köylü; Meskûn yerlerin en küçüğü olan köyler (karye) genellikle su kenarlarındaki vadilerde, yol üzerlerinde veya dağların alt yamaçlarında görülmektedir. İdâri teşkilatı köy kethüdası, Müslüman köylerde imam ve ihtiyar heyeti, Hıristiyan köylerde köy meliği ve kocabaşı yardımcısıdır. Osmanlı Devleti'nde yeni fethedilen topraklarda işlenmeyen yerler, göç nedeniyle boşalan topraklar, tahrirlerle tespit edilip üretim faaliyeti için şenlendirme siyâseti uygulandığı görülmüştür.

Osmanlı köylüsü çoğunlukla çift-hane sistemine tabi tutulmuştur. Padişah haslarında çalışan bazı çiftçiler de ortakçı veya şerik reâyâ statüsüne tabi kılınmıştır. Bunlara İstanbul Haslar Kazası, Karaman, İçel, Teke, Hamid, Aydın, Saruhan, Kütahya, Ankara, Bolu, Sultanönü ve Hüdavendigâr vilâyetlerinde rastlanmaktadır. Ortakçılık çoğu zaman sulanabilen topraklarda, önce öşür sonra ekilecek tohum düşüldükten sonra mahsulün ikiye bölünerek paylaşılması şeklinde işlemiştir.

Sipahi-reâyâ ilişkisi; Sipahinin reâyâyı koruma, ziraî üretim yaptırma, vergilerin zamanında ve kanunnamelerdeki miktarda tahsili, toprağın işlenmesi gibi görevleri vardır. Her sancağın kanunnamesi, köylünün vermesi gereken vergi ve hizmetleri belirlemiştir. Toprağını herhangi bir sebeple bırakan reâyâdan çiftbozan resmi alınmış, üç yıl üst üste boş bırakan köylünün elinden toprak mahkeme kararıyla alınmış ve bir başkasına verilmiştir. Osmanlı arâzi hukuku, bir raiyyete, sipahinin izniyle tarlasını veya çiftliğini ferag (transfer) hakkı tanımıştır.

Konar-göçerler; Konar-göçerlerin bölgesel dağılım itibariyle Doğu, Güneydoğu, Orta, Batı ve Kuzey Anadolu, Kuzey Suriye ve Çukurova bölgelerinde yaşadıkları tespit edilmiştir. Yörüklerin genel olarak Kastamonu Yörükleri, İçel Yörükleri, Vize, Teke Yörükleri gibi konup-göçtükleri sancak veya kazanın ismini almışlardır. Mezra, kom,

çiftlik, oba, ağıl, divân, bağ evi, dam, yaylak ve kışlak gibi yerleşme üniteleri oluşturmuşlardır.

İskân; Osmanlı Devleti bir düzen ve intizam devleti olarak ahalinin başı-boş dolanmaması, üretim yapması, yerleşik köylüye zarar vermemesi, ıssız yerlerin şenlendirilmesi gibi sebeplerle konar-göçerleri iskân siyâseti takip etmiştir. Bu meyanda Anadolu, Rumeli ve Suriye’de (Rakka, Haleb, Hama, Humus) iskân teşebbüslerinde bulunulmuştur.

Konar-göçerlerde Sosyal Hayat; Çadır, konar-göçerlerin yaşantısında önemli bir yere sahip olmuştur. Konar-göçer hayatta kadın, çocuğun yetişmesinde, çadırın yönetiminde, obaya gelen konuğun ağırlanmasında, hayvanın sağımında, hayvansal ürünlerin yapımında ve kıyafetlerin dokuması gibi işlerde çok önemli bir işlevi yüklediği tespit edilmiştir. Özel gıdalarının Orta Anadolu ve Toros Dağları’nda yaşayan konar-göçerlerde yufka ekmeği, yumurta, çökelek, süt, yağ, peynir, yoğurt, kaymak, bal, et gibi genellikle hayvansal ürünler olduğu görülmüştür. Yörüklerin genel olarak keklik, turaç, bıldırcın, tavşan, yaban keçisi, tilki gibi hayvanları avladığı anlaşılmıştır.

Reâyâdan Alınan Vergiler; Osmanlı Devleti’nde halktan şer’î (cizye, haraç, oşür, zekât) ve örfî (rüsûm-u örfiye, tekâlif-i divâniye) kaynaklı vergiler alınırdı. Herkesin yaptığı üretimi cins ve niteliğine, statü ve durumuna göre, kanunnamelerde bahsedilen vergileri ödemekle mükellef tutulduğu tespit edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

I. ARŞİV VESİKALARI

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

a). Tahrir Defterleri

Nr. 114, 69, 450, 969, 134, 1067, 834

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530) I, (1996), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara.

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530) II, (1997), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara.

438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I, (1993), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara.

438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) II, (1993), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara.

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) I, (1998), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara.

998 Numaralı Muhâsebe-İ Vilâyet-İ Diyâr-İ Bekr Ve Arab Ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) II, (1999), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara.

b). Mühimme Defterleri

Nr. 2, 3, 5, 6, 7, 12, 62, 83, 85, 120, 122, 125, 131, 133, 134, 135, 139.

c). Maliyeden Müdevver Defterler

Nr. 534, 701, 2931, 7534, 8458, 7126, 9484, 7534, 6565, 7533.

d). Cevdet Tasnifi

Evkaf, Nr. 206, 637, 2891, 4804, 6866, 7622, 8458, 14799, 16856.

II.YAYINLANMIŞ VESİKALAR

Aynî Ali Efendi. Kavânin-İ Âl-i Osman Der Hülasâ-i Mezâmin-i Defter-i Divân, (Nşr. M.Tayyib Gökbilgin), İstanbul, 1979.

Barkan, Ö.Lütfi. "XV.Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya Ve Yiyecek Fiatlarının Tespit ve Teftiş Hususlarını Tanzim Eden Kanunnameler", Tarih Vesikaları Dergisi, I/5 (1942),ss.326-340, II/7,ss.15-40, II/9, ss.168-177.

....., XV Ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî Ve Malî Esasları, Kanunlar, İstanbul, 1943.

Barkan, Ö.Lütfi-Meriçli, Enver. Hüdavendigâr Livâsı Tahrir Defterleri I, Ankara, 1988.

Budin Kanunnamesi ve Toprak Meselesi, (haz. Sadık Albayrak), Tercüman 1001 eser.

I.Selim Kanûnnâmeleri (1512–1520) TTK, (haz. Yaşar Yücel, Selami Pulaha), Ankara, 1995.

İnalcık, Halil. "Adâletnâmeler", Belgeler, II/3-4, (Ankara, 1967), ss.46-145.

Kânûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî. II. Mehmed ve II.Bâyezid Devirlerine Ait yasaknâme ve Kânûnnâmeler, (haz.Robert Anhegger, Halil İnalcık), TTK, Ankara 2000.

Özcan, Abdulkadir. "Fatih'in Teşkilât Kânunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", Tarih Dergisi, 33, (İstanbul, 1892), ss.1–56.

Refik, Ahmed. Anadolu'da Türk Aşiretleri, (966–1200), İstanbul, 1989.

....., Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1153-1591), İstanbul Devlet Basımevi, 2.bs., İstanbul 1935.

III.KAYNAK ESERLER

Abdurahman Paşa Kanunnamesi. Milli Tettebbular Mecmuası, c.1, 1331.

Abdurrahman Vefik Sayın. Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi), Malîye Bakanlığı APK Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara, 1999.

Ahmed Vâsif Efendi. Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr, (haz. Mücteba İlgürel), TTK Yay, Ankara, 1994.

Anonim Tevârih-i Âl-i Osman. (haz. Nihat Azamat, F.Giese Nşr.), İstanbul, 1992.

Aşıkpaşa-zâde. Tevârih-i Âl-i Osman, (Neş. Ali Bey), İstanbul, 1332.

Beydaba Abdullah B. El-Mukaffa. Kelile ve Dinme, Tercüme ve Metin, (trc. Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu), Nesil Yay., İstanbul, 1990.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa. Devlet Adamlarına Öğütler, Osmanlılarda Devlet Düzeni: Nesayih'ul-Vüzera V'el-Ümerâ veya Kîtab-ı Güldeste Nizâm-ı Devlete Mûteallik Risale, Te'lif-i Muhammed Paşa Eldefteri, (trc. Hüseyin Ragıp Uğural), TYK Yay., Ankara, 1969.

....., Zübde-i Vekayiât, Tahlîl ve Metin, (1066-1116/1656-1704), (haz. Abdulkadir Özcan), TTK Yay, Ankara, 1995.

Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, 20. bs, Ankara, 2003.

Evliya Çelebi. Seyahâtname, İstanbul, 1314, c.II.

....., Seyahâtname, İstanbul, 1314, c.IV.

....., Seyahât-nâme, İstanbul, 1314, C.IX.

Gelibolulu Mustafa Âlî, (haz. Mustafa İsen), Nüshatü's-Selatin'den, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988.

....., Mevâ'idü'n-Nefâis fî Kavâ'idü'l-Mecâlis; 16.Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Gelenekler-Görnekler ve Sosyal Hayat, (Çev. Cemil Yener), Hünkâr Yay., İstanbul 1975

....., Kühü'l-Ahbâr, İstanbul, 1277, III.

....., Tuhfetü'l-Uşşâk, (haz. İ. Hakkı Aksoyak), MEB, İstanbul 2003.

Hammer, Joseph Von. Osmanlı Tarihi, (trc. Mehmet Ata), (haz. Abdulkadir Karahan), İstanbul, 1991, c.1.

Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, Hasan Bey-zâde Târîhî, Metin ve İndeks (1003-1045/ 1595-1535), TTK Yay., Ankara 2004, c.3.

Hezarfen Hüseyin Efendi. Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân, (haz. Sevim İlgürel), TTK Yay, Ankara, 1998.

İdrîs-i Bidlisî. Selim Şah-Nâme, (haz. Hicabi Kırlangıç), Ankara, 2001.

Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi. Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli, (Tahlîl ve Metin), 1732, (haz. Nevzat Kaya), TTK Yay, Ankara, 2003.

Kaşkarlı Mahmud, Divânü Lugat-it-Türk. (trc.Besim Atalay), Ankara, 1986, C.IV, (Dizin).

Katib Çelebi. Cihânnümâ, İstanbul, 1145.

....., Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar (Düsturu'l-Amel Li-İslahi'l-Halel), (haz. Ali Can), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1982.

Kemal Paşa-zâde. Tevarih-i Âl-i Osman, X. Defter, (haz. Şerafettin Severcan), TTK Yay, Ankara, 1996.

Kemal. Selâtîn-Nâme (1299–1490), (haz. Necdet Öztürk), TTK Yay, Ankara, 2000.

Kınalızâde Ali. Devlet ve Aile Ahlâkı , Tercüman Yay., İstanbul.

Koçibey. Risale, (haz.Zuhuri Danışman), Ankara, 1985.

Lütfî Paşa. Tevârih-i Âl-i Osman (Nşr.Ali Bey), (Yay.M.S.Tayşi), Uİstanbul, 1990.

Mehmed Neşri. Kitâb-ı Cihan-nümâ, Neşri Tarihi, (Yayımlayanlar Faik Reşit Unat, Mehmet A.Köymen), TTK Yay., 3. bs, c.1., Ankara, 1995.

....., Neşri Tarihi II, (haz. Mehmet Altay Köymen), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1984.

Mustafa Sâfi. “Zübdetü't-Tevârih'i”, (haz İbrahim Hakkı Çuhadar), c.1,TTK Yay., Ankara, 2003.

Mustafa Nuri Paşa. Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, (Sadeleştiren, Notlar ve Açıklamayı Ekleyen: Neşet Çağatay), TTK Yay., Ankara 1992, c.III-IV.

Orhun Abideleri. (haz. Muharrem Ergin), Boğaziçi Yay., İstanbul, 1973.

Solak-Zâde. Tarih, İstanbul,1298.

Şemseddin Sami. Kamusi Türki, İstanbul, 1317.

Topçular Kâtibi. Topçular Kâtibi ‘Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlîl), (haz. Ziya Yılmaz), TTK Yay., Ankara, 2003, c.1.

Tursun Beğ. Tarih-İ Ebü'l-Feth, (haz.Mertol Tolum), İstanbul, 1977.

Yaşar, Yücel. Osmanlı Devlet Teşilâtına Dair Kaynaklar. Kitâb-i Müstetâb-Kitabu Mesâlihi'l Müslimin ve Menâfi 'i'l-Mü'minin-Hırzû'l-Mülûk, TTK Yay, Ankara, 1988.

Yusuf Has Hacip. Kutadgu-Bilig, (trc. R. Rahmeti), Ankara, 1959.

IV.ARAŞTIRMA ESERLER

Acun, Fatma. "Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne: Değişme ve Süreklilik", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı (Ekim 1999), ss.155–167.

Adıyeye, Nuri. Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin yaşantılarına Dair, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.4, ss.255-261.

Afyoncu, Erhan. "Ulu Yörük", Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri, Yör-Türk Vakfı, ss.1–7.

Akdağ, Mustafa. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", Belleten, XIII/51, Ankara, 1949, ss.497–568.

....., Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, Tekin Yay., 3. bs, c.II, İstanbul, 1979.

Akın, Nur. "Ev", İA, 11/ 507–512.

Akman, Mehmet, "Kilise", TDVİA, 26/16–18.

Akyılmaz, S.Gül. "Osmanlı Devleti'nde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ İlişkileri, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.4, ss. 40–54.

....., "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf-Reâyâ Ayrımı", Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Haziran-Aralık 2004, Cilt:VIII, Sayı:1-2, s.200-223.

Akyüz, Yahya. Türk Eğitim Tarihi, Alfa Yay., 8.bs., İstanbul 2001.

Aldemir, Hüsnü. Kaçak, Nazif, Mer'a Yaylak ve Kışlak Davaları (Hukuk ve Ceza), Adâlet Yayınevi, Ankara, 1999.

Altınay, A.Refik. Anadolu'da Türk Aşiretleri, İstanbul 1930.

....., "Genel Olarak Çeşitli Dinlerde Hoşgörü ve Osmanlı Anlayışı", Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Neşri, I. Kitap, İstanbul, 1992.

Altundağ, Şinasi. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", DTCTFD, V/5, Ankara, 1947.

Arat, Rahmeti. "Balık", İA, 2/.275-276.

....., "Köy", İA 6/924.

Argun, Şerafettin, İslam Hukukunda "Dâru'l-İslâm" ve "Dâru'l-Harb Kavramları, Pamuk Ofset, İstanbul, 1989.

Arıkan, Zeki. XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı, Ege Ün. Edb. Fak. Yay. İzmir, 1988.

Arıkboğa, Erbay. "XIX. Yüzyıl İstanbul'unda Gündelik Hayattan Kesitler", İstanbul: Şehir ve Medeniyet, (Haz.Ş.Kamil Akar), Klasik Yay., 1.bs., İstanbul, 2004, ss.273-282.

Avcılar, Suna Başak. "Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Görüşler Üzerine Bir Değerlendirme", Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., c.4, ss.55-68.

Aydın, Dünder. Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilâtı; Kuruluş ve Genişleme Devri (1535–1566), Ankara, 1998.

Aydın, M. Akif. "Anayasa", TDVİA, 3/153–164.

....., "Ceza", TDVİA, 7/478–482.

Aytaç, Pakize. "Yörüklerde Aile ve Kadın", Yörük ve Türkmenlerde Günlük Hayat Sempozyum Bildirileri (17-18 Mayıs 2002), Yörtürk Vakfı Yay., Ankara, 2002.

Bardhold, W. İslâm Medeniyeti Tarihi [İzahlar kısmı], (M. Fuad Köprülü'ye âit), TTK Yay., Ankara, 1973.

Barkan, Ö.Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü", Ülkü, c.IX-X (1937), Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul, 1980, ss.725–788.

....., "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", Vakıflar Dergisi, II, Ankara, 1942, ss. 293–338.

....., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri", İktisat Fakültesi Mecmuası, (Ord.Prof.Ömer Lütfi Barkan'a Armağan), 41/1-4, (İstanbul, 1985), ss.39-46.

....., "Timar", İA, 12-1/286-333.

.....,"Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller I, Malikane-Divânî Sistemi", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, II, İstanbul, 1939, ss.119-185.

....., "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiatlarının Tespit ve Teftiş Hususlarını Tanzim Eden Kanunnameler", Tarih Vesikaları Dergisi, I/5, (1942), ss.326-340.

....., "Kanûn-nâme", 6/185-195.

Başar, Fahameddin. Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730), TTK Yay., Ankara, 1997.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara, 1992.

Bayartan, Mehmet. "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri", İstanbul, Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi, Sayı 13, İstanbul, 2005, ss.85-92.

Baykara, Tuncer. "Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?", Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.5, ss.528-535.

Becker, C.H., "Cizye", İA, 3/ 199-201.

Beldiceanu, Nicoara. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)", Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I, (edt. Robert Mantran), (trc.Server Tanilli), Adam Yay., 1. bs., İstanbul, 1999, ss.145-170.

Berki, Osman F.. Devletler Hususi Hukuku Cilt 1. Tâbiyet ve Yabancılar Hukuku, Güzel Sanatlar Matbaası, 6.bs, Ankara, 1970.

Belge, Murat. Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.,1.bs., İstanbul, 2005.

Bilge, Necip. Hukukun Başlangıcı Hukukun Temel İlkeleri, Turhan Kitabevi Yay., Ankara, 1983.

Bilgili, A.Sinan. "Tarsus Türkmenleri", Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri, Yör-Türk Vakfı, Ankara, 2000, ss.9-49.

....., Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Türkmenleri (Sosyo-Ekonomik Tarih) , Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, 2001.

....., Osmanlı İnan ve Azerbeycanı I: 16 ve 18. Yüzyıllar Sosyal Ekonomik Tarih, Bozkır Yay., Erzurum 2004.

....., “Azerbeycan Türkmenleri Tarihi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay.,c.7, ss. 22-43.

Bostan, M. Hanefî. XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadî Hayat, TTK Yay., Ankara, 2002.

Bostancı, Ahmet. Kamu Hukuku Açısından Hz. Peygamber'in Gayri-müslimlerle İlişkileri, Rağbet Yay., İstanbul, 2001.

Bozkurt, Gülnihal. “Atatürk'ün Hukuk Alanında Getirdikleri”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Kasım 1991, Sayı: 22, c.VIII, ss.45–53.

....., Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyâsi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839–1914), TTK Yay, Ankara, 1989.

Büchner, V.F.. “Şehir”, İA, 11/391-392.

Braudel, Fernand. Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, (Çev.M.Ali Kılıçbay), İstanbul 1989, s.269-276.

Cansever, Turgut. “Osmanlı Şehri”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.5, ss. 509–527.

Car-Drında, Hatıdza. “XVII. Yüzyıl Bosna Sancağı'nda Vakıf Müesseseleri”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.5, ss.63–71.

Cezar, Mustafa. "Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi", IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, (21–25 Eylül 1981), Ankara, 1989, c.III, ss.1391–1414.

Christine Woodhead, Süleyman Üzerine Görüşler”, Kanuni ve Çağı, Yeni Çağda Osmanlı Dünyası, (Edt. Metin Kunt, Christine Woodhead), (trc. Sermet Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1992, ss.165-192.

Cihan, Ahmet. “Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.5, ss.176-186.

Cin, Halil. Mîrî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 1987.

....., Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, İstanbul, 1985.

Çabuk, Vahid. "Yörükler", İA, 13/432.

Çadircı, Musa. "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", Belleten, c.XXXIV/135, TTK Yay., Ankara, 1970.

....., Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara, 1991.

Çağatay, Neş'et. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler", DTCFD, V/5, Ankara, 1947, ss. 483-511.

Çağrı, Mustafa. "Adâlet", TDVİA, 1/341-344

....., "Mâverdi'de Siyâset Ahlâkı", İslâmiyat, Sy. 1, Ankara, 2003, c.VI.

Çakar, Enver. XVII. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566), Fırat Üniversitesi Araştırma Merkezi Yay., Elazığ 2003.

Çelebi, İlyas. "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri", Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.5, ss.168-175.

Çıplak, M. Necati. İçel Tarihi, Güzel Sanatlar Matbaası, 1. bs., Ankara, 1968.

Çiçek, Kemal. "Kastamonu Sancağı ve Nahiyyelerinde Şerik [-Hane] Reâyâ", Osmanlı Araştırmaları XIII, İstanbul, 1993, ss.49-73.

Çubuk, Vahid. "Yörükler", İA, 13/430-435.

D'Ohsson. 18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler, (trc. Zerhan Yüksel), Tercüman 1001 Temel Eser 3.

Danişmend, İ. Hami. İzahlı Osmanlı Kronolojisi, Yağmur Yaynevi, c.III.

....., İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul, 1972, c.2,5.

Darkot, Besim. "Kastamonu", İA, 6/399-403.

Demir, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Yerleşim Yapısı ve Şehirleşme", Osmanlı, c.4, ss. 98-102.

Doğan, İsmail. "Korumacılığın Kent Kültüründen Çıkarması Gereken Dersler", Ankara, Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi, Yıl: 2002, Cilt: 35, Sayı: 1-2, ss.15-23.

....., “Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri: Kuruluş, Klasik ve Yenileşme Dönemleri”, Osmanlı. Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.5, ss.371-396.

Doğru, Halime, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi, TTK Yay., Ankara, 1997.

Donuk, Abdulkadir. “Balık”, TDVİA, 5/12.

Dönmezer, Sulhi ve Erman, Sahir. Nazarî ve Tatbikî Ceza Hukuku. Genel Kısım Cilt II, Beta Basım, Yayım Dağıtım, 9. bs, İstanbul, 1996.

Dumont, Paul. “1865 Tarihinde Güney-Doğu Anadolu’nun İslahı”, TED, (Trc.B.Yediyıldız), 10-11, (İstanbul, 1981).

Dursun, Davut. “Osmanlı Devleti’nde Din-Devlet İlişkileri Üzerine Bazı Notlar”, Osmanlı, Ankara, 1999, c.6, ss.67-74.

Ebû’ulâ Mardin. “Kadı”, İA, 6/42-46.

Ekinci, Yusuf. Ahîlik ve Meslek Eğitimi, MEB, Ankara, 1989.

Emecen, Feridun. XVI. Asırda Manisa Kazası, TTK, Ankara, 1999.

....., “Ağıl Resmi”, TDVİA, 1/467-468.

....., “Ağnâm Resmi”, TDVİA, 1/478-479.

....., “Baştina”, TDVİA, 16/135-136.

....., “Batı Anadolu’da Yörükler”, İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikleri Dünyası, Kitabevi Yay., İstanbul, 2001.

....., “Bennâk”, TDVİA, 5/458-459.

....., “Bosna Eyaleti”, TDVİA, 6/296.

....., “Çift Resmi”, TDVİA, 8/309-310.

....., “Dönüm”, TDVİA, 9/521.

....., “Osmanlılar’da Yerleşik Hayat, Şehirliler ve Köylüler”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.4, ss.91-97.

Engin, Nihat. “Köle”, TDVİA, 26/246-248.

Ercan, Yavuz. “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, Osmanlı Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.4, ss.197-207.

....., Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar, TTK, Ankara, 1986.

....., Osmanlı Yönetiminde Gayri Müslimler; Kuruluştan Tanzimat'a kadar Sosyal Ekonomik ve Hukuki Durumları, Turhan Kitabevi, 1.bs, Ankara, 2001.

Erdoğan, Emine. "Tahrir Defterlerine Göre Ankara, Şehri Yerleşmeleri", Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 1, 2005, c.6, ss.249–262.

Eren, Aslan. "Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler", Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.3, ss.236-249.

Eren, Muharrem. Kocaavşar Köyü ve Tarihte Avşarlar, MEB, İstanbul, 1992.

Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920), (Edt. O.Okuyar-H.İnalçık), (Ankara,1980), ss.103–109.

....., XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, TTK Yay., Ankara, 2006.

Ergin, Osman. "Bedesten", İA, 2/441–442.

Erkal, Mehmet. "Cizye", TDVİA, 8/42–45.

....., "Beytül mâl", TDVİA, 6/90–94.

Eroğlu, Hamza. Devletler Umumi Hukuku, Turhan Kitabevi, 2. bs, Ankara, 1984.

Ersoy, Bozkurt. "Osmanlı Şehir İçi Hanlarının İşlevleri", EJOS, IV (2001) (=M. Kiel), N. Landman & Theunissen (eds.), Proceeding of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrech-The Netherlands, August 2–28, 1999), No.16, 1–3.

Eryılmaz, Bilâl. "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörülle Kavramsal Bir Yaklaşım", Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.4, ss.236–241.

Eyice, Semavi. "Bedesten", TDVİA, c.5, ss.302–311.

....., "Aynaroz", İA, 4/268-269.

....., "Bedesten", İA, 5/303-311.

....., "Kale", TDVİA, c24/ 234–242.

Faroqhi, Suraiya. "16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğunda Siyâset ve Sosyo Ekonomik Değişim", Kanuni ve Çağı, Yeni Çağda Osmanlı

Dünyası, (edt.Metin Kunt Christine Woodhead), Tarih Vakfı Yurt Yay., (trc. Sermet Yalçın), İstanbul, 2002, ss.92–113.

....., Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1993.

....., Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Tarih vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1993.

....., “Krizler ve Değişim 1590–1699”, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (edt. Halil İnalçık, Donald Quataert), Cilt 2, 1600–1914, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, ss.543–757.

....., “A Map of Anatolian Friday Mosques (1520–1535)”, Osmanlı Araştırmaları IV, İstanbul 1984.

Fendoğlu, H. Tahsin. “Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, 6/453-465.

Genç, Mehmet. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", V. Milletler Arası Türkiye Sosyal Ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, Ankara, 1990, ss.13–25.

....., “Mâlikâne-Divânî”, TDVİA 27/518–519.

Genç, Reşat. "Karahanlılarda İnsanî Değerler ve Hukuk", Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları, I. Kitap, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Neşri, İstanbul, 1992,ss.325–339.

Gökbel, Ahmet. Anadolu Varsaklarında İnanç ve Adetler, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 1998.

Gökbilgin, M. Tayyib. “Ulemâ”, İA,13/23–27.

Gökçe, Turan. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı, TTK Yay., Ankara, 2000.

Gökyay, Şaik. Orhan, Kâtip Çelebi'den Seçmeler, Devlet Kitapları, İstanbul, 1968.

Göyünç, Nejat. XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, TTK Yay, Ankara, 1991.

Gözübüyük, Şeref. Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları, Turhan Kitabevi, 18. bs., Ankara, 2003.

Grohmann, A.. “Öşür”, İA, 9/482-485.

Güler, Ali. Osmanlı'dan Cumhuriyete Azınlıklar, Tamga Yayıncılık, Ankara, 2000.

Gülsoy, Ersin. "XVI. Yüzyılda Trablus-Şam, Hama ve Humus Türkmenleri", Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri, Yör-Türk Vakfı, ss.121-124.

Gültepe, Necati. "Osmanlılarda Bürokrasi: Merkezin Yönetimi", Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.6, ss. 241-255.

Gündüz, Tufan. "Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, Bozulus Türkmenleri 1540-1640", Bilge Yay., Ankara, 1997.

....., XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri, Yeditepe Yay, İstanbul, 2005.

Güvenç, Bozkurt. Cumhuriyet ve Kimlik: Konu, Sorun, Kapsam ve Bağlam, 75 Yılda Tebaa'dan Halka Doğru, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Tarih Vakfı, İstanbul 1998,

Halaçoğlu, Yusuf. XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, TTK Yay., 5.bs, Ankara, 2003.

....., XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, TTK Yay., Ankara, 1988.

Imber, Colin. Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650: İktidarın Yapısı, (trc. Şiar Yalçın), İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2006.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. Osmanlı Medeniyeti Tarihi, Feza Gazetecilik A.Ş., İstanbul, 1999, c.1.

İlgürel, Mücteba. "Eşkiyâ", TDVİA, 11/463-466.

....., "İstimâlet", TDVİA, 23/362.

İnalcık, Halil. "Köy, Köylü ve İmparatorluk", Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi, İstanbul, 1993, ss.1-14.

....., "Mahkeme", İA, 7/146-149.

....., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", Osmanlı İmparatorluğu, Toplum Ve Ekonomi, İstanbul, 1993, ss.39-186.

-, "Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir", COGİTO, Osmanlı Özel Sayısı, Yapı Kredi Yay., No: 19 (Yaz 1999), İstanbul.
-, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", Belleten, XXIII (Ankara, 1959), ss.575–610.
-, "Örf", İA, 9/480.
-, "The Yörüks, Their Origins, Expansion And Ekonomik Role", Oriental Carpet And Textile Studies I, (Edt.R.Pinner-W. Denny), (London 1986), ss.39-65.
-, "Osmanlılar", İA, 12–2/286–308.
-, "İpek", TDVİA, 22/363–365.
-, "Kanun", TDVİA, 24/323–327.
-, "Mahkeme", TDVİA, 24/149–151.
-, "Örf", İA, 9/480.
-, "Padişah", İA, 9/491–195.
-, Doğu Batı: Makaleler I, Doğu Batı Yay., Ankara, 2006.
-, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), (trc.Ruşen Sezer), YKY, 5.bs, İstanbul, 2004.
-, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1300–1600, Eren Yayıncılık, c.1, İstanbul, 2000.
-, Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet, Eren Yay., İstanbul, 2000.
-, "Cizye", TDVİA, 8/45–48.
- İnbaşı, Mehmet. Rumeli Yörükleri (1544-1675), Atatürk Ünivesitesi Yay., Erzurum 2000.
- İpşirli, Mehmet. "Beylerbeyi", TDVİA, 6/69–74.
-, "Bezirgân", TDVİA, 6/103–104.
-, "Ehl-i Örf", TDVİA, 10/519–520.
-, "Kalemiye", TDVİA, 24/248–250.
-, "Müderris", TDVİA, 31/468–470.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Kutadgu-Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", TED, İstanbul, 1970.

.....,“Naib”, TDVİA, 32/312–313.

Kaftan, Ş. Tekin. “Günler ve Hayvanlarla İlgili Olarak Sürdürülen Batıl İnançlar”, Yörük ve Türkmenlerde Günlük Hayat Sempozyum Bildirileri (17-18 Mayıs 2002), Ankara, 2002, ss.137-157.

Kahya, Esin. “On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirilmesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 14 Yıl: 2003/1, ss.11–19.

Kala, Ahmet. “Esnaf”, TDVİA, 11/423–424.

Kallek, Cengiz. “Müd”, TDVİA, 31/457–459.

Karagöz, Mehmet. “Osmanlı’da şehir ve Şehirli Mekan-İnsan-Beşeri münasebetler (XV-XVIII Yüzyıl), Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.4, ss.103-110.

Karaman, Hayreddin. Mukayeseli İslam Hukuku, Nesil Yay., 5.Bs, c.1, İstanbul, 1996.

Karamursal, Ziya. Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, TTK Yay, Ankara, 1989.

Karpat, Kemal H.. “Tarihsel Süreklilik, Kimlik Değişimi ya da Yenilikçi, Müslüman, Osmanlı ve Türk Olmak” Osmanlı Geçmiş ve Bugünün Türkiye’si, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, ss.19-50.

Kaştan, Yüksel. “Tanzimat’tan Cumhuriyete Demokratikleşme: Safranbolu Örneği”, Mart 2004 Cilt:12 No:1, Kastamonu Eğitim Dergisi, ss. 271–284.

Kaya, Remzi. “Ehl-i Kitap”, İA, 10/516–519.

Kazıcı, Ziya. “Osmanlı Eğitim ve Öğretim Sisteminde Genel Medreseler”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.5, ss.161–167.

....., İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, Marmara Üniv. İlâhiyat Fakültesi Vakfi Yay., 5. bs, İstanbul, 2003.

....., Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi, Kültür-Basın-Yayın Birliği Yay., İstanbul, 1987.

....., “Hisbe”, 18/143–145.

Kenanoğlu, M. Macit. “Mîrî Arâzi”, TDVİA, 30/157–160.

....., “Mülk”, TDVİA, 31/157–160

....., "İstanbul'da Birlikte Yaşamının Hukuki Temeli (1453–1856)", İstanbul: Şehir ve Medeniyet, (Haz.Ş.Kamil Akar), Klasik Yay., 1.bs., İstanbul, 2004.

Khan, Arshı. "Osmanlı İmparatorluğu: Çok kültürlülüğün Doğulu Mimarı", Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.4, ss.229-241.

Kılıçbay, M.Ali. Şehirliler ve Kentler, İmge Kitabevi, 2.bs., Ankara 2000.

Koç, Yunus. "Osmanlı İmparatorluğu 'nun Nüfus Yapısı (1300-1600)", Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., ss.535-550.

Korkmaz, Zeynep. Nevşehir ve Yöresi Ağzları, 1. Cilt: Ses Bilgisi (Phonétique), AÜ. DTCF yay., Ankara, 1963.

Köprülü, M.Fuad. "Bâc", İA, 2/187–190.

Kuban, Doğan. "Anadolu-Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gözlemler", VD.VII., Ankara, 1968, ss.54–55.

Kunt, Metin. "Devlet, Padişâh Kapısı ve Şehzâde Kapıları", Osmanlı, Ankara, 1999,c.4, ss.34–40.

....., "Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna", Kanuni ve Çağı, Yeni Çağda Osmanlı Dünyası, (edt. Metin Kunt Christine Woodhead), (trc. Sermet Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2002, ss.3-29.

Kunter, Nurullah. Muhakeme Hukuku Dalı Olarak Ceza Muhakemesi Hukuku, 6. Bs, İ.Ü.Yay., Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978.

Küçükcalay, Abdul Mesud. "Osmanlı Toprak Sistemi-Miri Rejim", Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.3, ss.53-57.

Kütükoğlu, Mübahat S.. "Ferman", TDVİA, 12/401-406.

....., Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.

Lewis, Bernard. Çatışan Kültürler-Keşifler Çağında Hıristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul,1997.

Lindner, R.Paul. Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar, (trc. Müfit Günay), İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

Mardin, Ebu'l-Ûlâ. "Beytül-mâl", İA, 2/591–593.

.....,"Kadı", İA, 6/42-46.

Mardin, Şerif. Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, (trc. Mümtaz'er Türköne), İletişim Yay., 3. bs, İstanbul, 2002.

Maurice, M. Cerası. Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19.yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi, (trc: Aslı Ataöv), YKY, İstanbul, 2001.

Mehmed, Nüzhet. "Ramazanoğulları", TOEM, 2.Sene, (İstanbul, 1327), ss.769-773.

Menage,V.L.. "Beglerbegi", El², c.I, ss.1159-1160.

Menekşe, Ömer. "İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, V (2005), Sayı: 3, ss.193-211.

Merçil, Erdoğan. Türkiye Selçuklularında Meslekler, TTK Yay., Ankara, 2000.

Mert, Özcan. "Âyan", TDVİA, 4/195-198.

Mete, Zekâi "Muhassıl", TDVİA, 31/20-21.

Miroğlu, İsmet. Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası, TTK Yay, Ankara, 1990.

Mumcu, Ahmet. Osmanlı Devleti'nde Siyâseten Katl, Ankara, Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara, 1960.

Mutaf, Abdülmecit. "Balıkesir de İskân Edilen Ermenilerin Yönetim ve Müslüman Halkla İlişkileri", Sosyal Bilimler, Yıl:2003 Cilt:1 Say.1 Celal Bayar Üniversitesi S.B.E. Manisa, ss.71-80.

Nalbant, Atilla. Üniter Devlet: Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye, YKY, İstanbul, 1997.

Nomer, Ergin. Devletler Hususî Hukuku. Genel Prensipler-Uygulama-Milletlerarası Usul Hukuku, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 4. bs, İstanbul, 1986.

Ocak, A.Yaşar. "Babailik", TDVİA, 4/373.

....., Farûki, Suraya, "Zâviye", İA, 13/.68-476.

Oğuzoğlu, Yusuf. Osmanlı Devlet Anlayışı, Eren Yay., 2.bs.,İstanbul, 2005.

Oktay, Cemil. “Bizans Siyasî İdeolojisinden Osmanlı Siyasî İdeolojisine”, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, İletişim Yay., 5. bs, İstanbul, 2003, ss.29-36.

Orhonlu, Cengiz. “Şehir Mimarları”, Osmanlı Araştırmaları, c.II, (İstanbul, 1981), ss.1-30.

....., Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı, Eren Yay., İstanbul, 1987.

....., Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı, Eren Yay, İstanbul, 1990.

....., Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, (der. Salih Özbaran), Ege Üniversitesi Fakültesi Yay. No:1, İzmir, 1984.

....., Osmanlı İmparatorluğundan Aşiretlerin İskân Teşebbüsü, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi İstanbul, 1963.

Ortaylı, İlber, Osmanlı Barışı, Ufuk Kitap, 2.bs, İstanbul, 2004.

....., “Millet”, TDVİA, 30/66–70.

....., “Osmanlı Bürokrasisinin Özelliklerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım Denemesi”, Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi ve Sosyal Değişimi Makaleler I, Turhan Kitabevi, 2. bs, Ankara, 2004, ss.19-35.

....., “Anadolu’da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Gözlemler”, Osmanlı Araştırmaları I, İstanbul, 1980, (Edt: Halil İnalçık, Nejat Göyünç), ss.33–40.

....., Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı, Turhan Kitabevi, Ankara, 1994.

Osmanlı Vergi Mevzuatı, Maliye Başkanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yay., No: 1998/348, Ankara 1999

Ögel, Bahaeddin. Türk Kültürünün Gelişme Çağları I, MEB Yay.: 2170, İstanbul, 1992.

....., Türk Kültür Tarihine Giriş 1, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara, 1991, c.I.

Ömer Demirel. “XIX. Yüzyıl Osmanlı Şehir Ekonomisi (Sivas Örneği), Osmanlı, c.3, ss.504-521.

Özcan, Abdülkadir. “Asesbaşı”, TDVİA, 3/464.

Özdemir, Hikmet. “Azınlıklar için bir Osmanlı Türk Klasığı: 1453 İstanbul, Sözleşmesi”, c.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, ss.223-228.

Özel, Ahmet. “Gayrimüslim”, TDVİA, 13/418-427.

Özen Tok. “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü” (XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneğı), Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 18 Yıl: 2005/1 (ss.155–173).

Özgür, Hüseyin. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.5, ss.16-128.

Özkaya, Yücel. “Merkezi Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları:Ayanlık Sistemi Ve Büyük Hanedanlıklar”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.6, ss.165-173.

....., XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985.

....., Yücel-Akyıldız, Ali. “Muhassıl”, TDVİA, 31/18-20.

Öztan, Bilge , Şahsın Hukuku. Hakikî Şahıslar, Turhan Kitabevi, Ankara, 1987, ss.3–4.

Öztürk, Levent. “Kilise”, TDVİA, 26/14-16.

Öztürk, Nazif. “Sosyal Siyâset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.5, ss.34-43.

Pakalın, M.Zeki. “Muhtesib”, OTDTS, c.2, ss.572.

....., “Zekat” Osmanlı Tarih Deyimleri veTerimleri Sözlüğü, İstanbul 1993, III

....., “Reâyâ”, OTDTS, İstanbul 1993, c.III.

Pamuk, Bilgehan. “ XVII. Yüzyılda Bir Şenlendirme (İhyâ) Uygulaması: Mormoc Köyü’nün İmarı (Kelkit)”, Bilig, Kış / 2006, sayı 36, ss.227–241.

Sahillioğlu, Halil. "Bâd-ı Hevâ", TDVİA, c.4/416–418.

....., "Zeamet", İA, 13/477–479.

....., “Avârız”, TDVİA, 4/108–109.

....., “Bâd-ı Hevâ”, TDVİA, 4/416–418.

....., Askerî, TDVİA, 3/488–489.

Sayar, Süleyman. “İstanbul,’daki Protestan Kiliseler”, T.C.Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 2, 2001, ss. 285–291.

Saydam, Abdullah. “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiretlerin İskânına Dair Gözlemler”, Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri, Yör-Türk Vakfı, ss. 217-230.

Schacht, Joseph. “Mahkeme”, İA, 6/146–149.

....., “Şerî’at”, İA, 11/429–435.

Selen, Hadi. “16. ve 17. Yüzyıllarda Anadolu’nun Köy ve Küçük Şehir Hayatı”, III. Tarih Kongresi (15–20 Kasım 1943), Ankara, 1948, ss. 590–598.

Sencer, Muzaffer. Osmanlı Toplum yapısı Eleştirel Bir Yaklaşım, Sarmal Yayınevi, 2. bs, İstanbul, 1999.

Sezen, Yümni. “Osmanlı’da Din-Devlet İlişkilerinin Teorik ve Teolojik Bağlarıyla Uyum”, Osmanlı, Ankara, 1999, c.6, ss.43-55.

Somel, S. Akşin. “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, İletişim Yay., 5. bs, İstanbul, 2003,ss. 88-116.

Soysal, Mustafa. “Die Siedlungs und Landschaftsentwicklung der Çukurova, Mit besonderer Berücksichtigung der Yüregir-Ebene”, Erlanger, Geographische Arbeiten, Erlangen 1976.

Streck, M..“Kale”, İA, 6/124-125.

Sunay, Cevdet. “Belediyeciliğin Doğuşu Sürecinde Osmanlı Mirası”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (3) 2002/1: 113–133.

Sümer, Faruk. "Anadolu'da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller", İktisat Fakültesi Mecmuası, XI/1–4, (İstanbul, 1949–1950), ss.437-505.

....., “Karakeçili”, TDVİA, 24/427–428.

....., Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları, İstanbul, 1980.

Şafak, Ali. “Osmanlı Devleti’nde Dinin Yargı Üzerine Etkisi”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.6, ss.418-425.

....., İslam Arazi Hukuku ve Tatbikatı(İlk Devirler), Türdav, İstanbul 1977

Şahin, İ., Emecen. F. M, XV.Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı”, Osmanlı Araştırmaları, VII-VIII, İstanbul, 1988, ss.287-308.

Şahin, İlhan. Yeni-il Kazası ve Yeni-il Türkmenleri (1548–1653), (İÜEF, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1980.

....., “XVI. Asırda Halep Türkmenleri”, Tarih Enstitüsü Dergisi (İstanbul, 1982), Sayı 12, ss.687–712.

....., Osmanlı Döneminde Konar-göçerler, Eren Yay, İstanbul, 2006.

....., “Göçebeler”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.4.

Şen, Murat. “Osmanlı Hukukunun Yapısı”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999,c.6, ss.327-339.

....., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Konar-Göçer Aşiretlerin Hukukî Nizâmları”, Türk Kültürü, XX/227, Ankara 1982, ss.285-295.

Şener, Abdülatif. Osmanlı Vergi Refomları, 150. Yılında Tanzimat, ss.260–276.

Şener, Mehmet. "Câmi", TDVİA, 7/46–47.

Şenol Çelik, “XVI. Yüzyılda İçel Yörükleri Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri, Ankara 2000, ss.90–91.

Şensoy, Fatma. “İstanbul Hayatı’nda Kadınlar”, İstanbul: Şehir ve Medeniyet, (haz.Ş.Kamil Akar), Klasik Yay., 1.bs., İstanbul 2004, ss.283-317.

Şimşirgil, Ahmet. Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat, İstanbul, 1991, (M.Ü. Basılmamış Dr. Tezi).

....., Taşa Yazılan Tarih. Topkapı Sarayı, Tarih Düşünce Kitapları, 1. Bs, İstanbul, 2005.

T.H.. “Yayla”, İA, 13/360-361.

Tabakoğlu, Ahmet. “Osmanlı İçtimaî Yapısının Ana Hatları”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.4, ss.17-31.

....., “Osmanlı Mali Yapısının Ana Hatları”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c.3, ss.125–135.

....., Türk İktisat Tarihi, Dergâh Yay., İstanbul, 2000.

Tankut, Gönül. "Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı", VII.Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II, (Ankara, 1970),ss.773-777.

Tarım, C.Hakkı. Kırşehir Tarih ve Coğrafya Lugatı,1940.

Taşdemir, Mehmet. XVI. Yüzyılda Adıyaman. Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kâhta: Sosyal ve İktisadî Tarihi, TTK, Ankara, 1998.

Tekindağ, M.C. Şehâbeddin. "İstanbul", İA, 5-2/1199-1214.

....., "II.Bâyezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfûz Mücadelesi", Belleten, XXX/ 123, Ankara, 1967, ss.345-373.

Toksari, Ali, "Emanet". İ.A, 11/81-83.

Topaloğlu, Bekir ve Karaman, Hayreddin. Arapça Türkçe Yeni Kamus, İstanbul, 1980.

Toprak, Zafer. "Osmanlı'da Toplumbilimin Doğuşu", Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, İletişim Yay., 5. bs., İstanbul, 2003, ss.310-327.

Tournefort, Joseph de. Tournefort Seyahatnamesi, (edt. Stefanos Yerasimos), (çev.Ali Berktaş), Kitap Yay., İstanbul, 2005.

T SMA Kataloğu, Fasikül, 67.923/E.4312.

Tunçay, Mete. Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi-1. Eski ve Orta Çağlar Seçilmiş Yazılar, Teori yay, 1. bs Ankara, 1985.

Tunçdilek, Necdet. "Türkiye'nin Farklı İki Bölgesinde Kır Yerleşmesi Şekilleri Hakkında Müşahadeler", İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, Sayı:13, İstanbul, 1963, c.7, ss.99-112.

....., Türkiye İskân Coğrafyası (Kır İskânı). İ.Ü.Yay. No: 1283. İstanbul, 1967.

Turan, Osman. Selçuklular ve İslâmiyet, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1971.

....., Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, Boğaziçi Yay., 7.bs, İstanbul 1994, c.1.

Tuş, Muhiddin. "Osmanlı Şehirlerinin Ticari Potansiyelleri", Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.3, ss.481-498.

Türk Tarihi, Silahlı Kuvvetleri ve Atatürkçülük, Genelkurmay Başkanlığı 50 nci Yıl Yay., Ankara 1973.

Uğur, Ahmet. Osmanlı Siyâset-nâmeleri, MEB, İstanbul, 2001.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı. Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı, TTK Yay, 3. bs, Ankara, 1988.

....., Osmanlı Tarihi II. Cilt. İstanbul,'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar, TTK Yay, Ankara, 1998.

....., Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, Ankara, 1988.

Üçel-Aybet, Gülgün. "16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hukuk Müessesesinin Önemi", X. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, V. Cilt, Ankara, 1994, 2147-2154.

....., Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699), İletişim Yay., İstanbul 2003.

Üçok, Coşkun. Mumcu, Ahmet. Bozkurt, Gülnihal. Türk Hukuk Tarihi, 8. bs, Savaş Yay., Ankara, 1996.

Ünal, Mehmet A., XVI. Yüzyılda Harput Sancağı(1518-1566), TTK Yay, Ankara, 1999.

....., XVII. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, TTK, Ankara 1999.

Ünsal, Artun. "Kayıp Kimliğin Peşinde Türkiye", 75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş Doğru, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Tarih Vakfı, İstanbul, 1998,ss. 181-201

Yahyaoglu, Tahsin. Tarım Kentleri. Milliyetçi Toplumcu Düzen, Milli Ülkü Yay., 4.bs, Konya 1975.

Yalçındağ, Selçuk. "İl Sisteminin Güçlenmesi Çözüm mü?, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Cilt:5, Sayı:2, Mart 1996.

Yalman (Yalgın), A. Rıza. Cenupta Türkmen Oymakları, Kültür Bakanlığı Yay. II/20, Ankara, 1993.

....., Ali Rıza. Cenupta Türkmen Oymakları, Kültür Bakanlığı Yay. II/20, Ankara, 1977, c.I-II.

Yediyıldız, Bahaeddin. Osmanlı Toplumunu: Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi (edt. Ekmeleddin İhsanoğlu), Araştırma Merkezi, IRCICA, Yay., İstanbul, 1994, ss. 404-499.

....., Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1.bs, Ankara, 1985.

....., XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi, TTK Yay., Ankara, 2003.

Yeğın, Abdullah. Osmanlıca-Türkçe, İslâmî-İlmî-Edebî Yeni Lûgat, İstanbul, 1992.

Yel, A. Murat. Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mahalle”, TDVİA, 27/323–326.

Yeniçeri, Celâl. “Bâc”, TDVİA, 4/411–413.

Yiğit, İsmail. “Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış”, Türkler, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, c.5, ss.748-756.

Yolalıcı, M.Emin. XIX. Yüzyılda Canık (Samsun) Sancağı’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK Yay., Ankara, 1998.

Yumul, Arûs. Ermeniler “Millet-i Sadıka mı, Beşinci Kol mu, Geçmişin Yadigarları mı?”, Tarih Eğitimi ve Tarihte “Öteki” Sorunu, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1998, ss.85-93.

Zlatar, Behiya. “XVI.Yüzyılda Saraybosna”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, c.5, ss.595-600.

EKLER**Tablolar****Tablo 8:** Ordu ve Yöresinde 1455–1613 Tarihleri Arasında Halktan Alınan Vergiler

Vergiler	Hâsıl Toplamları (Akçe Olarak)									
	TD 13	%	TD 37	%	TD 387	%	TD 255	%	TD 169	%
1.Çift ve Nîm	20960	15,69	8201	14,14			113484	6,46	11927	3,30
2.Bennâk	36231		26067				(1) 729		71280	
3.Caba			7687						49504	
4. Cizye (İспенçe)	13150	3,60	6875	2,31	26936	2,32	-		17750	0,44
5. R. Dönüm, zemin	-		-		-		-	0,02	6560	0,21
6. R. Kışlak/Tütün dud. Yatak, ağıl	-		20				460		1960	
7. B.Gendüm (buğday)	107535	58,18	53345	37,18			233232	38,49	516605	40,51
8. Cev (Arpai sair)	63850		34890				153261		572019	
9. B.Gavers	-		-				261655		307686	
10. Fiğ	-		-				1834		5240	
11. Mercimek	-		-				215		2344	
12. R.Burçak	24960		13175				29818		800	
13. H. Gendüm (buğday)	15720		8880						22840	
14. H. Cev (arpa)										
15. Ö. Keten	1661	0,45	405	0,13			2526	1,45	14741	1,41
16. R.Kendir							23098		41939	
17. Ö. Asel (kovan, kevare)	3873	1,06	7147	2,40			34569	1,95		1,29
18. Ö.Girdek (ceviz) ve meyve ve gayrihi	8515	2,33	4768	0,16			250	0,49	504	0,19
19. Ö.B (bağlar)	-		-				455		4394	
20.Ö.Piyaz (soğan)	-		166				8060		2970	
21. Ö.Bostan	-		130				(1)	1,12	137134	3,41
22.R.Givah (çayır)	-		200				19840			
23. Deştbani ve tapu-yı zemin	-		-				1)19840	1,12	137134	3,41
24. Hasıl-ı İskele	-		100	0,10			-	0,02	-	0,01
25. R.Dalyan	-		70				-		-	
26. R.Şıra	-		134				480		660	
27. R.Ganem (koyun)	6437	1,76	4668	1,57			38710	2,19	26905	0,91
28. adet-i ağnâm-ı (2)									10000	
29. Nısf-ı bâd-i hevâ	-	3,89	-	4,96			200	2,40	-	3,02
30. B hev ve.. (14)	14211		14724				(5)		(6) 1000	
31. Bâd-i hevâ							-		120315	
32. Âsiyâb	2900	0,79	3824	1,28			13245	0,74	19900	0,49

33. Mukata		31,14	331	6,24			-	0,81	-	0,37
34. M.Şebhâne			15000				-		-	
35. M.Bağçe ve zemin			-				120		-	
36. M.Limon-i derya me 'a nemek			2000				12000		12000	
38. M.Bazar-ı Ordu ve yol bâcı			1200				1300		2000	
39. M.B Ulubeg ve Kanlıtaş ve yol bâcı							1000		1000	
40. Boyalı der. Ordu	600	0,16	600	0,20			3603	0,39	4000	0,34
41. Bo. Bolaman	-		-				1000		1500	
42. Bo. Milas	--		-				-		1000	
43. Bo. İskefsir	-		-				900		3500	
44. Bo. Şemseddin	-		-				400		2000	
45. Bo. Ulubeğ	-		-				500		1300	
46. Bo. Habsamana	-		-				500		500	
47. Rugan-ı yaylak-ı ViLiyet-i Canit	3000	0,82	2000	0,67			-	0,62	1300	0,18
48. Mh Post-ı vaşak	-		-				1000		1000	
49. Mh. vs.	-		-				5000		5000	
50. Mh. Gaib	-		-				5000		-	
51. Ç. Arg-ı Ordu K. Akyazı, Bucak-ı.Küçük ve Civilsuvu	6720 2400		3800 1100				520 -		14000 -	
52. Ç. Arg-ı Akçaova										
53. Sevinçlü	-	4,08	700	3,24			-	0,84	600	
54. Göçerilü	-		500				-		-	
55. Ç. Karacaömürlü	-		400				400		3000	
56. Ç.Karkınlu	-		200				600		900	
57. Ç.Ebülhayr	-		-				500		300	
58. Ç. Bozat	-		-				3500		-	
59. Ç.Şemseddin	-		-				3500		10000	
60. Ç.Şeyhlü	-		-				878		5000	
61. Ç. Değirmenderesi	5780		2890				5000		1000	
62. Ç. Bazarsuyu	-		25				-		5000	
63. Dibekhâne (Göçerülü)	-		-				2000		-	
64. İhtisab-ı Nefs-i Ordu	-		-	0,05			500	0,14	500	0,01
65. Mh. İhtisab ve tamga ve bazar-ı Kanlıtaş	-		-				-		-	
66. İhtisab haric ez defter			150							

67.Mh. Küreciyan-ı Vilâyet-i Canit-i Bayramlu: âhen		10000	3,97	600	4,14	914057 (a)	78,85	7124350	0,72	7200-	0,28
68.R. Orman ve Küreciyan		-		-				150		300	
69.Küreci (Şemseddin)		3000		200				300		300	
70. Küreci (Bazarsuyu)		-		3000				-		-	
71.Fırın hissesi		-		1600				3430		-	
72.Mh. Aşiyanebaz. Şahin me'a zağanoz		-						1480			
73.Mh. Çakır Aşiyane -i Milas ve Habsamana ve Canik		-									
NİYABET	74. Çift ve bennâk	-		15225	8,72			38233	5,04	(b)	
	75.R. Ganem	-		4106				17236		400	
	76.Sülüs-i bād-i hevâ (veya nisf)	-		©				(d)			
	77.Deştbanî	-		6554				22187			
		-						11718			
MALİKANE	78.Gendüm (buğday)	-		7587	5,03	91934	7,93	100078	5,66	194537	4,84
	79. Cev (arpa)	-		4320							
	80.Öşr-i Ketten	-		304							
	81.Öşr-i hassa	-		2006							
	82.Öşr-i piyaz	-		83							
	83. Öşr-i piyaz	-		98							
	84.R. Âsiyâb	-		3,52							
		-									
85. MÜSELLEMİYE		-		-		126249	10,89	232828	13,18	258676	6,43
86. Bazı mezrea ve çiftliklerin belli olmayan hasılları toplamı		-		17121	5,77			269817	15,27	1189105	
GENEL TOPLAM		364476		296628		1159176		1766401		4016970	

Kaynak: Yediyıldız, Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613), s.107-112.

Kısaltmalar R.: Resmi B: Behrei.:H.: Hassa-i.: Öşr-i...: M.: Mukata a-i...: Bo.: Bovahâne Mh.: Mahsül...: Ç. Çeltük-i. I Muafiyeden alınan resimdir.

Kısaltmalar: Mh.: Mahsul-i...; R.: Resm-i...

a) Belirtilen diğer üç kalem haricindekilerin tamamı.

b) Mahsül-i nisf-i bad-ı hev arüsiye. adet-i aġnâm

c) Sülüs-i bād-i hevâ

d) Nisf-ı bād-i hevâ

Tablo 9: Adıyaman Kazası; Behisni Kazası'nda Reâyadan Alınan Vergiler ve Birbirine Nisbetleri(1519-1524-1530-1547-1560)

Behisni Kazası	1519 Yılı	1524 Yılı	1530 Yılı	1547 Yılı	1560 Yılı
Eşcar-ı ceviz ve Badem	487	271	436	20	-
Mal-ı Sayfî (Yaz meyvesi)	-	-	-	3750	-
Öşr-i Bostan-Meyve	3249	2803	3765	3004	5088
Öşr-i Sebzevat	500	283	173	-	-
Öşr-i Soğan (Piyaz)	-	-	100	1680	-
Toplam	4236	3357	4474	8454	5088

Kaynak: Taşdemir, XVI. Yüzyılda Adıyaman; Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kâhta: Sosyal ve İktisadî Tarihi, s.152.

Tablo 10: Adıyaman Kazası; Behisni Kazası'nda Reâyadan Alınan Vergiler ve Birbirine Nisbetleri(1519-1524-1530-1547-1560)

Behisni Kazası	1519 Yılı		1524 Yılı		1530 Yılı		1547 Yılı		1560 Yılı	
	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Vergilerin Adı										
Beytu'l mal ve yava ve kaçkun	2500	6.42	1500	4.02	2000	6.60	1000	0.01	1000	1.39
Cürm-i Cinayet	-	-	1500	4.02	1000	3.30	2765	3.61	-	-
Mevkufat	12050	30.96	-	-	-	-	-	-	-	-
Resm-i aşyanha-i şahin	-	-	-	-	-	-	250	0.32	250	0.34
Resm-i bad-ı hava ve Arüs	2601	6.68	2473	6.62	3601	11.89	10235	13.38	12323	17.15
Resm-i bennâk	2990	5.88	5052	13.54	4488	14.82	7604	9.94	9156	12.74
Resm-i çayır	-	-	150	0.40	170	0.56	-	-	150	0.20
Resm-i çift	14360	36.89	8432	22.59	11866	39.19	25704	33.62	22202	30.91
Resm-i mücerred	1116	2.86	624	1.67	432	1.42	2754	3.60	5136	7.50
Resm-i nîm çift	2250	5.78	2890	7.74	2227	7.35	4180	5.46	11090	15.44
Resm-i otlak-kışlak -yaylak	1050	2.69	2074	5.55	2470	8.15	12002	15.69	5600	7.79
Resm-i saz	-	-	35	0.09	-	-	-	-	-	-
Resm-i tapu ve deştbanî	-	-	-	-	916	3.02	4157	5.43	2452	3.41
Resm-i zemin	-	-	12580	33.71	1101	3.63	4160	5.44	2452	3.43
Toplam	38917	100	37310	100	30271	100	76451	100	71826	100

Kaynak: Taşdemir, XVI. Yüzyılda Adıyaman; Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kâhta: Sosyal ve İktisadî Tarihi, s.152.

Tablo 11: Hisn-ı Mansur Kazasında Hububât-Bakliyattan Alınan Aynı' Öşür Miktarı(1519–1524):

Hasn-ı Mansur Kazası	1519 Yılı						1524 Yılı					
	Kasaba		Kaza		Yekün		Kasaba		Kaza		Toplam	
	Kile	%	Kile	%	Kile	%	Kile	%	Kile	%	Kile	%
Arpa	1280	27.02	12736	25.94	14016	26.04	1280	2666	12704	26.73	139841	26.72
Buğday	2240	47.29	25120	51.18	27360	50.83	2240	46.66	23552	49.56	257921	49.29
Burçak	448	9.45	3136	6.38	3584	6.65	512	10.66	3016	6.34	3528	6.74
Darı	912	9.45	4480	9.12	4928	9.15	448	9.33	4608	9.69	5056	9.66
Mercimek	2.55	9.45	1256	2.55	13.84	2.57	128	2.66	1304	2.74	1432	2.73
Nohut	192	2.70	2352	4.79	2544	4.72	192	4	2337	4.91	2529	4.39
Toplam	4736	100	49080	100	53816	100	4800	100	47521	100	52321	100

Kaynak: Taşdemir, XVI. Yüzyılda Adıyaman; Behisni, Hisn-ı Mansur, Gerger, Kâhta: Sosyal ve İktisadî Tarihi, s.161.

Tablo 12: Hisn-ı Mansur Kazası ıda Hububât-Bakliyattan Alınan Aynı' Öşür Miktarı (1540-1563)

Hisn-ı Mansur Kazası	1540 Yılı						1563 Yılı					
	Kasaba		Kaza		Yekün		Kasaba		Kaza		Toplam	
	Kile	%	Kile	%	Kile	%	Kile	%	Kile	%	Kile	%
Arpa	-	-	17761	9.34	17761	9.19	141	31.26	18445	36.59	18586	36.54
Buğday	3000	100	168862	88.81	171862	88.99	214	47.45	31963	63.40	32177	63.26
Burçak	-	-	-	-	-	-	20	4.43	-	-	20	0.03
Darı	-	-	3500	1.84	3500	1.81	20	4.43	-	-	20	0.03
912	-	-	-	-	-	-	26	5.76	-	-	26	0.05
Nohut	-	-	-	-	-	-	30	6.65	-	-	30	0.05
Toplam	3000	100	190123	100	193123	100	451	100	50408	100	50589	100

Kaynak: Taşdemir, XVI. Yüzyılda Adıyaman; Behisni, Hisn-ı Mansur, Gerger, Kâhta: Sosyal ve İktisadî Tarihi, s.161.

Tablo 13: Hisn-ı Mansur Kazasında Hububât-Bakliyattan Alınan Aynı' Öşür Miktarı(1531–1575)

	1531			1575			Artış
	Öşür yekûnu (kile)	İstihsâl Yekûnu (kile)	Kg. yekûnu (kile)	Öşür yekûnu (kile)	İstihsâl yekûnu (kile)	Kg. olarak karşılığı	%
Buğday	12084	104672	7850400	16651	133208	9990600	27
Arpa	10996	87968	6592600	14506	116048	8703600	31
Yulaf	798	6384	478800	1185	9480	711000	48
Burçak	726	7260	544	996	9960	747000	37
Çavdar	0,5	4	288	174	1400	105000	-
Mahlût	-	-	-	456	3640	262080	-
Darı	42	336	25200	127	1016	76200	202
Nohut	197	1970	147750	344	3340	250500	69
Bakla	19	190	14250	43	430	32250	126
Mercimek	11	110	8250	22	220	16500	100
Böğrölce	52	520	39000	64	640	48000	23
Soğan	198	1980	148500	239	2390	179250	20

Artış : % 176, Hububat ve Bakliyatın istihsal yekûnu, *işareti taşıyanlar, öşürün 1/10 alındığı mahsüllerdi

Kaynak: Taşdemir, XVI. Yüzyılda Adıyaman; Behisni, Hisn-ı Mansur, Gerger, Kâhta: Sosyal ve İktisadî Tarihi, s.161.

Tablo 14: Tarsus Sancağı: 1519'da Hububât ve Bakliyatın Öşür, İstihsal Yekûnleri ve Kg. Olarak Karşılığı

	HUBUBÂT VE BAKLIYATIN CİNSİ											
	Buğday			Arpa			Darı			Çavdar		
	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.
Tarsus	18.409	184.090	4.602.250	12569	125.690	2796603	1036	10.360	259.000	67	670	16750
Kusun	11.885	118.850	2.971.250	8.998	89985	2002166	80	800	20.000	-	-	-
Ulaş	10.472	104.720	2.618.000	4.403	44030	979668	617	6.170	154.250	-	-	-
Kuştemür	5.742	57.420	1.435.500	4.742	47420	1055095	22	220	5.500	5	50	1.250
TOPLAM	46.508	465.080	11.627000	30712	307120	6833532	1755	17.550	438.750	72	720	18000

Kaynak; Bilgili, Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Türkmenleri (Sosyo-Ekonomik Tarih) , s.417.

Tablo 15: Tarsus'ta 1519'da Hububât ve Bakliyatın Öşür, İstihsal Yekûnleri ve Kg. Olarak Karşılığı

	HUBUBÂT VE BAKLIYATIN CİNSİ								
	Mercimek			Nohut			Bakla		
	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.
Tarsus	43	430	10.750	52	520	13.000	10	100	2.500
Kusun	35	350	8.750	75	750	18.750	-	-	-
Ulaş	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kuştemür	300	3.000	75.000	100	1.000	25.000	-	-	-
TOPLAM	378	3.780	94.500	227	2.270	56.750	10	100	2.500

Kaynak; Bilgili, Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Türkmenleri (Sosyo-Ekonomik Tarih) , s.417

Tablo 16: Tarsus'ta 1523'de Hububât ve Bakliyatın Öşür, İstihsal Yekûnleri ve Kg. Karşılığı

	HUBUBÂT VE BAKLIYATIN CİNSİ											
	Nohud			Mercimek			Bakla			Burçak		
	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.
Tarsus	-	-	-	-	-	-	1	10	250	-	-	-
Kusun	7	70	1.750	6	60	1.500	-	-	-	2	20	500
Ulaş	-	-	-	-	-	-	-	-	-	33,5	335	8.375
Kuştemür	7	70	1.750	-	-	-	-	-	-	-	-	-
TOPLAM	14	140	3.500	6	60	1.500	1	10	250	35,5	355	8,875

Kaynak; Bilgili, Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Türkmenleri (Sosyo-Ekonomik Tarih) , s.418

Tablo 17: Tarsus Sancağı, 1526'da Hububât ve Bakliyatın Öşür ve İstihsal Yekûnleri ve Kg. Karşılığı

	HUBUBÂT VE BAKLIYATIN CİNSİ											
	Buğday			Arpa			Darı			Çavdar		
	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.
Tarsus	13.780	137.800	3.445.000	9.343	93.430	2.078818	1026	10260	256.500	40	400	10.000
Kusun	9.552	95.520	2.388.000	4.653	46.530	1.035293	80	800	20.000			
Ulaş	4.650	46.500	1.162.500	2.726	27.260	606.535	345	3.450	86.250	10	100	2.500
Kuştemür	4.780	47.800	1.195.000	3.700	37.000	823250	-	-	-	2	20	500
TOPLAM	32.762	327.620	8.190.500	20422	204220	4.543895	1451	14510	362.750	52	520	13.000

Kaynak;. Bilgili, Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Türkmenleri (Sosyo-Ekonomik Tarih) , s.418

Tablo 18: Tarsus Sancağı, 1526'da Hububât ve Bakliyatın Öşür ve İstihsal Yekûnleri ve Kg. Karşılığı

	HUBUBÂT VE BAKLIYATIN CİNSİ								
	Nohud			Mercimek			Soğan		
	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.
Tarsus	2	20	500	6	60	1.500	30	300	7.500
Kusun	-	-	-	2	20	500	50	500	12.500
Ulaş	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kuştemür	7	70	1.750	20,5	205	5.125	-	-	-
TOPLAM	9	90	2.250	28,5	285	7.125	800	80	20.000

Kaynak; Bilgili, Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Türkmenleri (Sosyo-Ekonomik Tarih) ,, s.418

Tablo 19: Tarsus Sancağı: 1526'da Hububât ve Bakliyatın Öşür ve İstihsal Yekûnleri ve Kg. Karşılığı

	HUBUBÂT VE BAKLIYATIN CİNSİ								
	Buğday			Arpa			Darı		
	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.
Tarsus	19.805	198.050	4.951.250	15631	156.310	3.477898	12	120	3.000
Kusun	14.820	148.200	3.705.000	11070	110.700	2.463075	20	200	5.000
Ulaş	7.217	72.170	1.804.250	5.362	53.620	1.193045	80	800	20.000
Kuştemür	9.100	91.000	2.275.000	5.320	53.200	1.183700	-	-	-
TOPLAM	50.942	509.420	12.735500	37383	373830	8.317718	112	1120	28.000

Kaynak; Bilgili, Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Türkmenleri (Sosyo-Ekonomik Tarih) , s.419.

Tablo 20: Tarsus Sancağı; 1572'de Nahiyelere Göre Hububât ve Bakliyatın Öşür ve İstihsal Yekûnleri ve Kg. Karşılığı

	HUBUBÂT VE BAKLIYATIN CİNSİ											
	Buğday			Arpa			Darı			Nohud		
	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.	OY	IY	Kg.
Tarsus	20.759	207.590	5.189.750	22459	224.590	4.997128	-	-	-	-	-	-
Kusun	13.053	130.530	3.263.250	12434	124.340	2.766565	-	-	-	5	50	1.250
Ulaş	10.369	103.690	2.592.250	7.165	71.650	1.594213	22,5	225	5.625	-	-	-
Kuştemür	4.975	49.750	1.243.750	8.640	86.400	1.922400	-	-	-	-	-	-
TOPLAM	49.156	491.560	12.289000	50698	506.980	11280306	22,5	225	5.625	5	50	1.250

Kaynak; Bilgili, Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Türkmenleri (Sosyo-Ekonomik Tarih) , s.419.

Tablo 21: Tarsus Sancağı, Mahsul Öşür Bedellerinin (Akçe Olarak) Yıllara Göre Dağılımı

ÜRÜN CİNSİ	YILLIK HASIL (AKÇE)					
	1519	1526	1536	1523	1572	1543
Buğday	218.876	180.979	393.152	604.579	800.696	884.402
Arpa	73.242	41.152	163.750	297.329	240.251	507.325
Darı	4.398	1.518	11.768	896	475	292
Nohud	1.992	56	108	-	-	100
Mercimek	695	48	344	-	-	-
Piyaz	-	-	800	-	-	-
Çavdar	183	-	424	-	-	-
Burçak	-	142	-	-	-	-
Bakla	48	8	-	-	-	-
TOPLAM	299.436	223.903	570.346	902.804	1.392.119	1.041.422
Yüzde	-	-25,2	+154,7	+58,2	+15,3	+33,6

Kaynak; Bilgili, Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Türkmenleri (Sosyo-Ekonomik Tarih) , s.419.

Tablo 22: Kemah Kazası, Toprak Mahsullerinden alınan Öşrün Yekûnu ve Para Cinsinden Kıymeti

	1516			1530			1568			1591		
	Kile	fî	Bedeli	Kile	fî	bedeli	Kile	fî	bedeli	Kile	fî	bedeli
Buğday	33,473	8	267,784	58,923	7	412,461	67,836	7	474,852	87,493	9	787,437
Arpa	20,375	6	122,250	36,545	5	182,725	42,181	5	210,995	60,673	7	474,711
Darı	-	-	-	6,894	5	34,470	12,887	5	64,435	17,032	7	119,224
Bakla	7,5	10	75	76	7	532	146	7	1,022	192	9	1,728
Zeğrek	24	6	144	40	7	280	40	7	280	60	9	540
Orum	-	-	-	32	7	224	42	7	294	60	9	540
Nohut	-	-	-	30	7	210	101	7	704	105	9	945
Mercimek	-	-	-	3	7	21	-	-	-	-	-	-
Ceviz	-	-	-	126	5	630	242	5	1,210	435	7	2,975

Kemah kazasında çeşitli ürünlerden alınan 1/5 nisbetinde alınan öşrün kile olarak yekûnu ve bunun akça cinsinden kıymeti

Kaynak: Miroğlu, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası, s.191.

Tablo 23: Erzincan Kazası, Toprak Mahsullerinden alınan Öşrün Yekûnu ve Para Cinsinden Kıymeti

	1516			1530			1591		
	Kile	fî	bedeli	Kile	fî	bedeli	Kile	fî	bedeli
Buğday	44,255	8	354,040	30,964	7	216,748	58,118	9	523,062
Arpa	26,375	6	158,250	17,834	5	89,170	39,355	7	275,485
Darı	-	-	-	436	5	27,180	13,021	7	91,147
Bakla	110	10	1,100	122	7	854	4054	9	3,645
Zeğrek	-	-	-	134	7	938	605	9	5,445
Orum	-	-	-	108	7	856	653	9	5,877
Nohut	-	-	-	42	7	294	225	9	2,025
Mercimek	-	-	-	20	7	140	272	9	2,448
Ceviz	-	-	-	66	5	330	60	3,5	210

(1530 tarihine ait rakamlar, sadece Erzincan'ın merkezi ile Güney Erzincan nahiyesiyle ilgilidir.)

Kaynak: Miroğlu, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası, s.191.

Tablo 24: Muhtelif Tarihlerde Kemah Kazasına Reâyâdan Alınan Vergilerin Miktarı

Kemah kazası	1516	1530	1568	1591
Çift resmi	6.550	8.975	13.750	12.600
Mücerred resmi	258	—	—	—
Caba resmi	—	1.620	10.128	12.168
Bennâk resmi	456	2.574	14.058	23.796
Cizye resmi	65.000	—	—	—
İспенçe resmi	41.578	72.239	125.100	133.322
Marhasiyye resmi	11 .000	6.000	—	—
Dönüm resmi	—	—	1.014	973
Kışlak resmi	—	924	5.499	10.109
Otlak resmi	—	—	160	81
Yatak resmi	—	—	2.847	4.665
Yaylak resmi	8.000	4.500	5.000	6.200
Bad-ı hava, arüsiyye ve cerâyim resmi	41.719	44.246	57.773	70.612
Deştbanı ve tapu-yi zemin resmi	—	—	45.487	63.978
Bağ resmi	—	3.698	23. W50	11.962
Bostan ve meyve resmi	13.000	12.155	23.295	32.576
Bal (kovan) resmi	8.060	7.630	24.424	27.030
Kiyah	—	5.003	23.093	36.318
Koyun resmi	10.000	33.000	45.711	46.680
Değirmen Resmi	3.000	5.390	4.770	5.500
Beytü'l-mal, yava,abd-ıabık ve kenizek	5.000	35.000	-	-
Yekun (akça olarak)	213.621	242.952	425.259	498.570

Kaynak: Miroğlu, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası, s.186.

Tablo 25: Muhtelif Tarihlerde Erzincan Kazalarında reâyâdan Alınan Vergilerin Miktarı:

Erzincan kazası, s. 187	1516	1530	1591
Çift resmi	4.025	3.325	6.925
Mücerred resmi	324	-	-
Caba resmi	-	876	2.808
Bennâk resmi	3.384	864	6.804
Cizye resmi	116.000	-	-
İspence resmi	72.295	69.300	201.783
Marhasiyye resmi	-	-	6.315
Dönüm resmi	-	667	3.076
Kışlak resmi	-	-	25
Otlak resmi	-	-	990
Yatak resmi	6.000	1.100	20.400
Yaylak resmi	57.039	37.625	66.095
Bad-ı hava, arüsiyye ve cerâyim resmi	-	-	91.349
Deştbanı ve tapu-yi zemin resmi	-	-	91.349
Bağ resmi	-	119	13.986
Bostan ve meyve resmi	32.716	25.234	59.435
Kiyah resmi	1.500	5.644	36.762
Kiyah resmi	15.000	5.644	36.762
Koyun resmi	15.000	1.400	19.016
Değirmen Resmi	15.000	3.415	5.517
Beytü'l-mal, yava, abd-ıabık ve kenizek	10.000	4.623	-
Bal resmi (asel)	2.684	4.924	23.848
Yekun (akça olarak)	344.217	166.166	565.134

Kaynak: Miroğlu, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası, s187.

Tablo 26: XV ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Reâyâdan Alınan Vergiler ve Birbirine Nisbetleri

Vergilerin Adları	1486 Yılı		1515 yılı		1520 yılı		1554 yılı		1583 yılı	
	Mikdâr	%	Mikdâr	%	Mikdâr	%	Mikdâr	%	Mikdâr	%
Resm-i ispençe	600.316	%82.19	534.985	%55.63	842.366	%94.24	482.265	%50.01	535.265	%56.34
Resmi Tapu-yı Zemin	-	-	-	-	-	-	-	-	5434	%0.57
Resm-i Bennâk	8981	% 1.22	65.944	%6.85	-	-	98.358	%10.20	105.422	%11.09
Resm-i Caba	-	-	12.499	% 1.29	-	-	20.378	% 2.11	35.786	%3.76
Resm-i Mücerred	-	-	-	-	-	-	-	-	13.781	%1.45
Öşr-i zeminhâ	8172	%1.11	8804	%0.91	5100	%0.57	9380	%0.97	8118	%0.85
Öşr-i Baştına	-	-	36.361	%3.78	-	-	29.126	%3.02	-	-
Resm-i Cerâyim	29.850	% 4.08	77.406	% 8.04	7500	% 0.83	82.510	%8.55	-	-
Resm-i Arûsiyye	11.396	% 1.56	50.144	%5.21	3400	%0.28	53.018	%5.49	-	-
Bâd-i hevâ	-	-	-	-	-	-	6760	%0.70	-	-
Bâd-ı Hevâ ve Arûsiyye	-	-	-	-	-	-	-	-	150.125	%15.80
Âdet-i Deştâni	-	-	-	-	-	-	152	%0.015	-	-
Resm-i Niyâbet	69.030	%9.45	128.929	%13.40	35.400	%3.96	176.153	%18.26	72.287	%7.60
Resmi-i Bostan	-	-	41.171	%4.28	-	-	-	-	-	-
Resm Yaylak	2650	%0.36	5426	%0.56	-	-	5950	%0.61	23.700	%2.49
Resmi Duhân (hâne-i kışlak)	-	-	-	-	-	-	205	%0.021	-	-
TOPLAM	730.395	% 100	961.669	% 100	893.766	% 100	964.255	% 100	949.918	% 100

Kaynak: Bostan, XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat, s.485.

Tablo 27: Harput Sancağındaki Vergi ve Resimler: 1518 – 1566

	1518		1523			1566			
Verginin Adı	Vergi Bedeli	(x) %	Vergi Bedel	(x) %	ÖTA %	Vergi Bedeli	(x) %	ÖTA %	Ta %
Öşr-i Hinta (Buğday)	517.960	33.6	—	—	—	1.228.454	33.6	—	137
Öşr-i Arpa (Şa'ir)	166.110	10.7	—	—	—	505.650	13.8	—	204
Öşr-i Darı (Dihh)	52.920	3.4	—	—	—	5.136	0.1	—	109
Öşr-i Mercimek (Ades)	10.850	0.7	—	—	—	—	—	—	—
Öşr-i Börülce	—	—	—	—	—	1.211	0.03	—	—
Öşr-i Pamuk (Penbe)	84.174	5.4	—	—	—	309.456	8.4	—	267
Öşr-i Meyve	10.316	0.6	—	—	—	21.004	0.5	—	1103
Öşr-i Bostan	—	—	—	—	—	18.706	0.5	—	—
Öşr-i Şıra	63.125	4.1	—	—	—	—	—	—	—
Öşr-i Bağat (Kürüm)	17.136	1.1	—	—	—	136.962	3.7	—	699
Öşr-i Yonca	—	—	—	—	—	5.014	0.1	—	—
Öşr-i Asel (Bal)	837	0.05	—	—	—	18.413	0.5	—	2099
TOPLAM	923.428	60	—	—	—	2.250.006	60.3	—	143
*Toplam sancak hasılatı içerisindeki nisbet, ÖTA: Önceki tahrire göre artış, TA: 1518 – 1566 toplam artış.									
Resm-i Çift	26.200	1.7	—	—	—	41.625	1.1	—	58.8
Resm-i Bennâk	1.644	0.1	—	—	—	40.908	1.1	—	2.388
Resm-i Mücerred	1.092	0.07	5.196	0.3	375	13.644	0.3	162	1.149
Resm-i İспенç	43.575	2.8	103.723	6	138	204.150	5.4	97	368
Cizye-i Gebran	150.000	9.7	178.710	10.3	19	354.703	9.5	98	134
Cizye-i Murahhasayan	5.500	0.3	8.500	0.5	54	—	—	—	—
Adet-i İrgadiye	1.248	0.08	—	—	—	67.068	1.7	—	5.274
Adet-i Hime	2.152	0.1	—	—	—	—	—	—	—
Adet-i Alef	1.055	0.06	—	—	—	—	—	—	—
Resm-i İdiye	270	0.01	—	—	—	—	—	—	—
Resm-i Nayibcelik	600	0.03	—	—	—	—	—	—	—
Resm-i Mevaşi	678	0.04	—	—	—	—	—	—	—
TOPLAM	234.014	15.2	296.131	17.2	26.5	722.098	19.3	143	208.5
“Toplam sancak hasılatı içerisindeki nisbet, ÖTA : Önceki Tahrire göre artış, TA : 1518 -1566 arası toplam artış.									

Kaynak: Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, s.164-166.

Tablo 28: Mardin Sancağındaki Ticari Mallar ve Bunlardan Alınan Vergiler:

Cins	Adet	Vergi	1518'de	1526'da	1540'da
Esir	1	bâc ı ubür	33 akça	50 akça: ak esir. 25 akça: karası	50 akça:
		şehirde sa tılsa: %5 tamga	%5	% 2.5 alan- dan,1/2 satandan	% 2.5 alan- dan,1/2 satandan
At, katır de ve, sığır	1	tamga	%5 alandan	% 2.5 alan- dan,1/2 satandan	% 2.5 alan- dan,1/2 satandan
Koyun	12	Resm-i bevvabi	1 akça	-	-
	8	Resm-i bevvabi (satılırsa, postu dabbağ-haneyeye, parçası baş-haneyeye gider)	-	1 akça	-
Ipek (Harîr)	yük	Bâc-ı ubür	300 akça	aynı	aynı
		adet-i hazinedari	60 akça	aynı	aynı
		resm-i kitabet	6 akça	aynı	aynı
		noktabaşı	6 akça	aynı	aynı
		melikü'l ümeralık	3.3akça	aynı	aynı
		resm-i bevvabi	2 akça	aynı	aynı
		Toplam:	377.3 akça	aynı	aynı
Yezdi ve Frengi akmişe, Rum kumaşının çatması, beneği, zerbaft atlası	yük	Bâc-ı ubur	450 akça	aynı	aynı
		resm-i bevvabi	1.32akça	aynı	aynı
		Resm-i hazinedari	0.1 akça (tamgaya göre)	aynı	aynı
	Halep, Şam, yük	Bâc-ı ubur	100 akça	aynı	aynı
Mısır ve Rum kumaşı		Resm-i hazinedari	0.1 akça (tamgaya göre)	aynı	aynı
Halep, Şam, Mısır ve Rum kumaşı	yük	melikü'l ümeralık	3.3 akça	aynı	aynı
		resm-i bevvabi	1.32akça	aynı	aynı
		Toplam:	104.62akça	aynı	aynı
Rengin ve ham bez	yük	Bâc-ı ubur	66 akça	aynı	aynı
		Resm-i hazinedari	6.6 akça	aynı	aynı
Baalbeki bez	yük	Bâc-ı ubür	-	-	8 akça (satılsa %05tamga)
	batman	Bâc-ı ubur	6 akça	aynı	-
Keten	yük	Bâc-ı ubur	100 akça	aynı	aynı

		resm-i bevvabi	1 akça	aynı	aynı
		resm-i bevvabi (satılsa, her parede)	4 akça	aynı	aynı
Penbe (pamuk)	yük	tamga-i siyah	% 5 tamga (alandan)	aynı	aynı
Kepenek (yağmurluk)	yük	Bâc-ı übur	66 akça	aynı	aynı
		Resm-i hazinedari	6.6 akça	aynı	aynı
Şeker	yük	Bâc-ı übur	66 akça	aynı	aynı
		Resm-i hazinedari	6.6 akça	aynı	aynı
Bal, yağ, hurma, nardenk (nar suyu), limon ve emsali	yük	tamga-i kapan	8 akça	aynı	aynı
		tamga-i kapan (satılsa) tamga:	% 5	aynı	aynı
Ak ve kara sakız	yük	tamga-i kapan	8 akça	aynı	aynı
		tamga-i kapan (satılsa) tamga:	% 5	aynı	aynı
Un	yük	tamga-i kapan	—	1 akça	—
Kavun, karpuz	yük	tamga-i kapan	1 er kavun, karpuz	aynı	aynı
		resm-i bevvabi	1 er kavun, karpuz	aynı	aynı
Soğan, tuz, nohut, mercimek	yük	tamga-i kapan	1 migrafa (kepçe)	aynı	aynı
		hakk-ı kapancı	1 migrafa	aynı	-
		resm-i kitabet	1 migrafa	-	-
Pekmez, kuru üzüm, fındık ve saire	yük			aynı	aynı
Şarap	yük	şahnalık	1 migrafa	aynı	aynı
		resm-i asesiyye	2 batman	-	-
		melikü'ü ümeralık	1 migrafa	-	-
		şirecilik	1 batman	-	-
		dizdarlık	2 migrafa	-	-
Kömür	yük	resm-i bevvabi	2 kömür	1 kömür	-
		resm-i asesiyye	1 kömür	1 kömür	-
Odun	yük	resm-i bevvabi	1 ağaç	aynı	aynı
		resm-i asesiyye	1 ağaç	aynı	aynı
		tamga-i kapan	—	—	1 akça
		resm-i mizan	—	—	1/2 akça iken bu tarihte ref olunmuştur.
Oltuk	yük	resm-i bevvabi	1 burma	aynı	aynı
		resm-i asesiyye	1 burma	aynı	aynı
Bakır	yük	Bâc-ı übur	24 akça (işlenmiş)	aynı	aynı

			16 akça (kurs=levha)		
Demir	yük	Bâc-ı übur	8 akça	aynı	aynı
		resm-i bevvabi	1 akça	aynı	aynı
Kalay, bıçak, pulad (çelik)		Bâc-ı übur	66 akça	aynı	aynı
		Resm-i hazinedari	66 akça	aynı	aynı
Nal	yük	şahnalık	1 nal	-	-
		resm-i bevvabi	1 epçin 0.33 akça	-	-
		resm-i asesiyye	2nal	-	-
		Mirahorluk	1 nal 1 epçin	-	-
Cam, neft, tutya,	yük	Bâc-ı übur	66 akça	aynı	aynı
		Resm-i hazinedari	6.6 akça	aynı	aynı
Kızıl boya, şap, katran, zift, çerağ yağı	yük	Tamga –ikapan	8 akça	aynı	aynı
		satılsa tamga	% 5	aynı	aynı
İtir	yük	Bâc-ı übur	33 akça	aynı	aynı
Çivit	Yük	Bâc-ı übur	—	33 akça	aynı
	Kelle	Bâc-ı übur	33 akça	—	—
Mazu, gön, sahtiyan	yük	Bâc-ı übur	8 akça	aynı	aynı
		(satılsa:)tamga	%5	—	—
Bulgari (yumuşak deri, telalin	yük	Bâc-ı übur	66 akça	aynı	aynı
		Resm-i hazinedari	6.6 akça	aynı	aynı
Hınna	yük	Bâc-ı übur	8 akça	aynı	aynı
		şahnalık	1 migrafa	aynı	aynı
		resm-i bevvabi	1 akça	aynı	aynı
Sabun	yük	Bâc-ı übur	8 akça	aynı	aynı
		tamga-i kapan	2 kalıp	3 kalıp(deve ve at yü- künden) 1 kalıp (eşek yü- künden)	3 kalıp2 kalıp (at ve katır yükünden) 1 kalıp (eşek yü- künden)
		Resm-i bevvabi	1 akça	aynı	aynı

Kaynak: Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, s.127-133.

ÖZGEÇMİŞ

1974 Yılında Antalya ilinde doğdu. İlk ve Orta öğrenimini Eskişehir’de, Lise öğrenimini Antalya’da tamamladı. 1996 yılında Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sınıf Öğretmenliği bölümünden mezun oldu. Aynı yıl Erzurum İli Pasinler İlçesi Kevenlik Köyü İlkokulu’nda sınıf öğretmeni olarak göreve başladı. 2001’de Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilgiler Öğretmenliği bilim dalında “Hayat Bilgisi Öğretimi” başlıklı yüksek lisans tezini tamamladı. Bektaş Öztaşkın, halen Erzurum Merkez 23 Temmuz İlköğretim Okulu’nda müdür yardımcısı olarak görevini sürdürmektedir.